શ્રી શંખેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ

આ. ૐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ગ્રંથાવલિ મૌક્તિક નં.-૩૫

પાઇઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

• પ્રણેતા •
પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

• સંપાદક •
આ. વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ

• પ્રકાશક •
આ. ૐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
આ. ૐકારસૂરિ આરાધના ભવન, સુભાષચોક, ગોપીપુરા, સુરત.

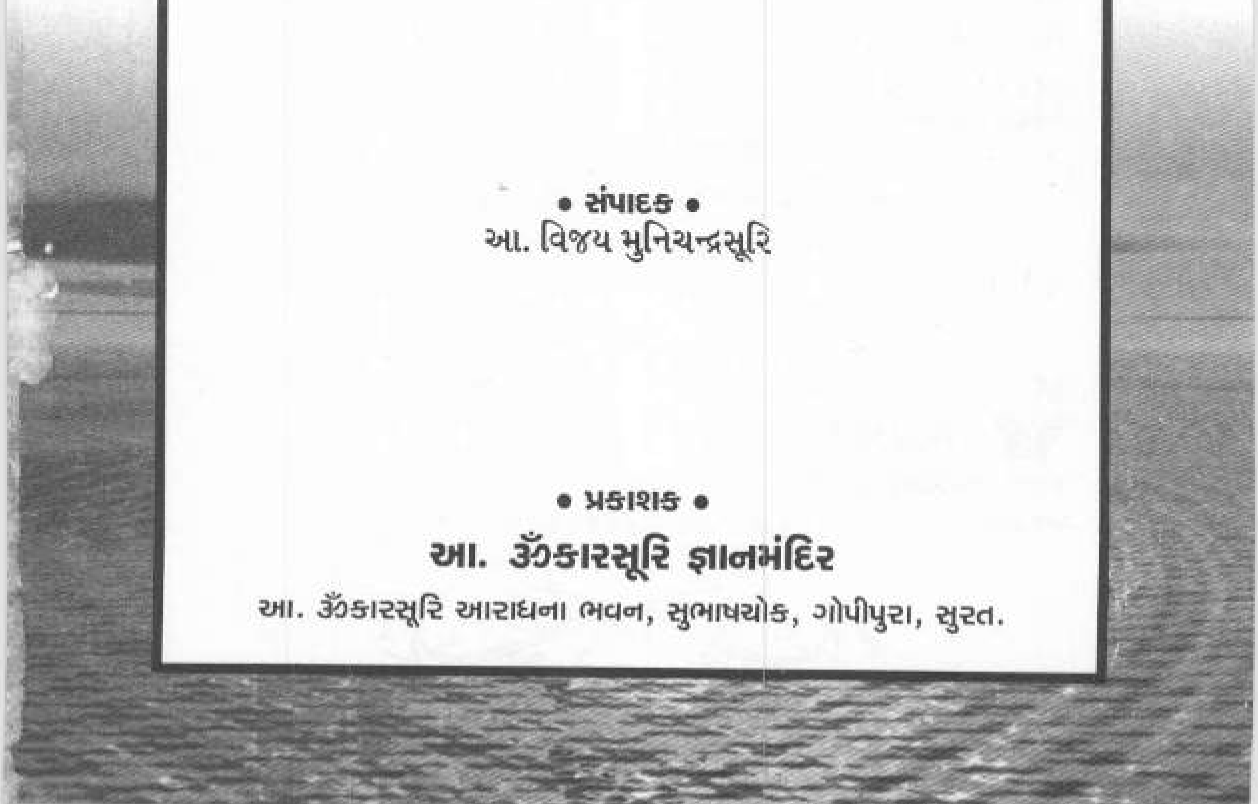

Pāia (Prakrit) Bhashao ane Sahitya
By Pro. Hiralal R. Kapadia
Updated by : Acharya Munichandrasuri

સંવર્ધિત આવૃત્તિ - બીજી
વિ.સં. ૨૦૬૨
ઈ.સ. ૨૦૦૬

મૂલ્ય : રૂા. ૩૦૦/-

પ્રાપ્તિસ્થાન :

આ. ૐકારસૂરિ આરાધના ભવન
સુભાષચોક, ગોપીપુરા,
સૂરત - ૩૯૫ ૦૦૧.
ફોન : ૦૨૬૧ ૨૪૨૬૫૩૧
૯૮૨૪૧૫૨૭૨૭
omkarsuri@rediffmail.com.

ૐકારસાહિત્યનિધિ
વિજયભદ્ર ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ
હાઈવે, ભીલડીયાજી. (બ.કા.)
ફોન : ૦૨૭૪૪ ૨૩૩૧૨૯

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧.
ફોન : ૨૫૩૫૬૬૯૨

મુદ્રક :
વર્ધમાન પુસ્તક પ્રકાશન
૪૯/૧, મહાલક્ષ્મી સોસાયટી, શાહીબાગ,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪. ફોન : ૦૭૯-૨૨૮૬૦૭૮૫

સ્વાગત

શ્રીહીરાલાલ ર. કાપડિયા એ જૈન સાહિત્યના વિશ્વમાં એક માનવંતું અને ગૌરવવંતું નામ છે. વર્ષો અગાઉ લખેલા એક લેખમાં તેમને માટે પ્રયોજેલું 'One man University' એવું શબ્દગુચ્છ, વાસ્તવમાં, યથાર્થ છે, તેવું મને તો સતત લાગ્યા કરે છે. તેમણે કરેલાં કામોનો આછડતો વિચાર કરીએ તો પણ અધધ......થઈ જવાય છે. પૂના-ભંડારકર પ્રતિષ્ઠાનની જૈન પોથીઓની કેટલૉગના ૧૪ ગ્રંથો, જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસના ત્રણ ગ્રંથો, શોભનસ્તુતિ, વગેરે પાંચ-સાત મહાગ્રંથો, આર્હત દર્શન દીપિકા, કર્મસાહિત્ય, લિપિ અને ભાષા વિષેનાં પુસ્તકો, આર્હત્ કિરણાવલીના, હવે તો અલભ્ય એવા, છ ભાગ (બીજા પાંચ ભાગો અપ્રકાશિત), પતંગપોથી પુરાણ, પ્રાચીન વેષ પરિધાન વિષેનાં પુસ્તકો, પ્રાકૃત ભાષા સાહિત્યના ઇતિહાસનું પુસ્તક, યશોદોહન....અને આવા તો બીજા અનેક ગ્રંથો સેંકડો શોધલેખો, હરિયાળીઓ તથા અન્ય પ્રકારની કાવ્યરચનાઓ, અને આવું આવું તો કેટલું બધું ! સંશોધનના તમામ નીતિ નિયમોનું ચુસ્ત પાલન કરીને થયેલાં આ તમામ સંપાદનો અને સર્જનો જૈન સાહિત્ય વિશ્વમાં ખરેખર અજોડ ગણી શકાય તેમ છે. હી.ર.કા.ની સામે મૂકી શકાય તેવું બીજું એક જ નામ સૂઝે છે : મો. દ. દેસાઈનું.

આવા સમર્થ સંશોધકે નિર્મેલા સં. પ્રા. જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસગ્રંથોનું પુનઃ સંપાદન તથા પ્રકાશન વિદ્વાન આ. પ્ર. શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિએ મહારાજે હાથ પર લીધું છે, તે એક આનંદદાયક ઘટના છે. ગ્રંથોના અથવા સાહિત્યના જીર્ણોદ્ધારનું આ કાર્ય એમને નામના જ નહિ, પુણ્ય પણ રળી આપશે, એમાં શંકા નથી.

પ્રાપ્ય અને શક્ય માહિતીઓનું ઉમેરણ, ક્ષતિઓનું શક્ય માર્જન પરિશિષ્ટો તથા સૂચિઓનું સંકલન - આ બધું કરવા સાથે થતું આ પ્રકાશન વિદ્વજ્જગતમાં ઉપકારક પણ બનશે, ઉપાદેય પણ.

અલબત્ત, આ એક સંદર્ભગ્રંથ છે, અને તેને તો નિરંતર નવનવી વિગતોથી સજ્જ (અપડેટ) કર્યા કરવાનું કામ સતત ચાલતું જ રહેવું જોઈએ. હી. ર. કા. એ આ ગ્રંથ લખીને છપાવ્યા પછીના દાયકાઓમાં આ ગ્રંથ એકથી વધુ વખત અપડેટ થઈ શક્યો હોત, પરંતુ તેમ થયું નહિ. પણ મોડે મોડે પણ આ ગ્રંથને નવા સંપાદક મળ્યા - આ. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીના રૂપે, તે પણ બહુ મહત્ત્વનું બન્યું ગણાય.

આ ગ્રંથના પુનઃ સંપાદન-પ્રકાશન થકી નવી પેઢીના અભ્યાસીઓને પ્રાકૃત ભાષા-સાહિત્ય વિષેની ઘણી ઘણી જાણકારી ઉપલબ્ધ થશે, અને તેમના અભ્યાસ-વિકાસમાં તે ખૂબ ઉપયોગી થશે, તે નિઃશંક છે.

આવા સરસ સંદર્ભગ્રંથનું ભાવભીનું સ્વાગત કરું છું.

- શીલચન્દ્રવિજય

શ્રીશંખેશ્વર મહાતીર્થ
મહાવદિ ૧૦, ગુરુવાર
૨૩-૨-૦૬
સુવર્ણકળશ સ્થાપના દિન.

પ્રકાશકીય...

'પાઇઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય'નું પ્રકાશ કરતાં અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

અમારી ગ્રંથમાળામાં અમે ટૂંકાગાળામાં સારી સંખ્યામાં મહત્ત્વના અને અતિ ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી શક્યા છીએ.

આ પ્રકાશન કાર્યમાં અમને પૂ.આ.ભ.શ્રી અરવિંદસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને પૂ.આ.ભ.શ્રી યશોવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ લખેલો અને ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રગટ થયેલો.

વર્ષોથી દુર્લભ બનેલા આ ગ્રંથને સંપાદિત કરતી વખતે પૂ.આ.ભ.શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિ મ.સા.એ અનેકવિધ નવી સામગ્રીઓ જોડી ગ્રંથને અતિસમૃદ્ધ અને અભ્યાસીઓ માટે અતિ ઉપયોગી બનાવી દીધો છે.

આગમઅને પ્રકરણ ગ્રંથો સિવાય પણ જૈન સાહિત્યકારોએ પ્રાકૃતભાષામાં કેટકેટલા વિષયો પર કેટલું ખેડાણ કર્યું છે તેની ઝાંખી આવા ગ્રંથથી થાય છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે શ્રી નાગતળાવડી જૈન મિત્રમંડળ નવસારીના શ્રાવિકા બહેનોએ અને શ્રી ઝીંઝુવાડા જૈન સંઘે જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી સુંદર લાભ લીધો છે.

ઊઁકારસૂરિ આરાધના ભવન
સુભાષચોક, ગોપીપુરા, સુરત .

લિ. પ્રકાશક

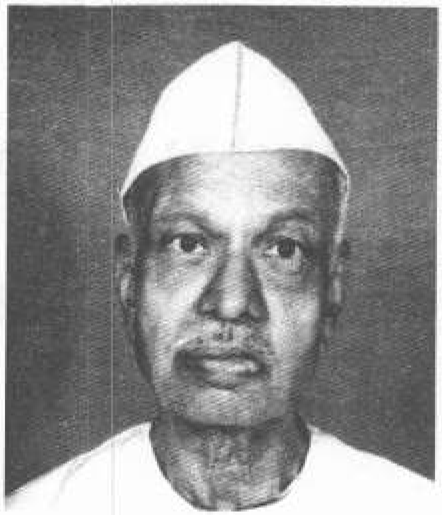

સ્વ. પ્રો. હિરાલાલ
રસિકદાસ કાપડિયા

સમ્મતિ

શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાના પ્રસ્તુત ગ્રંથ ''પાઇઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય''ના પુનઃ પ્રકાશન માટે શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાના પરિવાર જનોએ સહર્ષ સંમતિ આપી છે તે માટે

શ્રી બિપિનચન્દ્ર હીરાલાલ કાપડિયા	મનોરમાબેન હીરાલાલ કાપડિયા
શ્રી વિબોધચંદ્ર હીરાલાલ કાપડિયા	શ્રી નલિનચંદ્ર હીરાલાલ કાપડિયાના

અમે આભારી છીએ.

સંમતિ મેળવી આપવામાં શ્રી રમણલાલ ચી. શાહએ પણ અનુમોદનીય પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેનું અત્રે સહર્ષ સ્મરણ કરીએ છીએ.

લી.
પ્રકાશક

ધન્યવાદ !

શ્રી બિપિનચન્દ્ર હીરાલાલ કાપડિયાએ એમના પિતાશ્રીના રચેલા જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ ૧-૨-૩ ગ્રંથોના પુનઃ પ્રકાશનથી ઘણો હર્ષ અનુભવ્યો છે, અને એ કાર્યની અનુમોદનાર્થે સારી રકમભેટ મોકલી છે. જેનો ઉપયોગ પૂ.આ.ભ.ના માર્ગદર્શન મુજબ શુભ ખાતે કરવામાં આવશે.

પાઈઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ

અને સાહિત્ય

ગ્રંથ પ્રકાશનનો લાભ

નાગતળાવડી જૈન મિત્રમંડળ - નવસારી

શ્રાવિકા બહેનાએ

જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી લીધો છે.

ધન્યવાદ !

પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

આરાધના પુરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી રાધનપુરી નગરી નગરશેઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ મસાલિયા કુટુંબ ભોંયરા શેરીમાં રહે. નગરશેઠ સીરચંદ ભાઈના લઘુ બંધુ ઉગરચંદના ધર્મપત્ની સૂરજબેનની કૂખેથી જોડલા બાળકોનો જન્મ થયો.

વિ. સં. ૧૯૩૦ વૈ.સુ. ૧૫નો એ શુભ દિવસ હતો. ઉગરચંદ શેઠના બન્ને જોડિયા બાળકોના નામ ભોગીલાલ અને હરગોવન પાડવામાં આવ્યા.

કાળનો પ્રવાહ અવિરત વહેતો રહે છે. બન્ને બાળકો ૯ વર્ષના થયા માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. ૧૨ વર્ષના થયા પિતાજી સ્વર્ગે સંચર્યા. ૧૩ વર્ષની વયે ભોગીભાઈના લગ્ન મૂળ રાધનપુરના વતની અને ધંધાર્થે મહુઆ (સૌરાષ્ટ્ર) વસતાં ત્રિભોવનદાસની પુત્રી જેકોર સાથે થયા.

નાનપણથી જ ધર્મના રંગે રંગાયેલા પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત ભોગીલાલ ધંધાની જવાબદારી અને સંસારના બંધન છતાં આરાધનામાં ગળાડૂબ રહેવા લાગ્યા.

ભક્તિ-મંડળી નૃત્યમંડળીની સ્થાપના કરી. જે મંડળીએ દસકાઓ સુધી રાધનપુરમાં ભક્તિની રમઝટ બોલાવી.

વિધિ-વિધાન પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોની સુંદર જાણકારી ભોગીભાઈએ મેળવી. પ્રતિષ્ઠાકારક તરીકે જાય ત્યારે પોતે ઉપવાસ કરતાં અને અણીશુદ્ધ ક્રિયા-વિધિવિધાન કરાવતાં

પ્રભુભક્તિની મસ્તિમાં ભોગીભાઈ કલાકો સુધી પ્રભુ સાથે વાતો કરતાં. ઊંડું સંવેદન કરતાં. એક દિવસ ભોગીભાઈએ પ્રભુને કહ્યું : પ્રભુ, તારા ચરણે જીવન-સમર્પણ એ જ તારી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે. પ્રભુ એ દિવસ ક્યારે આવશે કે હું તારા પ્રબોધેલા પ્રવ્રજ્યા માર્ગનો પથિક બનું !

એક દિવસ પુષ્પપૂજા કરતાં ભોગીભાઈની ભાવધારા પ્રબળ બની ઊઠી. પ્રભુ ! આ એકેન્દ્રિય પુષ્પને તારા ચરણોમાં સ્થાન મળે છે. મને ક્યારે મળશે ?

સાચા દિલની પ્રાર્થના કદી નિષ્ફળ જતી નથી. ભોગીભાઈનો આત્મા પ્રબળ વૈરાગ્યના રંગે રંગાઈ ગયો. હવે દિલમાં એક જ જાપ છે : 'સંયમ કબહુ મિલે સસનેહી પ્યારા હો.'

જોકે મોહાધીન સ્વજનો પાસેથી રજા મેળવવાનું સરળ ન હતું પણ, ભોગીભાઈનો

મક્કમ નિર્ધાર હતો. જીવન પ્રભુ ચરણોમાં સમર્પણ કરવું જ છે. એમણે ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લીધી. દીક્ષા ન લેવાય ત્યાં સુધી ઘી, ચોખા અને ઘઉંનો મૂળથી ત્યાગ.

ભોગીભાઈના ત્યાગ સામે સ્વજનો ઝૂકી ગયા.

લઘુબંધુ હરગોવન અને ધર્મપત્ની જેકોર બેનને પણ વૈરાગ્યનો રંગ લાગી ગયો.

ભોગીભાઈનું ગૃહસ્થ જીવન પણ આરાધનાઓથી ભરપૂર રહ્યું. પાલીતાણા જઈ ભવ પૂજા કરી. ૩૬૦૦૦ જિનબિંબોની ચંદન, પુષ્પ, ફળ, આદિથી પૂજા કરી.

આ વખતે રાધનપુરમાં પૂ. મુનિરાજશ્રી વિનયવિજયજી મ.સા. પધારેલા. સંયમના ખપી અને અંતર્મુખતાના સ્વામી મુનિરાજનું દર્શન થતાં ભોગીભાઈનું હૈયું આદરથી ઝૂકી ગયું. આ ગુરુમહારાજના ચરણોમાં જીવન-અર્પણ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. ગુરુ મહારાજ પાસે અભ્યાસ અને આરાધના કરવા વારંવાર જતાં. પૂ. વિનયવિજય મ. નિસ્પૃહ શિરોમણી હતા. એ કહે : મારે કોઈ શિષ્ય કરવા નથી. હું મારી આરાધનામાં મસ્ત રહેવા માંગું છું. તું બીજે ગમે ત્યાં દીક્ષા લે.

ભોગીભાઈના મનમાં ગુરુ પ્રત્યે આદર હતો તે અનેક ગણો વધી ગયો. કેવી નિસ્પૃહતા !

આ દરમિયાન પૂ. જિતવિજય દાદા રાધનપુર પધાર્યા. દાદાએ વિનયવિજયમ.ને કહ્યું : એક આત્મા તમારું આલંબન લઈ સંસારથી બહાર આવવા માંગતો હોય તો એવા આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. દાદાની વાત સ્વીકારાઈ.

દીક્ષાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી. રાધનપુરના નવાબ બિસ્મિલ્લાખાન પણ પોતાના નગરશેઠના પરિવારના. બે યુવકોની દીક્ષાપ્રસંગથી બહુ પ્રભાવિત થયા. અત્યંત ઉલ્લાસ સાથે દીક્ષા પ્રસંગ ઉજવાયો. અનેકોના હૈયામાં ધર્મબીજ રોપાયું. ભોગીભાઈ મુનિ ભક્તિવિજય બન્યા. હરગોવનભાઈ મુનિ હંસવિજય બન્યા. જેકોર બેન સાધ્વી જયશ્રીજી બન્યા. હરગોવનભાઈના ધર્મપત્નીની દીક્ષા અગાઉ થઈ ગઈ હતી.

ગુરુ મ. વિનયવિજયજી અનેક ગુણોના ભંડાર હતા. મૂળ અમદાવાદના અને ધંધા માટે ગણદેવી રહેતા. પૂ.આ.ભ. સિદ્ધિસૂરિ મ.સા. (બાપજીમ.) (ત્યારે મુનિ) સૂરતમાં ખરતરગચ્છના મુનિરાજની સેવા માટે રોકાયેલા. ગણદેવીથી સૂરત અવાર-નવાર આવવાનું થતાં મુનિ સિદ્ધિવિજયજીના સંગે વૈરાગ્યનો રંગ લાગ્યો. ૨૦ વર્ષની યુવાન વયે વિ. સં. ૧૯૪૩માં દીક્ષા લઈ નિર્મળ સંયમજીવન પામેલા. પ્રાયઃ બાપજીમ.ના તેઓ બીજા શિષ્ય થયેલા. મુનિ ભક્તિવિજયજીની દીક્ષાને હજુ બે વર્ષ થયા ન હતાં અને ગુરુ મ. વિનયવિજયજી મ. નાની વયે વિ. સં. ૧૯૬૧ મહાસુદ-૧ નાં કાળધર્મ પામ્યા. મુનિ ભક્તિવિજયજીને ઘણો આઘાત લાગ્યો. *બે વર્ષથી પણ ઓછા સમયમાં ગુરુમ. ના ગુણોથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયેલા કે* - આજીવન તેઓશ્રીના ફોટાને દ્વાદશાવર્તવંદન કરીને પચ્ચક્ખાણ પારતા.

મુનિ ભક્તિવિજયજીની કાયા નાજુક હતી. ચામડી એટલી પાતળી કે લોચ કરતાંની સાથે

લોહીની ધાર છુટે. લોચ-કરનાર મહાત્મા આ જોઈ ન શક્યા એમણે લોચ કરવાની ના પાડી. મુનિ ભક્તિવિજયજીએ જાતે - લોચ કરી લીધો. કાયા કરતાં મન અનેક ગણું મજબૂત હતું. દીક્ષા લઈ કાયમ એકાસણા ઉપરાંત અનેક નાની-મોટી તપશ્ચર્યા તેઓશ્રી કરતાં. ૫૦ વર્ષ એકાસણાં અખંડ કરેલા પક્ખીનો ઉપવાસ ૯૫ વર્ષની વય સુધી ચાલુ રાખેલો. ત્રણ વાર નવ્વાણુ યાત્રા શત્રુંજયની કરેલી.

જ્ઞાન-ધ્યાનમાં આગળ વધતાં મુનિ ભક્તિવિજયને વડીલોએ પદવીથી વિભૂષિત કર્યા. વિ. સં. ૧૯૭૦માં માગસર સુ. ૧૩ના પં. ભાવવિજયજીના હસ્તે ગણિપદ, અને બે દિવસ બાદ સુ. ૧૫ના પંન્યાસપદ પ્રદાન થયું.

વિ. સં. ૧૯૮૯ પો. સુ. ૭ ના પૂ. આ.ભ.શ્રી લબ્ધિસૂરિ મ. સા.ના વાસક્ષેપ પૂર્વક પં. મેરુવિજયજી ગણિવરે રાધનપુરમાં આચાર્યપદ પ્રદાનની વિધિ કરાવી. પં. ભક્તિવિજય. આ. ભદ્રસૂરીશ્વરજી તરીકે નવું નામકરણ પામ્યા.

આ. ભદ્રસૂરીશ્વરજી મ.ના વરદ હસ્તે અનેક દીક્ષાઓ, પ્રતિષ્ઠાઓ, સંઘો આદિ શાસનપ્રભાવના કાર્યો થતાં રહ્યા. પોતે પ્રભુના ભક્ત એટલે બધું નિષ્કામ ભાવે થતું રહે પોતે પોતાની સાધનામાં મસ્ત.

વિ. સં. ૧૯૯૨માં બન્નો આંખનું તેજ ચાલ્યું ગયું. ભલભલા માણસો મૂંઝાઈ જાય ત્યાં આ પ્રભુભક્તે એ ઘટનાનો પણ સહજ સ્વીકાર કરી લીધો. બાલમુનિ ૐકારવિજય ત્યારે માત્ર ૧૩ વર્ષની વયના. દાદા ગુરુના બન્ને આંખના મોતિયાના ઑપરેશન નિષ્ફળ જતાં એ વ્યાકુળ થઈ ગયેલા. પણ આચાર્ય ભગવંત કહે : ચામડાની આંખ ગઈ તો શું થયું ? અંતરચક્ષુ ઉઘાડા છે પછી શું વાંધો ? વાંચવાનું બંધ થયું તો જાપ વગેરે વધુ કરીશું.

પૂજ્યશ્રીની દિનચર્યામાં સૂરિમંત્રનો જાપ અને બીજી પણ અનેક આરાધના કાઉસ્સગ્ગ વગેરે લગભગ ચાલુ રહેતું. અલ્પનિદ્રા કરી રાત્રે એક વાગે ઊઠી જાય. ચાર-પાંચ સુધી જાપ ચાલે.

વિ. સં. ૨૦૧૭માં ભયંકર બિમારી આવી ગઈ. પાલનપુરથી નવાબના ફેમિલી ડૉક્ટરને બોલાવ્યા. પૂજ્યશ્રીને તપાસીને એ ડૉ. તાજૂબ થઈ ગયા. પેટમાં આવી ભયંકર ગાંઠ, તીવ્ર વેદના છતાં દર્દીની કેવી ગજબની સમતા ! જ્યારે ડૉ. એ જાણ્યું કે - પૂજ્યશ્રી એમની બધી જ ક્રિયા-આરાધના આદિ અચૂક પણે કરે છે ત્યારે ડૉ. હબક ખાઈ ગયો ! પાલનપુર પહોંચી નાવાબને કહે : આજે હું એક ઓલિયા પુરુષનું દર્શન કરી આવ્યો. અપાર વેદના વચ્ચે ગજબની શાંતિના દર્શન કરી આવ્યો.

પાલનપુરના ડૉ. સૈયદે એવું નિદાન કરેલું કે પેટમાં બહુ મોટી ગાંઠ છે. ૮૭ વર્ષની વયના દર્દીનું ઑપરેશન પણ શક્ય નથી. હવે થોડા દિવસમાં ગાંઠ ફાટશે. ઝાડામાં લોહી અને માંસના લોચા જેવું નીકળે એટલે સમજવું કે હવે દર્દીની જિંદગી વધુમાં વધુ ૨૪ કલાક છે.

ડૉ. ના કહેવા મુજબ દર્દ આગળ વધ્યું ત્યારે બધાએ આશા મૂકી દીધી. લોકોએ

પૂજ્યશ્રીને વિવિધ આરાધનાઓ સંભળાવી પૂ.આ.ભ. શ્રી ૐકારસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના માર્ગદર્શન મુજબ સંઘે આ. ભદ્રસૂરીશ્વરજી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠશાળા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો. (પં. માણેકલાલે ઘણાં વર્ષો સુધી આ પાઠશાળા દ્વારા અધ્યાપન કાર્ય કર્યું.)

શ્રી ભીલડીયાજી તીર્થોદ્ધાર

આવી ગંભીર બિમારી વખતે જૂનાડીસાનો સંઘ પૂજ્યશ્રી પાસે વંદના-સુખશાતા અર્થે આવ્યો. અને ભીલડીયાજી તીર્થમાં રંગમંડપ મોટો કરવાની જરૂર છે. માટે એ બાબત માર્ગદર્શન માંગ્યું. પૂ. ભદ્રસૂરિ મ.સા. કહે : માત્ર રંગમંડપનો જ નહીં પૂરા જિનાલયનો પાયાથી જીર્ણોદ્ધાર કરવા જેવો છે. અને તીર્થપતિ મૂળનાયક ભીલડીયાજી પાર્શ્વનાથ ભગવાન જે બાજુમાં બિરાજમાન છે તે પ્રભુને મુખ્ય ગાદી ઉપર બિરાજમાન કરવાની જરૂર છે.

આ. ૐકારસૂરિ મ.ને પૂ. ભદ્રસૂરિ મ. કહે : ૐકાર, ડૉક્ટર અને બીજા ગમે તે કહે, હું ભીલડીયાજી તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર અને દાદાની પ્રતિષ્ઠા પછી જ આ દુનિયામાંથી વિદાય લેવાનો છું એવું મારો અંતરાત્મા કહે છે.

અને એ પછી ફરી પૂજ્યશ્રી સ્વસ્થ થયા. ભીલડીયાજી પધાર્યા. બધાં જિનબિંબોનું ઉત્થાપન અનેક અફવાઓ વચ્ચે થયું. પાયાથી નૂતન જિનાલયનું નિર્માણ - તીર્થ કમીટીએ પૂ.આ.ભ. ૐકારસૂરિ મ.સા.ના માર્ગદર્શન મુજબ કર્યું. વિ. સં. ૨૦૨૮માં પૂ. આ.ભ. ભદ્રસૂરિ મ.સા. પૂ. આ.ભ. ૐકારસૂરિ મ.સા. પૂ. આ.ભ. સુબોધસાગરસૂરિ, આદિની નિશ્રામાં પ્રતિષ્ઠા થઈ.

પાટણ નગીનદાસ પૌષધશાળા (મંડપ)નો જીર્ણોદ્ધાર માટે પૂજ્યશ્રીની નિશ્રામાં (વિ. સં. ૨૦૧૨માં) સુંદર ટીપ થયેલી. પછી એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.

રાજકોટના ચોમાસા દરમિયાન વિ. સં. ૨૦૧૫ પૂજ્યશ્રી દર્શન કરવા જિનાલય જઈ રહ્યા હતા. પગથિયું ચૂક્યા અને પડી ગયા. મુનિ વસંતવિજય સાથે હતા. ઉપાશ્રયમાં પાછા પધારવા કહ્યું પણ પૂજ્યશ્રી કહે : ના ચાલો જિનાલયમાં. પ્રભુ ભક્તિમાં એક પછી એક સ્તવન મસ્તીથી ગાતાં ગાતાં પગની વેદના ક્યાંય ભૂલાઈ ગઈ.

આ. ૐકારસૂરિ મ.ને સમાચાર મળતાં - વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરી દેરાસરમાં પહોંચ્યા તો પૂજ્યશ્રી તો ભક્તિમાં તલ્લીન છે. ચૈત્યવંદન પૂર્ણ થયું. હવે પૂ. ભદ્રસૂરિ મ. કહે : ૐકાર, મારાથી ઊભા થઈ શકાતું નથી. પૂજ્યશ્રીની ઊંચકીને ઉપાશ્રયમાં લાવ્યા. એક્ષ-રે જોઈ ડૉક્ટરે કહ્યું : પગમાં ફ્રેક્ચર થયું છે. હાડકું દોઢ ઇંચ - ખસી ગયું છે. પણ ૮૫ વર્ષની વયે ઑપરેશન કરવું યોગ્ય નથી. પગ સહેજ ટૂંકો થશે. વિહાર હવે નહીં થઈ શકે. આમ ૮૫ વર્ષ પછી પૂજ્યશ્રીને ડોળીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો.

વિ. સં. ૨૦૨૩માં પૂજ્યશ્રી વાવપથકમાં પધાર્યા. એ પછી વાવપથકમાં જે ધર્મવૃદ્ધિ થઈ છે એનો બહુ મોટો રોમાંચક ઇતિહાસ છે.

વાવમાં સંઘના કાર્યોમાં પૂ. ૐકારસૂરિ મ.સા. એ એવું સરસ માર્ગદર્શન આપ્યું અને

ગૂંચો ઉકેલી આપી કે શ્રીસંઘે નક્કી કર્યું કે આચાર્ય ભગવંતોનું ચોમાસું વાવ જ કરાવવું છે. જૂનાડીસા સંઘની જય બોલાવાઈ હતી છતાં જૂનાડીસા સંઘને સમજાવી અનુમતિ મેળવી ભવ્ય ચાતુર્માસ કરાવ્યું. એ પછી ગોડીપાર્શ્વનાથ જિનાલય નવનિર્માણ થયું. ગોડીપાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા આ. ભદ્રસૂરિ મ.સા.ની જન્મશતાબ્દીની ઉજવણી વિ. સં. ૨૦૩૦માં વાવસંઘે ૧૦૮ છોડના ઉજમણા પૂર્વક કરી.

વાવ તાલુકામાં ગરાંબડી, માડકા વગેરે સ્થળે નૂતન જિનાલય બન્યા. બેણપ, સૂઈગામ, વગેરેમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ. આજે પણ પૂજ્યશ્રીની દિવ્યકૃપાથી વાવપથકમાં ધર્મઆરાધના વધતી જ રહી છે.

શ્રી જૂનાડીસા જૈન સંઘ ઉપર પણ પૂજ્યશ્રીનો અનહદ ઉપકાર છે. પૂજ્યશ્રીના વરદ હસ્તે અનેક દીક્ષાઓ આ નગરમાંથી થઈ છે. પૂજ્યશ્રીને જૂનાડીસા સ્થિરવાસ કરવાનો સંઘનો વર્ષોથી આગ્રહ હતો. પૂજ્યશ્રીએ પણ સંઘની વિનંતી સ્વીકારી સ્થિરવાસ જૂનાડીસા કર્યો.

વિ. સં. ૨૦૩૩ જેઠ સુ. ૮ ના પૂજ્યશ્રીનો જીવન દીપક બુઝાયો ત્યાં સુધી પૂજ્યશ્રી નિરોગી અને સમાધિમય હતા. વિદાયની થોડી ક્ષણો પૂર્વે જ પોતાના હાથમાંથી નવકારવાળી આપી દીધી. હવે હું આંગળીના વેઢાથી ગણીશ. સકલસંઘની હાજરીમાં નવકારમંત્રની ધૂન વચ્ચે પૂજ્યશ્રીએ પરલોકના પંથે પ્રયાણ કર્યું ત્યારે પૂ. અરવિંદવિજય મ. પૂ. યશોવિજયજી મ. પૂ. જિનચન્દ્રવિજય મ. આદિ પૂજ્યશ્રીની સેવામાં હતા. આ ૐકારસૂરિ મ. મુનિ જયાનંદવિજય મ. આદિ સમાચાર મળતાં જ યથાશીઘ્ર આવી પહોંચ્યા.

પૂજ્યશ્રીના અગ્નિસંસ્કાર સ્થળે - ગુરુકુલિકામાં ચરણપાદુકાની અને જૂનાડીસા ગામમાં ગુરુમંદિરમાં પૂજ્યશ્રીની આરસની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા પૂ.આ.ભ. ૐકારસૂરિ મ.સા.ના હસ્તે શ્રી જૂનાડીસા સંઘે કરાવી. માડકા જૈનસંઘે શાંતિનાથપ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે જિનાલયના પરિસરમાં પૂજ્યશ્રીની પંચધાતુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

રાધનપુરના સંઘે પણ ઉપકારી આ. ભ.ની સ્મૃતિમાં ગુરુમંદિર નિર્માણ કરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

રાધનપુર નગરની બહાર 'ભદ્ર સાધના સંકુલ' નિર્માણાધીન છે. જેમાં શ્રી શંખેશ્વર પ્રભુનું ભવ્ય જિનાલય, ગુરુમંદિર, વિશાળ ધર્મશાળા, ભોજનશાળા, બે ઉપાશ્રયો આદિ નિર્મિત થઈ રહેલ છે.

પૂજ્યશ્રીના ચરણે કોટી કોટી વંદન.

● ● ●

સંપાદકીય

શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ લખેલ ''પાઇઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય'' ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રગટ થયેલ.

આજે પાંચ દાયકા પછી આ દુર્લભ બનેલો ગ્રંથ અનેક નવી સામગ્રીઓથી સમૃદ્ધ બની પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તે ઘણા આનંદનો વિષય છે.

વિ. સં. ૨૦૬૦ના ચાતુર્માસમાં અમદાવાદમાં શ્રી કાપડિયાના ''જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ'' ભા. ૧-૨-૩ નવી આવૃત્તિનું પ્રકાશન થયું ત્યારે ઘણા વિદ્વાનોએ એને આવકાર આપેલો.

ગ્રંથ પ્રકાશન સમયે કેટલાક વિદ્વાનોએ કાપડિયાએ લખેલ પ્રાકૃત સાહિત્યના ઈતિહાસનું પણ પુનઃ સંપાદન કરવા વિનંતી કરેલી.

ગયા વર્ષે આ ગ્રંથનું કાર્ય શરૂ થયું.

પ્રથમ આવૃત્તિ ક્રાઉન સોળપેજી સાઇઝમાં અને ઝીણા ટાઈપોમાં મુદ્રિત થયેલી, ટિપ્પણો પણ એટલા બધા ખીચોખીચ ગોઠવાયેલા કે ટિપ્પણ નંબર શોધવામાં પણ મુશ્કેલી નડે. નવી આવૃત્તિમાં સાઇઝ બે ગણી મોટી (ક્રાઉન આઠપેજી) અને ટાઈપો મોટા લેવામાં આવ્યા છે. ટિપ્પણ - અલગ-અલગ પંક્તિમાં મૂક્યા છે.

શ્રી કાપડિયાના પુસ્તકનું પ્રકાશન કોઈ સંસ્થા દ્વારા થયું નથી પણ મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી આર્થિક સહાયતા મળેલી અને વિનયચંદ ગુલાબચંદ શાહ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ

પ્રથમ આવૃત્તિમાં કાપડિયાએ પૃ. ૨૩૨-૨૪૨માં આપેલ પૂરવણીનું મેટર પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં તે તે જગ્યાએ જોડી દીધું છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ પૃ. ૨૪૨-૨૪૯માં આપેલી કેટલીક સૂચનાઓ ના આધારે યથાયોગ્ય સુધારા-ઉમેરા કરી દીધા છે.

શ્રી કાપડિયા વિશેષ નામોની સૂચી તૈયાર કરી હોવા છતાં આપી શક્યા ન હતા.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં વિશેષનામોની ગુજરાતી/અંગ્રેજી સૂચી પરિશિષ્ટ ૩-૪માં આપવામાં આવી છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછીના છેલ્લા પાંચ દાયકામાં પ્રાકૃત સાહિત્યના ઘણાં ગ્રંથો પ્રથમવાર જ પ્રગટ થયા છે. ઘણાં ગ્રંથોની નવી આવૃત્તિઓ થઈ છે ઘણાં ગ્રંથો અનુવાદ સાથે પ્રગટ થયા છે. ઘણાં ગ્રંથો ઉપર વિદ્વાનોએ મહાનિબંધાત્મક પુસ્તકો પણ લખ્યા છે.

શ્રી કાપડિયાએ ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય એવા પણ ઘણાં ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે.

અમે આ બધી વિગતો તે તે સ્થળે **{ આવા કૌંસમાં }** જોડી છે. જેથી કાપડિયાનું લખાણ અને અમારાં ઉમેરાની વાચકને ખબર પડે.

આ ઉપરાંત પણ આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર કોબાના જ્ઞાનભંડારમાં રહેલા પ્રાકૃત ગ્રંથોની સૂચી અમને મુનિરાજશ્રી અજયસાગરજી મ. અને સંસ્થાના કાર્યકરોના સૌજન્યથી પ્રાપ્ત થઈ. એમાંથી પણ ગ્રંથમાં ન ઉલ્લેખાયેલા ગ્રંથોની નોંધ અમે પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

શ્રી કાપડિયાના લખાણમાં ક્યાંક હકીકત દોષ જેવું જણાયું છે એવા એકાદ-બે સ્થળે અમે લખાણ બદલ્યું છે. બાકી યથાવત્ રહેવા દીધું છે.

શ્રી કાપડિયાએ ટિપ્પણ વગેરેમાં પ્રથમ આવૃત્તિના અમુક પૃષ્ઠ નં., ટિપ્પણ નં જોવાની ભલામણ કરી હોય ત્યાં અમે નવી આવૃત્તિના પૃષ્ઠાંકો અને ટિપ્પણ-ક્રમાંકો લખ્યા છે.

અમે **{ આવા કૌંસમાં }** જોડેલ વિગતોનું સ્વરૂપ આવું છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં ઉમરવામાં આવેલી વિગતો

- પ્રાકૃત ભાષા વિષે પ્રગટ થયેલા વિદ્વાનોના પુસ્તકો લેખોની વિગત . પૃ. ૩૭
- પ્રાકૃત કોષ ગ્રંથોની વિગત પૃ. ૩૭.
- આધુનિક વિશિષ્ટ કોશ ગ્રંથોની નોંધ પૃ. ૪૪-૪૫.
- પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને પ્રાકૃત ભાષાના અધ્યયનને લગતાં પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોની વિગત પૃ. ૪૦-૪૧.
- નવા પ્રગટ થયેલ ગ્રંથની વિગત પૃ. ૫૪.
- કાપડિયાએ પ્રકાશન વિગત આપી હોય, ત્યાં અન્ય નવી આવૃત્તિઓની વિગત. પૃ. ૫૫.
- સંબંધિત ગ્રંથ વિષે - અંગ્રેજીમાં ગુજરાતી હિંદીમાં - વગેરેમાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકની વિગત, પૃ. ૫૬, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૧૦૨, ૧૪૫, ૧૫૮, ૧૫૯.
- ગ્રંથના પ્રકાશનની પુનર્મુદ્રણની વિગત પૃ. ૫૮, ૭૧, ૭૩, ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૭, ૧૦૬.
- નષ્ટ મનાતી કૃતિ પ્રગટ થઈ હોય તેની વિગત પૃ. ૪૯ પૃ. ૬૧.
- તે-તે બાબતે નવી વિગતોનું ઉમેરણ પૃ. ૬૨

- તે ગ્રંથની અન્ય ગ્રંથ જોડે તુલનાત્મક સમીક્ષા કરતાં ગ્રંથ-નિબંધની વિગત પૃ. ૬૫.
- અનુવાદની વિગત પૃ. ૬૭, ૭૨, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૬, ૮૮, ૯૩, ૯૮, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૫૯.
- તે ગ્રંથની હ.લિ. પ્રતની વિગત. પૃ. ૭૬.
- અપ્રગટ ગ્રંથ ગ્રંથાંશ પ્રથમવાર પ્રગટ થયાની વિગત પૃ. ૭૭, ૮૨, ૮૫, ૧૩૨, ૧૬૦.
- સંસ્કૃત છાયા સાથે ગ્રંથ પ્રગટ થયાની વિગત પૃ. ૮૧, ૯૧.
- તે ગ્રંથની પ્રેસકોપીની વિગત પૃ. ૮૧, ૮૩.
- અન્ય પ્રાકૃત ગ્રંથની પ્રેસકોપીની નોંધ પૃ. ૯૩.
- તે કથા અન્ય નામે પ્રગટ થઈ હોય તેની વિગત. પૃ. ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૮, ૯૦, ૯૨
- અન્ય તેવા પ્રકારના તે વિષયના ગ્રંથની વિગત પૃ. ૮૫, ૮૬, ૮૯, ૯૩, ૯૫, ૯૭, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૦, ૧૩૮, ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૬૫, ૧૭૦.
- અર્વાચીન પ્રાકૃત રચનાઓ વિષે નોંધ પૃ. ૯૮, ૯૯.
- અપ્રગટગ્રંથની વિગત પૃ. ૯૮.
- તે ગ્રંથના સમય આદિ વિષે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પૃ. ૧૦૨ ૧૦૫.
- તે વિષેના અપ્રગટ નિબંધની વિગત. પૃ. ૧૫૫.
- ખોટી રજૂઆતનું ખંડન ક્યાંય થયું હોય તેની વિગત પૃ. ૧૧૭.

આમ અનેકવિધ સામગ્રીઓ જોડવા પૂર્વક આ સંપાદનકાર્ય દેવ-ગુરુ કૃપાએ સારી રીતે પાર પડ્યું છે.

: ઋણ સ્વીકાર :

જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આ કાર્ય પાર પડ્યું છે તે **શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ પ્રભુ** ઝીંઝુવાડા મંડન **શ્રી શાંતિનાથપ્રભુ**ના ચરણે અનંત વંદના.

સંઘસ્થવિર આ.ભ.**શ્રી સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજા**, યુગમહર્ષિ આ.ભ.**શ્રી ભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા**, સંઘ એકતા શિલ્પી પૂ.આ.ભ.શ્રી **ૐકારસૂરીશ્વરજી મહારાજા**, નિસ્પૃહ શિરોમણિ પૂ.આ.ભ.**શ્રી અરવિંદસૂરીશ્વરજી મહારાજા** વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજશ્રી **જંબૂવિજયજી મહારાજા**, વાત્સલ્યવારિધિ પૂ.આ.ભ.**શ્રી યશોવિજયસૂરિ મ.સા.**, આરાધનારત પૂ. મુનિરાજશ્રી *જિનચન્દ્રવિજયજી **મ.સા.** આદિના ચરણોમાં વંદના.*

પૂ. આ. ભ. શ્રી વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ મ.સા.એ 'સંદર્ભગ્રંથનું સ્વાગત' આત્મીયભાવે લખી આપ્યું છે. તેઓને પણ ભાવભરી વંદના.

અનુમોદના ! ધન્યવાદ !

શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈ પ્રૂફ આદિ જોવામાં અનેક મુનિરાજો સાધ્વીજીઓએ સહકાર આપ્યો છે. સહુની શ્રુતભક્તિની અનુમોદના !

પ્રો. કાંતિભાઈ શાહએ બધા પ્રૂફો ઝીણવટથી જોઈ આપ્યા છે.

ખૂબ ખૂબ અનુમોદના, ધન્યવાદ !

ગ્રંથનો ઉપયોગ કરી અભ્યાસીઓ આત્મકલ્યાણ કરે એજ મંગલ કામના.

આ.ભ.શ્રી **ભદ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજાના શિષ્યરત્ન
મુનિરાજશ્રી જિનચન્દ્ર વિજય મ.સા.ના વિનેય
આ. વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ

પોષ વદ-૮
વિ. સં. ૨૦૬૨
સંવેગી ઉપાશ્રય
હાજા પટેલની પોળ
અમદાવાદ

• • •

અનુક્રમણિકા

સંપાદકીય ૧૨
સંકેતોની સમજણ ૨૨
ઉત્થાનિકા ૨૪

વિષયસૂચી

પાઇય ભાષાઓ ખંડ ૧ : પૃ. ૧-૩૭

૧ મંગલાચરણ
૧ (ભ્રમનું નિરસન)
૧-૨ ઉપક્રમ-મુંબઈ વિદ્યાપીઠે 'અર્ધમાગધી'ને આપેલું સ્થાન
૨ મર્યાદા
૨ (પાલિ ભાષા માટેનાં પુસ્તકો)
૨-૩ ભાષાનાં બાર કુળ
૩ પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ
૩-૪ સ્થૂલ સ્વરૂપ-સંસ્કૃતનાં રૂપાંતરો અને નામો
૪ પાઇયનું નામકરણ
૪ પાઇયનાં નામાંતર
૫-૬ પાઇયના વિવિધ અર્થ
૬ (આધુનિક ભારતીય કથ્ય ભાષાના ભેદો અને ઉપભેદો)
૭ 'પ્રાકૃત'ની વ્યાખ્યા
૭-૮ દોષ અને એનો પરિહાર
૮-૯ પ્રાકૃતની અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ
૯-૧૦ 'પાઇય' શબ્દની સાધુતા અને પ્રામાણિકતા
૧૦-૧૧ પાઇય ભાષાની ઉત્પત્તિ
૧૧-૧૨ પાઇય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ
૧૨-૧૩ પાઇયના પ્રકાર-આર્ય ભાષાના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો, દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ
૧૩-૧૫ થર (સ્તર) ને કાલમાન-બીજા થરની પાઇય ભાષાના ત્રણ યુગોનું સાહિત્ય
૧૫-૧૮ બીજા થરની પાઇય ભાષાના પ્રકારો અને ઉપપ્રકારો
૧૮-૧૯ પાઇય ભાષાઓને વિભાષાઓનું વર્ગીકરણ
૧૯-૨૦ નાટકો અને પાઇય ભાષા
૨૦-૨૨ નાટકોનું સંસ્કૃત નામકરણ-સંસ્કૃત નાટક તરીકેના નિર્દેશની મીમાંસા
૨૨-૨૩ પાત્રોની ભાષા-મૃચ્છકટિકનાં પાત્રો અને તેમની ભાષા
૨૩-૨૪ (ભાસનાં નાટકની સંસ્કૃત ભાષાની વિલક્ષણતા, મૃચ્છકટિકની પૃથ્વીધરીય વિવૃતિગત 'શૌરસેની' ઇત્યાદિના લક્ષણો)
૨૪ પાઇયનો ઉપહાસ
૨૪ વૈદિક અને પાઇય ભાષાઓ
૨૫ ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ
૨૫ ('અવેસ્તા' લખાણના સં. રૂપાન્તર)
૨૫ અ.મા.નો ગીર્વાણ ગીરા તરીકે ઉલ્લેખ
૨૫ ભાષાર્ય
૨૬ આર્ષ ભાષા
૨૬ લોકસાહિત્યની ભાષા
૨૬-૨૮ અ. મા.ની વ્યાખ્યા
૨૮ અ. મા. ભાષાનાં લાક્ષણિક અંગ
૨૮ અ. મા.ની પ્રાચીનતા
૨૮-૨૯ સોરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા
૨૯ ('બિહારી' ભાષા અને 'ડિંગલ' વાણી)
૨૯ ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ
૨૯-૩૦ પાઇયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ
૩૦ (વિદેશી શબ્દોનો સ્વીકાર, સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન)
૩૦ અતિ સંસ્કૃતીકરણ ઇત્યાદિ
૩૧ પાઇય ભાષાના 'દેસિય' શબ્દો
૩૧ પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા
૩૧ લાટોની લાડીલી ભાષા
૩૨ પાઇય ભાષાની કોમલતા
૩૨-૩૩ પાઇયની મધુરતા, ગીતક્ષમતા, લલિતતા અને લવણિમા
૩૩ પાઇયની સરળતા અને સુબોધતા
૩૩ (પંચકપ્પભાસમાંથી અવતરણો)

૩૩ પાઇયની વ્યાપકતા
૩૩-૩૪ પાઇયની ઉપયોગિતા
૩૪ અ. મા.ના અભ્યાસથી લાભ
૩૪ (અ. મા., મ. અને અવહટ્ઠના અભ્યાસના સાધનોનું સૂચન)
૩૪-૩૫ પાઇય ભાષાનું સન્માન
૩૫ પાઇય ભાષાનાં ગુણગાન
૩૫-૩૭ પાઇયના વિવિધ પ્રકારો સંબંધી વિશિષ્ટ લેખો
પાઇય સાહિત્ય ખંડ ૨ : પૃ. ૩૮-૨૩૧
૩૮ પાઇય સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન પાઇય સાહિત્યની વિશાળતા
૩૮ પાઇય સાહિત્યના પરામર્શ માટેની મર્યાદા
૩૮ સાહિત્યનાં અંગ
૩૮-૪૧ વ્યાકરણ
૩૮-૩૯ ઉપલબ્ધ પાઇય વ્યાકરણોની ભાષા
૩૯ (પાઇય વ્યાકરણને અંગેનાં પાઇય અવતરણો, પાઇય વ્યાકરણોનો ઇતિહાસ)
૩૯-૪૦ પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિષે વિવિધ ગ્રંથો
૪૦-૪૧ પાઇયના વ્યાકરણવિષયક અંગ્રેજી લેખો
૪૧-૪૫ કોશ
૪૧-૪૨ સાતેક 'દેશ્ય' શબ્દના કોશો
૪૨-૪૪ ઉપલબ્ધ પાઇય કોશોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
૪૪ શબ્દકોશ અંગેના અંગ્રેજી લેખો
૪૪-૪૫ નવા પ્રગટ થયેલા અગત્યના કોશો
૪૫-૫૩ છંદ
૪૫ છંદઃશાસ્ત્રોની સૂચી
૪૫-૪૭ ગાહાલક્ખણ
૪૭-૪૮ કવિદપ્પણ
૪૮ છંદકંદલી
૪૮ સયંભૂછંદ
૪૮-૪૯ કઇસિક્ક
૪૯ છંદકોસ
૪૯ બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત છંદઃશાસ્ત્ર અને એમનાં કાવ્ય, નાટક ઇત્યાદિ
૪૯ પાઇય-પિંગલ
૫૦ જયદેવનું છંદઃશાસ્ત્ર
૫૦ છંદોનુશાસન
૫૦ છંદકોશ
૫૧ છંદોલક્ખણ
૫૧ છંદઃશેખર
૫૧ પિંગલસાર
૫૧ છંદઃશાસ્ત્રોના અભ્યાસનું આનુષંગિક ફળ
૫૧-૫૩ છંદોનું વૈવિધ્ય-નાયા. વગેરેના છંદો
૫૧ ('નાટ્યશાસ્ત્ર' ગત પાઇયનાં ઉદાહરણોનો અભ્યાસ)
૫૩-૫૪ અલંકાર
૫૩ અલંકારને લગતી પ્રાચીન કૃતિનો નાશ
૫૩-૫૪ અલંકારદ્દપ્પણ
૫૪ અલંકાર અંગે પાઇય ઉદાહરણો
૫૪ પ્રાકૃત પુષ્કરિણી
૫૪-૬૦ નાટક
૫૪ પાંચ સટ્ટયનાં નામ
૫૪ (૩૫ નાટકોની અનુપલબ્ધિ)
૫૪-૫૬ કપ્પૂરમંજરી
૫૫ (વિદ્ધશાલભંજિકાગત લોકોક્તિ અને કંદુકની રમત)
૫૬ હસ્તિમલ્લના નાટકો
૫૬ વિલાસવતી
૫૬-૫૮ ચંદલેહા
૫૮ આનંદસુંદરી
૫૮ સિંગારમંજરી
૫૮ વીથી
૫૮ ઉપલબ્ધ નાટકોનાં સંપાદનમાં 'પાઇય'નું સ્થાન
૫૮-૫૯ નાટકોનું પાઇયની દૃષ્ટિએ થવું જોઈતું મૂલ્યાંકન
૫૯ નાટકોની આવૃત્તિઓની આલોચના
૫૯ લેવિ અને કીથની કૃતિઓ
૫૯-૬૦ 'યુક્તિપ્રબોધ' નાટક યાને વાણારસીયમયભેય
૬૦-૯૫ કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ
૬૦ જૈન સાહિત્યની કથાદિને અંગે પ્રસિદ્ધિ
૬૦ (આખ્યાયિકાનું સ્વરૂપ)
૬૦ જૈન કથાદિની રચનાનો ઉદ્દેશ
૬૦-૬૨ તરંગવઇ, નરવાહણદત્ત કહા, મગહસેણા, મલયવઈ, વસુદેવચરિય, બંધુમતી, હરિવંસચરિય, સુલોયણાકહા, વાસવદત્તા, સુમનોત્તરા, ઉર્વશી, ભૈમરથી ઇત્યાદિ કૃતિઓનો નાશ અને તેની ભાષા

૬૨ જૈન આગમોમાં કથાઓ
૬૩-૬૭ પઉમચરિય
૬૩ (વાલ્મીકિનાં રામાયણનાં વિદેશી ભાષાઓમાં ભાષાંતર)
૬૪ (કૈલાસાદિને ઉપાડવાની વાત)
૬૪ ('અન્ધ્ર'ને લગતા ઉલ્લેખો)
૬૫ (ચઉત્થાદિનો અર્થ)
૬૫ (વિદૂષક)
૬૭-૭૨ વસુદેવચરિત (ય) યાને વસુદેવહિંડી
૭૧ (વડ્ડકહાનાં કાશ્મીરી અને નેપાલી રૂપાંતર)
૭૨-૭૩ સમરાઇચ્ચચરિય
૭૨ (સ. ચ. ની તાડપત્રીય પ્રત
૭૨ (રત્નપ્રભસૂરિનાં સ. ચ. પર ચાર વ્યાખ્યાનો, સ. ચ. ઉપર ટિપ્પણી, સ. ચ.નો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ ને વિલાસવઈકહાનું ઉદ્ધરણ)
૭૨ (સ. ચ.નાં નામાંતરો)
૭૩-૭૪ ધુત્તક્ખાણ
૭૩ (સંસ્કૃત અને ગુ. ધૂર્તાખ્યાન)
૭૪ વસુદેવહિંડીકહા
૭૪ પંચમીચરિય
૭૪-૭૬ કુવલયમાલા
૭૪ (દક્ખિણ-ઇંધ એટલે શું ? નામકરણની રીતિ)
૭૫ ('પ્રદીપ્ત'સૂરિ, રવિસેન અને જડિલનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, હરિગુપ્તનો 'તોરમાણ' રાજાના ગુરુ તરીકે નિર્દેશ)
૭૬ સુલોયણાકહા
૭૬ જસહરચરિય
૭૬ ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય
૭૬ ('શલાકાપુરુષ' વિષે પરામર્શ)
૭૬ શીલાચાર્ય શીલાંકસૂરિ અને 'દેશીકાર'થી ભિન્ન છે ?
૭૬ મહાપુરિસચરિય
૭૬ જીવદેવકૃત પ્રબંધ
૭૭ સિરિચંદકેવલિ ચરિય
૭૭ ભુવણસુંદરીકહા
૭૭ કાલયાયરિયકહાણગ
૭૭ કહાણયકોસનું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ
૭૮ (સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી)
૭૮ સંવેગરંગસાલા
૭૮-૭૯ જિનેશ્વરસૂરિની લીલાવતીકહા
૭૯-૮૦ કોઊહલની લીલાવઈકહા
૮૦ (નટચરણને નૃત્તગતિ)
૮૦-૮૧ સુરસુંદરીકહા, સતી સુરસુંદરી
૮૧ સીયાચરિય
૮૧ મહીપાલકહા
૮૧-૮૨ નાણપંચમીકહા યાને પંચમીમાહપ્પ
૮૧-૮૨ (સર્વજ્ઞે 'આકાશગામિની' વિદ્યાનો કરેલો ઉપયોગ)
૮૨ (ભવિસયત્તકહાની રત્નસેન પદ્માવતીની હિંદી કહાની સાથે તુલના)
૮૨ પુપ્ફવઈકહા
૮૨-૮૩ કહાવલી
૮૨ (કહાવલીના રચનાસમય પરત્વે મતભેદ)
૮૩ તરંગલોલા
૮૩ ધમ્મક્ખાણયકોસ
૮૩ વિલાસવઈકહા
૮૩ અક્ખાણમણિકોસ
૮૩-૮૪ વિજયચંદચરિય
૮૪ ગુણચન્દ્રગણિ (દેવભદ્રસૂરિ)કૃત મહાવીરચરિય
૮૪ નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત મહાવીરચરિય
૮૪ કહારયણકોસ
૮૪ ઉસભચરિય
૮૪-૮૫ મનોરમાચરિય અને આદિનાહચરિય
૮૫ સંતિનાહચરિય
૮૫ પુહવીચંદચરિય
૮૫-૮૬ સિજ્જંસનાહચરિય
૮૬ નેમિનાહચરિય
૮૬ જિણયત્તમહારિસિચરિય યાને જિણયત્તક્ખાણ
૮૬ નમ્મયાસુંદરીકહા
૮૬ મુણિસુવ્વયસામિચરિય
૮૬-૮૭ સુપાસનાહચરિય
૮૭ કુમારવાલચરિય યાને પ્રાકૃત દ્વ્યાશ્રય
૮૭ (કાશ્મીરી ભીમનું વ્યાકરણકાવ્ય)
૮૭ (કુમારપાલનો 'સુશ્રાવક' તરીકે ઉલ્લેખ)
૮૮ સણંકુમારચરિય

૮૮ ચંદપ્પહચરિય, મલ્લિનાહચરિય અને નેમિનાહચરિય
૮૮ રત્નપ્રભ(?)કૃત નેમિનાહચરિય
૮૮ જંબુચરિય
૮૮ સુમતિનાહચરિય
૮૯ જિણધમ્મપડિબોહ યાને કુમારવાલપડિબોહ
૮૯-૯૦ સુંદ(દરિ)સણાચરિય
૯૦ સિદ્ધસેણાઇચરિય
૯૦ ચંદપ્પહચરિય
૯૦ મલયસુંદરીકહા
૯૦ અંજણાસુંદરીચરિય
૯૧ સંતિનાહચરિય
૯૧ સિરિવાલકહા
૯૧ (છંદ અને અલંકારોનો નિર્દેશ ને વહાણો-નાં નામ)
૯૨ (પદ્માવત સાથે તુલના)
૯૧ વૃદ્ધાચાર્યપ્રબંધાવલિ
૯૨ રયણસેહરકહા
૯૨ ઇસિમંડલપયરણવિત્તિ
૯૨ સિંહાસણબત્તીસિયા
૯૩ કુમ્માપુત્તચરિય
૯૩ જંબૂચરિત
૯૩ નાણચંદચરિય
૯૩ જસહરચરિય
૯૩-૯૬ (અવશિષ્ટ કથાઓ અને ચરિત્રોની નોંધ)
૯૪ (તત્ત્વકૌમુદીગત વીસ કથાનો ઉલ્લેખ)
૯૪-૯૫ (સંઘાચારવિધિમાંની કથાઓનો નિર્દેશ)
૯૫ (ધમ્મવિહીની વૃત્તિગત કથાઓની સૂચી)
૯૫ અનંતનાથચરિત્રમાંથી ૮ કથા
૯૫-૯૯ ઔપદેશિક સાહિત્ય
૯૫-૯૬ આગમોનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય (પંચતન્ત્રના મૂળની ભાષા)
૯૬ ઉવએસમાલા
૯૬ ઉવએસપય
૯૬-૯૭ ધમ્મોવએસમાલા
૯૭ નેમિચરિય-હુમુણિચરિય
૯૭ ધમ્મપરિક્ખા
૯૭ સીલોવએસમાલા
૯૮ ઉવએસમાલા ને ભવભાવણા
૯૮ ઉવએસરયણાયર
૯૮ ઉવએસરહસ્સ
૯૮-૯૯ આ. નેમિસૂરિ મ. સા. પરિવારની સાહિત્ય-સાધના
૯૯-૧૦૦ રૂપકાત્મક સાહિત્ય
૧૦૦ (આખ્યાન-સાહિત્યના વિભાગો)
૧૦૦-૧૦૧ કુલય (કુલક)
૧૦૧-૧૦૮ કાવ્યો
૧૦૧-૧૦૩ રાવણવહ
૧૦૩-૧૦૪ ગઉડવહ
૧૦૪ વાયુવિકારની કૃતિ
૧૦૪ ત્રિપુરુષચરિત્ર
૧૦૪-૧૦૫ મહુમહવિજય
૧૦૫ હરિવિજય
૧૦૫ રાવણવિજય
૧૦૫ વિસમબાણલીલા
૧૦૫ ગોવિંદભિસેય યાને સિરિચિન્ધ
૧૦૫ સઉરિચરિય
૧૦૫-૧૦૬ ઉસાણિરુદ્ધ
૧૦૬ કંસવહ
૧૦૬ પૃથ્વીરાજ-રાસામાં પાઇય ગાથાઓ
૧૦૬ વર્ણનસાગર
૧૦૬-૧૦૭ ભાસ(?)ની કૃતિ
૧૦૭ ભૃંગ સંદેશ
૧૦૭-૧૦૯ સ્તુતિ-સ્તોત્રો
૧૦૯-૧૧૫ સુભાષિત-સંગ્રહો
૧૧૦-૧૧૩ ગાહાસત્તસઈ
૧૧૩ વજ્જાલગ્ગ
૧૧૩ વિસમબાણલીલા
૧૧૩ સુભાસિયસંગહ
૧૧૩ સુભાસિયબત્તીસી
૧૧૪ જૈ. ગ્રં. માં નોંધાયેલી કૃતિઓ
૧૧૪ કેટલાક સુભાષિત સંગ્રહો.
૧૧૪-૧૧૫ સુભાષિતોની તારવણી
૧૧૫ રાજનીતિ
૧૧૫ વિજ્જાપરિવાડી
૧૧૫-૧૧૭ અનેકાર્થી સાહિત્ય
૧૧૫ આવસ્સયનિજ્જુત્તિ
૧૧૫ દસવેયાલિય (ગા. ૧)
૧૧૫ "નમો અરિહંતાણં"ના અર્થ
૧૧૬ "સવ્વત્થ"ના ૧૧૭ અર્થ

૧૧૬ 'પરવાયા'ના ૫૬ અર્થ
૧૧૬ 'ઉવસગ્ગહર'થોત્ત
૧૧૬ ઉવએસમાલા
૧૧૬ 'તત્તી સીઅલી'વાળું પદ્ય
૧૧૬ સિદ્ધત્થવની અંતિમ ગાથા
૧૧૭ વીરથુઈ
૧૧૭-૧૧૯ ચરણકરણાનુયોગ
૧૧૭ દસવેયાલિય
૧૧૭ પંચસુત્ત
૧૧૭ (અહિંસાદિ સંબંધી કૃતિઓ)
૧૧૭ ભગવઈઆરાહણા
૧૧૮ મૂલાયાર
૧૧૮ પંચવત્થુ
૧૧૯-૧૨૨ સાગાર-ધર્મ
૧૧૮ કૂવદિટ્ઠંતવિસદીકરણ
૧૧૮ જઈજિઅકપ્પો
૧૧૮ ગુરુતત્તવિણિચ્છય
૧૧૯ પવયણપરીક્ખા
૧૧૯ ભાસારહસ્સ
૧૧૯ (તત્તતરંગિણી)
૧૧૯-૧૨૦ વંદિત્તુસુત્ત, સાવયપણ્ણત્તિ ને સાવગ-ધમ્મ(વિહિ)
૧૨૦ પંચાસગ
૧૨૦ સંબોહપયરણ
૧૨૦ અણુવ્વયવિહિ
૧૨૦ સાવયવિહિ
૧૨૧ સાવયવય
૧૨૧ નવપયપયરણ
૧૨૧ ધમ્મવિહિપયરણ
૧૨૧ ધમ્મરયણપગરણ
૧૨૧-૧૨૨ સડ્ઢદિણકિચ્ચ
૧૨૨ સડ્ઢવિહિ
૧૨૨ સડ્ઢચરિય (વર્ધમાનદેશના)
૧૨૨-૩ ન્યાય
૧૨૨ સમ્મઈપયરણ
૧૨૩ નયચક્ક
૧૨૩-૧૨૪ તત્ત્વજ્ઞાન
૧૨૩ વિયાહ. ને પણ્ણવણા
૧૨૩-૧૨૪ પવયણસાર ઈ.
૧૨૪-૧૨૬ કર્મ-સિદ્ધાન્ત
૧૨૪-૧૨૫ કમ્મપયડિ ને સયગ
૧૨૫ પંચસંગહને સિત્તરિ
૧૨૫-૧૨૬ છખંડાગમ ને કસાયપાહુડ
૧૨૬-૧૨૮ ગણિત
૧૨૭ પાઇઅ ગણિત
૧૨૭ સિદ્ધભૂપદ્ધતિટીકા
૧૨૭ જૈનગણિત-જ્યોતિષ
૧૨૭ (ગણિતના પ્રકારો)
૧૨૮-૧૨૯ વિશ્વરચના-ભૂગોળ
૧૨૯ વર્તમાન તિલોયપણ્ણત્તિનું કર્તૃત્વ
૧૩૦-૧૩૧ ઇતિહાસ
૧૩૦ તીર્થોનો ઇતિહાસ
૧૩૦-૧૩૧ પટ્ટાવલી
૧૩૧ અત્થ સત્થ
૧૩૨-૧૩૫ નિમિત્ત-શાસ્ત્ર
૧૩૦ (૨૯ પાપશ્રુત)
૧૩૦ નિમિત્તદાર
૧૩૦-૧ ભદ્રબાહુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર
૧૩૨ મહાનિમિત્ત (?)
૧૩૨-૧૩૩ નિમિત્તપાહુડ, અંગવિજ્જા અને પણ્હાવાગરણ
૧૩૨ (આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો)
૧૩૨ (પાશકેવલી)
૧૩૨ (ઋષિપુત્રનું નિમિત્તશાસ્ત્ર)
૧૩૩-૧૩૪ વગ્ગકેવલી
૧૩૪ ચૂડામણિ
૧૩૪ અર્હચ્ચૂડામણિ
૧૩૪ કાલકસંહિતા
૧૩૫ પ્રશ્નલાભ
૧૩૫ આયણાયતિલક
૧૩૫ સાણરુય
૧૩૫ ભૂમિનાણ ને મેઘમાલા
૧૩૫ (કાગરિતશાસ્ત્ર)
૧૩૬ જ્યોતિષ
૧૩૬ લગ્ગસુદ્ધિ
૧૩૬ જોઇસચક્કવિચાર
૧૩૬ જોઇસહીર
૧૩૬-૮ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર
૧૩૭ કરલક્ખણ
૧૩૭ રિટ્ઠસમુચ્ચય

૧૩૭ રિક્ટદાર
૧૩૭-૧૩૮ છીંકવિચાર
૧૩૮ પિપીલિયાનાણ
૧૩૮-૧૪૦ જીવોત્પત્તિ વગેરેનું શાસ્ત્ર અને વૈદ્યક
૧૩૮ જોણીપાહુડ અને જયસુંદરી (યોગ)-માલા
૧૩૮-૧૪૦ જગસુંદરીપઓગમાલા
૧૪૦ સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ
૧૪૦-૧ ચમત્કાર-શાસ્ત્ર
૧૪૦-૧૪૧ સિદ્ધપાહુડ
૧૪૧-૧૪૨ મંત્રવિદ્યા
૧૪૧ (વર્ધમાનવિદ્યા)
૧૪૨ અકાલદંતકપ્પ
૧૪૨-૩ વિધિવિધાન
૧૪૨ વિહિમગ્ગપવા
૧૪૨ જોગવિહિ ઇત્યાદિ
૧૪૩ સામાચારી
૧૪૩ સ્વપ્રવિદ્યા
૧૪૩ સુવિણવિચાર
૧૪૩ પાકશાસ્ત્ર
૧૪૩ પોરાગમ
૧૪૩ સંગીત
૧૪૩-૧૪૪ કામશાસ્ત્ર
૧૪૩-૧૪૪ મયણમઉડ
૧૪૩ (કોકશાસ્ત્ર અને રસમોહશૃંગાર)
૧૪૪ શિલ્પશાસ્ત્ર
૧૪૪ વત્થુસારપયરણ
૧૪૫-૧૪૭ માર્કંડ ઋષિનો ગ્રંથ શિલાલેખો
૧૪૭ સિક્કાઓ
૧૪૭-૧૫૨ ભાષાદીઠ સાહિત્ય
૧૪૭-૮ અદ્ધમાગહી સાહિત્ય
૧૪૮ મરહટ્ઠી સાહિત્ય
૧૪૮-૯ સોરસેણી સાહિત્ય
૧૪૯ માગહી સાહિત્ય
૧૫૦-૧૫૨ પેસાઈ સાહિત્ય
૧૫૨ ચૂલિયા-પેસાઈ સાહિત્ય
૧૫૨ અંશતઃ પાઇય કૃતિઓ
૧૫૨-૧૬૫ અવહટ્ઠ સાહિત્ય
૧૫૨-૧૫૩ 'અવહટ્ઠ' ઇત્યાદિ સંજ્ઞા
૧૫૪ (વિક્રમોર્વશીયના 'અવહટ્ઠ' પદ્યો)
૧૫૪ ('અપભ્રંશ' મુક્તકો)
૧૫૫ અબ્ધિમંથન
૧૫૫ દોહાકોસ
૧૫૫ હરિવંસપુરાણ ને પઉમચરિય
૧૫૫-૧૫૬ પરમપ્પપયાસ ને જોગસાર
૫૬-૧૫૭ નયચક્ક
૧૫૭ હરિવંસપુરાણ
૧૫૭ પઉમસિરિચરિય
૧૫૭-૧૫૮ ભવિસયત્તકહા
૧૫૮ સંજમમંજરી
૧૫૮ સચ્ચઉરમંડણ-મહાવીરોચ્છાહ
૧૫૮ (વઇરાગસાર)
૧૫૮-૧૫૯ પુષ્પદંતની કૃતિઓ
૧૫૯ કહાકોસ
૧૫૯ જંબુસામિચરિય
૧૫૯ સુદંસણચરિય
૧૫૯-૧૬૦ પાસનાહપુરાણ
૧૬૦ કરકંડુચરિય
૧૬૦ ભાવણાસંધિ
૧૬૦ મુકુટસપ્તમીસંધિ ને માણિક્યપ્રસ્તા-રિકાપ્રતિબદ્ધરાસક
૧૬૦ સુલસક્ખાણ
૧૬૦ મુનિચન્દ્રસૂરિનું સ્તવન
૧૬૦ જિનદત્તસૂરિની કૃતિઓ
૧૬૦-૧૬૧ નેમિનાહચરિય
૧૬૧ છક્કમુવએસ
૧૬૧ ભવ્વચરિય ઇત્યાદિ
૧૬૧ શ્રાવકવિધિરાસ
૧૬૧ મહાવીરકલસ
૧૬૧ સંનેહયરાસ (સંદેસરાસગ)
૧૬૧ અમરસેનચરિત ને નાગકુમારચરિત
૧૬૧ આંશિક અવહટ્ઠ કૃતિઓ
૧૬૨ સાવયધમ્મદોહા
૧૬૨ મદનપરાજયગીત
૧૬૨ (ચઉક્કસાય)
૧૬૨-૧૬૩ સંધિકાવ્ય સમુચ્ચયમાંની કૃતિઓ
૧૬૩ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંચયમાંની કૃતિઓ
૧૬૩-૧૬૪ અપ્રગટ અપભ્રંશ રચનાઓ
૧૬૪ (પ. જૈ. ભાં. સૂ માંની 'અવહટ્ઠ'

કૃતિઓ)
૧૬૫ (હૈમ અપભ્રંશ-મુક્તકો)
૧૬૫ ('ફાગ' કાવ્યો)
૧૬૫ કથાકોષ
૧૬૫ સુભાષિતસંગ્રહ
૧૬૬ શિલાલેખ
૧૬૬ સાહિત્ય
૧૬૬ 'અપભ્રંશ'નો સમય
૧૬૬-૧૬૭ અવહટ્ટ સાહિત્યમાં જૈનાદિનો ફાળો
૧૬૭ 'અપભ્રંશ'નું મહત્વ ઈ.
૧૬૭-૧૬૯ 'અવહટ્ટ' સાહિત્યનાં અંગો
૧૬૮ (પ્રો. વેલણકરનાં છંદ સંબંધી સંપાદનો)
૧૬૯ 'અપભ્રંશ'ના કવિઓની મૌલિકતા અને પ્રેરણાશક્તિ
૧૬૯ રાજસ્થાની
૧૬૯ ગુજરાતી
૧૬૯-૧૭૦ પાઈય છંદો
૧૭૦ સમસંસ્કૃત
૧૭૦-૧૭૧ અર્ધ-સંસ્કૃત
૧૭૧ અનેક ભાષાત્મક કૃતિઓ
૧૭૧-૨ પાઈય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ
૧૭૨-૩ પાઈય યુગ
૧૭૩ પાઈય સાહિત્યની વ્યાપકતા
૧૭૩ પાઈય સાહિત્યમાં ઓટ
૧૭૩-૪ પાઈય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા
૧૭૪ પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઇતર પાઈય સાહિત્યની વિશાળતા
૧૭૪-૧૭૫ ઉપલબ્ધ પાઈય અને સંસ્કૃત સાહિત્યની તુલના
૧૭૪-૧૭૫ (સં. સાથે લોકગિરાની તુલના)
૧૭૬-૧૮૦ નિષ્કર્ષ
૧૭૭ ('ચંદનમલયાગિરિ' ચઉપાઈ)
૧૭૭ (પ્રાકૃત કવયિત્રીઓ)
૧૭૭ (પુરાણોની મૂળ ભાષા)
૧૭૮ ડાકાર્ણવ
૧૭૮ (રાષ્ટ્રકૂટાદિ વંશો)
૧૭૮ (પાલિ ગ્રંથોનું સૂચન)
૧૭૯ (હૈમ આદેશ-વિધાનો)
૧૭૯ (પ્રાકૃત વ્યાકરણો)
૧૮૦-૧૮૧ ઉપસંહાર
૧૮૦ (પં. બેચરદાસનો લેખ)

પરિશિષ્ટો

૧૮૨ (૧) કોબાથી પ્રાપ્ત ગ્રંથોની સૂચી
૧૮૬ (૨) શાસ્ત્રસંદેશમાળામાં આવતાં ગ્રંથોની સૂચી
૧૯૦ (૩) વિશેષનામોની સૂચી (અંગ્રેજી)
૧૯૪ (૪) વિશેષનામોની સૂચી (ગુજ. હિંદી)

સંકેતોની સમજણ

અ. કા. ત્ર.=અપભ્રંસકાવ્યત્રયી
અ. મા.=અર્દ્ધમાગધી
અ. ર.=અર્થરત્નાવલી
આ. ક.=આપણા કવિઓ
આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં.=આચાર્ય આનંદશંકરધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ (ગુજરાતી-હિંદી વિભાગ)=આચાર્ય ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ (અંગ્રેજી વિભાગ)
ઋ. કે.=ઋષભદેવ કેશરીમલ
ગા. પૌ. ગ્રં.=ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રન્થમાલા GOS
ગા. સ.=ગાહાસત્તસઈ
ગુ.=ગુજરાતી
ગુ.ભા.ઉ. =ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ
ગુ. મિ. ગુ. દ.=ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ
ગુ. વ. સો.=ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
ચા.ચા.સા.=ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય
જ. મ.=જઇણ મરહટ્ઠી
જવ.=જવનિકાંતર
જ. સો.=જઇણ સોરસેણી
જિ. આ. ટ્ર.=જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ
જૂ. ગુ. ભા.=જૂની ગુજરાતી ભાષા
જે. ભા. ગ્રં. સૂ.=જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રન્થસૂચી
જૈ. આ. સ.=જૈન આત્માનંદ સભા
જૈ. ગ્રં.=જૈન ગ્રન્થાવલી
જૈ. પ્ર. પ્ર.=જૈન ગ્રંથ પ્રસારકસભા
જૈ. વિ. સા. શા.=જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા
જૈ. સ. પ્ર.=જૈન સત્ય પ્રકાશ

જૈ. સા. વ.=જૈન સાહિત્ય વર્ધકસભા
જૈ. સા. વિ.=જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડલ
જૈ. સિ. ભા.=જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર
જૈ. સ્તો. સં.=જૈનસ્તોત્રસંદોહ
ત્રિ. શ. પુ. ચ.=ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર
દિવ્ય. દ.=દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ
દે. લા.=દેવચંદ લાલભાઈ
ના. શા.=નાટ્યશાસ્ત્ર
પ. જૈ. ભાં. સૂ.=પત્તનસ્થપ્રાચ્ય જૈનભાંડાગારીયગ્રન્થ-સૂચી (ભા. ૧)
પ. પ.=પરમપપ્પયાસ
પ. સ.=પટ્ટાવલીસમુચ્ચય
પા. સ. મ.=પાઈયસદ્દમહણ્ણવ
પ્ર. ગ્રં. પ.=પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ
પ્રાકૃત જૈનશાસ્ત્ર=પ્રાકૃત જૈનશાસ્ત્ર ઔર અહિંસા શોધ સંસ્થાન વૈશાલી
પ્રા. ભા.=પ્રાકૃત ભારતી
પ્રે. અ. ગ્રં.=પ્રેમી અભિનન્દન ગ્રંથ
ભાં. પ્રા. સં. મ.=ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યાસંશોધન-મંદિર
ભા. જ્ઞા.=ભારતીય જ્ઞાનપીઠ
ભા. વિ.=ભારતીય વિદ્યા
મ.=મરહટ્ઠી
મા. દિ. જ. ગ્રં.=મણિકચંદ ગિદંબર જૈન ગ્રંથમાલા
મુ. ક. મો.=મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા
યુનિ. ગ્રં.=યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
લ. જૈ. ગ્રં.=લબ્ધિસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલા
લા. દ. વિ.=લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિર
વ. ર. મ. સ્મા.=વસંતરજત મહોત્સવ-સ્મારક-ગ્રન્થ
વ. હિંડી=વસુદેવહિંડી
વિયાહ.=વિયાહપણ્ણત્તિ
વિસેસા.=વિસેસાવસ્સયભાસ.
શા. ચી. એ.=શારદાબેન ચિમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર
સં.=સંસ્કૃત
સં. ના. વિ. રૂ.=સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા
સ. ચ.=સમરાઈચ્ચચરિય
સિ. હે.=સિદ્ધહેમચન્દ્ર
સિ. જૈ. ગ્રં. મા.=સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા
સો.=સોરસેણી
સ્તુ. ચ.=સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા
હર્ષપુષ્પા.=હર્ષપુષ્પામૃત ગ્રંથમાળા
A B O R I = Annals of the Bhandarkar, Oriental Research Institute.
B D C R I = Bulletin of the Deccan College Research Institute.
B S O S = Bulletin of the School of Oriental Studies (London Institution).
B S S = Bombay Sanskrit Series.
G P L = A Grammar of the Prakrit Language.
H C L J = A History of the Canonical Literature of the Jainas.
I A = Indian Antiquary.
I H Q = Indian Historical Quarterly.
J A O S = Journal of the American Oriental Society.
J B B R A S = Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
J D L = Journal of the Department of Letters.
J R A S = Journal of Royal Asiatic Society.
J U B = Journal of the University of Bombay.
P I S = Progress of Indic Studies.
P L C I C = Prakrit Languages and their Contribution to Indian Culture.
Z D M G = Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft.

ઉત્થાનિકા

આધુનિક યુગમાં પાઇય (પ્રાકૃત)ના અભ્યાસનો પ્રારંભ સંસ્કૃતના ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોને હાથે ભાષાવિજ્ઞાનના આનુષંગિક ફળ રૂપે શરૂ થયો. સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન કરનારાઓનું લક્ષ્ય ભારતીય દ્વૈભાષિક નાટકો તરફ સવિશેષ ખેંચાયું અને એને લઈને નાટકગત પાઇય કંડિકાઓ અને પદ્યોના અભ્યાસનાં પગરણ મંડાયાં. ડૉ. પિશેલના પ્રયત્નથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ વધ્યું અને ડૉ. કોનોની ''કર્પૂરમંજરી''ની આવૃત્તિથી નાટકગત પાઇય ભાષાઓના અભ્યાસને નૂતન પ્રકાશ મળ્યો. મરહટ્ઠી (માહારાષ્ટ્રી) સાહિત્યને અગત્ય મેળવી આપવાનું માન પ્રો. વેબરને છે, અને એ એમની **ગાહાકોસ** યાને **ગાહાસત્તસઈની** ઉત્તરોત્તર આવૃત્તિઓને આભારી છે. રા. બ. **શંકર** પાંડુરંગ પંડિતની ગઉડવહની વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાએ મ.ના અભ્યાસને વેગ આપ્યો. પાઇય ભાષાનો અભ્યાસ પાઇય વિદ્વાનોએ પાઇયનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલા વ્યાકરણોથી શરૂ કર્યો. આ અભ્યાસને સ્વતંત્ર સ્થાન મળતાં તો કેટલાયે દસકા વીતી ગયા.

આપણા દેશની અનેક વિદ્યાપીઠોમાંની ઘણીખરીએ આજે પણ પાઇયના અભ્યાસને સ્થાન આપ્યું નથી. જે વિદ્યાપીઠોએ આપ્યું છે તેમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠ મોખરે હોય એમ જણાય છે, જોકે પૃ. ૧-૨માં કહ્યા મુજબ એની ગતિ ઘણી ધીરી રહી છે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ હસ્તકની કૉલેજોમાંની બહુ જ થોડી કૉલેજમાં ''અર્ધમાગધી'' શીખવાય છે, અને તેમાં પણ કેટલીકે હાલમાં કાપ મૂક્યો છે.આવી પરિસ્થિતિમાં પાઇય સાહિત્યના સંપૂર્ણ અને વાસ્તવિક મૂલ્યાંકનની શી આશા રખાય ? તેમાં યે વળી મારા જેવો આજકાલનો વિદ્યાર્થી આ દિશામાં શો પ્રકાશ પાડી શકે ? વાત એમ છે કે મેં ''અર્ધમાગધી''ને અંગે કોઈ પરીક્ષા પસાર કરી નથી કે કોઈ પદવી મેળવી નથી. મારો પ્રિય વિષય તો ગણિત હતો (અને છે) અને એથી તો મેં બી. એ. અને એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે એ પસંદ કર્યો હતો. એમ. એ.ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ ૧૯૧૮થી ૧૯૨૪ સુધી ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મેં મુંબઈની કૉલેજોમાં કામ કર્યું હતું. એ દરમ્યાન ગણિતની મીમાંસા (philosophy of mathematics)માં રસ લેતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે અને જૈન ગણિતને અંગે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી [1]સંશોધન-દાન મળતાં જૈનોના સંસ્કૃત અને પાઇયમાં

---

૧. લિપિશાસ્ત્રવિષયક જૈન ઉલ્લેખો, જૈન કેળવણીની પદ્ધતિ, જૈન આગમોમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત અને જૈન આગમોને આધારે ''અર્ધમાગધી'' વ્યાકરણની રચના એ વિષયો પરત્વે પણ મને આ વિદ્યાપીઠ તરફથી સંશોધન-દાન મળેલાં છે.

રચાયેલ સાહિત્ય પ્રત્યે મારી અભિરુચિ જાગૃત થઈ. એને લઈને તો હું સંસ્કૃત અને પાઇયમાં રચાયેલાં દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા પણ પ્રેરાયો. આગળ જતાં ''ભાંડારકર-પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર'' (પૂના) તરફથી જૈન સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી સંસ્કૃત, પાઇય ને ગુજરાતીમાં રચાયેલી કૃતિઓની હાથપોથીનું વર્ણાનાત્મક સૂચિપત્ર તૈયાર કરી આપવાનું આમંત્રણ મળતાં મેં એ સ્વીકાર્યું[1] અને પૂનામાં રહી આ કાર્ય ૧૯૩૬માં પૂર્ણ કર્યું. સાથે સાથે સંશોધન-ક્ષેત્રમાં મેં વિહરવા માંડ્યું. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૩૯માં અહીંની એમ. ટી. બી. કૉલેજમાં મારી ''અર્ધમાગધી''ના અધ્યાપક તરીકે નિમણુંક કરવાની આચાર્ય નગીનદાસ માણેકલાલ શાહે હિંમત ભીડી.[2] આગળ જતાં એમણે તેમજ મુંબઈ વિદ્યાપીઠે પીએચ. ડી. (Ph. D.ના ''અર્ધમાગધી'' વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન કરાવવાનો મને સુયોગ સાધી આપ્યો. વળી ડી. લીટ. (D. Litt.)ની પદવી ધરાવનારા ''અર્ધમાગધી''ના એક પ્રાધ્યાપકને ''પ્રાકૃત સાહિત્ય'' માટે ૧૯૪૦માં Springer Research Scholarship મળતાં એને અંગે એમના તરફતી ''પ્રાકૃત સાહિત્ય''નું જે કામ થાય તેની ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને એનો હેવાલ રજૂ કરવાનું કાર્ય મને (તેમજ પં. બેચરદાસને) મુંબઈ વિદ્યાપીઠે સોંપ્યું. આથી મને મારા અભ્યાસને દઢીભૂત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું. મારા સહાધ્યાપકો તરફથી ''અર્ધમાગધી''ને અંગે—પાઇય સાહિત્ય પરત્વે થયેલી કેટલીક પ્રામાણિક ને સત્યસ્પૃહી તથા કેટલીક વિનોદલક્ષી ટીકાઓને લીધે પણ આ સાહિત્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવા હું પ્રેરાયો.

આ પ્રમાણે મારો અભ્યાસ વિકસતો ગયો. એવામાં આજથી દસ વર્ષ ઉપર, એમ. ટી. બી. કૉલેજના પ્રાધ્યાપકો માટે સ્થપાયેલા ''ભારતીય વિદ્યામંડળ''ના ઉપક્રમે ''પાઇય ભાષા અને સાહિત્ય'' ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ વેળા મેં આને અંગે જે નોંધો તૈયાર કરી હતી તેમાં હું સમય અને સાધન અનુસાર ઉમેરો કરતો ગયો. ૧૯૪૭માં પ્રકાશન-દાન માટે મેં મુંબઈ વિદ્યાપીઠને અરજી કરી તે પૂર્વે મેં આ નોંધોને આધારે મારું સમગ્ર લખાણ તૈયાર કર્યું હતું. આગળ ઉપર મુંબઈ વિદ્યાપીઠની આ માટે માગણી થતાં એ આના ઉપર મોકલાવ્યું આ વિદ્યાપીઠે એ એક સમીક્ષક (referee)ને અભિપ્રાયાર્થે આપ્યું. આ છપાવવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય મળતાં રૂા. ૩૦૦ જેટલું પ્રકાશન-દાન આપવાનું આ વિદ્યાપીઠે ઠરાવ્યું.

લખાણ છપાવવા માટે તપાસી જતી વેળા તેમજ એ છપાતી વેળા પણ મેં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉમેરા કર્યા છે.[3] આમ આ પુસ્તક કાલવ્યતિક્રમના દોષથી મુક્ત નથી, જોકે એનો મોટો

---

૧. આ પણ એક સાહસ હતું, કેમકે વિદ્યાર્થી-જીવન દરમ્યાન અપર ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનો મેં જે બોધ મેળવ્યો હતો તે તો સં. સાહિત્યના પાછળથી પણ ચાલુ રખાયેલા અભ્યાસને લઈને તાજો રહ્યો હતો એટલે સં. કૃતિઓને તો હું ગમે તેમ કરીને પહોંચી વળી શકું તેમ હતું, જ્યારે પા. માટે મુશ્કેલી હતી, કારણ કે એ માટેની મારી યોગ્યતા તે સમયે તો જૈન કુળમાં જન્મ લેવાથી મને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ જૈનોની આવશ્યક ક્રિયાનાં-પંચપ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો અને **જીવવિચાર, નવતત્ત** વગેરે પ્રકરણ-ગ્રંથોના સાધારણ અભ્યાસ પૂરતી જ હતી.

૨. આ માટે હું એમનો ઋણી છું.

૩. આ નિભાવી લેવા માટે હું આ પુસ્તકના મુદ્રક શ્રી. ગુલાબચંદનો આભાર માનું છું.

ભાગ દસ વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલો તે જ છે, અને કાલાંતરે થયેલા ઉમેરાનું પ્રમાણ નજીવું છે, અને તેમાં પણ આ દસ વર્ષ દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ વગેરેનાં પ્રકાશકાદિનાં નામ અને પ્રકાશન-વર્ષની નોંધનો ફાળો મોટો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતી વેળા જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા અને જેના પૂરેપૂરા ઉત્તર મેળવવા બાકી છે તેની યાદી તેમજ વિશેષ-નામોની સૂચી તૈયાર હોવા છતાં અત્યારે એ છપાય તેમ નથી. આ ન્યૂનતા કંઈ અંશે વિસ્તૃત વિષયસૂચી દૂર કરે છે.

મેં સમગ્ર પુસ્તક બે ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે. [1]પહેલાં ખંડમાં પાઇય ભાષા વિષે કેટલીક બાબતો રજૂ કરી છે. બીજા ખંડમાં મેં પાઇય સાહિત્યની રૂપરેખા આલેખી છે. તેમાં પૃ. ૫૩-૧૮૯માં મુખ્યતયા મ.માં વિષયદીઠ રચાયેલી કૃતિઓ વિષે ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ પૃ. ૧૮૯-૨૧૮માં ભાષાદીઠ સાહિત્યનો વિચાર કરાયો છે કે જેથી કઈ પાઇય ભાષામાં કેવું અને કેટલું સાહિત્ય છે તેનો ક્યાસ કાઢી શકાય.

આમ આ મારો નમ્ર પ્રયાસ છે. વિષયોની રજૂઆત સુસંબદ્ધ બનાવવા માટે, વિધાનો ચકાસી જોવા માટે અને નબળી કડીઓને મજબૂત કરવા માટે જોઈતી અનુકૂલતા મળી શકી નથી. પુસ્તક મુખ્યત્વે માહિતીપ્રધાન દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાયું છે. એમાં પ્રસ્તુત વિષયને અંગે છૂટાછવાયા જે પ્રયત્નો થયા છે તેને મેં સંકલિત કરી કેટલાંક નવાં પાસાં રજૂ કર્યાં છે. આથી કરીને જો વિશેષજ્ઞો આ ક્ષેત્રમાં યથેષ્ટ વિહાર કરી આમાં રહેલી ત્રુટિઓ દૂર કરવા પ્રેરાશે તો હું મારા આ પ્રયાસને સફળ થયેલો માનીશ, કેમકે એથી આ વિષયને અંગેની ભ્રામક માન્યતાઓનું સમૂલ ઉન્મૂલન થશે અને એના યોગ્ય મૂલ્યાંકનનો માર્ગ મોકળો અને નિષ્કંટક બનશે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે ગ્રંથ, લેખ ઇત્યાદિ મને સહાયક નીવડ્યા છે તેના પ્રણેતાઓનો અને પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરી આભાર માનવાનું અશક્ય હોવાથી એ સમગ્ર ઋણ હું અહીં સામુદાયિક સ્વરૂપે સ્વીકારું છું.

અંતમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠે મને આ પુસ્તકના પ્રકાશન-ખર્ચને અંગે પ્રકાશન-દાન તરીકે જે સંગીન આર્થિક સહાયતા આપી છે એ બદલ હું એનો સાનંદ આભાર માનું છું.

ગોપીપુરા, સુરત
તા. ૨૬-૧-૫૦ — **હીરાલાલ ર. કાપડિયા**
(પ્રજાસત્તાક-દિન)

પૂર્તિ—આ પુસ્તકનું પુરવણી સુધીનું લખાણ છપાતાં પં. લાલચંદ્રે એ વાંચી જઈ કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલાવી મને ઉપકૃત કર્યો છે.

હી. ર.

---

૧. આ ખંડની મુદ્રણ-પુસ્તિકા જોઈ આપી અને સૂચનાો કરી પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ. ર. ત્રિવેદીએ મને ઉપકૃત કર્યો છે. એમની તરફથી આ જાતનો લાભ આ પૂર્વે પણ મને અવારનવાર મળતો રહ્યો છે.

પાઈઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

લે. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

ખંડ પહેલો : પાઇય ભાષાઓ

મંગલાચરણ—

''अद्धंगे जस्स गोरी परिलसइ तहा जस्स चंदस्स लेहा
सीसे भालप्पदेसे तिलअदि णअणं जस्स हत्थे कवालं ।
सद्दूलं जस्स चम्मं पियणिअवसणं भूसणं जस्स सप्पो
जस्स ट्ठाणं मसाणं वरिसदु हरिसं तुज्झ देओ [1]*वसंको* ॥''[2]

ઉપક્રમ—આજથી દસેક વર્ષ ઉપર ''અર્ધમાગધી''ના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરવાનો અને એ દ્વારા પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્યનું વિશેષ પ્રમાણમાં અધ્યયન કરવાનો મને સુયોગ સાંપડ્યો. વિશેષમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠે [3]ધીરે ધીરે ''અર્ધમાગધી''ના અભ્યાસનાં દ્વાર

---

૧. પાઇય સાહિત્ય એટલે જૈનોની જ કૃતિ કે જૈન જ વિષયનું નિરૂપણ કે 'આર્યા જેવા માત્રામેળમાં જ છંદબદ્ધકૃતિ' એવી માન્યતાના નિરસનાર્થે મેં આ અજૈન દેવ વૃષાંક (શંકર)ની સ્તુતિરૂપ મંગલાચરણ પસંદ કર્યું છે. વિશેષમાં હું આ પદ્યના સામાન્ય અર્થને પણ આલંકારિક સ્વરૂપમાં ઘટાવું છું અને તેમ કરીને અજૈન દેવના નામ વડે જૈન તીર્થંકરોની લેખકોએ કરેલી સ્તુતિરૂપ પ્રશંસનીય કાર્યનું સ્મરણ તાજું કરું છું.

૨. આ મંગલાચરણરૂપ પદ્ય ઈ. સ.ના ૧૭મા સૈકામાં થઈ ગયેલા મહાદેવ ભટ્ટ પટવર્ધનકૃત **કવીન્દ્રચન્દ્રોદય**માંથી મેં ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

૩. તા. ૧૮-૭-૧૮૫૭માં સંસ્કૃત ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટેના ગણેશ માંડ્યા પછી છેક ત્રેપન વર્ષે તા. ૨૯-૭-૧૯૧૦ના વિદ્યાસભા (સેનેટ)ના ઠરાવ અનુસાર મુંબઈ વિદ્યાપીઠે પાલિને અભ્યાસ ક્રમમાં સ્થાન આપ્યું. ''અર્ધમાગધી''ને તો એના પછી અગિયાર વર્ષે (ઈ. સ. ૧૯૨૧માં) એ સ્થાન મળ્યું અને એ દ્વારા પ્રીવિયસ (હવે એફ. વાય. એ.)થી એમ. એ. સુધીનાં વિદ્યાર્થીઓને ''અર્ધમાગધી''નો અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા થઈ. પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને ચારેક વર્ષ થયાં (ઈ. સ. ૧૯૪૩થી) આવી અનુકૂળતા મળી છે. વિશેષમાં એનો અભ્યાસ વ્યાપક બનાવવાના પગલા તરીકે ઈ.સ. ૧૯૩૭ની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે આ ભાષાનો અભ્યાસ મંજૂર કરાયો, ને આજે પણ છે. આ અભ્યાસનો લાભ અંગ્રેજી ચોથા અને પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને મળે તેવો પ્રબંધ થયો નથી તો એ થવો ઘટે. આ બાબતનો મેં વિસ્તારથી વિચાર ''ગુજરાતી'' સાપ્તાહિકના તા. ૨-૬-૪૦ના અંકમાં

અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણના (પ્રાથમિક કક્ષાના) વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને છેક પીએચ. ડી.ના ઉચ્ચતમ કક્ષાના અભ્યાસીઓ માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં. આ ઉપરાંત આ દસકામાં "અપભ્રંશ"ની પણ કેટલીક અગ્રગણ્ય કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ. આ બધું લક્ષ્યમાં લેતાં મને પાઈય ભાષાઓનો-"અપભ્રંશ" સુદ્ધાંનો અને સાથે સાથે એ સમસ્ત ભાષાઓમાં ગૂંથાયેલ સાહિત્યનો સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સળંગ પરિચય કરાવનારો કોઈ પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ કોઈ પણ ભાષામાં નથી એ જાણવા મળ્યું. આ ત્રુટિને દૂર કરવા માટે કંઈ નહિ તો એની એક કામચલાઉ નિબંધરૂપ પુસ્તિકા તો તૈયાર થવી ઘટે એમ મને લાગ્યું અને મેં આ વિચારને સક્રિય બનાવવા માટે સમય અને સાધન અનુસાર સામગ્રી એકત્રિત કરવા માંડી. એનું પરિણામ તે આ પુસ્તક છે.

મર્યાદા—મારો આ નમ્ર પ્રયાસ પાઈય ભાષાના એક પ્રકારરૂપ 'પાલિ'ને-લંકા, બ્રહ્મદેશ ને સિયામના બૌદ્ધોના[1] અર્થાત્ હીનયાનના પવિત્ર આગમ તિપિટકની ભાષાને પ્રાયઃ બાજુએ રાખીને કરાય છે, કેમકે એને અંગે તો થોડોઘણો પણ પ્રયાસ કરાયેલો છે[2] અને બીજું પાઈયમાં 'પાલિ'ની ગણના કેટલાયે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ-વૈયાકરણોએ કરી નથી, અને આજે પણ કેટલાક કરતા નથી.[3]

ઉપર સૂચવાયા મુજબ પાઈય ભાષા અને સાહિત્યના સળંગ અને સમગ્ર નિરૂપણનું ક્ષેત્ર પહેલી જ વાર મારે ખેડવાનું આવે છે. આથી અત્યારે તો પહેલા તબક્કા તરીકે હું વિવેચનપ્રધાન લખાણ રજૂ ન કરતાં મોટે ભાગે માહિતીપ્રધાન લખાણ રજૂ કરું છું, જોકે સાથે સાથે આગળ ઉપર બીજા તબક્કા તરીકે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને વિશિષ્ટ મૂલ્યાંકન કરવાની અને ત્રીજા તબક્કારૂપે પાઈય ભાષા અને સાહિત્યનો સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ ઇતિહાસ લખવા જેવું મહાભારત કાર્ય કરવાની પણ ભાવના રાખું છું.

બાર કુળ—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સમસ્ત જગતની[4] ભાષાઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે અને તેમ કરતાં જે ભાષાઓનું મૂળ એક જણાયું છે તે સર્વને એક કુળની ગણી છે. આ હિસાબે

"અદ્ધમાગહીના અભ્યાસક્રમની યોજના" નામના લેખમાં કર્યો છે.

૧. આથી તો આ ત્રણ દેશની લિપિઓમાં-ત્રણ લિપિમાં તિપિટકની હાથપોથીઓ લખાયેલી મળે છે.

૨. જુઓ વિલ્હેમ ગાઈગર (Geiger)નું જર્મન પુસ્તક નામે Pāli Literatur und Sprache.આનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડૉ. બટકૃષ્ણ ઘોષે કર્યો છે અને એ Pāli Literature and Languageના નામથી કલકત્તા વિદ્યાપીઠે ઈ. સ. ૧૯૩૩માં છપાવેલો છે.

૩. ગુજરાતી વગેરે પ્રાંતીય ભાષાઓનો કેટલીક વાર 'પાઇય' તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે અને કરાય છે (જુઓ પૃ. ૫). એ ભાષાઓની અને એ પ્રત્યેકના સાહિત્યની વાત અહીં જતી કરાય છે.

૪. જગતની માતૃભાષાઓનાં નામ અને એ બોલનારની સંખ્યા સ્વ. પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના લેખસંગ્રહરૂપ દિગ્દર્શન પૃ. (૨૨૫-૨૨૬)માં "રાષ્ટ્રભાષા હિંદી" એ લેખમાં દર્શાવાયેલાં છે. એવી રીતે એનાં પૃ. ૨૨૬-૨૨૭માં હિંદુસ્તાનની માતૃભાષાઓનાં નામ અને એ બોલનારની સંખ્યા અપાયેલાં છે. આ લેખ "વસંત" (વ. ૩૦, અં. ૧)માં પહેલાં છપાયો હતો.

તેમણે ભાષાનાં એકંદર બાર[1] કુળો નીચે મુજબ ગણાવ્યાં છે :-

(૧) ભારત-યુરોપીય, ભારત-જર્મનિક, જેફેટિક યાને આર્ય, (૨) સેમેટિક, (૩) હેમેટિક, (૪) ટિબેટી-ચીની, (૫) યૂરલ-અલતાઈક, તુરાની યાને સીદિયન, (૬) દ્રાવિડ, (૭) મલાયા-પૉલીનેશિયન, (૮) બાંટુ, (૯) મધ્ય આફ્રિકા, (૧૦) અમેરિકાની ભાષા, (૧૧) ઑસ્ટ્રેલિયા અને પ્રશાંત મહાસાગરની ભાષા અને (૧૨) શેષ ભાષાઓ.[2]

આ સમગ્ર કુળોમાં પહેલું કુળ અગ્ર સ્થાને છે. આ કુળની ભાષાઓમાં, ઉત્તર ભારતમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં, ઈરાનમાં અને લગભગ આખા યુરોપમાં ફેલાયેલી ભાષાઓનો અંતર્ભાવ થાય છે. આ કુળના બે વર્ગો પડાય છે અને તેને 'કેન્ટમ્' અને 'શતમ્' એ નામથી ઓળખાવાય છે. આ પ્રત્યેકનાં ચાર ચાર ઉપકુળ છે. તેમાંના એકને 'ભારત-ઈરાની' કહેવામાં આવે છે. એની ત્રણ શાખા ગણાવાય છે : (૧) ઈરાની, (૨) પૈશાચી યાને દર્દ અને (૩) ભારતીય.

પ્રસ્તુત વિષયને આ ત્રણે શાખા સાથે ઓછોવત્તો સંબંધ છે.[3]

પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ— પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં કેટલી અને કઈ કઈ ભાષાઓ હતી તેનો અંતિમ ઉત્તર અપાય તેવાં સાધનો જણાતાં નથી. આથી પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ તરીકે તામિલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓનો તેમજ સંસ્કૃત અને પાઈય એટલી જ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે. એ પૈકી દ્રાવિડ ભાષાઓને અહીં સ્થાન નથી.

સ્થૂલ સ્વરૂપ—'સંસ્કૃત ભાષા એટલે કવિવર કાલિદાસ જેવાની **રઘુવંશ** જેવી કૃતિઓ જે ભાષામાં રચાયેલી છે તે ભાષા' એમ આ ભાષાનું સામાન્ય સ્વરૂપ સૂચવી શકાય. વિશેષમાં ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષાને પણ એક રીતે સંસ્કૃત ગણી શકાય. સામાન્ય રીતે ચારે વેદોની ભાષાને 'વૈદિક ભાષા' કહેવામાં આવે છે, જોકે એ બધાની ભાષાઓમાં થોડોઘણો ફેર છે. ખુદ ઋગ્વેદનાં જ બધાં મંડળોની ભાષા એકસરખી પ્રાચીન નથી, કારણ કે પહેલું અને દસમું મંડળ બીજાં બધાં કરતાં અર્વાચીન છે. જે ભાષામાં ઋગ્વેદ અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે એ ભાષા ઓછામાં ઓછી ઈ. સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન છે જ. એના કરતાં જે કોઈ પ્રાચીન ભાષા હશે તેનું સ્વરૂપ આપણે જાણતા નથી. વેદને 'છંદસ્' કહેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી વૈદિક ભાષા 'છાન્દસ' પણ કહેવાય છે. સમયના વહેવા સાથે વૈદિક ભાષા ધીરે ધીરે પરિમાર્જિત થતી ગઈ. એનાં સર્વ રૂપાન્તરો તો આપણને ઉપલબ્ધ નથી, પણ જે કેટલાંક સ્થૂલ રૂપાંતરો-પરિવર્તનો એનાં જણાય છે તે અનુક્રમે બ્રાહ્મણોની ભાષા, **યાસ્કના**

---

૧. આ ઉપરથી **પણ્હાવાગરણ** (સુ. ૨૪)માં "दुवालसविहा होइ भासा" અર્થાત્ ભાષા બાર પ્રકારની છે એનું સ્મરણ થાય છે.

૨-૩. જુઓ ધીરેન્દ્ર વર્માના હિન્દી પુસ્તક નામે **हिन्दी भाषा और लिपि** ઉપરથી **જયશંકર** ઉ. પાઠકે લખેલ લેખ "જગતની ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું સ્થાન." આ લેખ તેમ જ જગતની ભાષાઓનું વંશવૃક્ષ "બુદ્ધિપ્રકાશ" (વ. ૮૩, અં. ૨, પૃ. ૨૦૯-૨૧૧)માં છપાયેલાં છે.

'**નિરુક્ત**ની ભાષા, ઉપનિષદોની ભાષા, અને ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકાથી તો મોડા નહિ થયેલા **પાણિનિ**એ રચેલા **અષ્ટાધ્યાયી** દ્વારા નિયંત્રિત થયેલી ભાષા એ છે. છેલ્લા પ્રકારની ભાષાને 'લૌકિક સંસ્કૃત' કહે છે, અને સામાન્ય જનતા એને જ 'સંસ્કૃત' કહે છે. આ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું મૂળ વૈદિક ભાષા હોવાથી એ વૈદિક ભાષાને 'વૈદિક સંસ્કૃત' તરીકે ઓળખાવાય છે. **પાણિનિ**એ લૌકિક સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ રચ્યું ત્યાર પછી એ વ્યાકરણમાં કશું પરિવર્તન થયું નથી. વૈદિક ભાષાનું લૌકિક સંસ્કૃત રૂપાંતર થવામાં દોઢેક હજાર વર્ષો તો જરૂર વીત્યાં હશે. 'સંસ્કૃત' એવું નામ **વાલ્મીકિ**એ રચેલા **રામાયણ** (સુંદર કાંડ, સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૧૭[૨])માં [૩]સૌથી પ્રથમ જોવાય છે. **પાણિનિ**એ 'સંસ્કૃત' ભાષાને 'લોકભાષા' કહી છે અને **પંતજલિ**એ એને 'શિષ્ટ ભાષા' કહી છે.

નામકરણ—જે ભાષા વિશે અહીં હું વિચાર કરવા ઇચ્છું છું એને કયા વિદ્વાને 'પ્રાકૃત' કે 'પાઈય' તરીકે પ્રથમ ઓળખાવી એ કહેવાનું સાધન જણાતું નથી. સંસ્કૃતજ્ઞોએ પોતાની સંસ્કૃત કૃતિમાં એને 'પ્રાકૃત' તરીકે ઓળખાવી છે,[૪] અને સામાન્ય જનતાનો મોટો ભાગ અત્યારે એને એ જ નામથી ઓળખે છે. પ્રાકૃતજ્ઞોએ તેમ જ સંસ્કૃતજ્ઞોએ પોતાની પાઈય કૃતિમાં આ પાઈય ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ અને સાથે સાથે એ સ્વરૂપનું દ્યોતક એવું એનું 'પાઈય' નામ નિર્દેશ્યું છે અને મેં પણ અહીં એમ જ કર્યું છે.[૫] 'સક્કય' કે 'સક્કત' એ જેમ સંસ્કૃત શબ્દનું પાઈય રૂપાંતર છે[૬] તેમ 'પ્રાકૃત' એ પાઈયનું સંસ્કૃત રૂપાંતર છે, બાકી એનું વાસ્તવિક-વૈજ્ઞાનિક-સમુચિત નામ તો 'પાઈય' છે. આને લઈને તો હું આ ભાષાનો અહીં આ નામથી વ્યવહાર કરું છું.

નામાંતર—પાઈય માટે પાઈઅ, પાઉઅ, પાઉડ, પાઉય, પાગડ, પાગત, પાગય, પાયઅ, પાયડ અને પાયય એવાં અન્ય નામો છે. આ પૈકી 'પાગત' શબ્દ ઠાણ(ઠા. ૭. સુ. ૫૫૩)માં, 'પાગય' ક્ષમાશ્રમણ **જિનભદ્રગણિ**કૃત **વિસેસાવસ્સયભાસ** (ગા. ૧૪૬૬)ની

---

૧. આની ભાષાને યાસ્કે 'ભાષા' કહી છે. જુઓ **નિરુક્ત**નો લગભગ પ્રારંભિક ભાગ (પૃ. ૨૦) : ''इवेति भाषायां चान्वध्यायं च''

૨. ''वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम्''

૩. A Bibliography of the Rāmāyaṇa (પૃ. ૬૬)માં પ્રા. એન. એ. ગોરેએ કહ્યું છે : "Other places, in which the language is called as Sanskrit, have been collected by Muir, OST, II, p. 159.

૪. જુઓ ભરતનું **નાટ્યશાસ્ત્ર** (અ. ૧૭, શ્લો. ૧).

૫. એક ભાષાનાં વિશેષનામોનો બીજી ભાષામાં અવતાર કેવી રીતે થાય છે એ હકીકત મેં ''ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ''ના તા. ૨૫-૭-૪૩ના અંકમાં ''વિશેષનામોનો અવતાર'' એ લેખ દ્વારા વિચારી છે.

૬. જુઓ ઠાણ (ઠા. ૭, સુ. ૫૫૩), **અણુઓગદાર** (સુ. ૧૨૭), **શૂદ્રક**કૃત **મૃચ્છકટિક** (અં. ૩) અને જયવલ્લભકૃત વજ્જાલગ્ગ (ગા. ૭).

હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૬૩૨)માં, 'પાઉઅ' [1]રાજશેખરકૃત કપ્પૂરમંજરી (જવ. ૧, શ્લો. ૮)માં અને 'પાયય' શબ્દ [2]વાક્પતિરાજકૃત ગઉડવહ (ગા. ૯૨)માં વપરાયેલો છે. એવી રીતે અદ્ધમાગહી (સં. અર્ધમાગધી) માટે [3]'આર્ષ' એવો પ્રયોગ [4]સિદ્ધહેમચન્દ્ર(અ. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ વગેરેમાં કરાયેલો છે.

અર્થ—પાઈય એટલે શું એ એક કૂટ પ્રશ્ન છે, કેમકે એના સ્વરૂપને નિહાળવાની વિવિધ[5] દૃષ્ટિ અનુસાર એના અર્થ કરાય છે. તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે :—

(૧) અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક ભાષા તે 'પાઈય' અને વ્યાકરણ વગેરે દ્વારા સંસ્કારિત ભાષા તે 'સંસ્કૃત.'[6]

(૨) સામાન્ય જનતાની-પ્રાકૃત જનોની ભાષા તે 'પાઈય' અને ખાસ કરીને શિષ્ટ વર્ગની ભાષા તે 'સંસ્કૃત.'

(૩) સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષા તે 'પાઈય.'[7]

---

૧. આનો સમય લગભગ ઈ. સ. ૯૦૦નો છે. એઓ રાજા મહેન્દ્રપાલ (ઈ. સ. ૯૧૬) અને યુવરાજ મહીપાલના રાજગુરુ થાય છે.

૨. એઓ ઈ. સ. ના આઠમા સૈકામાં થયા છે.

૩. 'આર્ષ પ્રાકૃત'ની સમજૂતી માટે જુઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત અને અ. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી દ્વારા રચિત **પ્રાકૃત વ્યાકરણની** પ્રસ્તાવના.

૪. આના કર્તા 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૧૪૫-૧૨૨૯) છે. એમણે ગુર્જરોને 'અસ્મિતા'નો મંત્ર આપ્યો હતો. સ્વ. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે ''ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય'' નામના લેખમાં આ સૂરિને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ કથન કર્યું છે :-

''સંસ્કૃત જેવા ગ્રન્થો ગૂજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દે જેમ ગૂજરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણ જેવા ભાષા અને સાહિત્યના ગ્રન્થોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન વગેરે રચ્યાં છે. એ ગ્રન્થો જો કે અનુકરણની અભિલાષામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન ગ્રન્થોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે.''

આ લેખ દિગ્દર્શન(પૃ. ૧૬)માં છપાયો તે પૂર્વે **''વસન્ત''** (વ. ૮, અં. ૧૦)માં વિ. સં. ૧૯૬૫માં છપાયો હતો.

૫. આ ભિન્નતા પ્રમાણે પાઈય અને સંસ્કૃત વચ્ચેનાં જે વિવિધ સગપણો યોજી શકાય તેમ છે તેનો નિર્દેશ મેં ''વાણીવિનોદ'' (પૃ. ૭૬)માં કર્યો છે અને એ લેખ "The Sarvajanikan" (અં. ૩૯, ઑક્ટોબર, ૧૯૩૯)માં છપાયો છે.

૬. **શ્રીપ્રાકૃત વિજ્ઞાનપાઠમાલાના** પ્રાસંગિક(પૃ. ૧૩)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :-

''આનો અર્થ એ લેવાનો નથી કે-વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર રહિત પ્રાણીઓનો હરકોઈ વચનવ્યાપાર તે પ્રાકૃત કહેવાય, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો સંસ્કાર આપ્યા સિવાય આબાલગોપાલથી બોલી શકાય છે, તેમ સમજવાનું છે.''

૭. જુઓ ડૉ. એસ. એમ. કત્રેની Prakrit Languages and their contribution to Indian Culture નામની કૃતિ (પૃ. ૧).

(૪) ઋગ્વેદના સમયની જે ભાષામાંથી ઋગ્વેદની ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે 'પાઈય'.

(૫) ઋગ્વેદના પ્રણયન-સમય કરતાં પૂર્વેના સમયની જે ભાષામાંથી ઋગ્વેદની ભાષા ઉદ્ભવી તે પાઈય.[૧]

(૬) અતિશય પ્રાચીન કાળમાંના આપણા આ દેશમાંના નિવાસીઓની જે વ્યવહારની ભાષા હતી-જે કથ્ય[૨] ભાષા હતી તે 'પાઈય.'

(૭) ઋગ્વેદકાલીન સંસ્કૃતિ પંજાબમાં ઉદ્ભવી તે સમયે મગધમાં બોલાતી ભાષા તે 'પાઈય.'

(૮) ઋગ્વેદથી માંડીને તે અષ્ટાધ્યાયીના રચના-સમય સુધી એક જ જાતનો [૩]જે ભાષાપ્રવાહ ઉત્તર ભારતમાં ચાલુ હતો એ ભાષાપ્રવાહનું કથ્ય સ્વરૂપ તે 'પાઈય અને સાહિત્યિક સ્વરૂપ તે 'સંસ્કૃત.'[૪]

---

૧. આ અર્થ માટે જુઓ શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીએ રચેલ **આપણા કવિઓ** (ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૪) અને પ્રભાતચન્દ્ર ચક્રવર્તીની કૃતિ નામે "The Linguistic Speculations of the Hindus" (p. 294).

૨. **પાઈયસદ્દમહણ્ણવ**ના ઉપોદ્ઘાત(પૃ. ૧)માં ભારતવર્ષની આધુનિક વ્યવહારની ભાષાઓનાં-કથ્ય ભાષાઓના ભેદ અને ઉપભેદો દર્શાવાયા છે :-

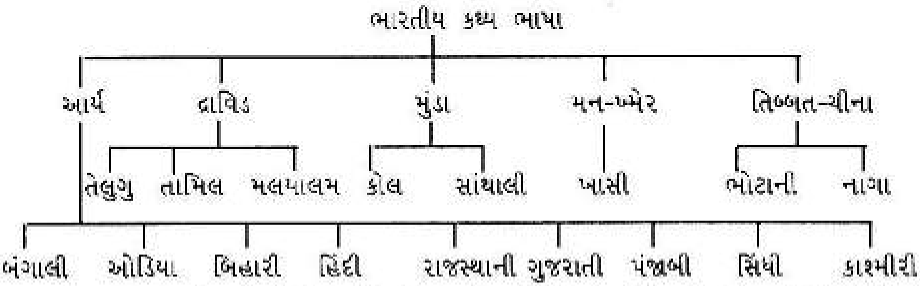

જે ભાષા આર્ય નથી તે 'અનાર્ય' ગણાય છે. અહીં ગણાવાયેલી અનાર્ય ભાષાઓ જોકે હિંદના દક્ષિણ, ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં બોલાય છે છતાં જે ભાષાઓ સાથે હિંદી વગેરેની વંશગત એકતા જણાતી નથી કે જે એકતા ફારસી, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે પણ જે એક પ્રકારની આર્ય ભાષા છે તેની સાથે જણાય છે.

૩. આવો ભાષાપ્રવાહ હોવાની સાબિતી એ છે કે ઋગ્વેદની સંકલનાના સમયથી માંડીને તે **અષ્ટાધ્યાયી**ના પ્રણયન-સમય સુધીના કાળના ગ્રન્થો મળે છે. લગભગ પાણિનિના સમયમાં એ પૂર્વેના કથ્ય સ્વરૂપનું સાહિત્યરૂપે વિશિષ્ટ રૂપાંતર થયેલું જોવાય છે. એ રૂપાંતરની ભાષા તે 'પાઈય' છે અને તે સમયની સંસ્કૃત ભાષાથી એમાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા છે.

૪. આ ઉપરાંત પાઈયના અર્થ નીચે પ્રમાણે પણ કરાય છે :-

(અ) જે ભાષામાં શ્રમણ ભગવાન્ **મહાવીરે** અને મહર્ષિ **બુદ્ધે** લોકોને ઉપદેશ આપ્યો તે 'પાઈય'.

(આ) જે ભાષાના મૌલિક સાહિત્ય ઉપરથી **રામાયણ** વગેરે અનેક ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં રચાયા તે 'પાઈય'. જુઓ ડૉ. **હર્મન યાકોબી**નો "War das Epos und die profane Litteratur Indiens ursprünglish in Prakrit abgeffast" (શું વીરકાવ્ય અને મૌલિક લૌકિક ભારતીય સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં હતાં ?) નામનો લેખ. આ લેખ ZDMG (Vol XLV-III,pp. 407-417)માં ઈ. સ. ૧૮૯૪માં છપાયો છે.

પ્રાકૃતની વ્યાખ્યા—'પ્રાકૃત' શબ્દની વ્યાખ્યા અને વ્યુત્પત્તિ વિશે કેટલાક વૈયાકરણોએ અને કેટલાક અલંકારશાસ્ત્રીઓએ પ્રાચીન સમયમાં વિચાર કર્યો છે. 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' **હેમચન્દ્રસૂરિ** જણાવે છે :-

''प्रकृतिः संस्कृतम् ! तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्''[૧]

''પ્રાકૃત' શબ્દ 'પ્રકૃતિ' ઉપરથી બન્યો છે, અને પ્રકૃતિનો અર્થ 'સંસ્કૃત' છે એટલે એમાં ઉત્પન્ન થયેલ, કે એમાંથી આવેલ તે 'પ્રાકૃત' છે. આ મતલબના અન્ય કેટલાક ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે :-

''प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं प्राकृतमुच्यते''—**પ્રાકૃતસર્વસ્વ**

''प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम्''—**પ્રાકૃતચંદ્રિકા**

''प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता''—**ષડ્ભાષાચંદ્રિકા**

''प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः''—**પ્રાકૃતસંજીવની**

પાઇયના વૈયાકરણોએ પ્રકૃતિનો અર્થ 'સંસ્કૃત' કરી એની જે ઉપર મુજબ વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરી છે એમાં (૧) અપ્રમાણિકતા, (૨) અવ્યાપકતા અને (૩) ભાષાતત્ત્વની સાથે અસંગતતા એમ ત્રણ દોષો રહેલા છે. આ સંબંધમાં કોઈ એમ પ્રશ્ન પૂછે કે શું **હેમચન્દ્રસૂરિએ** પણ આવી ભૂલ કરી છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કેટલાકનું માનવું છે, પણ હું આથી ભિન્ન મત ધરાવું છું. **કાવ્યાનુશાસન** (શ્લો. ૧)ગત [૨]''अकृत्रिमस्वादुपदां...जैनीं

(ઇ) જે ભાષાઓ આજે ઉત્તર હિન્દમાં કેટલાક સૈકાઓથી બોલાય છે તે 'પાઇય'.

(ઈ) આ પુસ્તક જે ભાષામાં મેં લખ્યું છે તે ભાષા 'ગુજરાતી' છે, પરંતુ આ ભાષા માટે 'ગુજરાતી' એવું નામ તો સૌથી પ્રથમ પ્રેમાનંદે (ઈ. સ. ૧૬૩૫-૧૭૩૩) **દશમસ્કન્ધ** (સોળમો અધ્યાય, કડવું ૫૪) નામની પોતાની કૃતિમાં એક સ્થળે વાપર્યું છે, પ્રાયઃ બીજે બધે તો પ્રેમાનંદે પણ 'પ્રાકૃત' નામનો વ્યવહાર કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત સ્થળે નીચે મુજબની પંક્તિ છે :-

''હૃદે ઉપરની માહરે અભિલાખા બાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાખા.''

અનેક વિદ્વાનોએ પોતાની ગુજરાતી કૃતિઓને 'પ્રાકૃત' તરીકે ઓળખાવી છે. જેમકે વિ. સં. ૧૫૧૨માં પદ્મનાભે રચેલા **કાન્હડદે પ્રબંધને** પ્રથમ પદ્યમાં અને અખાએ પોતાની કવિતાને. વિશેષમાં ગુણરત્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં ઈડરમાં જે **ક્રિયારત્નસમુચ્ચય** રચ્યો છે તેના પ્રારંભમાં બાલાવબોધ માટે દર્શાવાયેલા વિભક્તિ-વિચાર-ઉક્તિ-પ્રકારનો 'પ્રાકૃત ભાષા' તરીકે નિર્દેશ છે. આ ઉપરાંત નરસિંહ મહેતાએ **સુરતસંગ્રામ કાવ્યને** અપભ્રષ્ટ ગિરામાં રચ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. **પચ્ચક્ખાણ**-ભાસ ઉપર જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિક્રમસંવત્ ૧૭૫૮માં રચેલા ગુજરાતી વાર્તિકમાં ગુજરાતીને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને સાથે સાથે એની પ્રશંસા કરી છે. ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ ગુજરાતીને 'લોકગિરા' કહી છે.

૧. જુઓ સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૧)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ. આ 'પ્રકાશિકા' નામની સ્વોપજ્ઞ લઘુ વૃત્તિ ઉપર ઉદયસૌભાગ્યગણિએ **હૈમપ્રાકૃતવૃત્તિ ઢુંઢિકા** યાને **વ્યુત્પત્તિવાદ** રચેલ છે. નરચન્દ્રસૂરિએ આઠમા અધ્યાય ઉપર **પ્રાકૃતપ્રબોધ** નામની વૃત્તિ રચી છે. જુઓ P L C I C (પૃ. ૩૦).

૨. સરખાવો સિદ્ધસેન દિવાકરે રચેલ **દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા** (૧-૧૮)ની નિમ્નલિખિત પંક્તિઃ-

''अकृत्रिमस्वादुपदैर्जनं जिनेन्द्र ! साक्षादिव पासि भाषितैः''

वाचमुपास्महे''ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં 'હેમચન્દ્રસૂરિએ ''અકૃત્રિમ'નો સ્પષ્ટ અર્થ નીચે મુજબ કરી આવી ગેરસમજ થતી અટકાવી છે :-

''अकृत्रिमाणि-असंस्कृतानि, अत एव स्वादूनि मन्दधियामपि पेशलानि पदानि यस्यामिति विग्रहः''

સિ. હે.ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે એ જાતનું જે કથન કરાયેલું છે તે સિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ નથી, પરંતુ એ તો એ વ્યાકરણની રચના-શૈલીને આભારી છે[૩] એટલે કે જેમ અન્ય પાઇય ભાષાના વૈયાકરણોએ સંસ્કૃતના વ્યાકરણ દ્વારા પાઇયનું વ્યાકરણ શિખવવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી હતી તેમ તેમણે પણ આ પદ્ધતિ સ્વીકારતાં પ્રકૃતિ તરીકે-મૂળ તરીકે સંસ્કૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રુદ્રટે કાવ્યાલંકાર (૨, ૧૨)માં નીચે મુજબ પદ્યમાં સંસ્કૃતની [૪]પહેલાં પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કર્યો છે :-

प्राकृत-संस्कृत-मागध-पिशाचभाषाश्च शौरसेनी च ।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

ઈ. સ.ની અગિયારમી સદીમાં થઈ ગયેલા નમિ સાધુએ આની વ્યાખ્યા કરતાં 'પ્રકૃતિ એ જ પ્રાકૃત' એમ કહેવા ઉપરાંત સાથે સાથે અન્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી છે:-

''प्राकृतेति । सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । 'आरिसवयणे सिद्धं देवाणं [५]अद्धमागहा वाणी' इत्यादिवचनाद् वा प्राक्-पूर्वं कृतं प्राकृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव विभेदानाप्नोति । अतएव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते ।''

કહેવાની મતલબ એ છે કે સકલ જગતનાં પ્રાણીઓના વ્યાકરણ વગેરેના સંસ્કાર વિનાનો સ્વાભાવિક વચનવ્યાપાર તે 'પ્રકૃતિ'[૬] છે. એ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્‌ભવેલ તે 'પ્રાકૃત' અથવા

---

૧. આ સૂરિએ રયણાવલિ યાને દેસીસદસંગહમાં અનાદિ પ્રવૃત્ત પ્રાકૃતવિશેષને 'દેસી' (સં. દેશી) તરીકે ઓળખાવી છે.

૨. સૂયગડનિજ્જુત્તિ (ગા. ૧૯)ની ચુણ્ણિ(પત્ર ૧૭)માં પાઇય ભાષાને સ્વાભાવિક અને સંસ્કૃતને કૃત્રિમ ગણી છે. પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :-

''जीवस्स साभावियगुणेहिं ति पागतभासाए, स सभावगुणः, वैकृतस्तु संस्कृतभाषा, आगन्तुक इत्यर्थः''.

૩. પ્રાકૃત ભાષાની ઉપયોગિતા (પૃ. ૧૩)માં પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ કહ્યું છે કે ''સંસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત શબ્દોનું અનુશાસન કરવાનું હોવાથી-સંસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત શીખવવાનું હોવાથી તેવું સૂચન છે. તેનો આશય એ હોઈ શકે કે-સંસ્કૃતમાં અમુક અમુક પ્રકારનો ફેરફાર કરવાથી-સંસ્કાર ખેંચી લેવાથી પ્રાકૃતનો પ્રકાશ જોઈ શકાય.'' આ આશયને મળતું કથન ગઉડવહમાં છે જે આગળ ઉપર મેં નોંધ્યું છે.

૪. નાટ્યશાસ્ત્ર (અ. ૧૭, શ્લો. ૩૦)માં પણ પ્રથમ પ્રાકૃત અને પછી સંસ્કૃતનો નિર્દેશ છે.

૫. આને બદલે 'અદ્ધમાગહ' અને 'અદ્ધમાગહી' એવાં પણ નામો જોવાય છે.

૬. આ સંબંધમાં P L C I C (p. 3)માં કહ્યું છે કે જો વધારે વ્યાપક વ્યાખ્યા સ્વીકારાય તો

તો એ 'પ્રકૃતિ જ તે 'પ્રાકૃત', અથવા આર્ષ વચનમાં સિદ્ધ દેવોની ભાષા 'અદ્ધમાગહી' છે ઈત્યાદિ વચન ઉપરથી 'પ્રાક્' એટલે 'પહેલાં' અને 'કૃત' એટલે 'કરાયેલ' અર્થાત્ પૂર્વે કરેલું હોય તે 'પ્રાકૃત' એમ સમજવાનું છે. આ અદ્ધમાગહી ભાષા બાળ, સ્ત્રી વગેરેને સુબોધ છે અને એ સમસ્ત ભાષાનું મૂળ છે અને એ જ 'પ્રાકૃત' છે. આ 'પ્રાકૃત' વાદળાંમાંથી પડતા જળની માફક પહેલાં એક રૂપવાળું હોવા છતાં દેશના ભેદને લઈને તેમ જ સંસ્કાર કરવાથી ભિન્નતાને પામી સંસ્કૃત વગેરે અવાંતર વિભેદોને પામે છે. અર્થાત્ આ અદ્ધમાગહીરૂપ પાઈયમાંથી સંસ્કૃત તેમજ માગહી (સં. માગધી), પેસાઈ (સં. પૈશાચી) વગેરે જાતજાતની પાઈય ભાષા ઉદ્ભવી છે. આથી તો શાસ્ત્રકાર રુદ્રટે પ્રથમ પ્રાકૃતનો નિર્દેશ કરી ત્યાર બાદ સંસ્કૃત વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે. પાણિની વગેરેનાં વ્યાકરણોમાં સૂચવાયેલા નિયમ અનુસાર પાઈય ભાષા સંસ્કાર પામતાં 'સંસ્કૃત' બને છે.

ભોજકૃત [2]**સરસ્વતીકંઠાભરણ**ના બીજા પ્રકરણના પ્રારંભમાં 'જાતિ' નામના શબ્દાલંકારનો ઉલ્લેખ છે. એમાં સંસ્કૃત, 'પ્રાકૃત' ઈત્યાદિ ભાષાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ પ્રસંગે 'પ્રાકૃત' સમજાવતી વેળા **આજડે** એની જે [3]વ્યાખ્યા આપી છે તે **નમિ સાધુ**એ આપેલી ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાને પૂરેપૂરી મળતી આવે છે, અને એમાં શાબ્દિક સામ્ય પણ છે.[4]

પાઇચ શબ્દની સાધુતા અને પ્રામાણિક્તા—સંસ્કૃત શબ્દ જ સાધુ છે અને પાઈય શબ્દ અસાધુ છે અને એથી એ પ્રમાણભૂત નથી એ મતની આલોચના અકલંકકૃત **લઘીયસ્ત્રય** (પરિ. ૬, કા. ૬૫)ની **ન્યાયકુમુદચન્દ્ર** નામની ટીકામાં કરતી વેળા એના ટીકાકાર **પ્રભાચન્દ્રસૂરિ**એ સિદ્ધ કર્યું છે કે જે શબ્દ સત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તે 'સાધુ' છે અને જે ન કરે તે 'અસાધુ' છે. વિશેષમાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જેમ સંસ્કૃત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણથી

પ્રકૃતિને અંગેની આપણી ભાવના (concept) પ્રાચીન તેમજ **પિશેલ** જેવા વૈયાકરણોના પ્રયત્નથી અંકાયેલી સીમાઓથી સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત બને છે અને આ વૈયાકરણોએ છોડી દીધેલી અનેક બોલીઓ અને ભાષાઓનો એમાં સમાવેશ કરવાને આપણને સમર્થ બનાવે છે.

૧. 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ રઘુવંશ (સ. ૪, શ્લો. ૧૨)ગત ''राजा प्रकृतिरञ्जनात्''માંના 'પ્રકૃતિ'ના પ્રયોગનું સ્મરણ કરાવે છે.

૨. આ **સરસ્વતીકંઠાભરણ**માં લાટી, અવંતિકા અને માગધી એમ જે ત્રણ રીતિઓ ગણાવાઈ છે તેનો આ પૂર્વે કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી, કેમકે **કાવ્યાદર્શ**માં વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બેનો અને આઠમા સૈકાના અંતમાં થઈ ગયેલા **વામન**કૃત **કાવ્યાલંકારવૃત્તિ**માં વૈદર્ભી, પાંચાલી અને ગૌડી એમ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે.

૩. ''संस्कृतादिर्वाग् जातिः । जातिनामा शब्दालङ्कार उच्यते इति सम्बन्धः । सा च पाणिन्याद्युक्तव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्कारात् संस्कृता प्रोच्यते । 'आदि'शब्दात् प्राकृत-शौरसेन-मागध-पिशाचा-ऽपभ्रंशवाचां परिग्रहः । तत्र सकलबालगोपालाङ्गनाहृदयसंवादी निखिलजगज्जन्तूनां शब्दशास्त्रीकृतविशेषसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः समस्तेतरभाषाविशेषाणां मूलकारणत्वात् प्रकृतिरिव प्रकृतिः । तत्र भवा सैव वा प्रकृतिः ।.... सा पुनर्मेघनिर्मुक्तजलपरम्परेवैकरूपाऽपि तत्तद्देशादिविशेषात् संस्कारकरणाच्च भेदान्तराण्याप्नोति । अत इयमेव शूरसेनदेशवास्तव्यजनताकिञ्चिदापादितविशेषलक्षणा भाषा शौरसेनी भण्यते ।''

૪. ઉપર્યુક્ત અવતરણ તેમજ એનો ભાવાર્થ ''ભારતીય વિદ્યા'' (વ. ૩, અં. ૧)માં, ''આજડે કરેલી 'પ્રાકૃત ભાષા'ની વ્યાખ્યા'' એ લેખ (પૃ. ૨૩૨)માં છે.

સિદ્ધ કરાય છે તેમ પાઇય શબ્દ પાઇય વ્યાકરણથી સિદ્ધ કરાય છે. આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે તેમણે ''प्रकृतेर्भवं प्राकृतम्'' એ વ્યુત્પત્તિનું નિરસન કરી ''प्रकृतिरेव प्राकृतम्'' એવી વ્યુત્પત્તિ પૃ. ૭૬૪માં સૂચવી છે કે જેનો નિર્દેશ નમિ સાધુએ પણ કરેલો છે.

પાઇય ભાષાની ઉત્પત્તિ—આ સંબંધમાં [1]વિવિધ મતો છે. તેમાં પં. હરગોવિંદદાસનું કહેવું એ છે કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા જેમાંથી ઉદ્‌ભવેલી છે તે જ ભાષામાંથી પાઇય ભાષા ઉત્પન્ન થઈ છે. એમણે આ મત બે ભાષા વચ્ચે રહેલા સામ્ય જોઈને દર્શાવ્યો છે.[2]

---

૧. લૌકિક પાણિનીય સંસ્કૃતમાંથી પાઇય ભાષા ઉદ્‌ભવી છે એવો મત પાઇયના કેટલાક વૈયાકરણોએ રજૂ કર્યો છે. વળી અલંકારશાસ્ત્રોના કેટલાક ટીકાકારોએ પણ તત્સમ અને તદ્‌ભવ શબ્દોમાં રહેલા 'તત્' શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃત સાથે જોડીને આવો મત દર્શાવ્યો છે. જુઓ **વાગ્ભટાલંકાર** (૨-૨)ની ટીકા તેમજ **કાવ્યાદર્શ** (૧, ૩૩)ની પ્રેમચન્દ્ર તર્કવાગીશકૃત ટીકા.

કોઈ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનો પાઇયની ઉત્પત્તિ વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી થઈ એમ માને છે. દાખલા તરીકે શ્રી ચતુરભાઈ પટેલે **જૂની ગુજરાતી ભાષા** (પૃ. ૩)માં આ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને એના સમર્થનાર્થે એમણે પૃ. ૩-૫માં વૈદિક ભાષા અને પાઇય ભાષા વચ્ચે રહેલી કેટલીક સમાનતા નોંધી છે. **પાલીપ્રકાશ**ના પ્રવેશક (પૃ. ૩૪-૩૬)માં પણ એના લેખક નામે વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યે આ મત દર્શાવ્યો છે.

આ પૈકી પહેલો મત તો વજૂદ વિનાનો છે, કેમકે પાઇય ભાષાની જનની લૌકિક સંસ્કૃત માનવામાં ઘણા દોષો છે. એ ઉપરાંત 'દેશ્ય' શબ્દોની ઉત્પત્તિ આ સંસ્કૃતમાંથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે પાઇય એ સંસ્કૃતનું કેવળ ભ્રષ્ટ રૂપ છે, પણ આ મત ભૂલભરેલો માલમ પડ્યો છે એમ ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકારે કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના પુસ્તક A grammar of the Prakrit language based mainly on Vararuchi's Prākṛitaprakās'a (પૃ. ૧)માં કહ્યું છે.

પાઇય ભાષા પહેલી કે સંસ્કૃત એ સંબંધમાં સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીકૃત **સિદ્ધાન્તસાર**માં ઊહાપોહ છે.

પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકાના પરિચય(પૃ. ૧)માં બેચરદાસે નીચે મુજબ કથન કર્યું છે :-

''વૈદિક (વેદોની મૂળ) ભાષાનું અને પ્રાકૃત ભાષાનું મૂળ બંધારણ ઘણું મળતું આવે છે. તે બેમાં મોટો ભેદ ઉચ્ચારણનો છે. અને એ ભેદને લીધે તે બન્નેને જુદી જુદી ભાષા સમજવામાં આવી છે—ગણવામાં આવી છે.''

કેટલાક વ્યંજનો સ્વાભાવિક રીતે જલદી બોલતાં એકબીજામાં મળી જાય છે. અથવા રૂપાંતર પામે છે કે ઘસાઈ જઈ સ્વરાવશેષી બને છે. આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણોનું પરિવર્તન વૈદિક સંસ્કૃતમાં તેમજ પાઇયમાં યે છે. ઉપર્યુક્ત પરિચય (પૃ. ૭)માં ઉચ્ચારણભેદ થવાનાં ચૌદ કારણો ગણાવાયાં છે :-

(૧) બોલનારના શરીર ઉપર થતી ભૌગોલિક અસર, (૨) ઉચ્ચારણ-સ્થાનોમાં થતા ફેરફાર, (૩) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણને માટે જોઈતા શારીરિક બળનો હ્રાસ (૪) લખનારાઓની બેદરકારી, (૫) પરંપરાને જ માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, (૬) બીજી પ્રજાનો સહવાસ, (૭) ધર્મક્રાંતિ, (૮) રાજસત્તા, (૯) ભાષાસંબંધી આદરનો ઘટાડો, (૧૦) પંડિતોનો ઉન્માદ, (૧૧) છેકા મારેલા શબ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના, (૧૨) વાંચનારાઓનો ભ્રમ, (૧૩) લખેલું તેવું જ વાંચવું, અને (૧૪) અનુવાદ કરવામાં અસાવધાનતા.

૨. જુઓ પાઇઅસદ્દમહણ્ણવનો ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૧૧).

વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યે પાલીપ્રકાશ(પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૬)માં એવો એક મત દર્શાવ્યો છે કે આર્ય અને અનાર્ય ભાષાઓના નિકટ સંસર્ગમાંથી ઉદ્ભવેલી-વિકસેલી ભાષા તે પાઇય ભાષાનું આદિમ સ્વરૂપ છે.

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં મને એમ ભાસે છે કે ઋગ્વેદના પ્રણેતાઓએ અને એને ધાર્મિક ગ્રન્થ માનનારાઓએ (જે પંજાબમાં હતા કે અન્ય દેશમાંથી પંજાબમાં આવ્યા હશે) ધીરે ધીરે પૂર્વ તરફ છેક મગધ સુધી અને દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચળ સુધી પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હશે. એ વિજેતાઓની ભાષા જીતાયેલી પ્રજાઓની એક કે અનેક ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી. એ સંપર્કમાંથી જીતાયેલી પ્રજાની ભાષાએ નવું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપ તે પાઇય ભાષાનો એક પ્રકાર છે.

પાઇય ભાષામાંથી સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ—આપણે પૃ. ૭માં જોઈ ગયા તેમ સિદ્ધસેન દિવાકરે અને હેમચન્દ્રસૂરિએ જિનવાણીને 'અકૃત્રિમ' કહી છે એટલે એમની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષા 'કૃત્રિમ' છે, કારણ કે પાઇય ભાષા સાધારણ જનતાની માતૃભાષા હોવાથી અકૃત્રિમ યાને સ્વાભાવિક છે, જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણના વિવિધ સંસ્કારરૂપ બનાવટથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્રિમ છે. આમ સંસ્કૃત ભાષા પાઇયમાંથી ઉદ્ભવી છે. આ કેવળ જૈન વિદ્વાનોનો જ મત છે એમ નથી પણ કેટલાક અજૈન ગ્રન્થકારોએ પણ આવો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે. ઉદાહરણાર્થે રુદ્રટનો જે ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે તે અત્રે વિચારી શકાય. વળી **ગઉડવહ**ના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ વાત છે :-

''सयलाओ इमं वाया विसंति एत्तो य णेन्ति वायाओ ।
''एन्ति समुद्दं च्चिय णेन्ति सायराओ च्चिय जलाइं ॥९३॥[१]

આ ઉપરાંત ઈ. સ.ની દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા 'યાયાવરીય' **રાજશેખરે** આ મત **બાલરામાયણ**માં નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે :-

यद् योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते
यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः ।
गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत् प्राकृतं यद्वच—
स्ताँल्लाटाँल्ललिताङ्गि ! पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम् ॥[२]

---

૧. આ (પાઇય) ભાષામાં સર્વ ભાષાઓ પ્રવેશ પામે છે અને એમાંથી સર્વ ભાષાઓ નીકળે છે. પાણીઓ સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને સમુદ્રમાંથી જ (બાષ્પ રૂપે) બહાર નીકળી જાય છે.

૨. જે ખરેખર સંસ્કૃતનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, જે સુંદર નેત્રવાળી(સ્ત્રીઓ)ની જીભોને આનંદ પમાડે છે, જે કર્ણપથે અવતરતાં-સંભળાતાં (અન્ય) ભાષાના અક્ષરોનો રસ કડવો લાગે છે, અને જેનું ચૂર્ણ પદવાળું ગદ્ય કામદેવના પદ જેવું છે એ પ્રાકૃત વચન જેમનું છે તે (ભરુચ, વડોદરા વગેરે શહેરવાળા) લાટ (દેશના) લોકોને હે મનોહર અંગવાળી (સુંદરી) ! દૃષ્ટિના નિમેષવ્રતને દૂર કરતી (અર્થાત્ આંખના પલકારા કર્યા વિના) તું જો.

આ ઉપરથી એ વાત સુસ્પષ્ટ થાય છે કે આ ગ્રન્થકારોના મતે પાઇય ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્‌ભવી નથી.

પાઇયના પ્રકારો—આપણા કવિઓના ઉપોદ્‌ઘાતમાં ભાષાના ઉદ્‌ભવનો વિચાર કરાયો છે. એમાં [1]વિરોઝની ભાષાના બે પ્રકારો અને એ દરેકના ઉપપ્રકારો (એકંદરે અગિયાર) ગણાવાયા છે. આમાં 'આર્ય' ભાષાનો એક ઉપપ્રકાર તરીકે ઉલ્લેખ છે.

[2]શુદ્ધ આર્ય

- ગાથા-અવેસ્તા (ઇરાનિયન)[4]
- પૈશાચ (ડાર્ડરિક)
- ભારતી[3] (વૈદિક)

[5]ભારતીના પ્રકારાદિ નીચે પ્રમાણે છે :-

ભારતી

- વૈદિક
  - બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોની ભાષા
  - ઐતિહાસિક કાવ્યોની ભાષા
  - પાણિનિની સંસ્કૃત (પતંજલિ પર્યંત)
- પ્રાથમિક પ્રાકૃતો
  - દ્વૈતીયિક પ્રાકૃત (પ્રથમ ભૂમિકા)
  - દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતો (દ્વિતીય ભૂમિકા)
    - (૧) પાલી >શૌરસેની
    - (૨) અર્ધમાગધી
    - (૩) પૂર્વીય માગધી
    - (૪) પશ્ચિમીય પ્રાકૃત (અશોકની ધર્મલિપિ)

---

૧. જુઓ પૃ. ૨૩.

૨. એજન, પૃ. ૨૪.

૩. સુનીતિકુમાર ચેટરજીનું Indo-Aryan and Hindi એ પુસ્તક અમદાવાદથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં બહાર પડ્યું છે. ડૉ. કત્રેનાં વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો Some problems of Historical Linguistics in Indo-Aryanના નામથી મુંબઈ વિદ્યાપીઠે ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

૪. કૌંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

૫. જુઓ 'આપણા કવિઓ'નો ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૨૪).

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોનું વિભાગીકરણ નીચે મુજબ છે :[૧]—

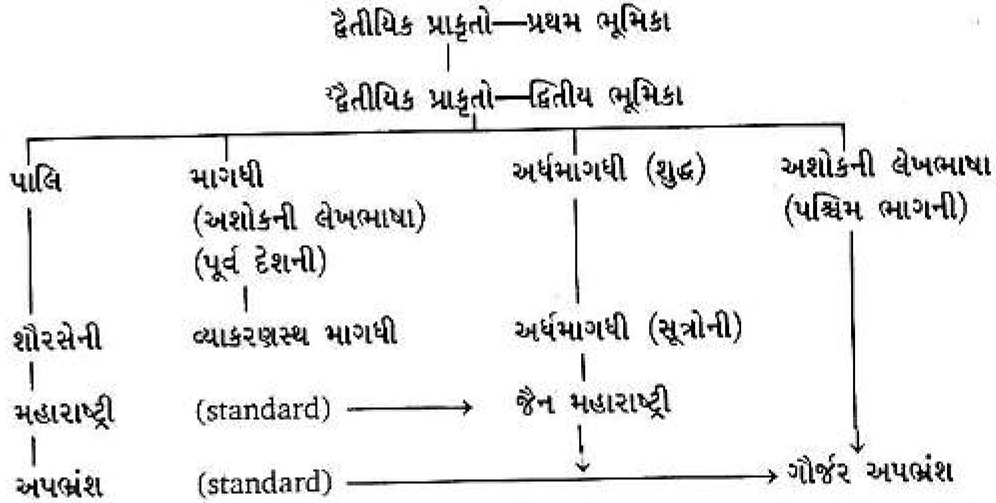

થર અને કાલમાન—જેમ સંસ્કૃતના વૈદિક સંસ્કૃત, [૩]બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃત, નિરુક્ત-સંસ્કૃત, પાણિનીય સંસ્કૃત યાને લૌકિક સંસ્કૃત, ગાથા સંસ્કૃત, અને [૪]જૈન સંસ્કૃત એમ વિવિધ પ્રકારો ગણાય છે તેમ પાઇય ભાષાના પણ તેના વિવિધ થર(સં. સ્તર)ની અપેક્ષાએ તેમજ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અને અન્ય દૃષ્ટિકોણો અનુસાર પ્રકારો પડાય છે, અને એ દરેક પ્રકારને 'પાઇય' એવું સામાન્ય નામ અપાય છે.

વૈદિક ભાષાના રંગ જેવા રંગવાળી અને પાણિનીય સંસ્કૃતના સહવાસથી સુવાસિત બનેલી ભાષા પણ એક પ્રકારની પાઇય ભાષા છે. પાઇય ભાષાના જે [૫]ત્રણ થર ગણાવાય છે તેમાંના બીજા થરની ભાષા તે આ છે. એનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦થી ઈ. સ. ૯૦૦ સુધીનો ગણાય છે.

---

૧. 'આપણા કવિઓ'નો ઉપોદ્‌ઘાત પૃ. ૨૮.

૨. આ. ક. (ઉપોદ્‌ઘાત અને પરિશિષ્ટો)ના ઈ. સ. ૧૯૪૬ના દ્વિતીય મુદ્રણમાં પરિશિષ્ટ ૧માં પૃ. ૩૨-૩૩માં દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની 'વર્ણમાળા' અપાઈ છે અને પરિશિષ્ટ ૨માં પૃ. ૩૪-૫૩માં 'દ્વૈતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો'નો-(અ) અશોકની ભાષા, (આ) પાલિ અને અર્ધમાગધી, (ઇ) શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, અને (ઈ) માગધીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અપાયો છે.

૩. જુઓ પૃ. ૪.

૪. Some aspects of Jaina Sanskrit નામનો જે લેખ Festschrift Wakernagel (પૃ. ૨૨૦ ઇત્યાદિ)માં છપાયો છે એ ઉપરથી આવું નામ બ્લૂમફીલ્ડે પ્રચલિત કર્યું છે એમ જાણી શકાય છે. વિશેષમાં એના અર્થની મર્યાદા ડૉ. ઉપાધ્યેએ બૃહત્કથાકોશના અંગ્રેજી ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૧૧૦-૧૧૧)માં આંકી છે.

૫. ભાષામાં થયેલાં અને થતાં પરિવર્તનો અને એના વિકાસને લક્ષ્યમાં રાખી એના યુગો પડાય છે, જોકે ભાષાનું સ્વરૂપ નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે એટલે એના કયા સ્વરૂપને યુગચિહ્ન ગણવું એ બાબત સર્વાંશે એકવાક્યતા હોવાનો ઓછો સંભવ રહે છે. દા. ત. વિચારો ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગ સંબંધી નરસિંહરાવે, કે. હ. ધ્રુવે અને કે. કા. શાસ્ત્રીએ આંકેલી મર્યાદાઓ.

પહેલા થરની પાઇય ભાષાનું-આદિમ પાઇયનું કાલમાન ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનું મનાય છે, કેમકે ઉપલબ્ધ થતા ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન છે જ.

ત્રીજા થરની પાઇય ભાષા એટલે ભારતીય 'આધુનિક આર્ય ભાષાઓ'[૧]. એનો સમય ઈ. સ. ૯૦૦થી આજ દિન સુધીનો છે.

ઉપલબ્ધ ઋગ્વેદમાં જે ભાષાનાં દર્શન થાય છે એ ભાષા લોકભાષાનું સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંસ્કારિત કરાયેલું સ્વરૂપ છે, અને એ લોકભાષા અથવા તો એની જનની તે પહેલા થરની પાઇય ભાષા છે.

અત્યારે ગુજરાતની સામાન્ય જનતાની રોજના વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષા અને એ જ ગુજરાતના સાક્ષરવર્ગની સાહિત્યિક કૃતિમાં નજરે પડતી ગુજરાતી ભાષા જેમ મૂળે એક હોવા છતાં રંગે ભિન્ન જણાય છે તેમ પહેલા થરની પાઇય ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા માટે પણ સમજવું ઉચિત જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ થરો પૈકી બીજા થરની પાઇય ભાષા પાઈઅસદ્દમહણ્ણવોના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૨-૧૩)માં ત્રણ યુગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે :—

પ્રથમ યુગ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦)

(૧) હીનયાન બૌદ્ધોનાં ત્રિપિટક, મહાવંશ અને જાતક વગેરેની પાલિ ભાષા.

(૨) પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી.

(૩) જૈન અંગગ્રન્થોની અર્ધમાગધી ભાષા.

(૪) અંગ ગ્રન્થોથી ભિન્ન પ્રાચીન સૂત્રોની અને **પઉમચરિય** વગેરેની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

(૫) અશોકના શિલાલેખોની તેમજ અન્ય પ્રાચીન શિલાલેખોની ભાષા.

(૬) અશ્વઘોષનાં નાટકની ભાષા.

---

૧. હવે આને 'પ્રાકૃત' નામ આપવું યોગ્ય નથી.

૨. જુઓ ચેઇયવંદણ ભાસના જ્ઞાનવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૫૮માં રચેલા વાર્તિકમાંની નીચેની પંક્તિ :-

''ચૈત્યવંદના ભાષ્ય તેહના વાર્તિક પ્રાકૃત ભાષા પ્રતિ લિખું છઉં.''

શાલિસૂરિકૃત વિરાટપર્વની વિ. સં. ૧૬૦૪માં લખાયેલી પ્રતિના પ્રારંભમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિ છે :-

''આપિ મું વચન તૂં રસવાણી હું કરઉં જિસિં પ્રાકૃત વાણી.''

ઈ. સ. ૧૬૧૫(?)થી ઈ. સ. ૧૬૭૫(?)ના ગાળામાં થઈ ગયેલા અખાએ પણ ગુજરાતી ભાષા માટે 'પ્રાકૃત' એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

મધ્ય યુગ (ઈ. સ. ૧૦૦—ઈ. સ. ૫૦૦)

(૧) ભાસનાં નાટકોની અને કાલિદાસ વગેરેનાં નાટકોની શૌરસેની, માગધી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાઓ.

(૨) **સેઉબંધ, ગાહાસત્તસઈ** વગેરે કાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

(૩) પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં જેનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ મળે છે તે મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચી ભાષાઓ.

(૪) દિગંબરીય ગ્રન્થોની શૌરસેની અને એના પછીના સમયના શ્વેતાંબર ગ્રન્થોની જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષા.

(૫) ચંડના વ્યાકરણમાં નિર્દેશાયેલી અને **વિક્રમોર્વશીય**માં વપરાયેલી અપભ્રંશ ભાષા.

શેષ યુગ (ઈ. સ. ૫૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦૦)

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની પરવર્તી કાળની અપભ્રંશ ભાષાઓ.

પ્રકારો—પહેલા થરની પાઈય ભાષામાં રચાયેલું સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ નથી, જ્યારે બીજા અને ત્રીજા થરની પાઈય ભાષાનાં સાહિત્યની વાત જુદી છે. આથી જે ભાષાને વિશિષ્ટ રીતે 'પ્રાકૃત' કહેવામાં આવે છે તેના એટલે કે બીજા થરની પાઈય ભાષાઓના પ્રકારો હું વિચારીશ.

નાટ્યશાસ્ત્ર(અ. ૧૭, શ્લો. ૪૮)માં સાત જાતની પાઈય ભાષાનો ઉલ્લેખ છે : (૧) માગધી, (૨) [1]અવન્તિજા, (૩) પ્રાચ્યા, (૪) સૂરસેની, (૫) અર્ધમાગધી, (૬) વાહ્લીકા, અને (૭) દાક્ષિણાત્યા.

પાઈય ભાષાના ઉપલબ્ધ થતાં વ્યાકરણોમાં **વરરુચિનો પ્રાકૃતપ્રકાશ** પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાયો છે. એ વ્યાકરણ (૧૦-૧, ૨; ૧૧-૧; ૧૨, ૩૨)માં (૧) માહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની,[2] (૩) માગધી અને (૪) [3]પૈશાચી એમ ચાર નામો અપાયેલાં છે.

છટ્ઠી સદીમાં થઈ ગયેલા દંડીના **કાવ્યાદર્શ** (૧, ૩૪-૩૫)માં મહારાષ્ટ્રાશ્રયા, શૌરસેની, ગૌડી અને લાટી એ નામો છે.

સિ. હે.(અ. ૮)માં **પ્રાકૃતપ્રકાશ**માં નિર્દેશાયેલી ચાર ભાષાઓ ઉપરાંત [4]આર્ષ, [5]ચૂલિકા-

---

૧. માર્કંડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વ(પૃ. ૨)માં આને 'આવન્તી' તરીકે ઓળખાવી છે.

૨. ચંડકૃત પ્રાકૃતલક્ષણ (૩, ૩૮)માં આને 'માગધિકા' તરીકે ઓળખાવી છે.

૩. પ્રાકૃતલક્ષણ (૩, ૩૮)માં આનો 'પૈશાચિકા' તરીકે નિર્દેશ છે.

૪. જુઓ સિદ્ધહેમ (૮-૧-૩).

૫. સિ.હે. (૮-૪-૨૬).

પૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ છે એટલે કે એમાં [1]સાતનો ઉલ્લેખ છે. **ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર** વગેરે વૈયાકરણો **હેમચન્દ્રસૂરિ**ની આ કૃતિને અનુસર્યા છે. **માર્કણ્ડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વ**માં નીચે મુજબ પાઇય ભાષાના સોળ ભેદો-ઉપભેદોનો નિર્દેશ કર્યો છે :

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, અવંતી અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, ચાંડાલી, શબરી, આભીરિકા અને ટાક્કી.

અપભ્રંશ—નાગર, વ્રાચડ અને ઉપનાગર.

પૈશાચી—કૈકેય, સૌરસેન અને પાંચાલ.

પ્રાકૃતલંકેશ્વરમાં મહારાષ્ટ્રી મિશ્રાર્ધમાગધીનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ **અપભ્રંશકાવ્યત્રયી**ની ભૂમિકા પૃ. ૮૮.

નાટ્યશાસ્ત્ર(અ. ૧૭, શ્લો. ૪૯, કાવ્યમાલા, દ્વિતીય સંસ્કરણ)માં શકાર, આભીર, ચંડાળ, શબર, દ્રમિલ અને આંધ્રમાં જન્મેલ અને વનેચરની ભાષાને 'વિભાષા' કહી છે.[2]

[3]**ઉપપ્રકારો**—પાઇય ગ્રન્થસ્થ-સાહિત્યિક ભાષા અને **અશોક**ની ધર્માજ્ઞાની-શિલાલેખોની

---

૧. **પણ્હાવાગરણ**(સુ. ૨૪)માં સત્ય ભાષા વિશે ઉલ્લેખ કરતી વેળા ભાષાના બાર પ્રકારનો નિર્દેશ કરાયો છે. આની **અભયદેવસૂરિ**કૃત વૃત્તિ (પત્ર ૧૧૮ અ)માં એ મતલબનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પૈશાચ, શૌરસેની અને દેશોની ભિન્નતાને લઈને અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ એમ છ ભાષાઓ છે. આને અંગે નીચે મુજબનું અવતરણ અપાયું છે :—

"प्राकृत-संस्कृतभाषा मागध-पैशाच-शौरसेनी च ।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंश: ॥"

આ છ ભાષાઓના ગદ્ય અને પદ્ય એમ બબ્બે ભેદો ગણતાં ભાષાના બાર પ્રકાર પડે છે. આ બબ્બે ભેદોનું સૂચન શું વિલક્ષણ નથી ? શું ગદ્યની અને પદ્યની ભાષામાં અમુક અમુક તફાવત હોય છે એને ઉદ્દેશીને આવું કથન કરાય ?

૨. આ ઉપરાંત અનેક જાતની પાઇય ભાષાનાં નામો સંગીત, નાટ્ય અને અલંકારને લગતાં સાહિત્યમાંથી તેમજ નાટકોની સંસ્કૃત ટીકાઓમાંથી આપણને મળે છે. દા. ત. ભરતે રચેલા ગણાતા **ગીતાલંકાર** નામના સંગીતના ગ્રન્થના ચૌદમા 'ભાષાલક્ષણ' નામના અધ્યાયમાં ૪૨ ભાષાનો ઉલ્લેખ છે, જોકે એમાં લગભગ ત્રીસનાં જ નામ જોવાય છે. વિશેષમાં આમાં આ દરેક ભાષાના લક્ષણના ઉદાહરણરૂપે એકેક પદ્ય છે. આ સમસ્ત અધ્યાય ડૉ. કત્રેએ "Names of Prakrit Languages" નામના પોતાના લેખના અંતમાં પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ છે, અને આ લેખમાં એમણે ૨૯ ભાષાઓ વિષે ક્યાં ક્યાં ઉલ્લેખ છે તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે.

નાટકને અંગે એક ઉદાહરણ રજૂ કરીશ. વિવિધ પાઇય ભાષાના ભંડારરૂપ **મૃચ્છકટિક**ની પૃથ્વીધરકૃત ટીકામાં શૌરસેની અને માગધી એ સુપ્રસિદ્ધ પાઇય ભાષાઓ ઉપરાંત અવંતિજા (આવન્તી), પ્રાચ્યા, શાકારી, ચાણ્ડાલી અને ઢક્ક(ઢક્કી)નો નિર્દેશ છે.

અલંકારશાસ્ત્રને અંગે વિચારીશું તો **સરસ્વતીકંઠાભરણ**ની આજડકૃત ટીકામાં અને **સાહિત્યદર્પણ**માં પાઇય ભાષાનાં નામ છે.

૩. પાઇય ભાષાના જે વિવિધ ઉપપ્રકારો અહીં ગણાવાયા છે તેમાં પરસ્પર બહુ જ ઓછી ભિન્નતા છે એટલે કે એને તો એનું ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ જોતાં ભાષા ન કહેતાં 'બોલી' કહેવી વધારે ઉચિત સમજાય છે.

ભાષા એમ બે પ્રકારો પડી શકે છે. મરહટ્ટીનો એક ઉપપ્રકાર તે 'પાઇણ મરહટ્ટી' (સં. પ્રાચીન માહારાષ્ટ્રી) છે. એમાં બહુ થોડા અક્ષરોનો લોપ થયેલો જોવાય છે. ચંડે જે પાઇણ મરહટ્ટીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે તે જઇણ અદ્ધમાગહીમાં અને જઇણ મરહટ્ટીમાં જોવાય છે. મરહટ્ટીના એક ઉપપ્રકાર તરીકે જઇણ મરહટ્ટીનો ઉલ્લેખ કરાય છે અને આ ભાષા જૈન આગમોની નિજ્જુત્તિ, ભાસ વગેરેમાં વપરાયેલી છે. આ ભાષાનું 'જઇણ મરહટ્ટી' એવું નામ [1]આધુનિક વિદ્વાનોએ કલ્પ્યું છે, અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ, નાટકોમાં વપરાયેલી 'મરહટ્ટી'થી આ કેટલીક બાબતમાં ભિન્ન છે એ દર્શાવવાનો છે. જ. મ. ઉપર જ. અ. મા.ની વિશેષ અસર જોવાય છે. આ અસર જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ આ જ. મ. નાટકમાં વપરાયેલી મરહટ્ટીની વધારે ને વધારે સમીપ આવતી ગઈ. કેટલાક વિદ્વાનો મરહટ્ટીને સમસ્ત પાઇય ભાષાઓના સ્તંભરૂપ ગણે છે. તો કેટલાક સોરસેણીનો આ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે. મરહટ્ટીને સંસ્કૃતમાં દાક્ષિણાત્યા, આવંતી અને વાહ્લીકા પણ કહી છે, જોકે છેલ્લી બેથી આ થોડેક અંશે ભિન્ન છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ અ. મા.નો એક ઉપપ્રકાર તે 'જ. અ. મા.' છે. નાટકોમાં જે અ. મા. વપરાયેલી છે અને જે માગહીને મળતી આવે છે તેમાં અને આ જ. અ. મ.માં અંતર છે. વળી જ. અ. મા. એ મરહટ્ટી કરતાં પ્રાચીન તેમજ એના પાયારૂપ છે.

નાટકોમાં નાયિકા અને એની સખીઓ જ્યારે ગદ્યમાં બોલે છે ત્યારે તેઓ સોરસેણી(સં. શૌરસેની)નો ઉપયોગ કરે છે. ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં ઈ. સ. ૭૮માં વિદ્યમાન અને **સુવર્ણાક્ષી**ના પુત્ર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ **અશ્વઘોષે** રચેલા **શારિપુત્રપ્રકરણ** નામના નાટકમાં વપરાયેલી સોરસેણી 'પાઇણ સોરસેણી' ગણાય છે, જ્યારે **ભાસ**, **શૂદ્રક** અને **કાલિદાસ**નાં નાટકોમાંની સોરસેણી ભાષા એથી અર્વાચીન ગણાય છે. દિગંબરોના **પંચત્થિકાય**, **દવ્વસંગહ** વગેરે ગ્રન્થોની ભાષા 'જઇણ સોરસેણી' કહેવાય છે અને એમાં જ. અ. મા.નો પાસ જોવાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્ર(અ. ૧૭, શ્લોક. ૪૮)માં જે 'પ્રાચ્યા'નો ઉલ્લેખ છે એને જો **માર્કણ્ડેયે** વર્ણવેલી 'પ્રાચ્યા ભાષા' ગણીએ તો આ સોરસેણીથી ભાગ્યે જ ભિન્ન ગણાય. વિદૂષકની ભાષા પ્રાચ્યા છે. સોરસેણી ભાષા બીજી બધી પાઇય ભાષાઓ કરતાં સંસ્કૃતની વધારે નિકટ છે.

માગહીના ઉપપ્રકારો તરીકે શાકારી, ચાંડાલી, અને ઢક્કી કે ટક્કી એ ભાષાઓનો નિર્દેશ કરાય છે.

માળવા, કોંકણ, પૂના, સતારા અને નાગપુરના મરાઠી ભાષાભાષીઓની મરાઠી ભાષામાં જેટલો ભેદ છે તેના કરતાં પણ કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં તો ઓછો ભેદ છે. આ સંબંધમાં બીજું ઉદાહરણ ગુજરાતી ભાષાનું આપી શકાય. સુરતી ગુજરાતી, ચરોતરી ગુજરાતી, કાઠિયાવાડી ગુજરાતી અને એ બધી બોલીઓમાં જેટલો તફાવત છે તેનાથી ઓછો તફાવત કેટલાક ઉપપ્રકારોમાં છે.

૧. **સમરાઇચ્ચકહા**ની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૨૧-૨૨)માં ડૉ. યાકોબીએ ''જૈન માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત'' એ નામકરણ વિષે ઊહાપોહ કર્યો છે.

પેસાઈના કેકેય (સં. કૈકેય), સોરસેણ (સં. શૌરસેન) અને પંચાલ (સં. પંચાલ) એમ ત્રણ ઉપપ્રકારો ગણાવાય છે.

ચૂલિયા(સં. ચૂલિકા)પેસાઈ એ પેસાઈનો એક પ્રકારનો વિકાસ ગણાય છે, અને એની સ્વતંત્ર ગણના **હેમચન્દ્રસૂરિ**એ અને **લક્ષ્મીધરે** કરી છે.

જેને સામાન્ય રીતે 'અપભ્રંશ'(પા. અવબ્ભંસ) તરીકે ઓળખાવાય છે, જેને વિદ્યાપતિકૃત **કીર્તિલતા**માં 'અવહટ્ટ' (સં. અપભ્રષ્ટા)[1] કહી છે અને જેને **અબ્દુર રહેમાને**[2] [3]**સંનેહયરાસય**(શ્લો. ૬)માં 'અવહટ્ટય' (સં. અપભ્રષ્ટક) કહી છે એ અવહટ્ટ(સં. અપભ્રષ્ટ)ના અનેક પ્રકારો છે. **પ્રાકૃતસર્વસ્વ** (પૃ. ૨)માં એના ૨૭ પ્રકારો ગણાવાયા છે. [4]એ પૈકી હું અહીં તો વ્રાચડ, નાગર, ગૌર્જર અને લાટ એ ચારનો ઉલ્લેખ કરું છું. વ્રાચડમાંથી સિંધી ભાષા ઉદ્‌ભવી છે.

શ્રી કે. કે. શાસ્ત્રીએ "ગૌર્જર અને નાગર અપભ્રંશ" નામનો [5]લેખ લખ્યો છે.

વર્ગીકરણ—વિવિધ પ્રકારની પાઈય ભાષાઓને અને વિભાષાઓને તેના નામના ઉત્પત્તિકારણને ઉદ્દેશીને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી શકાય. જેમકે ઘણીખરી ભાષાઓનાં નામ ભૌગોલિક વિભાગને અનુસરે છે. આવાં નામો રજૂ કરતી વેળા પા. સ. મ.ના ઉપોદ્‌ઘાત(પૃ. ૫)માં ઊહાપોહ કરાયેલો છે. એનો સાર નીચે મુજબ છે :-

ના. શા.માં ગણાવાયેલી સાતે ભાષાઓ, ચંડે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નિર્દેશેલી પૈશાચિકી અને માગધિકા, **કાવ્યાદર્શ**માં ઉલ્લેખાયેલી ચારે ભાષાઓ, હેમચન્દ્રસૂરિ વગેરેએ ગણાવેલ માગધી, [6]શૌરસેની, પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચિક, **પ્રાકૃતસર્વસ્વ**માં **પ્રાકૃતચંદ્રિકા**નાં જે કેટલાંક પદ્યો ઉદ્‌ધૃત કરાયાં છે તેમાં સૂચવાયેલી મહારાષ્ટ્રી આવન્તી, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, વાહ્લીકી, માગધી. પ્રાચ્યા અને દાક્ષિણાત્યા એ આઠ ભાષાઓ, છ વિભાષા પૈકી દ્રાવિડ અને ઓડ્રજ એ બે વિભાષા, અગિયાર પિશાચભાષાઓમાંથી કાંચીદેશીય, પાંડ્ય, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, વ્રાચડ,

---

૧. **સુરતસંગ્રામ**(૭૨, ૨)માં ગુજરાતી ભાષાને માટે આ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

૨. જુઓ ડૉ. કત્રેનો લેખ "A Muslim Contribution to Apabhrams'a Literature". આ લેખ "Karnatak Historical Review" (Vol. IV)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૩. આ **સંનેહરાસય** કૃતિ **સંદેશરાસક** એ નામથી સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા તરફથી સંસ્કૃત ટિપ્પણરૂપ વ્યાખ્યા સહિત ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થઈ છે. અંતમાં શબ્દ-કોશ છે અને પ્રારંભમાં અંગ્રેજી વ્યાકરણ વગેરેના ઊહાપોહવાળી પ્રસ્તાવના છે.

૪. આ પૈકી ૨૩ અપભ્રંશોનાં નામ પૃ. ૧૮-૧૯માં અપાયેલાં છે.

૫. આ લેખ "શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રન્થ" (પૃ. ૫૯-૮૦)માં છપાયો છે.

૬. શૂરસેન દેશનું મુખ્ય નગર મથુરા ગણાતું. મુખ્યપણે આ મથુરા અને એના આસપાસના પ્રદેશમાં એક વેળા બોલાતી ભાષા તે 'સોરસેણી.' આ પ્રદેશમાં એક કાળે પ્રવર્તતી આદિમ પાઇય ભાષામાંથી આ ભાષા ઉદ્‌ભવી છે.

દાક્ષિણાત્યા, શૌરસેન, કૈકેય અને દ્રાવિડ એ દશ પિશાચ-ભાષાઓ અને સત્તાવીસ અપભ્રંશો-માંથી વ્રાચડ, લાટ, વૈદર્ભ, બર્બર, આવન્ત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક માલવ, કૈકેય, ગૌડ, ઉડ્ર, હૈવ, પાંડ્ય, કૌન્તલ, સિંહલ, કાલિંગ, પ્રાચ્ય કાર્ણાટ, કાંચ, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આભીર અને મધ્યદેશીય એ તેવીસ અપભ્રંશો એ ભિન્ન ભિન્ન દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.[1]

'પેસાઈ ભાષા' એ નામ એ બોલનાર 'પિશાચ' જાતિ ઉપરથી પડેલું છે એમ કેટલાક માને છે અને આ જાતિના મૂળ વતન તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના પંજાબના પ્રાંત પ્રદેશનો અથવા અફઘાનિસ્તાનના પૂર્વ પ્રાંત-ભાગનો નિર્દેશ કરે છે.

'અવહટ્ઠ' એ નામ એ ભાષામાં વપરાયેલાં પરંતુ ચાલુ શિષ્ટ વ્યાકરણથી સિદ્ધ નહિ થનારાં એવાં શબ્દો અને રૂપો ઉપરથી યોજાયું છે એટલે કે આ નામ વર્ણનાત્મક છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

PLCIC (પૃ. ૯-૧૦)માં મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય ભાષાત્મક સાહિત્યના સાત વર્ગો સૂચવાતી વેળા (૧) ધાર્મિક, (૨) સાહિત્યિક, (૩) નાટકીય, (૪) વૈયાકરણોએ નિર્દેશેલ, (૫) બૃહદ્‌ભારતીય (extra-Indian) અને (૬) શિલાલેખ સંબંધી એમ છ જાતના 'પ્રાકૃત'નો નિર્દેશ કરાયો છે.

નાટકો અને પાઇય ભાષા —પ્રાચીન સમયના ઉત્તર હિંદનાં નાટકો સંસ્કૃત અને પાઇય એમ બે ભાષામાં રચાયેલાં છે. એ બધાં યે નાટકો આજે ઉપલબ્ધ નથી, પણ ઓછામાં ઓછાં દોઢસો નાટકો મળે છે.[2] આ બધામાં **શારિપુત્રપ્રકરણ** નામનું નાટક સૌથી પ્રાચીન છે. આ નાટકનું પૂરું નામ [3]**શારદ્વતીપુત્રપ્રકરણ** છે. બીજાં બે અજ્ઞાતકર્તૃક (**અશ્વઘોષ ?**)નાં નાટકોમાંના એકમાં બુદ્ધિ, કીર્તિ અને કૃતિ જેવાં [4]રૂપકાત્મક પાત્રોના પાઠ અને સંવાદ છે. બુદ્ધિ વગેરે ત્રણ પાત્રો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે.

બીજા નાટકની હકીકત રૂપક કરતાં વધારે મનોરંજક છે. તેમાં મગધવતી ગણિકા, [5]**કૌમુદગંધ** નામનો [6]વિદૂષક, રાજપુત્ર ધનંજય, **સોમદત્ત**, **શારિપુત્ર**, **મૌદ્‌ગલ્યાયન** અને એક

---

૧. જુઓ ષડ્‌ભાષાચંદ્રિકા.

૨. જુઓ A Bibliography of the Sanskrit Drama (pp. 24--97) by Montgomery Schuyler.

૩. આના અંકોની સંખ્યા નવની છે. આ નાટક પૂર્ણ મળ્યું નથી, પણ આનંદની વાત છે કે એની કુશાનના સમયની બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાયેલી જે હાથપોથી મળી છે (જુઓ P L C I C નું પૃ. ૨૮) તેમાં ઉપર્યુક્ત બિના છે એટલું જ નહિ પણ બીજાં બે નાટકોનો ખંડિત ભાગ પણ છે. એનો સામાન્ય દેખાવ વગેરે જોતાં એ પણ અશ્વઘોષની કૃતિઓ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

૪. આ હકીકત યશઃપાલકૃત **મોહપરાજય** નાટકનું, કૃષ્ણમિશ્રે રચેલા **પ્રબોધચન્દ્રોદય**નું અને કવિ કર્ણપૂરે રચેલા **ચૈતન્યચન્દ્રોદય**નું સ્મરણ કરાવે છે.

૫. આનો અર્થ 'કુમુદ-ગંધનો પુત્ર' એમ થાય.

૬. આને અંગે જે એક ગ્રન્થ ડચ ભાષામાં હ્યુઝિંગ (Huizinga) દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૯૭માં લખાયેલો

દાસી એમ સાત પાત્રો છે.

આ નાટકો રૂપક અને ગણિકા-નાટક તરીકે ઓળખાય છે. પાત્રોની ભાષામાં ભિન્નતા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત આ નાટકોમાં પણ ચરિતાર્થ થતો જોવાય છે.

અશ્વઘોષના પછી પરંતુ ઈ. સ. ૩૫૦ કરતાં તો પહેલાં થઈ ગયેલા **ભાસે** રચેલાં મનાતાં તેર નાટકો અને **શૂદ્રકકૃત મૃચ્છકટિક** પ્રાચીન નાટકોમાં અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. **કાલિદાસ, ભવભૂતિ** વગેરેએ પણ નાટકો રચ્યાં છે, પણ તે આટલાં પ્રાચીન નથી. કેટલાક **કાલિદાસ**ને **શૂદ્રક**ના પુરોગામી તરીકે ઓળખાવે છે, પણ મારું માનવું એથી જુદું છે. **ભાસે** રચેલા **દૂતવાક્ય** નામના નાટકમાં સ્ત્રીપાત્રની પેઠે પાઇય ભાષાનો પણ અભાવ છે. એવી રીતે **કપ્પૂરમંજરી** નામના [1]સટ્ટકમાં સંસ્કૃતનો અભાવ છે. આવા અપવાદો બાદ કરતાં પ્રત્યેક નાટકમાં સંસ્કૃત તેમજ પાઇય એમ ઉભય ભાષાને સ્થાન અપાયેલું છે. ઈ. સ. ૧૪૦૦ની આસપાસ થઈ ગયેલા **વિદ્યાપતિ**એ પોતે રચેલાં સંસ્કૃત પાઇય નાટકોમાં 'મૈથિલી' ભાષામાં પદ્યો આપ્યાં છે.

સંસ્કૃત નામકરણ— આપણે નાટકોનાં નામ સંસ્કૃતમાં રજૂ કરાતાં જોઈએ છીએ, પણ એથી કંઈ એ સમસ્ત નાટકો એ જ ભાષામાં છે એમ નથી. સંસ્કૃતમાં [2]નામ હોવાનું કારણ તો એ છે કે [3]પ્રાયઃ સૂત્રધાર નાટકનો નિર્દેશ કરે છે અને એ પાત્ર મુખ્યતયા સંસ્કૃત બોલે છે. 'મુખ્યતયા' કહેવાનું કારણ એ છે કે **ચારુદત્ત**માં સૂત્રધાર પાઇય બોલે છે અને **મૃચ્છકટિક**માં સૂત્રધાર સંસ્કૃતમાં થોડુંક બોલ્યા પછી પાઇયમાં-સોરસેણીમાં બોલે છે.

નાટકોમાં સંસ્કૃત તેમ જ પાઇય એ બંને ભાષાને સ્થાન છે. તેમ છતાં આજે કેટલાંક વર્ષો થયાં એ નાટકોનો 'સંસ્કૃત નાટક' તરીકે કેટલાકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આજે પણ કેટલાક તેમ કરે છે. આથી આમ કરવું તે ન્યાય્ય છે કે નહિ તે આપણે વિચારીશું. આને અંગે ત્રણ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે :-

(૧) 'સંસ્કૃત નાટક' એવો [4]પ્રયોગ ક્યારથી મળી આવે છે ?

છે એની નોંધ **રસવિમર્શ** (પૃ. ૪૨૬)માં લેવાયેલી છે. આ ગ્રન્થનું અંગ્રેજી નામ The Vidushaka in the Indian Theatre છે.

૧. આ સટ્ટકમાં સટ્ટકનું લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયું છે :-

"सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ॥"

૨. કેટલાંક નાટકના ગુજરાતી અનુવાદમાં દા. ત. કે. હ. ધ્રુવના અનુવાદોમાં તે તે નાટકનું નામ ગુજરાતીમાં રજૂ કરાયેલું છે. સંસ્કૃત અને પાઇય ભાષાનું બંધારણ વિચારતાં બંને ભાષાની સમાન સંપત્તિરૂપે નાટકનું નામ યોજી શકાય તેમ છે.

૩. ભાસનાં નાટકોમાં નાટકનું નામ સૂચવનાર પાઠનો અભાવ છે.

૪. **સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા**માં એના કર્તા પ્રા. માંકડે આવો પ્રયોગ કર્યો છે. જુઓ પૃ. ૧, ૧૦૪ ઈત્યાદિ. P L C I C (p. 1)માં Sanskrit plays એવો ઉલ્લેખ છે. ડો. કીથે પોતાના ગ્રન્થનું નામ "The Sanskrit Drama" રાખ્યું છે.

(૨) આ પ્રયોગ કરનારનો તેમ કરવામાં શો ઉદ્દેશ રહેલો હતો ?

(૩) આ પ્રયોગનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો ?

'સંસ્કૃત નાટક' એ નામ ઓગણીસમી સદીની પ્રસાદી છે અને એ નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રબોધકાળના પ્રેરક બળના ઉત્સાહને આભારી છે. એનો પ્રયોગ ચાલુ કરનારાનો મોટો ભાગ પાઇય સાહિત્યથી બહુ જ થોડો પરિચિત હતો અને તેમનો સંસ્કૃત તરફ અતિશય પક્ષપાત હતો અને તે પણ એટલો બધો કે ભંડારોમાં હાથપોથીઓની તપાસ કરતાં પાઇય કૃતિઓ જડી આવતી તો તેની ઉપેક્ષા કરવા સુધીની તેઓ મનોદશા સેવતા હતા.

નાટકનું નામ સંસ્કૃત છે વાસ્તે એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એવી દલીલ તો થઈ શકે તેમ નથી પણ નાટકનો નાયક સંસ્કૃત બોલે છે માટે એને 'સંસ્કૃત નાટક' કહેવું એ દલીલમાં તો કાંઈક વજૂદ છે, કેમકે એમ માનનાર કહી શકે તેમ છે કે ઘરમાં-કુટુંબમાં-સંસ્થામાં પણ મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી એ ઘર-કુટુંબ-સંસ્થા ઓળખાવાય છે, પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જેમ નાયક સંસ્કૃત ભાષામાં બોલે છે તેમ નાયિકા અને એ બેનો પુત્ર પણ પાઇયમાં બોલે છે તો નાયક કરતાં નાયિકા ઊતરે જ છે એવો નિયમ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન કરી શકાય અને કેટલાંક નાટકનાં નામમાં પણ નાયકને બદલે કેવળ નાયિકાનું નામ જોવાય છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવાનું ભુલાય નહિ ત્યાં સુધી તો એવો પ્રયોગ ઉચિત ન ગણાય. વિશેષમાં આવો પ્રયોગ અનભિજ્ઞ જનોને ભ્રમનું કારણ થઈ પડે તેમ છે, કેમકે તેઓ તો નાટક સર્વથા સંસ્કૃતમાં હશે એમ માનવા આથી પ્રેરાય.

નાટકની કેટલીક મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં કેટલોક વખત થયાં પાઇયને [1]સ્થાને તેની છાયા રજૂ કરાય છે અને મૂળ પાઇય લખાણને છાયાનું સ્થાન અપાય છે એ પણ ઠીક નથી. પછી ભલેને બચાવ કાં ન કરાય કે સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે આમ કરાય છે ?

હાલમાં કેટલોક વખત થયા પાઇય સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ થવા માંડ્યો છે એ સારી વાત છે. એનું મહત્ત્વ ધીરે ધીરે પણ સચોટ રીતે સમજાતું જાય છે એ પણ આનંદનો વિષય છે, પણ મને ભય રહે છે કે જો સંસ્કૃતનો અનાદર કરવા જેટલી હદે પાઇય સાહિત્યનો કોઈ વિદ્વાનને નાદ લાગશે તો તે નાટકને 'પાઇય નાટક' કહેવા લલચાશે અને પાઇયનો પ્રભાવ વિસ્તરતાં અન્ય જનો પણ તેમ કરવા પ્રેરાશે. અલબત્ત, આ પ્રયોગની વાસ્તવિકતા માટે તેઓ એમ કહી શકશે કે દરેક નાટકમાં સંસ્કૃતભાષી પાત્રોની સંખ્યા કરતાં પાઇયમાં બોલનારની સંખ્યા વિશેષ છે અને બીજું, ઉપલબ્ધ નાટકો જોતાં તેમાં સંસ્કૃત કરતાં પાઇયનો હિસ્સો વધારે છે એટલે અધિકતાની દૃષ્ટિએ એ કથન વ્યાજબી છે, પણ તેમને પણ મારું તો એ નમ્ર સૂચન છે કે આવું વલણ લેવું અનુચિત છે. નાટક એ સંસ્કૃત અને પાઇયની સહિયારી મિલકત છે અને એનો ઉપભોગ કરનારા સંસ્કૃતજ્ઞો અને પ્રાકૃતજ્ઞો બંને છે તો એ મિલકતનું નામ 'દ્વૈભાષિક નાટક' કે 'પ્રાચીન ભારતીય નાટક' જેવું રખાય તો કેમ ? આને બદલે 'વ્યામિશ્રક' એવો

૧. સ્થાનભેદથી પાઇયનું અકારણ મહત્ત્વ ઘટે છે કે નહિ એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

પ્રયોગ જે **રામાયણ**(૬૨, ૧, ૨૭)માં થયેલો છે અને જેનો અર્થ ટીકાકારે 'મિશ્ર ભાષામાં રચાયેલ' એમ કરેલો છે તે શબ્દ વપરાય ખરો ?

પાત્રોની ભાષા—નાટ્યશાસ્ત્ર(અ. ૧૭, શ્લો. ૫૧-૫૮)માં ક્યા પાત્રે કઈ ભાષા બોલવી તે સંબંધી નીચે મુજબ નિર્દેશ છે :-

પાત્ર	ભાષા	પાત્ર	ભાષા
નોકર		ખસ, શકાર, ઘોષક	ખસના દેશની
રાજપુત્ર, શેઠિયો	અર્ધમાગધી	અને એવા બીજા	ભાષા(ખાસી)
ધૂર્ત	અવન્તિજા	પુલ્કસ્	ચાંડાલી
હાથી, ઘોડાં બકરાં,	આભીર	કિતવ (દ્યૂતકાર)	
ઊંટ વગેરે ઘોષ	કે	નાગરિક (નગરરક્ષક)	દાક્ષિણાત્યા
સ્થાનમાં વસનાર	શાબરી	સુભટ	
વનચર	દ્રામડી	ઉદીચ્ય	વાહ્લીક
રાજાનું અંતઃપુર		અંગારકાર	શકાર ભાષા
સુરંગ ખોદનાર		શિકારી	અને કંઈક
ખાતર પાડનાર	માગધી	કાષ્ઠયન્ત્રોપજીવી	અંશે વાનૌકસી
અશ્વરક્ષક		નાયિકા,	
આપત્તિગ્રસ્ત નાયક		એની સખી[1]	શૂરસેની
વિષદૂક વગેરે	પ્રાચ્યા		

ભાસે પોતે નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઈ ગ્રન્થ રચ્યો હતો એમ મનાય છે.[2] પણ એવો ગ્રન્થ જ્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી આ સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ના. શા. પછીની કેટલીક કૃતિમાં પાત્રોની ભાષા વિષે ઊહાપોહ છે અને કેટલીક વાર એમાં વિસંવાદ પણ જોવાય છે. આની ઝીણવટમાં અહીં ન ઉતરતાં એટલું જ નોંધીશ કે **ભાવપ્રકાશન** પ્રમાણે [3]**ભાસકૃત**

---

૧. **સાહિત્યદર્પણ**(૩, ૬૮-૭૩ અને ૮૬)માં જાતજાતની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ છે.

૨. **અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ** ઉપરની રાઘવભટ્ટકૃત ટીકામાંના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી ભાસ નામના નાટ્યશાસ્ત્રી થઈ ગયાનું અનુમાન સં. ના. વિ. રૂ. (પૃ. ૧૫)માં દોરાયું છે :-

''भासेनापि आशीर्नमस्क्रियावस्तु इत्यादावेवाशीर्निबद्धा''

૩. ભાસનાં નાટકોની સંસ્કૃત ભાષા જો કે પાણિનિના વ્યાકરણને મોટે ભાગે અનુસરે છે, છતાં પ્રસંગોપાત્ત અનેક સ્થળે એમાં આ વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારા પ્રયોગો જોવાય છે. દાખલા તરીકે અનિયમિત સંધિ, પરસ્મૈપદને બદલે આત્મનેપદનો પ્રયોગ અને એથી વિપરીત, ક્રિયાપદના સાદા અને પ્રેરક પ્રયોગોનો ગોટાળો તેમજ અનિયમિત સમાસો. આ વિશિષ્ટતાઓ શાને આભારી છે ? આના મને બે ઉત્તરો સ્ફુરે છે.

(૧) પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરાંત અન્ય વૈયાકરણનો ભાસ ઉપર પ્રભાવ.

ચારુદત્તમાં ચારુદત્તની પત્નીએ સંસ્કૃત ભાષા બોલવી જોઈતી હતી, કેમકે એ કુલજા છે, છતાં એ પાઈય ભાષા બોલાતી આલેખાઈ છે.

મૃચ્છકટિકમાં એકંદરે ૩૦ પાત્રો છે. એમાં ચારુદત્ત (નાયક), વિટ, આર્યક અને બ્રાહ્મણ ચોર શર્વિલક સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે, બાકીનાં પાત્રો પાઈય બોલે છે. પાઈય બોલનારનો નિર્દેશ પૃથ્વીધરે **મૃચ્છકટિક**ની [1]વિવૃતિના પ્રારંભમાં નીચે મુજબ કર્યો છે :-

પાત્રો	ભાષા
વીરક (નગરરક્ષક) ચંદનક (નગરરક્ષક)	અવંતિજા [2](૨)
સંસ્થાનક (શકાર)=રાષ્ટ્રીય=પાલકનો સાળો—શકારી આહાન્ત અને ગોહ (બે ચંડાળ)—ચાણ્ડાલી માથુર (સભિક, જુગારખાનાનો સંચાલક)—ઢક્ક	અપભ્રંશ (૫)
દર્દુરક (જુગારી) મૈત્રેય (વિદૂષક)	પ્રાચ્ય (૧)
સંવાહક (ભિક્ષુ થનાર) સ્થાવરક (શકારનો નોકર) કુંભીલક (વસંતસેનાનો નોકર) વર્ધમાન (ચારુદત્તનો નોકર) ભિક્ષુ રોહસેન (ચારુદત્તનો પુત્ર)	માગધી (૬)
સૂત્રધાર, નટી, રદનિકા (ચારુદત્તની દાસી), મદનિકા (દાસી), વસન્તસેના, વસન્તસેનાની માતા, ચેટી, કર્ણપૂરક (નોકર), ચારુદત્તની બ્રાહ્મણી (પત્ની), શોધનક (ન્યાયમંદિરનો નોકર), શેઠિયો.	શૌરસેની (૧૧)

---

(૨) પાઈય ભાષાની છાયા.

માલવિકાગ્નિમિત્ર(અ. ૧)માં ''सुट्ठु भवं भणादि''માં भणादि રૂપ છે અને **ઐતરેય બ્રાહ્મણ** (અ. ૩૩)માં ''चरति चरतो भगः'' પંક્તિગત चरति રૂપ છે તો શું એ પાઈયને આભારી છે ?

૧. આમાં લગભગ શરૂઆતમાં કેટલીક ભાષાઓનાં લક્ષણો છે :-

''शौरसैन्यवन्तिजा प्राच्या एतासु दन्त्यसकारता । तत्रावन्तिजा रेफवती लोकोक्तिबहुला । प्राच्या स्वार्थिक-ककारप्राया । मागधी तालव्यशकारवती । शकारी-चाण्डाल्योस्तालव्यशकारता रेफस्य च लकारता । वकारप्राया ढक्कविभाषा । संस्कृतप्रायत्वे दन्त्यतालव्यसशकारद्वययुक्ता च ।

अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धं च शकारवचनं विदुः ॥''

૨. આ પાત્રોની સંખ્યા સૂચવે છે.

વસંતસેનાની દાસી છત્રધારિણી, વસંતસેનાના નોકર બંધુલ, વસંતસેનાના સાથી વિટ અને કાયસ્થની ભાષા વિષે સૂચન નથી !

પાઇયનો ઉપહાસ !—પાઇય ભાષા એ નીચ પાત્રોની ભાષા છે એમ કહી એનો કેટલાક ઉપહાસ કરે છે. આ સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે ભાષામાં આર્ય સંસ્કૃતિના અદ્વિતીય પ્રતિનિધિરૂપ ભ. મહાવીરે અને બુદ્ધે કલ્યાણકારી ઉપદેશ આપ્યો છે, જેણે એકસરખી રીતે મંદ જનો તેમજ મેધાવી સમજી શકે એવી યોગ્યતા ધારણ કરી છે અને જેનો ઉપયોગ એક સમયે અસંસ્કારી ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ તેમજ રંક અને રાય પણ કરતા હતા, અને જેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વિના આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ અશક્ય નહિ તો અપૂર્ણ તો રહેશે જ તે આ પાઇય ભાષા છે.

વૈદિક અને પાઇય ભાષાઓ—વૈદિક ભાષામાં અને પાઇયમાં ઉચ્ચારણનાં કેટલાંક [1]પરિવર્તનો સમાન છે. આ આપણે પૃ. ૧૫માં જોઈ ગયા. પાઇયનો ભાવવાચક પ્રત્યય **त्तण** વૈદિક ભાષામાંનાં **त्वन** સાથે સરખાવાય. એવી રીતે સંબંધક ભૂતકૃદંતનો **त्ताण** પ્રત્યય વૈદિક ભાષાના **त्वान** સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પાઇયનું **अम्हे** રૂપ વૈદિક ભાષામાં બધી વિભક્તિઓ માટે વપરાતા [2]**अस्मे** સાથે સરખાવાય. પાઇયમાં સંબોધનનાં બહુવચનનાં રૂપો જેવાં કે **पुत्ताहो, जणाहो**[3] વૈદિક ભાષાના અકારાન્ત નરજાતિનાં નામ માટે પ્રથમા બહુવચનનાં વૈકલ્પિક રૂપ [4]**देवासः जनासः** ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરાવે છે. પાઇયમાં ધાતુનું સંબંધક ભૂતકૃદંત રૂપ બનાવતી વેળા એ ઉપસર્ગ સહિત છે કે નહિ તે જોવાનું રહેતું નથી. આવી હકીકત વૈદિક ભાષામાં પણ જોવાય છે, કેમકે ત્યાં ધાતુ અને ઉપસર્ગ સજોડે નહિ રહેતાં વચમાં બીજા કેટલાયે શબ્દોને સ્થાન મળેલું જોવાય છે. આકારાંત તૃતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય પાઇય અને વૈદિક ભાષામાં જે છે તે એક બીજાની નિકટ છે. **एभि-एहि.** પેસાઈ અને [5]પાલિ ભાષામાં જેમ **ळ** છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ છે. સ્વરભક્તિને પાઇયમાં તેમજ વૈદિક ભાષામાં સ્થાન છે. ચતુર્થીને બદલે છઠ્ઠી [6]વિભક્તિ અને દ્વિવચનને બદલે કેટલીક વાર બહુવચનનો પ્રયોગ એ પણ આ બે ભાષામાં સમાન રૂપે જોવાય છે. વિશેષમાં કેટલાંક રૂપોની બહુલતાને પણ બંનેમાં સ્થાન છે. **ऋ**ને બદલે

---

૧. હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનારા મારા નિબંધ નામે "સંસ્કૃત શબ્દોનાં સમીકરણ યાને સંસ્કૃત શબ્દોનાં પાઇય રૂપાંતર"માં મેં લૌકિક સંસ્કૃતનું બીજા થરની પાઇય ભાષામાં કેવી રીતે રૂપાંતર થઈ શકે તે વિચાર્યું છે. પાઇયનું લૌકિક સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર તો નાટકો વગેરેમાં અપાતી છાયાથી જાણીતું છે.

૨. જુઓ નિરુક્ત.

૩. 'જુની ગુજરાતી ભાષા' (પૃ. ૪)માં આ નોંધ છે.

૪. એક વખતે પ્રત્યય લાગેલા રૂપમાં કાળાન્તરે લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સૂચવવાનું બળ જતું રહેતાં કે એ ભૂલાઈ જતાં ફરીથી પ્રત્યય લગાડાય તેવો આ ઘાટ જણાય છે.

૫. ઈ. સ. ૧૯૪૩-૪૪ના ફર્ગ્યુસન કૉલેજના Journalમાં આની નોંધ છે તે પ્રમાણે ડૉ. બાપટે 'અર્ધમાગધી અને પાલિને અંગે એક લેખ લખ્યો છે.

૬. "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" અષ્ટાધ્યાયી (૨, ૩, ૬૨).

ड, સંયુક્ત વ્યંજન પૈકી એકનો લોપ થતાં હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે એ, સંયુક્ત વર્ણના પૂર્વ સ્વરની હ્રસ્વતા, द ને બદલે ड, ५ ને બદલે ह ઈત્યાદિ [1]બાબતો પણ સામ્યને અંગે નોંધવી ઘટે.[2]

ધાર્મિક (સાહિત્યની) ભાષાઓ—જેમ વેદોની અને ખાસ કરીને ઋગ્વેદની ભાષાને સામાન્ય રીતે 'વૈદિક સંસ્કૃત' અથવા [3]'આર્ષ સંસ્કૃત' તરીકે ઓળખાવાય છે તેમ જૈનોના આગમોની ભાષા 'અદ્ધમાગહી' યાને 'આરિસ પાઇય' કહેવાય છે. મહાવીરસ્વામીએ આ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. મહર્ષિ બુદ્ધે પણ સંસ્કૃતમાં ઉપદેશ ન આપતાં 'માગહી' ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ ભાષાનું નામ આગળ જતાં [4]'પાલિ' પડ્યું છે. એ નામ પહેલાં તિપિટક માટે યોજાયું હતું. આમ બૌદ્ધ ધાર્મિક ગ્રન્થોની ભાષા 'પાલિ' છે.

ગીર્વાણ ગિરા—સામાન્ય જનતાને મતે સંસ્કૃત ભાષા 'ગીર્વાણ ગિરા' ગણાય છે. અ. મા. ભાષામાં દેવો બોલે છે એમ **વિયાહપણ્ણત્તિ** (સ. ૫, ઉ. ૪, સુ. ૧૯૧)માં ઉલ્લેખ છે.[5] એટલે જૈનોની દૃષ્ટિએ **અદ્ધમાગહી** એ ગીર્વાણ ગિરા છે. ભાસકૃત **કર્ણભાર** નાટક કે જેમાં [6]સ્ત્રીપાત્ર નથી તેમાં બ્રાહ્મણરૂપે આવેલો ઇન્દ્ર પાઇય બોલે છે.

ભાષાર્ય—શ્યામાચાર્યે **પણ્ણવણા**(પય ૧)માં આર્યના નવ પ્રકાર સૂચવતી વેળા 'ભાષાર્ય તે કોણ ?' એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી એનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપ્યો છે :-

"**भासारिया जे णं अद्धमागहाए भासाए भासेंति तत्थ वि य णं जत्थ बंभीलिवी पवत्तइ**"—પત્ર ૫૬અ (આગમોદય સમિતિ)

અર્થાત્ જેઓ [7]અ. મા. ભાષા બોલે છે અને જ્યાં બ્રાહ્મી લિપિ પ્રવર્તે છે તેઓ 'ભાષાર્ય' છે.

જૈન મંતવ્ય મુજબ તીર્થંકરો, દેવો અને ભાષાર્યોની ભાષા અ. મા. છે.

---

૧. જુઓ પા. સ. મ.નો ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૧૧) તેમજ જૂ. ગૂ. ભા. (પૃ. ૩-૫).

૨. પં. બેચરદાસે આ વિષય ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ(પૃ. ૫૧-૭૪)માં વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

૩. પારસીઓનું ધાર્મિક સાહિત્ય જે 'અવેસ્તા' ભાષામાં રચાયું છે તેનું આર્ષ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર શક્ય છે. જુઓ Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes (Vol. III, Orientalia, Part II) માં છપાયેલ ડૉ. આઈ. જે. એસ. તારાપોરવાલાનો લેખ "A Sanskrit version of Yasna IX" (પૃ. ૩૭-૯૦). વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ "A Sanskrit Version of Some Avestic Verses" **વસંતરજત-મહોત્સવસ્મારક-ગ્રન્થ** (પૃ. ૮૯-૯૫)માં છપાયો છે.

૪. શબ્દ અને વાક્યરચનાની બાબતમાં પાલિ અને અ. મા. વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ પાલિ અ. મા. કરતાં અર્વાચીન છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

૫. "देवा णं अद्धमागहाए भासाए भासंति । वि य णं अद्धमागही भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ ।" અર્થાત્ દેવો અ. મા. બોલે છે અને એ ભાષા બોલાતી છતી વિશેષતાને પામે છે.

૬. પંચરાત્રમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ સ્ત્રીપાત્ર નથી, ફક્ત અર્જુન બૃહન્નલાનો ભાગ ભજવે છે.

૭. બૃહત્કથાકોશ (૫૧, ૧૦, પૃ. ૭૪)માં अर्धमागधया वाण्या એવો પ્રયોગ છે.

આર્ષ ભાષા—જેમ [1]**પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી** (૨, ૪, ૫૮)માં વેદની ભાષાને 'આર્ષ' કહી છે તેમ ગુજરાતના પાણિનિ હેમચન્દ્રસૂરિએ અ. મા. ને 'આર્ષ' કહી છે.

લોકસાહિત્યની ભાષા—લોકસાહિત્યની વાનગી પાઈયમાં ગૂંથાયેલી મળે છે. **ભાસકૃત પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ** નાટક પ્રાચીન હિંદમાં પ્રચાર ભોગવતાં સુરાગીતોના રસિક અવશેષનું અને એ રીતે એક લોકગીતના ખંડનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. એને લગતું પદ્ય નીચે મુજબ છે :-

> ''धण्णा सुराहि मत्ता धण्णा सुराहि अणुलित्ता ।
> धण्णा सुराहि ण्हादा धण्णा सुराहि संभविदा ॥''

સુરાથી મત્ત બનેલાઓ ધન્ય છે-એમને શાબાશી ઘટે છે. સુરાથી ખરડાયેલાઓને શાબાશી ઘટે છે. સુરા વડે ભીંજયલાને શાબાશી ઘટે છે, અને સુરા વડે સન્માન પામેલાને શાબાશી ઘટે છે.

વિક્રમોર્વશીય(અં. ૪)માં પુરુરવા રાજા મત્ત અવસ્થામાં 'અવહટ્ટ' ભાષામાં બોલે છે એ પણ લોકસાહિત્યની વાનગીરૂપ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. **દાક્ષિણ્યચિહ્ન** ઉર્ફે **ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ** [2]**કુવલયમાલા**માં પાઈય ભાષાને લોકવૃત્તાંતોના મહાસાગરરૂપ કહી છે.[3]

[4]**અદ્ધમાગધીની** [5]**વ્યાખ્યા**—અ. મા.ની વ્યાખ્યા લગભગ ઈ. સ.ની ચોથી-પાંચમી સદી સુધી તો કોઈએ આપેલી હોય એમ જણાતું નથી. એ દિશામાં સૌથી પ્રથમ પ્રકાશ પાડનાર જિનદાસગણિ મહત્તર છે. એમનો સમય મોડામાં મોડો ઈ. સ.નો સાતમો સૈકો છે. એમણે **વિસેસનિસીહચુણ્ણિ**માં <u>मगहद्धविसयभासानिबद्धं अद्धमागहं अट्ठारसदेसीभासानिययं</u> **वा अद्धमागहं** એ દ્વારા અ. મા.નાં બે લક્ષણો આપ્યાં છે : (૧) અડધા મગધની ભાષા તે 'અ. મા.' અને (૨) ૧૮ દેશી ભાષાના મિશ્રણરૂપ તે 'અ. મા.'. બીજું લક્ષણ પણ સયુક્તિક જણાય છે, કેમકે મહાવીરસ્વામીના શિષ્યોમાં બુદ્ધના શિષ્યોની પેઠે અનેક દેશનાં અને અનેક વર્ગનાં અને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આમ મગધના, મિથિલાના, કોશલના એમ વિવિધ સ્થળના અને રાજકુળના, શ્રેષ્ઠીકુળના અરે, છેક શૂદ્ર જાતિના મનુષ્યો મહાવીરસ્વામીના

---

૧. અ. રામચન્દ્ર બલવંત આથવલેનો લેખ ''પાણિનિકાલીન સમાજસ્થિતિનું ચિત્ર'' વ. ૨. મ. સ્મા. (પૃ. ૭૨-૮૦)માં છપાયો છે.

૨. આ શકસંવત્ ૭૦૦માં એક દિવસ ઓછો હતો ત્યારે પૂર્ણ કરાઈ હતી.

૩. જુઓ પૃ. ૩૫.

૪. આને અંગે The Imperial Gazetteer of India (Vol. II, p. 261)માં નીચે મુજબનો વિલક્ષણ ઉલ્લેખ છે :-

"One of the most important, the best preserved and the most copious of all the Prakrit dialects."

૫. આ તેમજ અ. મા.નાં નામ, સ્વરૂપ, સરળતા, દુર્ગમતા અને વિશેષતા એ બાબતો અહીંના (સુરતના) સાપ્તાહિક ''પ્રતાપ''ના ૨૩-૯-૩૯ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખ નામે ''અદ્ધમાગહી ભાષાની આછી રૂપરેખા''.માં મેં વિચારી છે.

ઉપદેશને સાંભળનારા, ઝીલનારા ને હૃદયમાં ઉતારનારા હતા એટલે એ સર્વ મનુષ્યોને સહેલાઈથી સમજાય એવી ભાષામાં જૈન ધાર્મિક મૌલિક ગ્રન્થો રચાયા તે સમુચિત છે.

અભયદેવસૂરિએ વિયાહ.(સ. ૫. ઉ. ૪; સુ. ૧૯૧)ની ટીકા (પત્ર ૨૨૧અ-આ)માં કહ્યું છે કે થોડેક અંશે માગધ(ધી)ના લક્ષણવાળી અને થોડેક અંશે પ્રાકૃત ભાષાના લક્ષણવાળી ભાષા તે 'માગધીથી અડધી' એ વ્યુત્પત્તિ મુજબ 'અર્ધમાગધી' છે.[1] આ સૂરિએ **સમવાય**ની ટીકા (પત્ર ૬૨અ)માં એમ કહ્યું છે કે પ્રાકૃત વગેરે છ પ્રકારની ભાષાઓમાં જે માગધી નામની ભાષા 'ર'ને બદલે 'લ' અને 'સ'ને સ્થાન 'શ' એવા લક્ષણવાળી છે તે જ્યારે પોતાનાં તમામ લક્ષણોથી યુક્ત ન હોય ત્યારે એ 'અર્ધમાગધી' કહેવાય છે[2]. **ઓવવાઇય**ની **ટીકા**(પત્ર ૭૮ આ)માં આ સૂરિએ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે 'ર' અને 'સ'ને બદલે અનુક્રમે 'લ' અને 'શ'ને સ્થાન આપવાનું જે માગધી ભાષાનું લક્ષણ છે તેથી પરિપૂર્ણ અને પ્રાકૃત ભાષાનાં લક્ષણની બહુલતાવાળી ભાષા તે 'અર્ધમાગધી' છે.[3] આમ આ સૂરિના મતે જે ભાષામાં 'માગધી'નાં થોડાંક લક્ષણો હોય અને બીજાં બધાં અન્ય 'પ્રાકૃત'નાં હોય તે 'અર્ધમાગધી' છે.[4] પં. બેચરદાસે [5]ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ (પૃ. ૧૧૪)માં નીચે મુજબ પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે :-

"આર્ષપ્રાકૃતમાં બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતું રૂપ તો છે અને તદુપરાંત 'ત' શ્રુતિ વગેરેની બીજી કેટલીક વિલક્ષણતા પ છે એથી અર્થાત્ આર્ષપ્રાકૃતમાં એક તો બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા બીજો કોઈ તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ-એમ બે પ્રવાહો મળેલા હોઈ તેનું નામ 'અર્ધમાગધી' કહેવાયું હોય તો ના ન કહેવાય."

આપણા કવિઓ(પૃ. ૨૭)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :-

"ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો 'પાલિ>અર્ધમાગધી< માગધી' એટલે કે પાલિનાં લક્ષણો અને માગધીનાં લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે."

દિગંબર આચાર્ય **કુન્દકુન્દે દંસણપાહુડ** રચ્યું છે. એની ૩૫મી—ઉપાન્ત્ય ગાથાની ટીકામાં **શ્રુતસાગરસૂરિએ** "અર્ધમાગધિકા ભાષા"નું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ્યું છે :-

"**अर्द्धं भगवद्भाषाया मगधदेशभाषात्मकम्, अर्द्धं च सर्वभाषात्मकम् । कथमेवं देवोपनीतत्वमिति चेत् मगधदेवसन्निधाने तथापरिणामतया भाषया संस्कृतभाषया प्रवर्तते ।**"

અર્થાત્ ભગવાનની ભાષાનો અડધો ભાગ 'મગધ' દેશની ભાષાવાળો છે અને અડધો સર્વ ભાષાવાળો છે. આ પ્રમાણે હોવા છતાં આ દેવો વડે કહેવાયેલ છે એમ કેમ કહેવાય એવો

---

૧. જુઓ નીચેનું ટિપ્પણ ૨-૪.

૨-૪. આને અંગેનાં અવતરણો ઇત્યાદિ માટે જુઓ મારો અંગ્રેજી નિબંધ નામે Addhamāgahī (Ardhamāgadhī) Grammar (reconstructed from the Jaina Canon). આ નિબંધમાં મેં મલયગિરિસૂરિએ નંદીની ટીકા(પત્ર ૮૪ અ)માં 'અર્ધમાગધી'ને અંગે કરેલો નિર્દેશ નોંધ્યો છે.

૫. આનાં પૃ. ૧૦૬-૧૨૦માં 'અર્ધમાગધી'નો પરિચય, 'અર્ધમાગધી'નો અર્થ-વિચાર, 'અર્ધમાગધી'માં 'ત' શ્રુતિ તેમજ 'અર્ધમાગધી' અને જૈન પરંપરા એ બાબતો અનુક્રમે વિચારાઈ છે.

કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો મગધદેવના સાન્નિધ્યમાં તે પ્રકારના પરિણામ રૂપે સંસ્કાર પામેલી ભાષારૂપે પ્રવર્તે છે.

અદ્ધમાગહી ભાષાનાં લાક્ષણિક 'અંગ—અ. મા. ભાષાનું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચાયું હશે એમ લાગે છે, જોકે આજે તો એવું એકે પાઈયમાં રચેલું મળતું નથી. સિ. હે.(અ. ૮)માં 'આર્ષ' એવી સંજ્ઞા દ્વારા એનાં લાક્ષણિક અંગો દર્શાવાયાં છે. **શ્રીપ્રાકૃતવિજ્ઞાનપાઠમાલામાં** એના કર્તા **કસ્તૂરવિજયગણિજી**(હવે સૂરિ)એ 'આર્ષ'ની છૂટીછવાઈ નોંધ લીધી છે.[૨]

જૈન આગમોને અંગે નિજ્જુત્તિ, ભાસ, ચુણ્ણિ અને સંસ્કૃત ટીકાઓ રચાઈ છે. આ વિવિધ પ્રકારના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાં અમુક રૂપો અને વાક્યપ્રયોગોને અંગેના વિવેચનમાં કેટલીક વાર 'આર્ષ' શબ્દ વપરાયો છે. ઉદાહરણાર્થે **ઉત્તરજ્ઝયણની** 'વાદિવેતાલ' **શાન્તિસૂરિકૃત** [૩]**પાઇય ટીકા યાને શિષ્યહિતાનો** તેમજ **શીલાંકસૂરિએ** રચેલી [૪]સૂયગડની ટીકાનો નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

અદ્ધમાગહીની પ્રાચીનતા—'અદ્ધમાગહી' એ નામ જૈન આગમોમાં તેમજ **વિમલસૂરિકૃત પઉમચરિય** (ઉ. ૨, શ્લો. ૩૪)માં મળે છે તો આના સંસ્કૃત સમીકરણરૂપ 'અર્ધમાગધી' નામ ના. શા. (અ. ૧૭, શ્લો. ૪૮)માં મળે છે. આ ઉપરથી આ નામની ભાષાની પ્રાચીનતા વિષે અનુમાન થઈ શકે છે.

P L C I C(પૃ. ૧૮)માં કહ્યું છે કે **અશ્વઘોષનાં** નાટકોના ઉપલબ્ધ થયેલા અંશોમાં એક પ્રકારની બોલી જોવાય છે. એ ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં વપરાતી "અર્ધમાગધી"નું પ્રાચીન સ્વરૂપ (phase) છે, અને એ જૈન આગમોની ભાષા કરતાં વધારે પ્રાચીન છે.

સૌરસેણી વગેરેની વિશિષ્ટતા—સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૪, સૂ. ૨૬૦-૨૮૬)માં મરહટ્ઠીના [૫]અનુસંધાનમાં સોરસેણીનાં લક્ષણો દર્શાવાયાં છે. તેમાં અનાદિ અને અસંયુક્ત 'ત'નું

---

૧. આ વિષય અંગ્રેજીમાં પ્રો. એમ. વી. પટવર્ધને "The Daśavaikalikasūtra: A Study" (પૃ. ૬૩-૭૯)માં ચર્ચ્યો છે.

૨. આ નોંધો પ્રથમ આવૃત્તિનાં નીચે મુજબના પૃષ્ઠાંક ઉપર છે :-

૫ (ટિ.), ૧૨ ૨૮, ૩૫, ૫૧-૫૪, ૮૦, ૮૧, ૮૬-૮૯, ૧૦૭, ૧૧૦, ૧૨૧, ૧૨૩ (ટિ.), ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૮-૧૫૦, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૫. ૧૮૮, ૧૯૯, ૨૪૩ અને ૨૪૬ (ટિ.).

૩. જુઓ પત્ર ૬૩ આ, ૭૮અ, ૧૮૧અ ઇત્યાદિ,

૪. જુઓ પત્ર ૧૯ આ, ૨૮ અ. ઇ.

૫. આ ઉપરથી મરહટ્ઠી એ સોરસેણી કરતાં પ્રાચીન છે એમ ન મનાય, નહિ તો સોરસેણીના અનુસંધાનમાં અપાયેલ માગહીનાં લક્ષણો અને માગહીના અનુસંધાનમાં અપાયેલાં પેસાઈનાં લક્ષણો જોતાં એ ભાષાઓ વિષે પણ આવું જ અનુમાન કેમ ન કરાય ? આ તો વ્યાકરણને અંગેની અનુકૂળતાને આભારી છે, નહિ કે ઐતિહાસિક હકીકત કે ક્રમ છે.

'દ' તરીકે અને 'થ'નું 'ધ' તરીકે પરિવર્તન ખાસ નોંધપાત્ર છે. कडुअ અને गडुअ જેવાં સંબંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપ અને एव અવ્યયનું य्येव તરીકેનું રૂપાંતર પણ સોરસેણીનાં લાક્ષણિક અંગ છે. આ ઉપરાંત हञ्जे, हीमाणहे અને हीही એ પ્રયોગ પણ આ ભાષાની વિશિષ્ટતાનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

સૂ. ૨૮૭-૩૦૨ માગહીનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે. 'ર'નું 'લ' તરીકે, 'અને 'ષ' અને 'સ'નું 'શ' તરીકે અને પ્રારંભિક 'જ'નું 'ય' તરીકે પરિવર્તન થવા ઉપરાંત ट्ट નો તેમજ ष्ठનો स्ट અને स्थ તેમજ र्थનો स्त થાય છે. વળી न्य, ण्य, ज्ञ અને ञ्ज એ ञ्ञ રૂપે પરિણમે છે, અને અનાદિ छ નો श्च થાય છે.

સૂ. ૩૦૩-૩૨૪માં પેસાઈનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. એમાં 'દ'નો 'ત' અને 'લ'નો 'ળ' થાય છે. વળી हृदय ના 'ય'નો 'પ' થાય છે.

સૂ. ૩૨૫-૩૨૮ ચૂલિયા પેસાઈનાં લક્ષણો પૂરાં પાડે છે. ગ, જ, ડ, દ અને બ એ અનુક્રમે ક, ચ, ટ, ત અને પ રૂપે પરિણમે છે. બાકીની ઘણીખરી બાબતમાં એ પેસાઈને મળતી આવે છે, કેમકે પેસાઈ એની પીઠિકારૂપ છે.

ભાષા અને પ્રાકૃતત્વ—જે કોઈ ભાષા મૂળ કે ઉત્તર સ્વરૂપે જીવતી રહે છે તેનું કારણ તે એના વ્યવહારના સ્વરૂપથી બહુ અલગ ન પડી જવાની અનુનેયતા(flexibility)ની શક્તિને લીધે છે. વ્યવહારી ભાષામાં જે જીવંતતા અને પરિવર્તનશીલતા છે તેને આપણે ભાષાનું પ્રાકૃતત્વ કહીશું. સામાન્ય માણસની વૃત્તિ અને અનુવૃત્તિને અનુરૂપ રહેવાનું વલણ વાણીમાત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલું છે. અસંસ્કારી જનતાનો અને શિષ્ટ જનતાનો પણ સરળતા તરફ ઝોક હોય છે, કેમકે શક્તિનો ઓછામાં ઓછો વ્યય કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવું એ તો મનુષ્યનું સર્વસાધારણ લક્ષણ જ છે. ઉચ્ચારણની કઠોરતા કે કર્કશ નિયમિતતા કે પ્રયોગનું પોલાદી ચોકઠું સામાન્ય જનતાને આંખમાં કણીની જેમ ખટકે છે તેથી તેમનું વલણ ઉચ્ચારણમાં સરળતા લાવવા માટે અને પ્રયોગાદિના ચોકઠાને ઢીલું બનાવવા તરફ રહે છે. વળી તેઓ અનેક જાતનાં રૂપો યોજે છે-પછી ભલેને તે એક વખતના નક્કી કરેલ નિયમોથી વિપરીત પણ કેમ ન હોય? રૂપોની વ્યાપકતા અને એથી કરીને ઉદ્ભવતી નિયમોની શિથિલતા એ બે પણ પ્રાકૃતત્વનાં અંગો છે.

પાઇયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ—સંસ્કૃત ભાષાનો પાઇય ભાષા તો શું પણ તામિલ વગેરે ભાષાઓ ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે એમ સાંભળતાં જેટલું આશ્ચર્ય ન થાય તેટલું બલ્કે એથી અધિક આશ્ચર્ય પાઇયનો સંસ્કૃત ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે એ જાણતાં અનભ્યાસીઓને થાય છે અને આમ ચકિત થનારામાં કેટલાક તો સંસ્કૃતજ્ઞો પણ છે, પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? શું વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓ પણ પરસ્પર સમાગમમાં આવતાં ઓછેવત્તે અંશે એકબીજાને પોતાના

---

૧. બિહારી ભાષા લકારપ્રધાન છે અને ડિંગલ ડકારપ્રધાન વાણી ગણાય છે. જુઓ "ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય" (પૃ. ૪૪).

રંગે રગતી નથી ? તો પછી મૂળે એક જ માતાની પુત્રીઓ જેવી-એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ જેવી પાઈય અને સંસ્કૃત ભાષાઓ પરસ્પર પ્રભાવ પાડતી જણાય એમાં શી નવાઈ ? કેટલાયે પાઈય શબ્દો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપોઆપ દાખલ થઈ ગયા છે, અને [1]કેટલાકને ઈરાદાપૂર્વક સંસ્કૃતનો સ્વાંગ સજાવી તેમને આ સાહિત્યમાં સ્થાન અપાયું છે. માગહીમાં 'સ'નો 'શ' વપરાય છે. આ અસર ઋગ્વેદ અને **નિરુક્ત**માં વપરાયેલ 'શાળો' એ અર્થવાચક *स्याल* શબ્દ ઉપર થઈ છે અને તેમ થતાં લૌકિક સંસ્કૃતમાં *स्याल* અને *श्याल* એમ બંને શબ્દો યથેચ્છપણે વિહરે છે. એવા બીજા ઉદાહરણ તરીકે 'સૂપડું' વાચક *सूर्प* અને *शूर्प* શબ્દનો નિર્દેશ થઈ શકે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા અનેક શબ્દો છે કે જેનાં બે જાતનાં ઉચ્ચારણનું કારણ પાઈયની વ્યાપક [2]અસરનું પરિણામ[3] છે. જેમકે કાશી-કાસી, અશ્રુ-અસ્રુ, શર્કરા-સર્કરા, દાશી-દાસી, શચી-સચી, મષી-મસી, ચાષ-ચાસ, શામ્બરી-સામ્બરી ઈત્યાદિ. પં. બેચરદાસ આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉમેરે છે :-

"પાલી(લિ) ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં 'ત'નું 'ટ' ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. એની અસરને લીધે 'વિકૃત'નું 'વિકટ' ઉચ્ચારણ થયું છે અને એ રીતે આવેલો 'વિકટ' શબ્દ ઋગ્વેદ સુધી પહોંચ્યો છે.

'રાયણ'ના ઝાડના અર્થનો સૂચક 'પિયાલ' અને 'પ્રિયાલ' શબ્દ છે. એમ 'ર'નો લોપ થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોશકારોએ બેઉને સંસ્કૃત શબ્દો તરીકે નોંધ્યા છે."

અતિસંસ્કૃતીકરણ ઇત્યાદિ—બૃહત્કથાકોશમાં અતિસંસ્કૃતીકરણ(hyper-Sanskritization)નાં ઉદાહરણ મળે છે. જેમકે **फासुय**ને બદલે **प्राशुक** (૭, ૯૫, પૃ. ૧૧), **पुलिन्द**ને બદલે **पुलिन्द्र** (૭૫, ૯૫, પૃ. ૧૮૪), અને **जमदग्नि**ને બદલે **यमदग्नि**(૧૨૨, ૪, પૃ. ૨૯૫). વિશેષમાં આ **બૃહત્કથાકોશ**માં પાઈયમાંથી પુનર્વિધાન (backformation) તરીકે ઓળખાવતા શબ્દો પણ મળે છે. દા. ત. **भारते वास्ये** (૬, ૧, પૃ. ૭), **आर्जिका** (૭, ૪૩, પૃ. ૯), **श्रावितः** (૨૮, ૨૨, પૃ. ૪૬), અને **रथ्यं** (૫૬, ૪૧૧, પૃ. ૧૦૦). આનાં અનુરૂપ પાઈય રૂપો અનુક્રમે **भारहे वासे**, **अज्जिया**, **साविओ** અને **रच्छं** છે.

---

૧. વિદેશી શબ્દો પણ આ રીતે અપનાવાયા છે વિચારો दीनार, सुरङ्गा, मसीति (ગુ. મસીદ), सुरत्राण (ગુ. સુલતાન), मुद्गल (ગુ. મોગલ) વગેરે.

૨. વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યે લખેલા લેખનો અનુવાદ "સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન" એ નામથી "પ્રસ્થાન (પુ. ૧૮, અં. ૫, પૃ. ૪૨૫-૪૩૩)માં વિ. સં. ૧૯૯૦માં પ્રકાશિત થયેલો છે. **મનુસ્મૃતિ**માં જે પાઈય શબ્દો સંસ્કારિતા સ્વરૂપમાં વપરાયા છે તે હકીકત "**બુદ્ધિપ્રકાશ**" (વ. ૮૭, અં. ૪, પૃ. ૩૬૫-૩૬૯)માં ઈ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણીના લેખ નામે "સંસ્કૃત પર પ્રાકૃત અસર અને મનુસ્મૃતિ"માં દર્શાવાઈ છે.

૩. જુઓ પં. બેચરદાસનાં "પ્રજાબંધુ"ના ૩૧-૩-૪૦ના અંકમાં છપાયેલા લેખ નામે "પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રતિ વિદ્વાનો અને વિદ્યાપીઠોનું દુર્લક્ષ." આ લેખમાં એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે "મોટી બહેન જેમ નાની બહેનને પોતાના અલંકારો આપી શોભાવે છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાનાં મૃદુ આભૂષણોથી નાની બહેન સંસ્કૃતને મંડનયુક્ત કરી છે."

પાઇય ભાષાના 'દેસિય' શબ્દો—સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ પાઈય ભાષાના શબ્દોના (૧) તત્સમ, (૨) તદ્ભવ અને (૩) દેશ્ય (પા. દેસિય યાને દેસી) એમ ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. 'તત્સમ'થી લૌકિક સંસ્કૃત સાથેની સમાનતા સામાન્ય રીતે સમજાય છે, પણ જો વૈદિક ઋચાઓમાં જળવાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ રાખનાર એવો 'તત્સમ'નો અર્થ કરાય તો તે વધારે સમુચિત ગણાશે. એવી રીતે 'તદ્ભવ'થી વૈદિક શબ્દોના ઉચ્ચારણથી કંઈક જુદા ઉચ્ચારણવાળા પરંતુ અક્ષરયોજના અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાન ભાવ સેવનાર તે 'તદ્ભવ' એમ કહેવું વધારે ન્યાય્ય ગણાશે. પાદલિપ્તસૂરિકૃત **તરંગવઈક્હા**માં ભારોભાર 'દેશ્ય' શબ્દો હતા એમ આપણે **તરંગલોલા** ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. એ 'દેશ્ય' શબ્દોનો ધીરે ધીરે હ્રાસ અને અનાદર થતો ગયો એમ માનવાને સબળ આધાર છે. જેમકે એક તો **તરંગવઈક્હા** તરફના લોકોના અનાદરનું કારણ એ ગૂઢ અર્થવાળા 'દેશ્ય' શબ્દોની પ્રચુરતા હતી. બીજો આધાર તે મહેશ્વરસૂરિકૃત **નાણપંચમીક્હા** યાને **પંચમીમહપ્પ**માંના નિમ્નલિખિત પદ્યનો પ્રારંભિક ભાગ છે :-

"गूढत्थदेसिरहियं सुललियवन्नेहिं विरइयं रम्मं ।
पाइयकव्वं लोए कस्स न हियय सुहावेइ ? ॥"

વજ્જાલગ્ગ(કવ્વવજ્જા)માંના નીચે મુજબના પદ્યનું પહેલું ચરણ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે :-

"देसियसद्दपलोट्टं महुरक्खरछंदसंठियं ललियं ।
फुडवियडपायडत्थं पाइयकव्वं पढेयव्वं ॥२८॥"

સમરાઇચ્ચચરિયમાં એના કર્તા હરિભદ્રસૂરિએ 'દેશ્ય' શબ્દો વાપર્યા છે. આગમોમાં પણ અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે.

વામને તો **કાવ્યાલંકારસૂત્ર**(૫-૧-૧૩)માં જે 'દેશી' પદ અતિશય વપરાયું હોય તે સંસ્કૃત કાવ્યમાં સ્થાન ખુશીથી અપાય એમ કહ્યું છે.

પ્રમદાઓની પ્રિય ભાષા—**વજ્જાલગ્ગ**(કવ્વવજ્જા, શ્લો. ૨૯)માં યુવતિઓને પ્રિય એવી ભાષા તરીકે પાઈયનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં રાજશેખરકૃત **બાલરામાયણ** (૧, ૧૧૧, પૃ. ૪૯)માંનું એક વર્ણન પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

લાટોની લાડીલી ભાષા—**બાલરામાયણ**નું ઉપર્યુક્ત વર્ણનવાળું પદ્ય લાટોનો પાઈય ભાષા તરફનો પક્ષપાત સૂચવે છે. વિશેષમાં આ જ કવિએ **કાવ્યમીમાંસા** (અ. ૭)માં કહ્યું છે કે લલિત ક્વન કરવામાં સૌન્દર્ય મુદ્રાવાળી જીભ વડે લાટ દેશના લોક જે સંસ્કૃતના દ્વેષી છે તેઓ લટકાળી પાઈય ભાષામાં બોલે છે.[1]

---

૧. "पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौन्दर्यमुद्रया ॥" —પૃ. ૩૪

પાઇયની કોમળતા—સંસ્કૃતની કઠોરતા અને પાઈયની કોમળતા વિષે **કપ્પૂરમંજરી**માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :-

''परुसो सक्कअबंधो पाउअबंधो वि होइ सुउमारो ।
पुरिसाणं महिलाणं जेत्तियमिहंतरं तेत्तियमिमाणं ॥''

અર્થાત્ સંસ્કૃતનો બંધ એટલે કે સંસ્કૃતમાંની રચના કઠોર છે, જ્યારે પાઈય બંધ સુકોમળ છે. મરદોમાં અને મહિલાઓમાં જેટલું અંતર છે તેટલું આ બે બંધોમાં છે. **વજ્જાલગ્ગ** પણ પાઈયની કોમળતા સારી રીતે જાહેર કરે છે. એને લગતો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :-

''पाइयकव्वुल्लावे पडिवयणं सक्कए जो देइ ।
सो कुसुमसत्थरं पत्थरेण अबुहो विणासेइ ॥''

અર્થાત્ પાઈય કાવ્ય બોલાતું હોય ત્યારે જે સંસ્કૃતમાં ઉત્તર આપે તે મૂર્ખ (જન), (કોમળ) કુસુમોની શય્યાનો પત્થર વડે (છુંદીને) નાશ કરે છે.

ગઉડવહ(ગા. ૯૨)માં પણ પાઈયની કોમળતા વર્ણવાઈ છે અને સાથે સાથે નવીન અર્થના દર્શનની પાઈયમાં વિપુલતા છે એમ પણ નિર્દેશાયું છે. પ્રસ્તુત ગાથા નીચે મુજબ છે :-

''णवमत्थदंसणं संनिवेससिसिराओ बंधरिद्धीओ ।
अविरलमिणमो आभुवणबंधमिह णवर पययंमि ॥९२॥''

પાઇયની મધુરતા, ગીતક્ષમતા, લલિતતા અને લવણિમા—**ગાહાસત્તસઈ**ના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે જેઓ અમૃતસમાન પાઈય કાવ્ય ભણવાનું અને સાંભળવાનું જાણતા નથી અને કામના તત્ત્વની ચિંતા કરે છે તેઓ કેમ લાજતા નથી ? આ ઉપરથી પાઈયની મધુરતા અને રસમયતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. **પ્રાકૃતપ્રકાશ**ની વૃત્તિ નામે **પ્રાકૃતમંજરી**ના પ્રારંભ (શ્લો. ૫)માં એના કર્તા **કાત્યાયન** કહે છે કે અહો એ પ્રાકૃત મનોહર છે, પ્રિયાના વદનચન્દ્રની જેમ સુંદર છે અને એમાં અમૃતના રસ વડે પરિપૂર્ણ એવી સૂક્તિઓ છે. **ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા** (શ્લો. ૫૨, પૃ. ૧૦૭)માં એના પ્રણેતા **સિદ્ધર્ષિ**એ પાઈયને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે આ ભાષા બાળકોને અથવા બાળાઓને (અને એક રીતે બંનેને) સદ્બોધ કરાવનારી છે અને કર્ણને મનોહર અથવા કોમળ છે. નાટકોમાં નાયિકા પાઈય બોલે છે. એ ગદ્ય સોરસેણીમાં અને પદ્ય મરહટ્ઠીમાં બોલે છે એ પણ પાઈયની ગીતક્ષમતા સિદ્ધ કરે છે અને એ દ્વારા એની રસમયતા પુરવાર કરે છે.

પાઈયનું લાલિત્ય અને માધુર્ય **વજ્જાલગ્ગ**(શ્લો. ૨૯)માં વર્ણવાયાં છે. વિશેષમાં **ગઉડવહ**(ગા. ૬૫)માં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે સંસ્કૃત વચનોનું લાલિત્ય પાઈય ભાષાની છાયાથી ખીલે છે, અને સંસ્કૃત સંસ્કાર ખેંચી લેવાથી પાઈયનો પ્રભાવ પ્રકટ થાય છે. આ રહ્યું એ પદ્ય :

''उम्मिल्लइ लायण्णं पययच्छायाए सक्कयवयाणं ।
सक्कयसक्कारक्करिसणेण पययस्स वि पभावो ॥''

પાઇયની સરલતા અને સુબોધતા—પાઇય ભાષાની [1]સરલતા જગજાહેર છે. એની એક સાબિતી તે અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ સંસ્કૃત ભાષા છોડીને "અર્ધમાગધી" ભાષા લેવાની મનોવૃત્તિ સેવે છે તે છે. **નાણપંચમીકહા**માં કહ્યું છે કે મંદ મતિવાળા મનુષ્યો સંસ્કૃત કાવ્યનો અર્થ જાણતા નથી. એથી સર્વ જનોને સામાન્ય જનતાને પણ સુબોધ એવું આ પાઇય કાવ્ય રચ્યું છે. આ જ સૂરિએ કહ્યું છે કે પરોપકારપરાયણ પુરુષે આ લોકમાં એ ભાષા બોલવી કે જે બાળક, બાળા વગેરે સૌ કોઈ સમજી શકે. આમ કહી એમણે પાઇયની સુબોધતા દર્શાવી છે.[2]

વ્યાપકતા—સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર અને તેનો વ્યવહાર કરનાર તો સાક્ષરવર્ગ છે, જ્યારે પાઇયનો ઉપયોગ કરનાર તો આ વર્ગ ઉપરાંત અભણવર્ગ પણ છે. એમાં અશિક્ષિત બાળકો, ગોપાળો અને સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ પાઇય ભાષા મંદબુદ્ધિવાળા જનોથી માંડીને તે છેક મેધાવીઓના ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વ્યાપક છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તર ભારતમાં પણ lingua francaનું માનવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, જ્યારે 'અપભ્રંશ' તરીકે ઓળખાવાતી (એક પ્રકારની પાઇય) ભાષાએ [3]પણ આ સ્થાન કેટલાયે સૈકા સુધી દીપાવ્યું છે. **સરસ્વતીકંઠાભરણ**(૨૧૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે **આઢ્યરાજ**ના રાજ્યમાં પાઇય બોલનાર કોણ ન હતું ?

ઉપયોગિતા—પાઇય ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કરતાં સુગમ છે એટલે પરીક્ષા પસાર

---

૧. "સંસ્કૃત ભાષા સહેલી કે અદ્ધમાગહી" એ નામનો મારો લેખ અહીંના સાપ્તાહિક નામે ગુ. મિ. તથા ગુ. દ.ના તા. ૨૯-૭-૪૨ના અંકમાં છપાયેલો છે.

૨. **આગમરત્નમંજૂષા**(પત્ર ૧૦૮૭)માં તેમજ શિલાંક ૨૭૩ આમાં અપાયેલ **પંચકપ્પભાસ**માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :-

''सक्कयपाढो गुरुगो दियाण एसा तु देविका भासा ।
समणाण पागयं तू थीभासाए उवणिबद्धं ॥ ल. भा. ८३ ॥११५९॥

तत्थ वि सद्दियवयणं सद्दिया चेव णवरि जाणंति ।
सव्वेसुऽणुगहट्ठा इतरं थीबालवुड्ढादी ॥११६०॥

दिट्ठंतो सिणवल्लीणिवाणकरणेण होति कायव्वो ।
एक्केण कतो अगडो वावि ससोवाण बितिएणं ॥ ल. भा. ८४ ॥ ११६१॥

ततिएण तलागं तू तत्थऽगडे केयघडियमादीहिं ।
तीरति उवभोत्तुं जे बितियं दुपदाण अभिगम्मं ॥ ल. भा. ८५ ॥११६२॥

दुपदचउप्पदमादी सव्वेसि तलाग होति अभिगम्मं ।
इय सव्वऽणुगहत्थं सुत्तं गहितं गणहरेहिं ॥ ल. भा. ८६ ॥११६३॥

૩. અ. મા. અને મરહટ્ઠી ભાષાને આંતરપ્રાંતીય ભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હતું એમ જણાય છે.

કરવામાં એથી વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે એવી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની અને વાલીઓની મનોવૃત્તિની નોંધ લેવા આ હું લખતો નથી, પણ એના અભ્યાસથી જે સ્થાયી લાભો છે તે હું અહીં સૂત્રરૂપે ફક્ત ગણાવું છું :-

(૧) ભારતીય સંસ્કૃતિની અને પ્રાચીન ઇતિહાસની સર્વાંગીણ સમજુતી માટે ઉપયોગિતા.

(૨) પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રોમાંના પાઇય પદ્યોની સમજ માટેની ઉપયોગિતા.

(૩) પ્રાચીન સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિ સમજવામાં સહાયકતા.

(૪) લોકસાહિત્ય માટેની ઉપયોગિતા.

(૫) ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે આર્ય પેઢીની ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસની અનુકૂળતા.

(૬) ગુજરાતી ઇત્યાદિ ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના બોધ અને એના ઐતિહાસિક ક્રમવિકાસના જ્ઞાનનું પ્રબળ સાધન.

(૭) ઉપનિષદ્ વગેરે વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નોંધાયેલા આધ્યાત્મિક વિચારોની સરખામણીની સુગમતા અને એ સરખામણી દ્વારા સર્વધર્મ સમભાવની કેળવાવી જોઈતી અનુપમ ભાવનાની સિદ્ધિ.

પેસાઈ બોલીઓની ઉપયોગિતા સંબંધી એક લેખ "ભા. વિ." (વ. ૨, અં. ૪)માં છે.

[1]**અદ્ધમાગહીના અભ્યાસથી લાભ**—અ. મા. નો અભ્યાસ કરવા જતાં મરહટ્ઠીનો અભ્યાસ થઈ જ જાય છે. વિશેષમાં અ. મા.નો અભ્યાસ થવાથી [2]અવહટ્ટ, સોરસેણી અને માગહી એ પાઇય ભાષાઓનો અભ્યાસ સુગમ બને છે. આ ઉપરાંત અ. મા.નો અભ્યાસી પાલિમાં રચાયેલા સાહિત્યમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે છે અને તેમ થતાં એને જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ સુગમ થાય છે.

પાઇયનું સન્માન—**કાવ્યમીમાંસા** (પૃ. ૫૦)માં નીચે મુજબની મતલબનાં જે ત્રણ કથનો છે તે ઉપરથી પાઇય ભાષાને રાજાઓ તરફથી કેવું સન્માન મળતું તેનો ખ્યાલ આવે છે :-

(૧) સંભળાય છે કે 'કુન્તલ' દેશમાં **સાતવાહન** નામે રાજા હતો એણે અંતઃપુરમાં પાઇય ભાષાત્મક નિયમ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

---

૧. આ ભાષાનો અને મરહટ્ઠીનો અભ્યાસ કરવા માટે કયાં કયાં સાધનો છે તે મેં "સાર્વજનિકન" (ક્રમાંક ૪૧)માં છપાયેલ મારો લેખ નામે "અદ્ધમાગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો"માં સૂચવ્યાં છે.

૨. "અપભ્રંશ"ના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો વિષે મેં ગુ. મિ. ગુ. દ.ના તા. ૨૬-૮-૪૫ના અંકમાં છપાયેલ મારો લેખ "અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને"માં વિચાર કર્યો છે. આના તા. ૨૯-૭-૪૫ના અંકના "સિદ્ધહેમચન્દ્રમાંના 'અપભ્રંશ' સંબંધી સૂત્રો અને એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો" એ નામનો મારો લેખ છપાયો છે.

(૨) સંભળાય છે કે 'સૂરસેન' દેશમાં કુવિન્દ નામે રાજા હતો. એણે અંતઃપુરમાં કઠોર સંયોગવાળા અક્ષરોને છોડીને ભાષા બોલવાનો નિયમ પ્રવર્તાવ્યો હતો.

(૩) સંભળાય છે કે 'મગધ' દેશમાં **શિશુનાગ** નામે રાજા હતો.એણે ઉચ્ચાર કરવામાં કષ્ટદાયક એવા ટ, ઠ, ડ, ઢ, શ, ષ, હ અને ક્ષ એ આઠ વર્ણોને દૂર કરી ભાષા બોલવાનો નિયમ પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવર્તાવ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત **કાવ્યમીમાંસા**(પૃ. ૧૪)માં એવો નિર્દેશ છે કે કવિરાજા કવિઓની પરીક્ષા માટે સભા કરે ત્યારે પાઇય કવિઓને પૂર્વ તરફ આસન આપે.

પાઇય ભાષાનાં ગુણગાન—પાઇય ભાષાની પ્રશસ્તિ ગાવી એ સોના ઉપર ઢોળ ચડાવવા જેવું ગણાય, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિના યથાર્થ દર્શન કરાવવાની તમન્ના પ્રશસ્તિનું કારણ બને ત્યારે શું ? **શંભુરહસ્ય** જેવી અજૈન કૃતિમાં પાઇય ભાષાનું સ્થાન સંસ્કૃતના જેટલું ઉચ્ચ બતાવાયું છે એટલું જ નહિ, પણ પાઇય વચન ભગવાનને સંસ્કૃત કરતાં વધારે વહાલું છે, કેમકે પ્રૌઢ કથન કરતાં બાળકોની મધુર ભાષા મનોરંજક છે એ નિર્દેશદ્વારા એની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવાઈ છે.[1] **ભૂષણભટ્ટ**ના પુત્રે જે **લીલાવઇકહા** રચી છે તેમાં એક સ્ત્રીપાત્રે પાઇયનાં પુષ્કળ વખાણ કર્યાં છે. **કુવલયમાલા**માં પાઇયનો નીચે મુજબ પરિચય આપી એની પ્રશંસાની સુવાસ ફેલાવાઈ છે :-

"तं सयलकलाकलावमालाजलकल्लोलसंकुलं लोयवुत्तंतमहोअहिमहापुरिसमुहणु-(नि)ग्गयामयणीसंदबिंदुसंदोहं संघडिएक्केक्कमवण्णापयणाणारूवविरयणासहं सज्जणवयणं पिय सुहसंगयं ।"

અર્થાત્ પાઇય ભાષા તો સમસ્ત કળાઓના સમૂહની શ્રેણિરૂપ જળના તરંગો વડે પરિપૂર્ણ છે તેમજ લોકવૃત્તાન્તના મહાસાગરરૂપ મહાપુરુષના મુખમાંથી નીકળેલા અમૃતના રસમાંથી ઝરતા બિંદુઓના સમૂહરૂપ છે. વળી એ સંઘટિત ક્રમવાળાં વર્ણ અને પદોનાં વિવિધ રૂપોની રચના વડે શોભે છે તેમજ સજ્જનના વચનની પેઠે સુખેથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવી છે.

વિશિષ્ટ લેખો—આ પ્રમાણે આ પ્રથમ ખંડ અહીં પૂર્ણ થાય છે એટલે એના પરિશિષ્ટ તરીકે પાઇય ભાષાના વિવિધ પ્રકારો સંબંધી અંગ્રેજી ઇત્યાદિ વિદેશી ભાષાઓમાં લખાયેલા વિશિષ્ટ લેખોની હું નોંધ લઉં છું :[2]

મરહટ્ઠી—(૧) **એમ્. ઘોષ**નો લેખ : Māhārāṣṭrī language and Literature (JUB, 1936),

---

૧. જુઓ **આર્હતદર્શનદીપિકા** (પૃ. ૧૩૪-૧૩૫)માં અપાયેલાં શંભુરહસ્યનાં બારમાથી ઓગણીસમા સુધીનાં પદ્યો અને એનું ભાષાંતર.

૨. આ તૈયાર કરવામાં મેં Progress of Indic Studies (1917-1942)માં છપાયેલ ડૉ. ઘાટગેનો લેખ નામે A brief sketch of Prākrit Studies (પૃ. ૧૬૪-૫)નો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.

(૨) **એમ્. ઘોષનો લેખ** : Māhārāṣṭrī a later phase of Śaurasenī (J. Dep. of Lett., Calcutta, 1933).

(૩) **ડૉ. ઘાટગેનો પીએચ. ડી. માટેનો મહાનિબંધ** : Causal formations in Prākrit.

સોરસેણી—(૧) **ઘોષનો** ઉપર્યુક્ત બીજો લેખ.

(૨) ડૉ. **ઘાટગેનો** લેખ : The Śaurasenī Prākrit (JUB, 1935).

માગહી—(૧) ડબલ્યુ. ઈ. **કલાર્કનો** લેખ : Māgadhī and Ardha-māgadhī (JAOS, 44). **આમાં માગહી ભાષા અને સાહિત્યનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.**

(૨) **એમ્. શાહિદુલ્લાનો લેખ** : Māgadhī Prākrit and Bengālī (IHQ, 1925).

(૩) જે. **બ્લોક**(Bloch)નો લેખ : Aśoka et la Māgadhī (BSOS, VI, 2).

(૪) **એ બેનરજી શાસ્ત્રીનો (અપૂર્ણ) લેખ** : The Evolution of Māgadhī (OXford, 1922).

પેસાઇ—(૧) **ગ્રીયર્સનનો લેખ** : Rājaśekhara on the home of Paiśācī (JRAS, 1921).

(૨) **ગ્રીયર્સનનો લેખ** : Paisācī and Cūlikā-Paiśācī (IA, 1923).

(૩) ડૉ. **કોનોનો** લેખ : Home of Paiśācī (ZDMG, 1910).

(૪) ડો. **ઉપાધ્યેનો** લેખ : Paiśācī Language and literature (ABORI, 1940).

વિભાસા—(૧) **ગ્રીયર્સનનો લેખ** : The Prākrīt Vibhāṣās (JRAS, 1918).

(૨) **એમ્. એ. મેહેન્ડેઇલ** (Mehendale)**નો લેખ** : Ṭakkī or Ḍhakkī (BDCRI, 1940).

આ ઉપરાંત ડૉ. કત્રેના કેટલાક લેખો વિચારવા જેવા છે :

(૧) A new Approach to the Study of Middle and Modern Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā, 1940).

(૨) New Lines of Investigation in Indian Linguistics (ABORI, 1940).

(૩) ઈ. સ. ૧૯૪૧ના Wilson Philological Lecturesનો **સારાંશ** નામે Some

Problems of Historical Linguistics in Indo-Aryan (Bhāratīya Vidyā, 1941).

(૪) Materials for a Dhātupāṭha of Indo-Aryan (Indian Culture, 1938-39).

વિશેષમાં વિલ્હેમ પ્રિન્ટસ (Printz)નો Bhāsa નામનો જર્મન[1] લેખ અને પી. વી. રામાનુજસ્વામીનો લેખ The Prākrit in Kundamālā પણ જોવા ઘટે પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર મુખ્યતયા આધાર રાખતું ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકારનું A Grammar of the Prākrit Language નામનું પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રકાશિત થયું છે તે પણ જોવું ઘટે.

● ● ●

{'मागही भाषा और साहित्य' -डॉ सम्पत्ति आर्याणी, प्र. बिहार राष्ट्रभाषा परिषद् पटना वि. सं. २०३२

'अप्रभंश भाषा का अध्ययन' डॉ. वीरेन्द्र श्रीवास्तव, प्र. एस. चन्द्र एन्ड कं. लि. दिल्ही ई. १९७६

'अप्रभंश भाषा का व्याकरण और साहित्य' डॉ. रामगोपाल शर्मा 'दिनेश' प्र. राजस्थान हिन्दी अकादमी ई. १९८२

हिन्दी के विकासमें अपभ्रंश का योगदान डॉ. नामवरसिंह, प्र. साहित्यभवन इलाहाबाद ई. १९५४.

'सूत्र शैली और अपभ्रंश व्याकरण' परममित्र शास्त्री, प्र. वि.ना. प्र. सभा काशी वि. सं. २०२४,
'प्राकृत एन्ड हिन्दी' डॉ. जगदीशचन्द्र जैन.

'तुलनात्मक पाली प्राकृत व्याकरण' डॉ. कुमार सेन, अनुवादक महावीर प्रसाद लखेडा, प्र. लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद.

'कन्नड वर्ड्स इन दोशी लेक्सनस' ए. एन. उपाध्ये.

'अपभ्रंश भाषा का पारिभाषिक कोष' डॉ. आदित्य प्रचंडिया
भविस्सयत्त कहा तथा अपभ्रंश कथा काव्य - डॉ. देवेन्द्रकुमार

'अपभ्रंश भाषा और साहित्यकी शोधप्रवृत्तियाँ' ले. डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री.

'प्राकृत एन्ड मैथिली' वशिष्ट नारायण झा,
'प्राकृत एन्ड उडिया' के. बी. त्रिपाठी

'भोजपुरी भाषामें प्राकृत तत्त्व' डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री,
'राजस्थानी भाषा में प्राकृत तत्त्व.' प्रेम सुमन जैन

'प्राकृत लेंग्वेजीस एन्ड धेर कंट्रीब्यूसन्स टु इन्डियन कल्चर' एस. एम. कत्रे.

'प्राकृत अपभ्रंश तथा अन्य भारतीय भाषाएं' डॉ. प्रेमसुमन जैन (જૈનધર્મ પરિચય ભા.૩ માં, પ્ર. ભારત જૈન મહામંડળ)}

---

૧. Journal of Śrī Venkateshwar Oriental Institute (Vol. IV, Nos. 1-2)માં આનો પી. વી. રામાનુજસ્વામીએ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાયો છે.

ખંડ બીજો : પાઇય સાહિત્ય

વિહંગાવલોકન—ઋગ્વેદના પ્રણયનસમયની કે એ પૂર્વેની પાઇય ભાષામાં-પ્રાથમિક થરની પાઇય ભાષામાં ગૂંથાયેલો કોઈ ગ્રન્થ, ગ્રન્થાંશ, શિલાલેખ કે સિક્કો આજે મોજુદ હોય એમ જણાતું નથી. જૈનો પૈકી શ્વેતાંબર જૈનોના અને બૌદ્ધો પૈકી થેરાવાદી બૌદ્ધોના જે મૂળ ધાર્મિક ગ્રન્થો આજે વિદ્યમાન છે તેની ભાષા અનુક્રમે 'અદ્ધમાગહી' અને 'પાલિ' છે એટલે કે ઓઘરૂપે વિચારતાં એ 'પાઇય' છે. એવી રીતે મોટે ભાગે અશોકની મનાતી અને ઈ. સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી જેટલી પ્રાચીન ગણાતી ધર્મલિપિઓની ભાષા પણ 'પાઇય' છે. વળી 'સંસ્કૃત નાટકો' તરીકે ઓળખાવાતાં લગભગ બધાં જ નાટકો પાઇય અને સંસ્કૃત એમ બે ભાષામાં રચાયેલાં હોવાથી અને તેમાં પણ પ્રાયઃ એ દરેક નાટકનો મોટો ભાગ પાઇયમાં રચાયેલો છે એ ઉપરથી પાઇય સાહિત્યની વિશાળતા વિષે ખ્યાલ આવી શકશે. {"વજ્જિકા ભાષાકે કતિપય શબ્દોં કા આલોચનાત્મક અધ્યયન" ડૉ. યોગેન્દ્ર પ્ર. સિંહ, પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર. વૈશાલી.}

મર્યાદા—'પાલિ ભાષા જે વસ્તુતઃ પાઇય છે તેમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્ય વિષે થોડું ઘણું પણ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે[૧]. એટલે અહીં તો હું એ સાહિત્ય જતું કરું છું. 'અવહટ્ટ' એ પણ એક રીતે 'પાઇય' ભાષા ગણાય છે. એ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય વિષે આગળ ઉપર ઊહાપોહ કરીશ. ત્રીજા થરની પાઇય ભાષાઓમાં સર્જાયેલા સાહિત્યનો વિચાર અહીં અસ્થાને છે. આમ અહીં પાઇય સાહિત્યની મર્યાદા છે.

સાહિત્યનાં અંગ—સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો છે. જેમકે વ્યાકરણ કોશ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ભૂગોળ, શિલ્પ, શિલાલેખ ઈત્યાદિ. આમાંનું ક્યું અંગ પાઇય ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સમૃદ્ધ છે તે આપણે ક્રમશઃ વિચારીશું.

વ્યાકરણ

પાઇય વ્યાકરણની ભાષા—જેમ પાલિ ભાષાનું વ્યાકરણ પાલિમાં મળે છે[૨] તેમ એ

---

૧. જુઓ પૃ. ૨, પ્રો. મોરિસ વિન્તર્નિત્સકૃત Geschichte der Indischen Litteratur, એનો મિસીસ કેતકર અને કોન (Kohn) દ્વારા કરાયેલો અંગ્રેજી અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, pp. 1-226), તેમજ બી. સી. લૉકૃત A History of Pali Literature (Vols. I, II,) PLCIC (પૃ. ૧૨-૧૩)માં પાલિ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે.

૨. કચ્ચાયણે (કાત્યાયને) પાલિનું વ્યાકરણ પાલિમાં જ રચ્યું છે. એ લંકામાં લખાયેલું લાગે છે. આજથી પ્રાયઃ ૭૫૦ વર્ષ પહેલાં મોગ્ગલ્લાને વ્યાકરણ રચ્યું છે. આનાં સૂત્ર હિંદી અર્થ ઇત્યાદિ સહિત 'પાલિ-મહાવ્યાકરણ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. એના પાંચમા ખંડમાં પાલિનાં વ્યાકરણો વિષે ઊહાપોહ

સિવાયની પાઇય ભાષાઓ પૈકી એકેનું વ્યાકરણ તે તે ભાષામાં મળતું નથી, પરંતુ અ. મ. અને ખાસ કરીને મરહટ્ટીના વ્યાકરણને લગતાં વિવિધ [1]અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી એ પ્રત્યેક ભાષામાં એનું એકાદેક વ્યાકરણ તો જરૂર રચાયું હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે. પાઇય ભાષાને અંગે અનેક [2]સંસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયાં છે અને એની ટૂંકી નોંધ "અદ્ધમાગહી ભાષાના અભ્યાસ માટેનાં સાધનો" એ લેખમાં (પૃ. ૪૯) મેં લીધી છે. વળી એ પાઇય વ્યાકરણો યે સંસ્કૃત વ્યાકરણોને અવલંબીને રચાયાં છે. **પ્રાકૃતપ્રકાશ** પણ એ જાતનું વ્યાકરણ છે. {પ્ર. ચૌખંબા સં.સિ. પ્ર. સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત વિદ્યાલય વારાણસી ઈ. ૧૯૯૬.} એના ઉપર **રામપાણિવાદે** સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે[3] અને [4]**સેઉબંધ**, [5]**ગાહાસત્તસઈ**, **કપ્પૂરમંજરી**, **બાલરામાયણ**, **કંસવહ** અને **ઉસાનિરુદ્ધ**માંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે. {આર. પિશલ દ્વારા જર્મન ભાષામાં લખાયેલ પ્રાકૃત વ્યાકરણનો 'પ્રાકૃત ભાષાઓં કા વ્યાકરણ' નામે ડૉ. હેમચંદ જોશી દ્વારા હિંદી અનુવાદ થયો છે. પ્ર. બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ્ પટના. અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રગટ થયો છે.}

{'પ્રાકૃત પ્રકાશ' : વરરુચિ + પંચાનન ભટ્ટાચાર્ય વિરચિત મંજુલા ટીકા.

'પ્રાકૃત સર્વસ્વ' : માર્કંડેય ડૉ. કૃષ્ણચન્દ્ર આચાર્ય પ્ર. પ્રા. ગ્રં. પ. ઈ. સ. ૧૯૬૮.

'પ્રાકૃત પૈંગલમ્' : સં. ડૉ. ભોલાશંકર, પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ઈ. ૧૯૬૨.

પ્રાકૃત ચન્દ્રિકા : શેષકૃષ્ણ પ્ર. અમર પબ્લિકેશન્સ વારાણસી ઈ. ૧૯૬૯.

પ્રાકૃત દીપિકા : સુદર્શનલાલ જૈન પ્ર. પ્રાકૃતભારતી ઈ. સ. ૧૯૮૩.

પ્રાકૃત ધાતુરૂપમાલા : કસ્તુરસૂરિ, પ્ર. જૈનગ્રન્થ પ્રકાશક સમિતિ અમદાવાદ સં. ૧૯૮૨.

છે. પાલિ સિવાયની પાઇય ભાષાઓનાં ઉપલબ્ધ વ્યાકરણો તો સંસ્કૃતમાં છે.

૧. આ માટે જુઓ "The Sarvajanikan" (ક્રમાંક ૪૩)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે "Grammatical Topics in Pāiya". આ અવતરણોમાં કપ્પ (૧)ના ભાસ (ગા. ૮૭, પૃ. ૮૬) ગત ''उय-वइकारो ह त्ति य हीकाराई (अकारणा) थोभया हुंति'' એ પૂર્વાર્ધ હું ઉમેરું છું. આ તમામ અવતરણો મેં Am. Grammarમાં આપ્યાં છે.

૨. પાઇયને અંગે નરચન્દ્રસૂરિએ **પ્રાકૃતપ્રબોધ** નામનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. **શ્રુતસાગરસૂરિ**એ **યશસ્તિલક**ની ટીકામાં એક સ્થળે પોતાને માટે ''प्राकृतव्याकरणाद्यनेकशास्त्ररचनाचञ्चुना'' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં છ પાહુડની ટીકામાં એમણે પાઇય વ્યાકરણનાં સૂત્રો સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે. (જુઓ પૃ. ૨૫, અંતમાં). આ ઉપરથી એમણે કોઈ પાઇય વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ હજી સુધી કોઈ સ્થળેથી આ વ્યાકરણ મળ્યું નથી. ડૉ. દિનેશચન્દ્રે GPL (પૃ. ૩૪)માં પાઇયનાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. પાઇય વ્યાકરણોના ઇતિહાસ માટેનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન તે Nitti-Dolciની પૅરિસથી ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ નામે Les Grammariens Prākrits છે.

૩. The Adyar Library Series No. 54 તરીકે આ ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન ડૉ. સી. કુન્હન રાજા અને કે. રામચન્દ્ર શર્માએ કર્યું છે.

૪-૫. આ બેમાંથી અનેક ઉદાહરણો અપાયાં છે.

પ્રાકૃત મનોરમા વ્યાકરણ : વરરુચિ પ્ર. ધનપતસિંહ અજીમગંજ વિ. ૧૯૨૭.

અભિનવ પ્રાકૃત વ્યાકરણ : નેમિચન્દ્રશાસ્ત્રી (હિન્દી સાથે) પ્ર. તારા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ઈ. ૧૯૬૩.

અર્ધમાગધી શબ્દારૂપાવલિ : મુનિ રત્નચન્દ્રજી, પ્ર. ભૈરોદાન શેઠિયા બીકાનેર વિ. ૧૯૮૪.

જૈન સિદ્ધાન્ત કૌમુદી : ભા. ૧-૨, પ્ર. ભારતીય બુક કોર્પો. દિલ્હી, ઈ. સ. ૧૯૮૮.

શૌરસેની પ્રાકૃત વ્યાકરણ : ઉદયચંદ જૈન પ્ર. પ્રાકૃત અધ્યયન પ્રચાર કેન્દ્ર ઉદયપુર ઈ. સ. ૧૯૮૯.

સુબોધ પ્રાકૃત વ્યાકરણ : પ્ર. પ્રાકૃત ભાષા પ્રચાર સમિતિ પાથર્ડી વિ. ૨૪૯૧.

સુબોધ પ્રાકૃત સંગ્રહ : પ્ર. પ્રાકૃત ભાષા પ્રચાર સમિતિ પાથર્ડી વિ. ૨૪૯૩.

પ્રાકૃત સ્વયં શિક્ષક : ડૉ. પ્રેમસુમન જૈન પ્ર. પ્રાકૃત ભારતી.

હેમ-પ્રાકૃત-વ્યાકરણ શિક્ષક ખંડ : ડૉ. ઉદયચંદ જૈન પ્ર. પ્રાકૃત ભારતી.

પ્રાકૃત ગદ્ય સોપાન : ડૉ. પ્રેમસુમન જૈન, પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી ચૂંટેલ ગદ્ય-અંશો આમાં અપાયા છે.

પ્રાકૃત કાવ્ય મંજરી : ડૉ. પ્રેમસુમન જૈન, પ્રાકૃત પદ્ય સાહિત્યમાંથી ચૂંટેલા પદ્ય-અંશો આમાં અપાયા છે.

પ્રાકૃત ગદ્યપદ્ય બંધ ભા. ૧-૨-૩ : પ્ર. પ્રાકૃત જૈનશાસ્ત્ર. વૈશાલી.

પ્રાકૃતાનંદ : રઘુનાથ કવિ પ્ર. રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યાપ્રતિષ્ઠાન ઈ. સ. ૧૯૬૨.}

અંગ્રેજી લેખો —પાઈયના વ્યાકરણ સાથે નિમ્નલિખિત લેખો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે :

ઉચ્ચાર—**ગ્રીયર્સન** : The Pronunciation of Prākrit Palatals (JARS, 1913)

સ્વરવિદ્યા—**ઉપાધ્યે** : Orthographical explanation of certain Prākrit forms.

શબ્દવિજ્ઞાન—**બ્લોક** : Some problems of Indo-Aryan Philology (BSOS, 1913)

રૂપરચના—**ગ્રે** : Observations on middle Indian Morphology (BSOS, 1936)

વાક્યરચના—**ઘાટગે** : Instrumental and Locative in Ardhamāgadhī (IHQ, 1937)

વાક્યરચના—ઘાટગે : Repetition in Prākrit Syntax (NIA, 1939)

વાક્યરચના—ઘાટગે : Concord in Prākrit Syntax[1] (ABORS, 1940)

વિશેષમાં બ્લોકના લેખ નામે L 'Indo-Aryen (Paris, 1934)માં ઘણી ઘણી બાબતો વિચારાયેલી છે.

કોશ[2]

પાઈય ભાષામાં કેટલા યે કોશ રચાયા હશે પણ આજે તો કવિ ધનપાલે પોતાની સૌથી નાની બેન સુન્દરી માટે વિ. સં. ૧૦૯૯માં રચેલી પાઇયલચ્છીનામમાલા અને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલી રયણાવલિ નામનો દેસીસદસંગહ (દેશીનામમાલા) એ બે જ કોશો મળે છે જોકે આ [3]રયણાવલિ ઉપરથી આપણને નીચે મુજબના બીજા સાતેક 'દેશી'કારો વિષે સૂચન મળે છે :-

(૧) [4]અભિમાનચિહ્ન—એમણે સૂત્રરૂપે કોશ રચ્યો હતો અને એના ઉપર ઉદૂખલે ટીકા રચી હતી, પરંતુ એ બેમાંથી એકે કૃતિ હજી સુધી તો ઉપલબ્ધ થઈ નથી. મલયગિરિસૂરિએ નંદી ઉપર જે ટીકા રચી છે [5]એમાં અભિમાનચિહ્નનો અને એની કૃતિમાંની નીચે મુજબની પંક્તિનો ઉલ્લેખ છે :-

''पडिहत्थमुद्ध(द्धु)मायं अहिरे(म)इयं च जाण आउण्णो''.

કુવલયમાલામાં અભિમાનાંક, પરાક્રમાંક અને સાહસાંકનો ઉલ્લેખ છે. એ પૈકી પ્રથમને 'અભિમાનચિહ્ન' સાથે કશો સંબંધ છે ?

(૨) ગોપાલ—એમણે પદ્યાત્મક કોશ રચ્યો હતો અને 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થો સંસ્કૃતમાં આપ્યા હતા. આ કોશનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી.

(૩) દેવરાજ—એમણે પણ ગોપાલની પેઠે પદ્યાત્મક કોશની રચના કરી હતી, પરંતુ 'દેશ્ય' શબ્દોના અર્થ સંસ્કૃતમાં નહિ આપતાં પાઈયમાં આપ્યા હતા. આમ આ વાત રયણાવલિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

---

૧. આ વિષય Introduction to Ardhamagadhiના ત્રીજા ભાગમાં પણ આ લેખકે ચર્ચ્યો છે.

૨. મોગ્ગલ્લાને પાલિમાં અભિધાનપ્પદીપિકા નામનો કોશ રચ્યો છે અને એ વિ. સં. ૧૯૮૦માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩. આ શબ્દ આઠમા વર્ગના અંતિમ પદ્યમાં વપરાયો છે. એની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં આના સંસ્કૃત સમીકરણ તરીકે 'રત્નાવલી'નો ઉલ્લેખ છે.

૪. પુષ્પદન્તે તિસટ્ઠિમહાપુરિસગુણાલંકાર યાને મહાપુરાણ (ઈ. સ. ૯૫૯-૯૬૫), નાયકુમારચરિય, અને જસહરચરિય રચવા ઉપરાંત ''અભિધાનમેરુ'' નામનો જે ગ્રન્થ રચ્યો છે એમ કહેવાય છે તેને શું આ સાથે કંઈ સંબંધ છે ?

૫. જુઓ પત્ર ૪૬ આ.

(૪) **દ્રોણ**—એમણે 'દેશ્ય' શબ્દો પાઇય ભાષામાં સમજાવ્યા હતા એટલું જ આપણે અત્યારે તો એમના કોશ વિષે જાણીએ છીએ.

(૫) **પાદલિપ્તસૂરિ**—એમણે રચેલા કોશ વિષે આપણે કંઈ ખાસ જાણતા નથી.

(૬) **શીલાંક**—એમના કોશ વિષે પણ આપણે કશું ખાસ કહી શકીએ તેમ જણાતું નથી. શું આ શીલાંકને **આચાર**ના ટીકાકારથી અભિન્ન ગણી શકાય ખરા ?

(૭) **ધનપાલ**—**રયણાવલિ**માં જે ધનપાલના પાંચ ઉલ્લેખો જોવાય છે તે **પાઇયલચ્છીનામમાલા**માં નજરે પડતા નથી. એથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આ ધનપાલ આ નામમાલાના કર્તાથી ભિન્ન હોવા ઘટે. જો આ મત સ્વીકાર્ય હોય તો આ સાતમા દેશીકારનો રચેલો કોશ પણ આપણે ગુમાવ્યો છે એમ માનવું જોઈએ.

રાહુલક—**રયણાવલિ**માં રાહુલકનો નિર્દેશ છે એટલું જ નહિ પણ હેમચન્દ્રસૂરિએ એમને પ્રામાણિક ગણ્યા છે એટલે જો એમણે કોઈ 'દેશ્ય' શબ્દોનો કોશ કદાચ નહિ રચ્યો હશે તો પણ એઓ પાઇય ભાષામાં તો પારંગત હશે એમ લાગે છે.

પિશેલ—**ત્રિવિક્રમના પ્રાકૃત વ્યાકરણ**માંના 'દેશ્ય' શબ્દો પિશેલે એકત્રિત કર્યા છે.[1]

[2]**પાઇયલચ્છીનામમાલા**—આ કોશ પદ્યાત્મક કૃતિ છે. આમાં ૯૯૮ શબ્દોના પર્યાયો અપાયેલા છે. એમાં કેવળ 'દેશ્ય' શબ્દો જ નથી, પણ પાઇય પણ છે. આ સમગ્ર કૃતિની રચના જ. મ. માં થયેલી છે.

[3]**રયણાવલિ યાને દેસીસદ્દસંગહ**—આ જ. મ.માં રચાયેલા અને સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકાથી અલંકૃત કોશ વિષે મેં ''કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ એટલે'' એ [4]લેખમાં સૂચન કર્યું છે.

જેમ **અભિધાનચિન્તામણિ** એ સર્વસાધારણ ગ્રન્થ હોવાથી એમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દો ભાગ્યે જ મળે છે તેમ આ **રયણાવલિ**માં પણ કેટલાક 'દેશી[5] શબ્દો ન લેવાયા હોય તો

---

૧. જુઓ P I S માં છપાયેલ ડૉ. ઘાટગેનો લેખ.

૨. બીહ્વરે બોનથી ઈ. સ. ૧૮૭૯માં સંપાદિત કરેલી આ નામમાલાના અંતમાં એ જર્મન વિદ્વાને પાઇય શબ્દોના સંસ્કૃત અને જર્મન અર્થો આપ્યા છે.

૩. પિશેલે ઈ. સ. ૧૮૮૦માં આ સંપાદિત કરી હતી. ઈ. સ. ૧૯૩૧માં બેનરજીએ અને ઈ. સ. ૧૯૩૮માં રામાનુજસ્વામીએ એ સંપાદિત કરી છે. ફા. ગુ. સભા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૭માં આનો છઠ્ઠા વર્ગના ૫૦ શ્લોક જેટલો વિભાગ સ્વોપજ્ઞ ટીકા તેમજ મૂળ અને આ ટીકાના ગુજરાતીમાં પં. બેચરદાસે કરેલા અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત છપાયો છે. 'દેશી' શબ્દો અને એના સં. અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૬૦. {'દેશી શબ્દ સંગ્રહ' આ નામે પં. બેચરદાસ દ્વારા સંપાદિત થઈ યુનિ. ગ્રં.નિ. બોર્ડ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત છે. આમાં દેશીનામોની વ્યુત્પત્તિ આપવા પ્રયાસ કરાયો છે.}

૪. આ લેખ ''શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક'' (વ. ૩, અં. ૪, પૃ. ૫૬૧-૬૦૪)માં છપાયેલો છે.

૫. B S S (No. XVII) તરીકે છપાયેલી બીજી આવૃત્તિમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે અન્યત્ર 'દેશ્ય' તરીકે નિર્દેશાયેલા પણ હેમચન્દ્રસૂરિએ તદ્ભવ ગણેલા શબ્દોની સૂચિ છે.

નવાઈ નહિ. **તરંગલોલા** જોતાં જણાય છે કે પાઈય શબ્દો ઢંકાઈ જાય એટલા બધા [1]'દેશી' શબ્દો હતા.[2]

મલયગિરિસૂરિએ **રાયપ્પસેણઇજ્જ** વગેરે આગમોની ટીકામાં નામમાલાદેશીનામમાલામાંથી કેટલાંક અવતરણો આપ્યાં છે, પણ એ **પાઇયલચ્છીનામમાલા** કે **રયણાવલિમાં** મળતાં નથી.

અભિધાનરાજેન્દ્ર—વિજયરાજેન્દ્રસૂરિએ તૈયાર કરેલો મહાકાય કોશ નામે **અભિધાનરાજેન્દ્ર** ઈ. સ. ૧૯૧૩થી ૧૯૨૫ના ગાળામાં સાત વિભાગમાં રતલામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આમાં પાઈય શબ્દના સંસ્કૃતમાં અર્થ અપાયેલા છે. વિશેષમાં એમાં પાઈય શબ્દના મૂળનો પણ નિર્દેશ અને એને અંગે અવતરણો રજૂ કરાયેલાં છે.

પાઇયસદ્દમહણ્ણવ—સ્વ. પં. હરગોવિન્દદાસે આ કોશ રચ્યો છે અને તેને ઈ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૨૮ સુધીમાં કલકત્તાથી ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં પાઈય શબ્દનો હિંદીમાં અર્થ આપવા ઉપરાંત એનાં મૂળનો ઉલ્લેખ છે. ચોથા ભાગના પ્રારંભમાં ઉપોદ્‌ઘાત છે. એમાં પાઈય ભાષાઓની ઉત્પત્તિ, એનું સ્વરૂપ, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એનો પ્રભાવ ઈત્યાદિ બાબતો વિષે ઊહાપોહ છે.

Ardhamāgadhī Dictionary—આગમોમાં આવતા શબ્દોનો સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી એમ ચાર ચાર ભાષામાં અપાયેલા અર્થવાળો આ કોશ પાંચ વિભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૨૩થી ૧૯૩૨ના ગાળામાં મુંબઈથી બહાર પડેલો છે. એના પ્રણેતા તરીકે **રત્નચન્દ્રનું** નામ અપાયેલું છે. આ કોશમાં કેટલાંક ચિત્રો પણ છે. {આનું પુનર્મુદ્રણ મોતીલાલ બનરસીદાસ દિલ્હીથી થયું છે.}

The Student's English-Pāiya Dictionary—કેવળ વિદ્યાર્થીઓને અનુલક્ષીને મેં રચેલી આ કૃતિમાં અંગ્રેજી ભાષાના લગભગ ૫,૦૦૦ શબ્દો માટે વીસેક હજાર પાઈય શબ્દ અપાયેલા છે, આ જાતના કોશ તરીકે અત્યારે તો આ એકલી જ કૃતિ છે.

અલ્પપરિચિત-સૈદ્ધાન્તિક-શબ્દકોશ—આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય **શ્રીઆનંદસાગરસૂરિજીએ** આગમિક સાહિત્યમાં જે અલ્પપરિચિત શબ્દો જણાયા તે જુદા તારવી અને બન્યું ત્યાં સુધી એના વિવરણકારે આપેલા અર્થને રજૂ કરી આ કોશની સંકલના કરી છે. આ કોશમાં અ. મા. અને ખાસ કરીને 'દેશી પ્રાકૃત'ના શબ્દો છે. આ જો જુદા તરવાયા હોત અથવા તો આ કોશ છપાવાતી વેળા એને માટે કોઈ ચિહ્ન રખાયું હોત તો એના અભ્યાસીને સુગમતા થાત.

---

૧. રયણાવલિ (શ્લો. ૪)માં 'દેસી' એટલે શું ? તે સમજાવતાં કહ્યું છે કે 'દેસી'થી ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પ્રસિદ્ધ શબ્દનો સંગ્રહ થઈ શકે નહિ કેમકે એ અનંત છે. આથી તો અહીં અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પાઈય ભાષાને 'દેસી' કહી છે.

૨. જુઓ પૃ. ૪૪-૪૫.

આ કોશના અંતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે **રયણાવલિ**માંના 'દેશી' શબ્દો અકારાદિ ક્રમે અપાયા છે અને સાથે સાથે આની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં એને માટે અપાયેલ સંસ્કૃત અર્થને સ્થાન અપાયું છે. આ પરિશિષ્ટનું નામ 'દેશ્યનામસંગ્રહાકારાદિ' યોજાયું છે. આ પરિશિષ્ટપૂર્વકનો કોશ અત્યારે છપાય છે. {દેવચન્દ્રલાલભાઈ પુ. ફંડ દ્વારા ઈ. સં. ૧૯૫૪થી ૧૯૬૯માં વિવિધ ભાગો પ્રગટ થયા છે.}

કપ્પૂરમંજરી ઇત્યાદિમાંના 'દેશ્ય' શબ્દો—ડૉ. સ્ટેન કોનો દ્વારા સંપાદિત **કપ્પૂરમંજરી**ની આવૃત્તિ(પૃ. ૨૦૧)માં લગભગ ૬૦ 'દેશ્ય' શબ્દો નોંધાયેલા છે. **સમરાઇચ્ચચરિય**(ભવ ૧, ૨ અને ૬)ની એમ. સી. મોદી દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિમાં અંતમાં જે શબ્દકોશ છે તેમાં 'દેશ્ય' શબ્દોનો 'D' તરીકે નિર્દેશ છે. એવી રીતે આ મોદીએ **અંતગડદસા** અને **અણુત્તરોવવાઇયદસા**ની આવૃત્તિના અંતમાં પણ આ બે આગમોમાંના 'દેશ્ય' શબ્દો નોંધ્યા છે. **પઉમચરિય** તેમજ **કહારયણકોસ**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત કથાનકોમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે.

લેખ—ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યનો Observations on Hemacandra's Deśīnāmamālā (ABORI, VIII) અને ડૉ. ઉપાધ્યેનો Kanarese Words in Deśi Lexicons (ABORI, XII) આ લેખો શબ્દકોશના અભ્યાસીએ જોવા જેવા છે.

{તેરાપંથી સંપ્રદાયના આ. તુલસી અને આ. મહાપ્રજ્ઞજીના માર્ગદર્શન પ્રમાણે જૈન વિશ્વભારતી સંસ્થાન લાડનૂથી કેટલાક કોશ બહાર પડ્યા છે.

આગમશબ્દકોશ (૧૧ અંગ શબ્દસૂચિ)

દેશીશબ્દકોશ

નિરુક્ત કોશ

એકાર્થક કોશ

જૈનાગમવનસ્પતિ કોશ

જૈનાગમપ્રાણી કોશ

શ્રી ભિક્ષુ આગમ કોશ ભા. ૧, ભા. ૨ (પ્રેસમાં)

અન્ય અગત્યના કોશો :

જૈન લક્ષણાવલી ભા. ૧-૨-૩ સંપા. બાલચન્દ્ર સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રી પ્ર. વીરસેવામંદિર ઈ. સ. ૧૯૭૨-૧૯૮૦. (પ્રાકૃત-હિન્દી)

જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાન્ત કોશ સંપા. જિનેન્દ્ર વર્ણી ભા. ૧થી ૫, પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ.

જિનરત્નકોશ (૫૫ જેટલા જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલા ગ્રન્થોનો અકારાદિ ક્રમે કોશ.) સંપા. એચ. ડી. વેલનકર પ્ર. ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ પુના.

જૈનગ્રન્થાવલી (જ્ઞાનભંડારો સ્થિત ગ્રન્થોની વિગત) પ્ર.શ્વે. જૈન કોંફરંસ.

'નેપાળી શબ્દકોશ' ટર્નર.

'જૈનાગમ-શબ્દ સંગ્રહ' (પ્રાકૃત-ગુજરાતી) પ્ર. ગુલાબચંદ સંઘવી લીંબડી. વિ. સં. ૧૯૮૩.

'અપ્રભ્રંશ ભાષા કા પારિભાષિક કોષ' ડૉ. આદિત્ય પ્રચંડિયા.

સદ્દત્થ - શબ્દાર્થ સમુચ્ચય ('અનેકાર્થરત્નમંજૂષા' અંતર્ગત) પ્ર. દે. લા.}

છંદ

જયકીર્તિકૃત **છંદોડનુશાસન**ના અંતિમ પદ્ય[1] ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એમની પૂર્વે થઈ ગયેલા **માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ** અને **જયદેવે** છંદઃશાસ્ત્ર રચ્યાં હતાં. આ પૈકી કોઈ એક **પિંગલ**નું છંદઃશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં સૂત્રોમાં રચાયેલું છે અને કોઈ એક **જયદેવ**નું છંદઃશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયેલું છે. આ બંને મળે છે, પરંતુ **માંડવ્ય, જનાશ્રય, સેતવ** અને **પૂજ્યપાદ**નાં છંદઃશાસ્ત્ર આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. [2]**બુદ્ધિસાગરસૂરિ**એ કોઈ છંદઃશાસ્ત્ર રચ્યું છે,[3] પણ એની ભાષા વિષે ખબર નથી. **નંદિયડ્ઢ**કૃત [4]**ગાહાલક્ખણ**, અજ્ઞાતકર્તૃક **કવિદપ્પણ**, **વિરહાંકે** રચેલ **કઈસિટ્ઠ** અને **રત્નશેખરસૂરિ**એ રચેલો છંદકોશ મરહટ્ટી ભાષામાં છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અહીં વિચારીશું.

ગાહાલક્ખણ—આ ગ્રન્થના પ્રથમ પદ્યમાં જ આ નામ અને એના કર્તા [5]નંદિયડ્ઢ (સં. [6]નંદિતાઢ્ય ને કેટલાકને મતે નંદિતાર્ધ) આપેલું છે. સૌથી પ્રાચીન પાઇય છંદ તરીકે જે 'ગાહા' (ગાથા છંદનો નિર્દેશ કરાય છે તેના સ્વરૂપ ઉપર આ ગ્રન્થ મોટે ભાગે 'ગાથા' છંદમાં રચાયેલાં એવાં ૯૬ પદ્યો દ્વારા પ્રકાશ પાડે છે. એમાંનાં લગભગ ૪૯ પદ્યો ઉદાહરણરૂપે અપાયેલાં છે,

---

૧. આ પદ્ય જેસલમેરભાણ્ડાગારીય ગ્રન્થસૂચી (પૃ. ૩૦)માં નીચે મુજબ નોંધાયેલું છે :-

''माण्डव्य-पिङ्गल-जनाश्रय-सेतवाख्य-श्रीपूज्यपाद-जयदेवबुधादिकानाम् ।
छन्दांसि वीक्ष्य विविधान्यपि सत्प्रयोगात् छन्दोऽनुशासनमिदं जयकीर्तिनोक्तम् ॥''

૨. આ વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય અને જિનેશ્વરસૂરિના સહોદર તેમજ સતીર્થ્ય (ગુરુભાઈ) છે.

૩. જુઓ પૃ. ૪૯.

૪. આના ઉપર ભટ્ટ મુકુલના પુત્ર હર્ષટે વિવૃતિ રચી છે. જુઓ જે. ભા. ગ્ર. સૂ. (પૃ. ૬૧).

૫. આ નામ ગાહાલક્ખણનાં ૩૧મા તેમજ ૬૩મા પદ્યમાં છે. કપ્પૂરમંજરી (જવ, ૧, પૃ. ૧૯)માં હરિઉડ્ઢ, નંદિઉડ્ઢ, પોટ્ટિસ અને હાલ એમ ચાર મહાકવિઓનાં નામ છે.

૬. આ નામ સાથે સરખાવો પેસાઈ ભાષામાં વડ્ડકહા (સં. બૃહત્કથા) રચનારા ગુણાઢ્યનું નામ.

જ્યારે બાકીનાં પદ્યો ગાથાના વિવિધ પ્રકારો અને બીજા છંદોનાં લક્ષણો રજૂ કરે છે. આ ગ્રન્થના ૩૧મા પદ્યમાં 'અવહટ્ઠ'નો તિરસ્કાર કરાયેલો છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ ગ્રન્થમાં જે 'અપભ્રંશ' સાહિત્યમાં વપરાતાં છંદોનાં લક્ષણો અને એનાં ઉદાહરણો છે તે મૂળ ગ્રન્થકારનાં નહિ હશે. આને લગતાં પદ્યો બાદ કરતાં મૂળ કૃતિ લગભગ ૭૫ પદ્ય પૂરતી રહે છે. આ તમામ પદ્યો પણ નંદિયડ્ઢે પોતે જ રચ્યાં હોય એમ જણાતું નથી કેમકે એનું નીચે મુજબનું ચોથું પદ્ય નજીવા પાઠભેદપૂર્વક ના. શા. (અ. ૨૭)માં નજરે પડે છે :-

''एओक्का(का)रपराइं अंकारपरं च पाइए नत्थि ।
वसवा(गा)स(र)मज्झयाणि च कचवग्गतवग्गनिहणाइं ॥४॥''

વિશેષમાં **ગાહાલક્ખણ** ઉપર **રત્નચન્દ્રે** જે ટીકા રચી છે તેમાં તેમણે સૂચવ્યું છે કે ૫૭મું પદ્ય **રોહિણીચરિત્ર**માંથી, ૫૯મું અને અને ૬૦મું **પુષ્પદન્તચારિત્ર**માંથી અને ૬૧મું પદ્ય **ગાથાસહસ્રશતપથાલંકાર**માંથી લેવાયેલાં છે. આ ટીકામાં—૨૧મા અને ૩૦મા પદ્યની ટીકામાં **સ્વયમ્ભૂછન્દસ્**નો ઉલ્લેખ છે.

નંદિયડ્ઢ ક્યારે થયા તેની તેમજ એમની કોઈ બીજી કોઈ કૃતિ છે કે નહિ તેની ખબર નથી, પરંતુ તેઓ જૈન હતા એ વાત તો **ગાહાલક્ખણ** ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય છે, કેમકે તેમણે મંગલાચરણરૂપે નેમિનાથને વંદન કર્યું છે. વળી [1]૧૫મા પદ્યમાં મુનિપતિ વીરની, ૬૮મામાં અને ૯૬મામાં શાન્તિનાથની, ૭૦મામાં અને ૭૧મામાં પાર્શ્વનાથની, ૫૭મામાં 'બ્રાહ્મી' લિપિની, ૬૭મામાં જૈન ધર્મની, ૨૧, ૨૨ અને ૨૫ એ ક્રમાંકવાળાં પદ્યોમાં જિનવચનની, ૨૩મામાં જિનશાસનની અને ૩૭મામાં જિનની સ્તુતિ કરી છે. વિશેષમાં ૬૨મા પદ્યમાં 'મેરુ' શિખર ઉપર ૩૨ ઈન્દ્રોએ પ્રભુ વીરનો જન્માભિષેક કર્યાનો એમણે નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરથી એઓ શ્વેતાંબર હતા એમ લાગે છે. પં. લાલચન્દ્રના મતે નંદિયડ્ઢ (નંદિતાઢ્ય) ગ્રન્થનું નામ છે.

અહીંના જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં **ગાહાક્ખણ**ની બે હાથપોથી છે. એના ક્રમાંક અનુક્રમે ૧૮૮ અને ૧૬૫૨ છે. એમાં ૧૮૮ ક્રમાંકવાળી પોથી આઠ પાનાની ત્રિપાટી છે. એમાં વચમાં મૂળ છે અને ઉપર નીચે રત્નચન્દ્રકૃત ટીકા છે. આ ટીકાના અંતમાંની પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે :-

''नंदिताढ्यस्य च्छंदसष्टीका कृतिः श्रीदेवाचार्यस्य शिष्येणाष्टोत्तरशतप्रकरण-कर्तुर्महाकवेः पंडितरत्नचंद्रेणेति ॥ इति संपुण्णं ॥

मांडव्यपुरगच्छीयदेवानंदमुनेर्गिरा ।
टीकेयं रत्नचंद्रेण नंदिताढ्यस्य निर्मिता ॥''

---

૧. આ પદ્ય કંઈક પાઠભેદપૂર્વક સૂયગડની ચુણ્ણિ (પત્ર ૩૦૪)માં અવતરણરૂપે અપાયું છે. જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૨)માં 'સૂત્ર વિષે પરામર્શ'' નામનો મારો જે લેખ છપાયો છે તેમાં આ પદ્ય મેં મંગલાચરણ તરીકે આપી એનો ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે.

મૂળમાં ૯૩ પદ્યો છે. આ હાથપોથી બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી. કદાચ સો વર્ષ જેટલી જ પ્રાચીન હશે.

૧૬૫૨ ક્રમાંકવાળી પોથી પ્રાચીન છે. એમાં પદ્યને લગતાં ઉદાહરણ છે. પહેલા પત્રમાં ચારે બાજુ ટિપ્પણ છે. છેલ્લા પત્રના અંતમાં "इति नंदियड्ढछंद समाप्तः" એવો ઉલ્લેખ છે.

છંદોઽનુશાસનની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ(પત્ર ૨૭આ)માં કંઈક પાઠભેદ સાથે **ગાહાલક્ખણ**ની ૪૦મી, ૪૧મી અને ૪૨મી ગાથા જોવાય છે.

ગાહાલક્ખણનું સંપાદન પ્રો. એચ. ડી. વેલનકરે કર્યું છે અને એ કૃતિ ભાં. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૪, પૃ. ૧-૩૮)માં {ઈ. સ. ૧૯૩૩માં} છપાયેલી છે.

કવિદપ્પણ—છંદોને લગતા પાઇયમાં પદ્યમાં રચાયેલા અને છ[1] પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરાયેલા એવા આ ગ્રન્થના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. વિશેષમાં એના ઉપર જે સંસ્કૃત ટીકા છે તેના કર્તાના નામ વિષે પણ આપણે અજ્ઞાત છીએ, પરંતુ એ મૂળ ગ્રન્થકાર તેમજ ટીકાકાર જૈન હતા એ આ કૃતિઓ જોવાથી જાણી શકાય છે. વિશેષમાં એ બંને **હેમચન્દ્રસૂરિ**કૃત **છંદોઽનુશાસન**થી પણ પરિચિત હતા એ જોઈ શકાય છે.

કવિદપ્પણમાં એના કર્તાએ **જિનચન્દ્રસૂરિ**, **હેમચન્દ્રસૂરિ**, **સૂરપ્રભસૂરિ** અને **તિલકસૂરિ** અને **હર્ષદેવ**(**રત્નાવલી**ના કર્તા)ની કૃતિઓમાંથી અવતરણ આપેલાં છે. એની ટીકામાં **છંદકંદલી** નામના પાઈયગ્રન્થનો ઉલ્લેખ છે. વળી **શૂર**, [2]**પિંગલ** અને **ત્રિલોચનદાસ** એ ત્રણની સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી અને **સ્વયંભૂ**, **પાદલિપ્તસૂરિ** અને **મનોરથ** એ ત્રણની પાઈય કૃતિઓમાંથી અવતરણો અપાયેલાં છે. વિશેષમાં ટીકામાં **રત્નસૂરિ**, **સિદ્ધરાજ જયસિંહ**, **ધર્મસૂરિ** અને **કુમારપાલ**નો નિર્દેશ છે, જ્યારે મૂળમાં **સિદ્ધરાજ જયસિંહ**, **કુમારપાલ**, **સમુદ્રસૂરિ**, **ભીમદેવ**, **તિલકસૂરિ**, **શાકંભરીરાજ**, **યશોઘોષસૂરિ** અને **સૂરપ્રભસૂરિ**નો નિર્દેશ છે.

કવિદપ્પણમાં ૬૯ ઉદાહરણો અપાયેલાં છે. એમાંના ઘણાંખરાં ગ્રન્થકારનાં પોતાનાં બનાવેલાં હોય એમ લાગે છે, જ્યારે ટીકાકારે લગભગ ૫૭ ઉદાહરણો અન્યકર્તૃક આપેલાં છે. મૂળ કૃતિનો ઉદ્દેશ સર્વાંગીણતા કે શાસ્ત્રીયતા નથી, પરંતુ લોકપ્રિય બનવા ઇચ્છતા કવિઓને માર્ગ દર્શાવવા પૂરતો છે. આથી તો આ કૃતિમાં **છંદોઽનુશાસન**ની જેમ તમામ પાઇય છંદોનું નિરૂપણ નથી.

અજિયસંતિથવ ઉપર **જિનપ્રભસૂરિ**એ જે ટીકા રચી છે તેના અંતમાં પોતે **કવિદર્પણ**(પા. **કવિદપ્પણ**)નો ઉપયોગ કર્યાનું સૂચવ્યું છે. આ ઉપરથી તેમજ પ્રસ્તુત **કવિદપ્પણ**નો કંઈક અંશ આ ટીકામાં ઉપલબ્ધ થાય છે એ ઉપરથી આ બંને **કવિદપ્પણ**ને એક માનવા પ્રો. **વેલનકર** પ્રેરાયા છે, પરંતુ મારું માનવું એ છે કે આ બંને **કવિદપ્પણ** ભિન્ન છે

---

૧. આનાં પહેલાં બે પ્રકરણો કેવળ પાઇય ભાષાના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ છે.

૨. "जयदेव-पिंगला सक्कयंमि दु च्चिय जइ समिच्छंति ।
मंडव्व-भरह-कासव-सेयवपमुहा न इच्छंति ॥"

અને જે સમાનતા જોવાય છે તે તો કોઈ ત્રીજા ગ્રન્થમાંથી બંનેએ કરેલા ઉતારાને આભારી હોવી જોઈએ, નહિ તો અનેક છંદોનાં જે લક્ષણો જિનપ્રભસૂરિએ આપ્યાં છે તે શું સ્વતંત્ર રચના છે અને તેમ છતાં પોતાની કૃતિ **કવિદર્પણ**ને આભારી છે એમ તેઓ કહે છે એમ માનવું ?

કવિદપ્પણ ભાં. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (પુ. ૧૬, પૃ. ૪૪-૮૯, પુ. ૧૭, પૃ. ૩૭-૬૦ અને ૧૭૭-૧૮૪)માં છપાયેલ છે અને એ પ્રો. **વેલનકર**ને હાથે સંપાદિત થયેલ છે. {રાજસ્થાન ઓરિએંટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા જોધપુરથી ઈ. સ. ૧૯૬૨માં પણ પ્રકાશિત છે.}

છંદકંદલી—આ પણ એક પાઇય કૃતિ છે અને એમાં અજ્ઞાતકર્તૃક **કવિદપ્પણ**ની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરાયેલો છે એમ પ્રો. **વેલનકર** સૂચવે છે. આ કૃતિ અપ્રસિદ્ધ હોય એમ જણાય છે. **કવિદપ્પણ**માં માત્રાની જુદી જુદી જાતો સમજાવતી વેળા એ **કવિદપ્પણ**ની ટીકામાં આ **છંદકંદલી**માંથી એનાં લક્ષણો અપાયેલાં છે.

સયંભૂછંદ—આ પણ એક પાઇય કૃતિ છે અને એની એક અપૂર્ણ હાથપોથી વડોદરા પ્રાચ્ય મંદિરમાં છે. આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. **વેલનકર**ને હાથે થયું છે અને એ કૃતિ J B B R A Sમાં ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ કૃતિમાંનાં નવ અવતરણો આ જ કૃતિના કર્તા **સ્વયંભૂ**ના **પઉમચરિય**માંથી મળી આવ્યાં છે.[1] જેમકે સયંભૂછંદ (૮-૩૧) = **પઉમચરિય** (૩૧-૧). **સયંભૂછંદ**માંથી કેટલાંક છંદનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો પાઠભેદપૂર્વક કે એમ ને એમ **છન્દોડનુશાસન**માં જોવાય છે. કદાચ બંને કૃતિનું મૂળ કેટલીક બાબતમાં એક જ હશે. આ સંબંધમાં પ્રા. **ભાયાણી**એ ભા. વિ. (Vol. VIII, Nos. 8-10, pp. 202-210)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નામે Svayambhū and Hemacandraમાં વિસ્તારથી ઊહાપોહ કર્યો છે.

કઇસિટ્ઠ—આ પદ્યાત્મક પાઇય કૃતિને [2]**કવિસિદ્ધ, કૃતસિદ્ધ, છંદોવિચિતિ** અને [3]**વિત્તજાઇસમુચ્ચય** (સં. વૃત્તજાતિસમુચ્ચય) એમ વિવિધ નામોથી ઓળખાવાય છે. આના કર્તાનું નામ '[4]વિરહલાંછન' યાને 'વિરહાંક' છે. એમણે સદ્ભાવલાંછન, ગંધહસ્તી અને અવલેપચિહ્ન **પિંગલ**ને નમસ્કાર કર્યા છે.[5] એઓ ક્યારે થયા તે જાણવામાં નથી એટલે તો **કાવ્યાદર્શ**માં જે **છંદોવિચિતિ**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસ્તુત ગ્રન્થ છે કે ભિન્ન તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. સિ. હે.(૮, ૩, ૧૩૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં **इअराइंथी** શરૂ થતું પદ્યાર્ધ **કઇસિટ્ઠ**(૧-૧૩)માં પૂર્વાર્ધ રૂપે જોવાય છે. સિ. હે. (૮, ૨, ૪૦)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે **विद्धकइनिरूविअं** એવું જે ઉદાહરણ અપાયું છે તે **કઇસિટ્ઠ**(૨-૮)માંથી લેવાયું હશે, કેમકે એના પૂર્વાર્ધમાં આ શબ્દપ્રયોગ છે.

---

૧. જુઓ પ્રા. એચ. સી. ભાયાણીનો ભા. વિ. (ઈ. સ. ૧૯૪૫, નવેમ્બર-ડિસેમ્બર)ના અંક (પૃ. ૨૫૮)માં છપાયેલો લેખ.

૨-૩. જુઓ આ કૃતિની અંતિમ પુષ્પિકા.

૪. જુઓ બીજું પદ્ય.

૫. જુઓ પ્રથમ પદ્ય.

આ ગ્રન્થમાં માત્રાવૃત્ત તેમજ વર્ણવૃત્ત વિષે ઊહાપોહ છે અને એ છ નિયમોમાં વિભક્ત છે. આનાં આદ્ય ત્રણ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૩૦)માં અપાયેલાં છે અને આ સંપૂર્ણ ગ્રન્થ બે કટકે છપાયેલો છે. પહેલા ચાર નિયમો પૂરતો વિભાગ JBBRAS (Vol. 5)માં અને બાકીના નિયમો પૂરતો વિભાગ તેમજ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ(અંગ્રેજી) આ સામયિક (Vol. 8, Nos. 1-2, pp. 1-28)માં છપાયેલો છે. પાંચમો નિયમ (જેમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાતાં છંદોનાં લક્ષણો અપાયેલાં છે) તે સંસ્કૃતમાં છે, બાકીના બધા પાઇયમાં છે. એમાં 'મૃગાક્ષી' એવું સંબોધન છે.

છઠ્ઠા નિયમ(શ્લો. ૫૨-૫૩)માં ૪ આંગળ=૧ રામ, ૩ રામ=૧ વિતસ્તિ, ૨ વિતસ્તિ=૧ હાથ, ૪ હાથ=૧ ધનુર્ધર, ૨૦૦૦ ધનુર્ધર=૧ કોશ અને ૮ કોશ=૧ યોજન એમ કોષ્ઠક અપાયેલું છે. એમાં 'રામ' અને 'ધનુર્ધર' એ શબ્દ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

કવિદર્પણના ઉપર ભટ્ટ **ચક્રપાલ**ના પુત્ર **ગોપાલે** વૃત્તિ રચી છે અને એ વૃત્તિમાં એમણે **કાત્યાયન, ભરત, કંબલ** અને **અશ્વતર**(?)નું સ્મરણ કર્યું છે.

છંદકોસ—વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા રત્નશેખરસૂરિની આ પાઇય કૃતિ છે. એમાં ૭૪ ગાથા છે. એના ઉપર એમના સંતાનીય **ચન્દ્રકીર્તિસૂરિએ** સત્તરમા સૈકામાં ટીકા રચી છે. આ પાઇય કૃતિ Z D M G (Vol 75, p. 97 ff.)માં **શુબ્રિંગે** ઈ. સ. ૧૯૨૨માં છપાવી હતી. પ્રો. **વેલનકરે** અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે એ સંપાદિત કરી છે અને એ JUBમાં ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ કૃતિ **પાઇય-પિંગલ**ને ઘણી મળતી આવી છે. આમાંના પાઇય છંદો પૈકી કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમાં એ છંદોના લક્ષણો-ગણમાત્રાદિ અપાયાં છે.[1] આ કૃતિમાં બે પાઇય છંદ:શાસ્ત્રીનાં નામ છે : (૧) **અલ્લુ (અર્જુન)** અને (૨) **ગુલ્હુ (ગોસલ)**.

[2]**બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત છન્દ:શાસ્ત્ર**—ગુણચન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૧૩૯માં પૂર્ણ કરેલ **મહાવીરચરિય**ની પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે કે બુદ્ધિસાગરસૂરિએ ઉત્તમ વ્યાકરણ અને છન્દ:શાસ્ત્ર રચ્યાં છે. એમણે વિ. સં. ૧૦૮૦માં **પંચગ્રન્થી** નામનું સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે અને એ તો મળે છે, પરંતુ એમણે રચેલું છન્દ:શાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી.

વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી **મનોરમાકહા**ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે **જિનેશ્વરસૂરિએ** તેમજ એમના ભાઈ **બુદ્ધિસાગરસૂરિએ** વ્યાકરણ, છન્દ, નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, પ્રબંધ ઈત્યાદિ રચ્યાં છે. એમણે રચેલાં કાવ્ય, નાટક અને પ્રબંધ વિષે આપણે અત્યારે તો અજ્ઞાત છીએ.

પાઇય-પિંગલ—'પ્રાકૃત-પિંગલ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પદ્યાત્મક કૃતિને માટે હું આ પાઇય નામ યોજું છું. આ કૃતિમાં મુનિ, આચાર્ય અને નાગ તરીકેના ઉલ્લેખપૂર્વક **પિંગલ**નો નિર્દેશ છે. એ ઉપરથી આ કૃતિના નામમાં **પિંગલ**નો ઉલ્લેખ થતો આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ

---

૧. જુઓ જૈ. સા. સં. ઈ. (પુ. ૪૪૧).

૨. જુઓ પૃ. ૪૩. {'બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ'ના પ્રારંભમાં ત્રુટક મળે છે.}

કૃતિમાં રણથંભોર(મારવાડ)ના રજપુત રાજા હમીરનો અનેક વાર નિર્દેશ છે. વળી એમાં સુલતાણ (પૃ. ૧૮૦), ખુરસાણક (પૃ. ૨૪૯), ઓલ્લા (પૃ. ૨૪૯), સાહિ (પૃ. ૨૬૨), તુલક (પૃ. ૨૬૨) અને હિંદૂ (પૃ. ૨૬૨) એ શબ્દ વપરાયેલા છે. આ ઉપરથી એનો રચનાસમય **હેમચન્દ્રસૂરિ** કરતાં પાછળનો હોવાનું અનુમનાય છે. **કપ્પૂરમંજરી**માંથી કેટલાંક પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયેલાં છે. આ કૃતિ વિશ્વનાથ પંચાનને રચેલી **પિંગલટીકા**, વંશીધરકૃત **પિંગલપ્રકાશ**, **કૃષ્ણીય વિવરણ** નામની ટીકા અને **યાદવેન્દ્ર**કૃત **પિંગલતત્ત્વ-પ્રકાશિકા** એમ ચાર વૃત્તિઓ સહિત **ચન્દ્રમોહન** ઘોષે ઈ. સ. ૧૯૦૦થી ૧૯૦૨ના ગાળામાં સંપાદિત કરી છે. એમના મત પ્રમાણે આ કૃતિ કોઈ એક જ કર્તાની નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રન્થકારોની રચના ઉપરથી તૈયાર કરાયેલા સંગ્રહરૂપ છે. એના સમર્થનમાં એમનું કહેવું એ છે કે જો એક જ ગ્રન્થકારની આ કૃતિ હોત તો જુદા જુદા છંદો માટે એક જ નામ તેમજ એક જ છંદ માટે જુદાં જુદાં નામ તેમણે આપ્યાં ન હોત. આ મંતવ્ય મને વિચારણીય જણાય છે.

ઈ. સ. ના ૧૬મા સૈકાના અંતમાં અથવા તો ૧૭માના પ્રારંભમાં આ **પાઇય-પિંગલ** ઉપર વૃત્તિઓ રચાયેલી જોવાય છે. આ કૃતિમાં અવહટ્ટનો પુષ્કળ ઉપયોગ થયેલો જોવાય છે, જ્યારે પાઈય-મરહટ્ઠીનો ઓછો ઉપયોગ જોવાય છે.

આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરાયેલ અને સૂત્રરૂપ એવો જે **છંદઃશાસ્ત્ર** નામક ગ્રન્થ જયદેવે વિ. સં. ૧૧૯૦ પૂર્વે રચ્યો છે અને જેના ઉપર હર્ષટે વિવરણ રચ્યું છે તે ગ્રન્થ સંસ્કૃતમાં છે. એવી રીતે જયકીર્તિકૃત **છંદોऽનુશાસન** કે જે માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ અને જયદેવનાં છંદ સંબંધી કૃતિઓ જોઈને તૈયાર કરાયેલો છે તે પણ સંસ્કૃત કૃતિ છે.

જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫)માં આનો છંદોऽનુશાસન તરીકે નિર્દેશ છે. આના ઉપર મુનિચન્દ્રસૂરિએ સં.માં વૃત્તિ રચી છે. આ કૃતિના પ્રથમ અધ્યાયનું નિમ્નલિખિત ૧૩મું પદ્ય વિચારતાં એમ લાગે છે કે **અશ્વતર**, **કપિલ**, **કંબલ કોહલ**, **કૌણ્ડિન્ય** અને **વસિષ્ઠ** એ છયે પણ કોઈ છંદઃશાસ્ત્ર કે પછી નાટ્યશાસ્ત્ર રચી તેમાં છંદોનું નિરૂપણ કર્યું હશે :-

"वाञ्छन्ति यतिं *पिङ्गल-वसिष्ठ-कौण्डिन्य-कपिल-कम्बलमुनयः ।*
नेच्छन्ति भरत-कोहल-माण्डव्या-ऽश्वतर-सैतवाद्याः केचित् ॥१३॥"

છંદોऽણુસાસણ—જિનેશ્વરસૂરિએ ૨૭ ગાથામાં આ છંદને લગતી નાની કૃતિ જ.મ.માં રચી છે. એમાં ગાથા અને એમાંથી ઉદ્ભવતા અન્ય છંદોનું નિરૂપણ છે.

છંદકોસ—જૈનાનંદ-પુસ્તકાલયની ૧૭૬૦ ક્રમાંકવાળી ચાર પત્રની હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૧૩માં શ્રાવક દેદા દ્વારા લખાયેલી છે એમ એની અંતિમ પંક્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે. એની પહેલાંની ત્રીજી પંક્તિ નીચે મુજબ છે :-

"जयप्रभेण दोहेहरस्थितेन लिखितोऽयं छन्दकोसः"

આ ઉપરથી **જયપ્રભ** જ આ **છંદકોસ**ના રચનાર હોય એમ લાગે છે. આ **છંદકોસ**માં ૭૫ ગાથા છે. તેમાં પહેલી અને છેલ્લી ગાથા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :-

''आजोयणड्डियाणं सुरनरतिरियाण हरिससंजपे(ण)णी ।
सरसरसवन्नछंदा सुमहत्था जयउ जिणवाणी ॥१॥''

''इय पाइयछंदाणं कइवइ(य)नाम(मा)इं सुप्पसिद्धाइं ।
भणियाइं लक्खलक्खणजुय(या)इं इह छंदकोसंमि ॥७५॥''

છંદોલક્ખણ—અમદાવાદના ડહેલાના ભંડારમાં **છંદોલક્ષણ** નામની જે પાઈય કૃતિ હોવાનો **જિનરત્નકોશ**(પૃ. ૧૨૭)માં ઉલ્લેખ છે તે આ છે.

[1]**છંદઃશેખર**—**રાજશેખર**ની આ કૃતિનું પાંચમું-અંતિમ પ્રકરણ જે સં.માં છે એમાં 'ઉત્સાહ'થી માંડીને 'દ્વિપદી' સુધીના અપભ્રંશ છંદો વિષે નિરૂપણ છે.

પિંગલસાર—**જિનરત્નકોશ** (ભા. ૧, પૃ. ૨૪૯)માં આ કૃતિ પાઈયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. વિ. સં. ૧૬૬૨ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા કવિ **રાજમલ્લે** પાઈય, અપભ્રંશ તેમજ સં.માં **પિંગલગ્રન્થ** (છંદોવિદ્યા) રચેલ છે[2] તે શું આ જ કૃતિ છે ?

છંદોને લગતી આ વિવિધ કૃતિઓ છંદઃશાસ્ત્રના જ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે એમ નથી, પરંતુ એમાં જે પાઈય અવતરણો છે તે તેમજ ના. શા.(અ. ૩૨)માંના કેટલાક છંદનાં [3]પાઈય ઉદાહરણો પૂર્વગામી પાઈય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ સાધનની ગરજ સારે તેમ છે.

છંદોનું વૈવિધ્ય—પાઈય સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ એમ બંને પ્રકારના છંદોની વિવિધતા છે. આ હકીકત આપણે ભાષાદીઠ વિચારીશું. પાલિ સાહિત્યમાંના અતિપ્રાચીન **સુત્તનિપાત**માં અનુષ્ટુભ્, ઈન્દ્રવંશા, ત્રિષ્ટુભ્ અને વૈતાલીય છંદો તેમજ એ છંદોની જાતજાતની સંસૃષ્ટિઓ નજરે પડે છે. વળી **ધમ્મપદ** તો આખું યે અનુષ્ટુભ્ અને ઉપજાતિમાં છે. આમ અક્ષરમેળ છંદોનો પ્રાચીન અને પ્રચુર પ્રયોગ પાઈય સાહિત્યગત પાલિ પિટકોમાં જોવાય છે. એમાં 'આર્યા' છંદનો પ્રયોગ ભાગ્યે જ જોવાય છે. અદ્ધમાગહી સાહિત્યની વાત એથી ભિન્ન છે. એનો મુખ્ય છંદ [4]આર્યા-ગાથા છે. **આયાર** અને **સૂયગડ**માં ચાર જ છંદનો પ્રયોગ

---

૧. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૭૯માં લખાઈ છે. જુઓ જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫).

૨. જુઓ શ્રી **મૂલચંદ** કિ. કાપડિયા તરફથી વીર-સં. ૨૪૭૪માં પ્રકાશિત **જૈનાચાર્ય** (પૃ. ૧૩૯).

૩. બત્રીસમા અધ્યાયનાં આ પદ્યાત્મક પાઈય ઉદાહરણોનો ભાષાદૃષ્ટિએ **મનમોહન ઘોષે** અભ્યાસ કર્યો છે. જુઓ I H Q (Vol VIII; 1932)માં છપાયેલો એમનો લેખ નામે "Prākṛta verses of the Bharata-Nāṭya-Śāstra". ઘોષના મત મુજબ આ પદ્યોની ભાષા ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી મોડા સમયની નથી. આ હકીકત સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૩)માં નોંધાયેલી છે. વિશેષમાં આ પુસ્તક (પૃ. ૧૦૩-૧૦૪)માં ધ્રુવાના પાંચ વિભાગો વિષે હકીકત છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં ધ્રુવાનાં ઉદાહરણો છે અને એ તમામ પાઈયમાં છે. **વિક્રમોર્વશીય**ના ચોથા અંકમાં ઘણી ધ્રુવાઓ છે. બીજાં નાટકોમાં ખાસ ધ્રુવાઓ મળતી નથી.

૪. **સૂયગડનિજ્જુત્તિ** (ગા. ૨૩)ની ટીકામાં શીલાંકસૂરિએ આના લક્ષણ માટે જે નીચે મુજબનું પદ્ય આપ્યું છે તે ક્યા છંદઃશાસ્ત્રનું છે ? :-

છે : અનુષ્ટુભ્, ત્રિષ્ટુભ્, વૈતાલીય અને ગાથાનુષ્ટુભી સંસૃષ્ટિ, એ સૌમાં અધિક પ્રમાણ અનુષ્ટુભ્નું છે. **સૂયગડ**નું 'ગાથા' અજ્ઝયણ 'સામુદ્દઅ' (સામુદ્રક) છંદમાં છે એમ એની નિજ્જુત્તિ(ગા. ૧૩૯)માં કહ્યું છે. **શીલાંકસૂરિ** આની ટીકામાં કહે છે કે ''**सामुद्रेण छन्दसा वा निबद्धा सा गाथेत्युच्यते, तच्चेदं छन्दः अतिबद्धं च यल्लोके गाथेति तत् पण्डितैः प्रोक्तम्.**''

નાયાધમ્મકહા(અ ૯)માં જે રત્નદ્વીપની દેવીનો વિલાપ છે તે પદ્યાત્મક છે અને એના છંદ વિષે **અભયદેવસૂરિ**એ કંઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી અને હું પણ પાડી શકતો નથી.

પણ્હાવાગરણમાં 'વેઢ' છંદનો અનેક વાર ઉપયોગ થયેલો છે. આ હકીકત ડૉ. અમૂલ્યચન્દ્ર સેને "A critical Introduction to the Paṇhāvāgaraṇāiṁ, the Tenth Aṅga of the Jaina Canon"માં ઘણી સારી રીતે દર્શાવી છે એમ કહેવાય છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

જ. મ.માં રચાયેલા **પઉમચરિય**માં માત્રામેળ છંદો તો છે જ પણ સાથે સાથે અનેક પ્રકારના અક્ષરમેળ છંદો પણ જોવાય છે.[1] જેમકે ઇન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવંશા, ઉપજાતિ, ઉપેન્દ્રવજ્રા, તોટક, દોધક, દ્રુતવિલંબિત, મન્દાક્રાન્તા, માલિની, રુચિરા, વંશસ્થવિલ, વસન્તતિલકા, શરભ, શાર્દૂલવિક્રીડિત અને સ્રગ્ધરા.

વિલાસમાં ડૂબેલા જમાનાનું આબેહુબ ચિત્ર રજૂ કરનારા અને સાથે સાથે પ્રેમ, કુલીનતા, ઉદારતા ઇત્યાદિનો યથાર્થ ખ્યાલ આપનારા **મૃચ્છકટિક**ના પાઇય વિભાગમાં તેમજ [2]**કપ્પૂરમંજરી**માં આમાંના ઘણા વૃત્તો વપરાયાં છે. વળી નંદિષેણે રચેલ જે **અજિયસંતિથય** છંદોમાં રચાયેલું છે તેમાં અનેક અક્ષરમેળ છંદો છે. **પાઇયપિંગલ**માં જે પાઇયમાં ઉદાહરણો છે તેનો અને બીજી પાઇય કૃતિઓનો વિચાર કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે અક્ષરમેળ છંદોનો ઇજારો કંઈ સંસ્કૃત સાહિત્યે જ લીધો નથી, પાઇય કાવ્ય-સાહિત્યમાં પણ એ છંદોનો પુષ્કળ પ્રયોગ નજરે પડે છે અને તે પણ એટલો બધો કે એના નામ-નિર્દેશ કરવા જતાં પણ થોડાંક પાનાં તો જરૂર ભરાય.

અત્યારે જેટલું અવહટ્ઠ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે એ સાહિત્યમાં માત્રામેળ છંદોનો હિસ્સો અક્ષરમેળ છંદો કરતાં વધારે છે. અક્ષરમેળ છંદો પૈકી

''सत्तट्ठ तरु विसमे ण से हया ताण छट्ठ णहजलया ।
गाहाए पच्छद्धे भेओ छट्ठो त्ति इक्कलो ॥''

આનો અર્થ એ છે કે સાત 'તરુ' એટલે ચાર ચાર માત્રાના સાત ગણ અને આઠમો ગુરુ એટલે બે માત્રાનો ગણ. તેમાં વિષમ ગણોમાં જગણ ન જોઈએ. છઠ્ઠો ગણ 'ણહ' એટલે ચાર લઘુ માત્રાવાળો અથવા જગણ જોઈએ. ગાથાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં છઠ્ઠો ગણ એક માત્રાનો જોઈએ. આ સંબંધમાં જૈનાનંદ પુસ્તકાલયની **સિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય**ની હાથપોથી (ક્રમાંક ૨૪૯)માં સ્પષ્ટીકરણ છે, પણ પાઠ અશુદ્ધ છે.

૧. જુઓ પૃ. ૬૫.

૨. જુઓ પૃ. ૫૫.

ચામર, ભુજંગપ્રયાત, મંદર, સોમરાજિ અને સ્રગ્વિણી એ પાંચ વૃત્તો **ભવિસયત્તકહા**માં વપરાયાં છે.

પાઇયપિંગલના 'વર્ણવૃત્ત'ના નામે ઓળખાવાતા બીજા પરિચ્છેદમાં ૧૦૫ વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો છે. એ ઉદાહરણોમાં અવહટ્ટની છાંટવાળાં ઉદાહરણો બાદ કરીએ અને સર્વથા અવહટ્ટમાં જ રચાયેલાં ઉદાહરણો વિચારીએ તો તેમાં ઉપજાતિ, દોધક, પ્રમાણિકા, વસંતતિલકા અને સુવાસ એ વૃત્તો વપરાયેલાં જોવાય છે.

પરમપ્પપયાસમાંનો મોટો ભાગ-૩૪૫ પદ્યોમાંથી ૩૩૭ પદ્યો દોહામાં છે, પાંચ પદ્યો ગાથામાં, એક (અ. ૨, શ્લો. ૨૧૩) સ્રગ્ધરામાં, એક (અ. ૨, શ્લો. ૨૧૪) માલિનીમાં અને એક (અ. ૨, શ્લો. ૧૭૪) ચતુષ્પાદિકામાં છે. જુઓ ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૫).

સિ. હે.(અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે અવહટ્ટનાં ઉદાહરણો મોટે ભાગે દોહામાં છે તેમાં ૪૨૨મા સૂત્રનું દસમું ઉદાહરણ અનુષ્ટુભ્‌માં છે.

'સાંડેર' ગચ્છના **સુમતિસૂરિ**ના શિષ્ય **શાન્તિસૂરિ**એ ઈ. સ. ૧૫૦૦ની આસપાસમાં દાનનું માહાત્મ્ય એ વિષય ઉપર પાઇય, અવહટ્ટ અને ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૩૭ કડીનો **સાગરદત્તરાસ** રચ્યો છે એમાં અક્ષરમેળનાં ઉદાહરણ મળે છે.

પદ્ધડિયા છંદનો પ્રચાર ચતુર્મુખને આભારી હોય એમ કેટલાક માને છે.

જેમ અનુષ્ટુભ્‌ને સંસ્કૃત કૃતિમાં અને ગાથાને પાઇયમાં અગ્રિમ સ્થાન મળ્યું છે તેમ દોહાને અવહટ્ઠ સાહિત્યમાં મળ્યું છે. આ દોહાદિ છંદોનું બળ, ગેયતા ઇત્યાદિ સ્વ. મેઘાણી જેવાને મુખે સોરઠી દોહા સાંભળનારને સુપરિચિત છે. 'અપભ્રંશ' છંદોનો મોટો ભાગ તાલ-ગેય છે.

અલંકાર

અલંકારદપ્પણ—અલંકાર વિષે **અણુઓગદ્દાર**ના રચનાસમયનો પૂર્વે કોઈ ગ્રન્થ રચાયો હશે એમ આ **અણુઓગદ્દાર**માં જે [1]નવ રસ વગેરેનો ઊહાપોહ જોવાય છે તે ઉપરથી તેમજ **સરપાહુડ**માં અગિયાર [2]અલંકાર હોવાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે, પણ એવો કોઈ ગ્રન્થ આજે ઉપલબ્ધ નથી.[3] પછીના સમયનો વિ. સં. ૧૧૬૧ પૂર્વે રચાયેલો **અલંકારદપ્પણ** નામનો પાઇય ગ્રન્થ મળે છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે. આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં

૧. આને અંગે મેં ''અણુઓગદ્દારમાં અને એનાં વિવરણોમાં નવ રસોનું નિરૂપણ'' એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે અને હજી સુધી એના બે જ અંશ ''માનસી'' (વ. ૧૨, અં. ૧, પૃ. ૯૨-૧૦૦ અને વ. ૧૩, અં. ૧, પૃ. ૩૩-૪૦)માં છપાયા છે, જોકે સંપૂર્ણ લેખ આપ્યાને ચારેક વર્ષ થયાં છે.

૨. જુઓ **આગમોનું દિગ્દર્શન** (પૃ. ૨૧૫).

૩. સંઘરક્ખિતે (સંઘરક્ષિતે) અલંકારને અંગે **સુબોધાલંકાર** નામની કૃતિ પાલિમાં રચી છે.

મંગલાચરણરૂપે શ્રુતદેવીની સ્તુતિ કરાયેલી છે એટલે આ ગ્રન્થના કર્તા જૈન હોય એમ જણાય છે, પરંતુ એમનું નામ જાણવામાં નથી. આ ગ્રન્થ જોકે નાનો છે, છતાં પ્રાચીન છે એટલે એ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવો ઘટે. એનાં ચાર પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૨૪)માં અપાયેલાં છે. {મિશ્રીમલજી અભિનંદનગ્રન્થમાં પૃ. ૨૨૯થી પ્રકાશિત પ્ર. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાપીઠ ઈ. ૨૦૦૧.}

જોસેફ ટી. શિપ્લે દ્વારા સંપાદિત Encyclopedia of Literature (Vol. 1, p. 490 ff)માં ડૉ. ઉપાધ્યેએ હરિનો કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics) સંબંધી ગ્રન્થ મળતો નથી એમ કહ્યું છે.

કાવ્યપ્રકાશ જેવાં અલંકારશાસ્ત્રોમાં સમાસોક્તિ અલંકારનાં ઉદાહરણ વગેરે પાઇયમાં અપાયેલાં છે એ પાઇય સાહિત્યનું ગૌરવ સિદ્ધ કરે છે. 'વાયડ' ગચ્છના અમરચન્દ્રસૂરિકૃત **અલંકારપ્રબોધ**માં પાઇય ઉદાહરણ છે ?

સુત્ત(સૂત્ર) બત્રીસ દોષથી મુક્ત હોવું જોઈએ એ વાત વિચારતી વેળા "છવિ" અલંકારથી એ યુક્ત હોવાનું હરિભદ્રસૂરિએ **આવસ્સય**ની વૃત્તિ(પત્ર ૩૭૫)માં કહ્યું છે [1]તો આ અલંકાર ક્યો ?

{**પ્રાકૃત પુષ્કરિણી** : ડૉ. જગદીશચન્દ્ર સંકલિત આ ગ્રન્થમાં - અલંકાર ગ્રન્થોમાં ઉદાહરણરૂપે અપાયેલી ગાથાઓનો સંગ્રહ છે. પ્ર. ચૌખંબા વિદ્યાભવન વારાણસી.}

[2]નાટક

પાંચ [3]સટ્ટય—કાવ્યોમાં નાટક રમ્ય ગણાય છે એટલે આપણે પણ અહીં કાવ્યોના વિચારનો પ્રારંભ નાટકથી જ કરીશું. [4]કેવળ પાઇય ભાષામાં [5]રચાયેલી અને નાટકના એક પ્રકાર નામે સટ્ટય (સં. સટ્ટક) તરીકે ઓળખાવાતી કેટલીક કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે : (૧) **કપ્પૂરમંજરી**, (૨) **વિલાસવતી**, (૩) **ચંદલેહા**, (૪) **આનંદસુંદરી** અને (૫) **સિંગારમંજરી**.

કપ્પૂરમંજરી—ઈ. સ. ૯૦૦ની આસપાસ થઈ ગયેલા અને કેટલાકને મતે [6]'ચારણ'

૧. ''સૂત્ર વિષે પરામર્શ'' નામનો મારો લેખ જૈ. સ પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૨)માં છપાયો છે તેનાં પૃ. ૫૫ અને ૫૭ જોવાં.

૨. બાર રૂપકોનું વિવેચન પૂરું પાડતો રામચન્દ્રસૂરિકૃત **નાટ્યદર્પણ** નામનો જે ગ્રન્થ ગા. પૌ. ગ્રન્થમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં સુચવાયેલાં પાંત્રીસ નાટકો મળતાં નથી.

૩. આના લક્ષણ માટે જુઓ પૃ. ૨૦.

૪. ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછી રચાયેલા **હનુમન્નાટક**માં એના કર્તા સ્પષ્ટપણે કહે છે કે વિષ્ણુના ભક્તો આગળ સંસ્કૃત ભાષા જ શોભે, નહિ કે 'પ્રાકૃત'.

૫. દ્વૈભાસિક નાટકમાં પ્રવેશકમાં કેવળ પાઇય ભાષા બોલનાર પાત્ર હોય છે, જ્યારે વિષ્કંભકમાં કેવળ સંસ્કૃતભાષી કે સંસ્કૃતભાષી અને પાઇયભાષી પાત્ર હોય છે.

૬. જુઓ ચા. ચા. સા. (પૃ. ૨૨).

ગણાતા [1]રાજશેખરની આ કૃતિ છે. ચાર જવનિકાંતરમાં વિભક્ત કરાયેલી આ કૃતિ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. વળી ભારતીય નાટકોના ઇતિહાસના અન્વેષકને તેમજ પ્રાચ્ય તત્ત્વ અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને એ પુષ્કળ સાધન પૂરાં પાડે છે. વામન શિવરામ આપ્ટેએ ઈ. સ. ૧૮૮૬માં Rājaśekhara: his life and writings" **નામનો** જે ૫૪ પૃષ્ઠનો લેખ લખ્યો છે તેમાં (પૃ. ૪૫)માં એમણે કહેવતો-લોકોક્તિઓ-સૂત્રો આપ્યાં છે. ડૉ. સ્ટેન કોનોએ પોતે સંપાદિત કરેલી **કપ્પૂરમંજરીની** [2]આવૃત્તિ(પૃ. ૨૦૫-૨૦૬)માં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. પૃ. ૧૩માં "**हत्थे कंकणं किं दप्पणेणं**" એ કહેવત છે. આ "હાથકંકણને આરસીની શી જરૂર ?" એ ગુજરાતી કહેવતનું સ્મરણ કરાવે છે.

સટ્ટકો માટે આદર્શરૂપ ગણાતી અને ભારતીય સુખાંત કૃતિ (comedy)માં શ્રેષ્ઠ ગણાતી કૃતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલી આ **કપ્પૂરમંજરી**માં હિંડોલચઉત્થીનો ઉલ્લેખ છે. આના જવ. ૪ના નવમા પદ્ય પછી 'વટસાવિત્રી-મહોત્સવ'નું વર્ણન છે. વિશેષમાં ના. શા. (અ. ૨૧)માંના શ્લો. ૧૩૯ ગત પ્રતિશીર્ષનું અને શ્લો. ૧૩૦ ગત પ્રતિશિરસનું સ્મરણ કરાવનાર અને ડૉ. કોનો દ્વારા 'mask' તરીકે સમજાવાયેલ [3]**पडिसीस** શબ્દ આ સટ્ટકમાં એક તો આ મહોત્સવના વર્ણનમાં તેમજ જવ. ૧ના ચોથા પદ્ય તેમજ વીસમા પદ્ય પછી પણ વપરાયેલો છે.

છંદની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, કેમકે એમાંનાં ૧૪૪ [4]પદ્યોમાં જાતજાતનાં છંદો છે. તેમાં વળી વસંતતિલકા ૨૩ વાર, શાર્દૂલવિક્રીડિત ૨૪ વાર અને સ્રગ્ધરા ૧૧ વાર વપરાયેલ છે.

ડૉ. કોનોએ [5]શબ્દ-કોશ આપ્યો છે તેમાં એમણે પાઇય માટે સંસ્કૃત શબ્દો અને અંગ્રેજી અર્થ આપ્યા છે. વિશેષમાં આ આવૃત્તિના અંતમાં એનું અંગ્રેજીમાં સટિપ્પણ ભાષાન્તર છે અને તે ચાર્લ્સ રોકવેલ લેન્મને તૈયાર કરેલું છે. **કપ્પૂરમંજરીની** નવી આવૃત્તિ એમ. એમ. ઘોષ દ્વારા સંપાદિત કરાયેલી છે અને એ ઈ. સ. ૧૯૩૯માં, {ઈ. સ. ૧૯૬૩માં દિલ્હીથી અને ઈ. સ. ૧૯૭૬માં ચૌખંબા વિદ્યાભવન વારાણસીથી} પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. **કપ્પૂરમંજરીનાં**

---

૧. એમણે **વિદ્ધશાલભંજિકા** નામની પોતાની કૃતિ-નાટિકા(૧)માં "वरं तक्कालोवणदा तित्तरी न उण दिहंतरिदा मोरी" એવી કહેવત આપી છે. આનો અર્થ એ છે કે આજે તેતર મળે તો સારું, નહિ કે કાલે મળનારી ઢેલ. વાત્સ્યાયનના **કામસૂત્ર**(પૃ. ૧૯)માં "वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्" (એટલે કે આજે કબૂતર મળે તો તે આવતી કાલે મળનારા મોર કરતાં સારું એવો) ઉલ્લેખ મળે છે. **વિદ્ધશાલભંજિકા** નાટિકામાં મૃગાંકાવલીને કંદુક (દડો) રમતી આલેખાયેલી છે.

૨. Harward Oriental Seriesમાં આ ચોથા ગ્રન્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૩. **પણ્હાવાગરણ** (૧, ૨, પત્ર ૩૦)માં **पडिसीसअ** શબ્દ વપરાયેલો છે. એનો અર્થ પા. સ. મ. (પૃ. ૬૪૭)માં "सिरके प्रतिरूप सिर, पिसात आदिका बनाया हुआ सिर" એવો કરાયો છે.

૪. લગભગ ૪૦ પદ્યો પાઇય છંદોમાં છે. ત્રીજી જવનિકાંતરનાં ૨૯મા અને અને ૩૦મા પદ્યોના છંદનાં નામો જાણવાં બાકી રહે છે.

૫. 'દેશ્ય' શબ્દોની સૂચિ માટે જુઓ પૃ. ૬૦.

[1]ગુજરાતી, હિંદી અને મરાઠી ભાષાન્તર થયેલાં છે.[2] {An Introduction to kurpur Manjari લે. ડૉ. આર. પી. પોદાર પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી} જયસુંદરે **રૂપચંદકુંવરરાસ** (પૃ. ૨૨)માં આ કૃતિને 'શાટક' તરીકે નિર્દેશી છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે :-

"નાટક શકુંતલા સુમુરારિ, 'શાટક' કપ્પૂરમંજરી ધારિ."

હસ્તિમલ્લનાં નાટકો—[3]ઈ. સ. ૧૨૯૦થી ૧૩૪૭ના ગાળામાં વિદ્યમાન, સં. અને કાનડી ભાષાના જાણકાર અને ગોવિંદભટ્ટના પુત્ર દિગંબર હસ્તિમલ્લે **અંજના-પવનંજય**, **મૈથિલી-કલ્યાણ**, [4]**વિક્રાન્તકૌરવ** યાને **સુલોચના** અને **સુભદ્રાહરણ** એમ ચાર નાટકો રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત **ઉદયનરાજ**, **ભરતરાજ** અને **મેઘેશ્વર** એ ત્રણ નાટકો તેમજ **પ્રતિષ્ઠાતિલક** પણ એમની કૃતિ તરીકે ગણાવાય છે.[6] {'રૂપકાર હસ્તિમલ્લ એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન'— લે. ડૉ. કંછેદીલાલ જૈન પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર...વૈશાલી.}

વિલાસવતી—**ભવિસયત્તકહા**ની ડૉ. ગુણેકૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૯)માં આનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સંબંધમાં કશી વિશેષ માહિતી ત્યાં અપાયેલી નથી, સિવાય કે આ સટ્ટકમાંથી **માર્કંડેય**. **પ્રાકૃતસર્વસ્વ**(૫-૧૩૧)માં છઠ્ઠી વિભક્તિનો ચતુર્થી તરીકે ઉપયોગ બતાવતી વેળા નીચે મુજબનું એમાંથી અવતરણ આપી એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :-

"पाणाअ गओ भमरो लब्भइ दुक्खं मइंदेसु ।
सुहाअ रज्ज किर होइ रण्णो । इति मम *विलासवतीसट्टके*"

આમ આ ઉલ્લેખ ચંદલેહા સટ્ટકની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૪૩)માં અપાયેલો છે. **વિલાસવતી**ની કોઈ હાથપોથી હજી સુધી મળી આવી નથી. એ મળે તો આ સટ્ટકના સ્વરૂપ ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પડે.

ચંદલેહા—આ **રુદ્રદાસે** રચેલું [7]સટ્ટક છે. એની સ્થાપનામાં કર્તાએ પોતાનો ટૂંક પરિચય

---

૧. દલપતરામ ભાઈશંકર રાવળે ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું છે અને એ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિંદી ભાષાંતર કવિ હરિશ્ચન્દ્રે કર્યું છે અને તે ઈ. સ. ૧૮૮૩માં છપાયેલું છે. એવી રીતે વામન શાસ્ત્રી ઈસ્લમપુરકરે રચેલું મરાઠી ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૮૯૦માં છપાયેલું છે.

૨. આ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃત ટીકા પણ છે.

૩. જુઓ જૈનાચાર્ય(પૃ. ૧૩૬).

૪. આ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત છે.

૫. આ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

૬. જુઓ જૈનાચાર્ય (પૃ. ૧૩૭).

૭. ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૫ના અંતમાં આ સટ્ટક સંસ્કૃત છાયા, અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના ઈત્યાદિ સહિત છપાયેલ છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યેના હાથે થયું છે. એમાં આ સટ્ટકનો અંગ્રેજીમાં સાર અપાયો છે.

આપ્યો છે. એ ઉપરથી આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે રુદ્રદાસ 'પારાશવ' વંશના છે કે જે વંશના માણસો બ્રાહ્મણોના ભક્ત, સુવિખ્યાત અને સાહિત્યવિષયક કૃતિઓ રચનાર હતા. રુદ્રદાસ, એ રુદ્ર અને શ્રીકંઠના શિષ્ય થાય છે. ઈ. સ. ૧૫૮૫ની કૃતિ નામે **નારાયણીય**ના ઉપર **ભક્તપ્રિયા** નામની ટીકાના રચનારનું નામ રુદ્ર છે. તેઓ આ રુદ્રથી અભિન્ન હોય એમ બનવાજોગ છે. **સોરિચરિત્ત** નામની પાઇય કૃતિના કર્તા **શ્રીકંઠે** રુદ્રને આ કૃતિમાં પોતાના સહાધ્યાયી તરીકે ઓળખાવ્યા છે.એ ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્રીકંઠ ને આ શ્રીકંઠ એક હોવાની કલ્પના કરાય છે. કાલિકટના ઝામોરિન રુદ્રદાસ, રુદ્ર અને શ્રીકંઠના આશ્રયદાતા હતા. **ચંદલેહા**માં જે માનવેદના લગ્નનું વર્ણન છે તે રુદ્રદાસના સમકાલીન ઝામોરીન હોય એમ જણાય છે. એ ઝમોરીન તે માનવેદ બીજા હોય એમ મનાય છે. એઓ ઈ. સ. ૧૬૫૮માં ગાદીએ બેઠા અને એમણે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ આધારે રુદ્રદાસનો સમય ઈ. સ. ૧૬૬૦ની આસપાસનો ગણાય છે.

ચંદલેહાનો પ્રારંભ સ્થાપનાથી થાય છે. ત્રણ દશ્યો બાદ પ્રથમ યવનિકાંતર આવે છે. એમાં પાંચ દશ્યો છે. એવી રીતે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા યવન્તિકાંતરમાં ચાર, બે અને પાંચ દશ્યો અનુક્રમે છે. આ સટ્ટકમાં વિષુવોત્સવની ઉજવણી વર્ણવાયેલી છે.

અંગના રાજા ચન્દ્રવર્મનને ચન્દ્રલેખા નામની ખૂબસુરત પુત્રી હતી. આ પુત્રીની માતા અને માનવેદની રાણી એ બંને બેનો થાય. ચન્દ્રલેખાના શરીર ઉપરનાં ચિહ્નો જોઈ અને એને પરણનાર ચક્રવર્તી થશે એવી આગાહી કરાઈ હતી.

એક વેળા વસંત ઋતુમાં રાજા સિંધુનાથે માનવેદને 'ચિંતામણિ' રત્ન ભેટ મોકલાવ્યું. એ રત્નનો પ્રભાવ એવો હતો કે એનાથી જેની અભિલાષા કરાય તે પૂર્ણ થાય. માનવેદને ચક્રવર્તી બનવાની હોંસ હતી.

'ચિંતામણિ' રત્ન દેવતા વડે અધિષ્ઠિત હતું. એ જાણીને વિદૂષકે પૃથ્વી ઉપરની સુંદરમાં સુંદર કન્યાને પોતાની અને રાજાની પાસે હાજર કરવા એ દેવતાને વિજ્ઞપ્તિ કરી. એ ઉપરથી ચંપાના બાગમાં રમતી ચન્દ્રલેખા એકાએક માનવેદના મહેલમાં આવી. એ કોણ છે તે એના અધિષ્ઠાયક દેવતા સિવાય કોઈને ખબર ન હતી. એનું સૌંદર્ય જોઈ બધાં અચંબો પામ્યાં, રાણીએ એનું સ્વાગત કર્યું. માનવેદ રાજા તો એને જોઈને કામાતુર થઈ ગયો. એક વેળા સંગીતના જલસામાં રાજા એને મળ્યો અને બીજી વાર કદલીગૃહમાં મળ્યો. રાણીને આગળ ઉપર જાણ થતાં એણે ચન્દ્રલેખા પર પહેરો રખાવ્યો.

ચન્દ્રલેખાનો ભાઈ ચન્દ્રકેતુ વિષુવોત્સવને પ્રસંગે માનવેદને ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેણે રાણીને ચન્દ્રલેખા ગુમ થયાના સમાચાર કહ્યા. રાણીએ રાજાને તપાસ કરવા કહ્યું. રાજાએ હાજર રહેલા તમામ રાજાને પૂછ્યું : તમારામાંથી કોઈએ ચન્દ્રલેખાનું હરણ કર્યું છે ? સૌએ સોગનપૂર્વક ના પાડી એટલે રાજાએ 'ચિંતામણિ' રત્નના દેવતાને ચન્દ્રલેખા હાજર કરવા પ્રાર્થના કરી. તેણે તેમ કર્યું અને રાણીને કહ્યું કે માનવેદ સાથે એનાં લગ્ન કરવા બાબત સંમતિ આપ. રાણીએ હા પાડી અને રાજાના મનોરથ ફળ્યા.

આ ચંદલેહા સટ્ટયની એક હાથપોથી મદ્રાસમાં છે અને એમાં એની છાયા છે. બીજી એક હાથપોથી ત્રાવણકોરના રાજાના પુસ્તકાલયમાં છે.

આનંદસુંદરી—આ સટ્ટયના કર્તાનું નામ ઘનશ્યામ છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૦૦માં થયો હતો ને એમનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૭૫૦માં થયું હતું. ૨૯ વર્ષની વયે એઓ તાંજોરના રાજા તુક્કોજી (ઈ. સ. ૧૭૨૯-૧૭૩૫)ના પ્રધાન બન્યા હતા. એમણે ૬૪ ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં, ૨૦ પાઈયમાં અને ૨૫ 'દેશી' ભાષામાં રચ્યા હતા. એઓ પોતાને 'સર્વભાષાકવિ' તરીકે ઓળખાવતા હતા. એમણે આ **આનંદસુંદરી** ઉપરાંત **વૈકુંઠચરિત** નામનો અને એક નામ વિનાનો એમ બે સટ્ટકો રચ્યા છે એમ કેટલાક માને છે. આ **આનંદસુંદરી**નો સારાંશ ચંદલેહાની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૪૯-૫૨)માં અપાયેલો છે. {સંપા. એ. એન. ઉપાધ્યે પ્રકા. મોતીલાલ બનારસીદાસ.}

સિંગારમંજરી—લક્ષ્મીધરના પુત્ર વિશ્વેશ્વરે આ સટ્ટય ઈ. સ. ના ૧૮મા સૈકામાં રચેલો છે. એનો સાર ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪-૪૭)માં અપાયેલો છે. આમાં પણ ચાર યવનિકાંતર છે અને બધાં જ પાત્રો પાઇય બોલે છે. {કાવ્યમાલા ભા.૮ પ્ર. નિર્ણયસાગર અને પ્ર. સુચેતા માધવ રણદિવે દ્વારા સતારાથી પ્રકાશિત છે.}

ઈ. સ.ના ૧૮મા સૈકામાં ઘનશ્યામે **નવગ્ગહચરિય** નામનું સટ્ટય અને **કલિદૂષણ** નામની સમસંસ્કૃત કૃતિ રચી છે.

વીથી—રામપાણિવાદે **ચંદ્રિકા** અને [1]**લીલાવતી** નામની બે વીથી રચી છે.

[2]ઉપલબ્ધ નાટકોને ઉદ્દેશીને મારે બે બાબત કહેવાની છે :-

(૧) આ નાટકોનાં સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણો ભાગ્યે જ જોવાય છે. પાઈયના નહિ જેવા અભ્યાસીઓને હાથે એનાં સંપાદન થયાં હોય એમ લાગે છે, અથવા તો સંપાદક પાઈયના કદાચ વિશિષ્ટ અભ્યાસી હશે તો તેઓ સંસ્કૃત તરફ વિશેષ પક્ષપાત સેવી પાઈયની ઘૃણા કરનારા હોય એવો ભાસ થાય છે. એક તો આવાં સંસ્કરણો છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરું, હમણાં હમણાં તો કેટલાક સંપાદકો નાટકમાં આવતાં પાઈય ભાગની છાયા મૂળમાં રજૂ કરે છે, અને એ મૂળ લખાણને ટિપ્પણ માટેનું ગૌણ સ્થાન આપે છે. આ ખરેખર વિચારણીય છે.

(૨) ભાસના નાટકોનું પાઈયની દૃષ્ટિએ જે કંઈ અવલોકન થયું છે તેટલું પણ અન્ય નાટકોનું ભાગ્યે જ થયેલું જોવાય છે. આથી નાટકોનું પાઈયની દૃષ્ટિએ જે મૂલ્યાંકન થવું ઘટે તે થયું નથી અને એથી તો કાલિદાસ જેવા કવિઓનું પણ પાઈય ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ પૂરેપૂરું વિચારાયું નથી. આ પ્રકારની સ્થિતિ સત્વર સુધારો માગે છે અને એ દિશામાં સક્રિયતા શીઘ્ર

---

૧. આ એક અંકવાળી વીથી ઈ. સ. ૧૯૪૭માં Journal of the Travancore Univ. Oriental Mss. Library (III, 2-3)માં છપાઈ છે.

૨. સં. ના. વિ. ૩. (પૃ. ૩૭)માં એવો નિર્દેશ છે કે હિમાંશુવિજયના મત પ્રમાણે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામે એક નાટક પણ તેમણે (કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય દેવચન્દ્રએ) લખ્યું છે તેમ 'કાવ્યાનુશાસન' નામે અલંકાર ઉપર પણ તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે.' એના એક ભાગમાં નાટ્યનું વિવેચન છે."

સધાય તે માટે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓએ નાટકોની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિઓ સંસ્કૃત અને પાઇય એ ઉભય ભાષાના નિષ્ણાતો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવી ઘટે.

આવૃત્તિઓની આલોચના—[1]**મૃચ્છકટિક** નાટકમાં જાતજાતની પાઇય ભાષા વપરાયેલી છે એટલે એના અભ્યાસી માટે આવું બીજું એકે નાટક નથી. એથી તો આ કૃતિની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર જણાશે, જોકે B S Sમાં ઈ. સ. ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી અને **ગોડબોલે** દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિ પાઇયની દૃષ્ટિએ ઠીક છે. પાઇયના અભ્યાસીને **ભાંડારકર** દ્વારા સંપાદિત **માલતીમાધવ**ની બીજી આવૃત્તિ (ઈ. સ. ૧૯૦૫), **તેલંગ** દ્વારા સંપાદિત **મુદ્રારાક્ષસ**ની ત્રીજી આવૃત્તિ (ઈ. સ. ૧૯૦૦), **કેપ્પેલેર** (Cappeller) દ્વારા સંપાદિત **રત્નાવલી**ની બીજી આવૃત્તિ, [2]**લીડર્સ** (Lüders) દ્વારા સંપાદિત **અશ્વઘોષ**નાં નાટકોના અંશો (ઈ. સ. ૧૯૧૧) ઇત્યાદિ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. પ્રો. **દેવધર** અને પ્રો. **સુરુ** દ્વારા સંપાદિત **રત્નાવલી**માં અને પ્રો. **સુરુ** દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૨૮માં સંપાદિત **પ્રિયદર્શિકા**માં પાઇય ભાગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાયેલો છે. **મોહપરાજય** અને **નલવિલાસ**ની અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૧૮ અને ઈ. સ. ૧૯૨૬ની આવૃત્તિઓ પણ રસપ્રદ છે, કેમકે એમાં સિ. હે.ને અનુસરીને પાઇય ભાષા યોજાયેલી છે.

નાટકોમાં જે વિવિધ પ્રકારની પાઇય ભાષા વપરાય છે તેનું શું કારણ ઇત્યાદિ હકીકત સિલ્વન **લેવિ**એ Le Theatre Indien (પૅરિસ, ઈ. સ. ૧૮૯૦)માં અને **કીથે** Sanskrit Drama[3] (ઑક્સફર્ડ, ઈ. સ. ૧૯૨૪)માં સારી રીતે વિચારી છે.

યુક્તિપ્રબોધ નાટક—૧૮મા સૈકામાં થઈ ગયેલા [4]**મેઘવિજય** મહોપાધ્યાયે પચ્ચીસ ગાથામાં આ પાઇય કૃતિ રચી છે.[5] એમાં યુક્તિપૂર્વક યથાર્થ સમજણ આપવા પ્રયાસ કરાયો છે. એ રીતે 'યુક્તિપ્રબોધ' એવું એનું સંસ્કૃત નામ સાર્થક છે. નવીન દિગંબરોએ-ખાસ કરીને **બનારસીદાસે** જે વિચિત્ર નાટક આ સંસારરૂપ રંગભૂમિ ઉપર ભજવ્યું તેનો આબેહૂબ ચિતાર અહીં અપાયો છે. આ દૃષ્ટિએ આ નાટક છે, નહિ કે નાટકના સુપ્રસિદ્ધ અર્થમાં. આમાં બનારસીદાસના મતનું ખંડન છે. આથી તો પહેલી ગાથામાં **વાણારસીયમયભેય** એમ આનું નામ સૂચવાયું છે. આ મતભેદ વિ. સં. ૧૬૮૦માં ઉદ્ભવ્યો એમ ૧૮મી ગાથામાં કહ્યું છે.

---

૧. આ નાટકમાં ચારુદત્તની પત્ની ધૂતા અને ગણિકા વસંતસેના ગ્રીસની કુલાંગના અને વીરાંગના નામે Hetairaeનું સ્મરણ કરાવે છે.

૨. એમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે આ ત્રૂટક નાટકો માગધી, અર્ધમાગધી અને શૌરસેનીના પ્રાચીન રૂપો રજૂ કરે છે.

૩. આમાં મહત્ત્વનાં અનેક નાટકોની પાઇયની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા સંક્ષેપમાં રજૂ કરાયેલી છે.

૪. એમનો પરિચય મેં ''भक्तामर-कल्याणमन्दिर-नमिऊणस्तोत्रत्रयम्''ની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૨૩-૨૮)માં આપ્યો છે.

૫. આના ઉપર સંસ્કૃતમાં ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે. એ મૂળ તેમજ સંસ્કૃત છાયા સહિત ઋ. કે. શ્વેતાંબર સંસ્થા (રતલામ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં છપાઈ છે.

૧૨મી ગાથામાં માત્ર વિવિધ ગાથા, દોહા વગેરેમાં બનારસીદાસે **બાણારસીવિલાસ** રચ્યાની વાત છે. આ કૃતિનો પરિચય જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૪)માં અપાયો છે. એમાં નાન્દી, સૂત્રધાર, નેપથ્ય, રંગાચાર્ય, પૂર્વરંગ, નટી, નટ, અભિનય ઇત્યાદિ શબ્દો અમુક અમુક ગાથાઓની હકીકતને અંગે વૃત્તિમાં વપરાયા છે. પહેલી આઠ ગાથામાં પૂર્વરંગ અપાયો છે.

કથા, ચરિત્ર ઇત્યાદિ

જૈન સાહિત્ય એમાં આવતી જાતજાતની કથાઓ, રસિક કહાણીઓ, અદ્‌ભુત કિસ્સાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, કલ્પિત [1]આખ્યાયિકાઓ ઇત્યાદિ વડે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને આ જાતનું સાહિત્ય રચવા માટે [2]જૈન ગ્રન્થકારોએ પણ ખૂબ નામના મેળવી છે. જૈન વાઙ્‌મયના આ સમગ્ર વિભાગને 'ધર્મકથાનુયોગ' તરીકે ઓળખાવાય છે, અને નાયાધમ્મકહા એ એનો બેનમૂન નમૂનો છે.

જીવનને ઉન્નત અને ચારિત્ર્યશાળી બનાવવાની નૈતિક પ્રેરણા આપનારી તેમજ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ કડીઓ પૂરી પાડનારી આ કથાઓ પૈકી અહીં તો કેવળ [3]પાઇય ભાષામાં ગૂંથાયેલી કથા વગેરેનો જ વિચાર પ્રસ્તુત છે. એની શરૂઆત જૈન આગમોમાં મળી આવતી કથાઓના નિર્દેશથી કરીશું, પણ તેમ કરવા પૂર્વે લુપ્ત થયેલી કેટલીક કથાઓની નોંધ લઈશું. {"પ્રાકૃત કે પ્રતિનિધિ મહાકાવ્ય" ડૉ. શૈલેન્દ્ર કુમાર રાય, પ્ર. પ્રા. જૈન શાસ્ત્ર વૈશાલી.}

કથાત્મક કૃતિઓનો નાશ અને તેની ભાષા—ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન એવા આગમ નામે **અણુઓગદ્દાર**(સુ. ૧૩૦)માં નિર્દેશાયેલી અને 'સાતવાહન'વંશી

---

૧. વાસવદત્તા, કાદંબરી, નલચરિત, દશકુમારચરિત ઇત્યાદિ અજૈન કૃતિઓ 'આખ્યાયિકા' ગણાય છે. આવી આખ્યાયિકામાં લોકપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખી કથાવસ્તુની સંકલના કરાય છે. આના વિસ્તારમાં નાયકાદિના પૂર્વ ભવ અને અવાંતર ભવનાં વર્ણનોનો ફાળો હોય છે. આ શૃંગાર ઇત્યાદિ વિવિધ રસોથી વિભૂષિત હોય છે. આ પ્રકારની કથાઓની શૈલી પૌરાણિક શૈલીથી ભિન્ન હોય છે. આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી અને ઉપલબ્ધ એવી જૈન કથા તે **સમરાઇચ્ચકહા**, **કુવલયમાલા** ઇત્યાદિ છે.

૨. સ્વપરનું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કરવાની ભાવનાવાળા નિર્ગ્રંથોએ પોતાની પ્રતિભાના પ્રભાવે કથાસુંદરીને (**કુવલયમાલા**ના પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ) નવોઢાની જેમ અલંકારોથી વિભૂષિત, સુભગ, લલિત પદોવાળી, મૃદુ અને મંજુલ ઉલ્લાસવાળી બનાવી સહૃદયના મનને આનંદ આપવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે.

૩. પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કાવ્યનો નાયક સાધારણ શ્રેણીની વ્યક્તિ હોઈ શકે છે એ વાત સંસ્કૃત સાહિત્યથી ભિન્ન તરી આવે છે (જુઓ પ્રેમી અભિનંદન-ગ્રન્થનું પૃ. ૪૬૪). 'અપભ્રંશ' કૃતિઓમાં ધાર્મિક વાતાવરણ જમાવવાની વાત બાજુ પર રાખીએ તો એ સિવાયની અન્ય પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે કરાયું છે. જૈન સાહિત્યે ભાવ-ધારા, વિષય છંદ, શૈલી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું સાહિત્યિક ઉપકરણ હિંદી સાહિત્યને અર્પ્યું છે (જુઓ પ્રે. અ. ગ્રં. નું પૃ. ૪૬૯).

રાજા હાલની વિદ્વત્-સભાના એક પ્રતિષ્ઠિત કવિ પાદલિપ્તસૂરિએ જ. મ.માં રચેલી [1]તરંગવઈ આજે અનુપલબ્ધ છે. સદ્ભાગ્યે એનો સારાંશ તરંગલોલામાં જળવાઈ રહ્યો છે. {કહાવલીમાં પણ તરંગવતીનો સંક્ષેપ છે. આ ઉપરાંત 'સંખિત્ત તરંગવઈ કહા' પ્રાચીન કવિ નિબદ્ધ મળે છે. ૧૬૪૨ ગાથા પ્રમાણ આ રચનામાં પાદલિપ્તસૂરિએ રચેલી ગાથાઓમાંથી જ પસંદગી કરીને અને દેશ્ય શબ્દો ટાળીને સંક્ષેપ કર્યાનું કર્તા જણાવે છે. ગુજ. અનુવાદ સાથે સંપા. હરિવલ્લભ ભાયાણી. પ્ર. લા. દ. ઈ. સ. ૧૯૭૯.} આ આખ્યાયિકાની પદ્ધતિએ રચાયેલી તરંગવઈ ઉપરાંત આપણે [2]નરવાહણદત્તકહા અને [3]મગહસેણા એ બે કૃતિઓ પણ ગુમાવી છે. આ બંને કૃતિનો તેમજ [4]તરંગવઈનો ને [5]મલયવઈનો ઉલ્લેખ વિસેસનિસીહચુણ્ણિમાં છે.

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ દેવચન્દ્રે સંતિનાહચરિયમાં સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણક અને ભદ્રબાહુએ રચેલી જે [6]વસુદેવચરિય નામની કૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે અને [7]નમ્મયાસુન્દરીની કથાના અંતમાં જે ભદ્રબાહુકૃત હરિપિતૃહિંડીનો ઉલ્લેખ છે[8] તે બંને એક છે કે કેમ ? વળી આ ભદ્રબાહુ તે કોણ છે એ પણ પ્રશ્ન છે. તેમ છતાં આ બંને કૃતિઓને અભિન્ન માનીએ અને ભદ્રબાહુને 'ચતુર્દશપૂર્વધર' માની લઈએ તો તેમની આ કૃતિ આજે મળતી નથી એમ કહેવું પડે વ. હિંડીમાં પ્રિયંગુસુંદરી-લંભક અને કેતુમતી-લંભકમાં તેમજ બીજા પણ કેટલાક લંભકોમાં અનેક સ્થળે કોઈ સળંગ છંદ ભ્રષ્ટ થઈ જવાથી તેના અંશો

---

૧. આનો ઉલ્લેખ વિસેસા.(ગા. ૧૫૦૮)માં તેમજ દસવેયાલિયચુણ્ણિ (પત્ર ૧૦૯)માં છે. તરંગવઈ-વિસેસાવસ્સયની હેમચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહદ્વૃત્તિ નામે શિષ્યહિતા (પત્ર ૬૪૯)માં તરંગવઈનો લૌકિક કથા તરીકે ઉલ્લેખ છે તો શું આ કથા અણુઓગદાર (સુ. ૧૩૦, પત્ર ૧૪૯આ) ઇત્યાદિમાં લોકોત્તર કથા તરકે નિર્દેશાયેલી કથાથી ભિન્ન છે ? આને બદલે ૫. એ. આ. (પૃ. ૨૦૩)માં હરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ છે તે ભૂલભરેલો છે.

૨-૪. પહેલી કથાનો લૌકિક કથા તરીકે અને બીજી બેનો લોકોત્તર કથા તરીકે વિસેસનિસીહચુણ્ણિમાં નિર્દેશ છે. વસુદેવહિણ્ડીમાં જે નરવાહણદત્તકહાનો ઉલ્લેખ છે તે શું આ જ કૃતિ છે?

૫. આનો ઉલ્લેખ અણુઓગદાર(સુ. ૧૩૦)માં છે.

૬. શું વ. હિંડીની રચનામાં આ કૃતિનો કંઈ ઉપયોગ થયો હશે ખરો ? કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની ટીકા રચનારા માણિક્યચન્દ્રે પોતાની સંસ્કૃત કૃતિ નામે શાન્તિનાથચરિત્રના પ્રારંભમાં ભદ્રબાહુસ્વામિની સ્તુતિ કરતાં એમને સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણક વસુદેવવૃત્તના અર્થાત્ વસુદેવચરિતના કર્તા તરીકે નિર્દેશ્યા છે. વાચક સંઘદાસે પૃ. ૨માં પઢમાણુઓગમાંના વસુદેવચરિયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ભદ્રબાહુસ્વામિની આ નામની કૃતિ વિષે એમણે કશું કહ્યું નથી.

૭. અજ્ઞાતકર્તૃક નર્મદાસુન્દરીકથાના અંતમાં આ કથા ભદ્રબાહુસ્વામિકૃત હરિપિતૃહિંડીમાંથી એટલે કે વ. હિંડીમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાનું લખ્યું છે. દેવચન્દ્રસૂરિએ મૂલશુદ્ધિ ઉપરની ટીકામાં નમ્મયાસુંદરીકહા આપી છે અને એ હરિજણયસુહિંડી અર્થાત્ વ. હિંડીને આધારે રચ્યાનું કહ્યું છે. નવાઈની વાત એ છે કે આજે ઉપલબ્ધ થયેલ વ. હિંડીના એકે ખંડમાં 'નમ્મયાસુંદરીકહા' નથી. શું પ્રથમ ખંડના ૧૯ અને ૨૦ એ ક્રમાંકવાળા બે લંભકો નાશ પામેલા મનાય છે તેમાં આ કથા હશે ?

૮. જુઓ પ્રિયંકરનૃપકથાની મારી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧).

છૂટા પડતાં જેવાં વાક્યો બને તેવાં વાક્યો—પદ્યગંધી વાક્યો નજરે પડે છે. આ ઉપરથી વ.હિંડીની પૂર્વે કોઈ પદ્યાત્મક **વસુદેવચરિય** હશે એમ લાગે છે અને એ તે સમયના લોકોને કંઠસ્થ હશે. એ આજે ઉપલબ્ધ નથી.

ધર્મકીર્તિ (ઈ. સ. ૬૫૦)નો અને એમના **પ્રમાણ-વિનિશ્ચય**નો ઉલ્લેખ કરતી **'ગંધહસ્તી' સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થસૂત્ર**ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા(ભા. ૧, પૃ. ૩૮૦)માં **બંધુમતી-આખ્યાયિકાનો** નિર્દેશ છે. આ આખ્યાયિકા આજે મળતી નથી. જો એ પાઈય કૃતિ હોય તો આપણે આ પાઈય કથાત્મક કૃતિ ગુમાવી છે.

કુવલયમાલામાં જે **[1]હરિવંસચરિય**નો અને **[2]સુલોચણાકહા**નો નિર્દેશ છે એ વિષે તેમજ **અષ્ટાધ્યાયી** (૪, ૩, ૮૭) ઉપરના **પંતજલિકૃત મહાભાષ્ય**માં નિર્દેશાયેલી **વાસવદત્તા, સુમનોત્તરા, ઉર્વશી** અને **ભૈમરથી** એ ચાર આખ્યાયિકાઓ વિષે આપણે અંધારામાં છીએ એટલે એની ભાષા વિષે શું કહેવાય ?

{ડૉ. ભોલાશંકર વ્યાસે 'ભારતીય સાહિત્યકી રૂપરેખા' પૃ. ૭૨માં કુવલયાશ્વ ચરિત પ્રાકૃત મહાકાવ્ય મળતું નથી. એમ જણાવ્યું છે.}

ઈ.સ.ના પંદરમા સૈકાના **ધર્મસૂરિ**એ **હંસસંદેસ**ની પાઈયમાં રચના કરી હતી તે આજે ઉપલબ્ધ નથી.[3] વિશેષમાં એમણે રચેલું **કંસવધ** નાટક પણ લુપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે.

"જૈન યુગ" (પુ. ૧, અં. ૩, પૃ. ૮૭)માં મુનિ (હવે પં.) **કલ્યાણવિજયજી** "આપણાં પ્રાભૃતો" નામના લેખમાં કહે છે :-

"**ગોવિંદનિર્યુક્તિ, સિદ્ધિવિનિશ્ચય** આદિ **સમ્મતિ-તર્ક**ની કોટિના દાર્શનિક ગ્રન્થો, તથા **ગુણાઢ્ય**ની **નરવાહનદત્તકથા (બૃહત્કથા)** અને **બાણભટ્ટ**ની **કાદંબરી**ને ટક્કર મારનારી **તરંગવતી, મલયવતી, મગધસેના, ચટકચરિત, અશોકવતી**[4] વગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન બૃહત્કથાઓ આજે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. આ કેટલા દુઃખનો વિષય છે ?"

આ ઉલ્લેખમાં નિર્દેશાયેલી **મલયવતી, અશોકવતી** અને **ચટકચરિત** જો પાઈયમાં રચાયેલાં હોય તો તેટલું પાઈય કથાત્મક સાહિત્ય નાશ પામેલું ગણાય.

આગમોમાં કથા—જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આગમોમાં **નાયાધમ્મકહા** નામનું છઠ્ઠું અંગ અ. મા.માં રચાયેલી કથાઓનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. એ

---

૧. આના કર્તા વિમલસૂરિ છે. એમનું રચેલું પઉમચરિય આજે મોજુદ છે. જુઓ પૃ. ૮૫-૮૯.

૨. જુઓ પૃ. ૧૦૨.

૩. જુઓ કંસવહની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૬).

૪. "સોઢલે ઉદયસુંદરીકથામાં અશોકવતીનો નિર્દેશ કરી એના કર્તા શ્વે. ચંદનાચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અશોકવતી સં.માં હશે." પં. લાલચન્દ્ર ગાંધી.

કથાઓ તેમજ **ઉવાસગદસા** નામના સાતમા અંગમાંની પણ અ. મા.માં રચાયેલી કથાઓ ટૂંકી વાર્તાઓના ઉદ્‌ગમ અને વિકાસ સમજવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. અગિયારમા અંગરૂપ ગણાતા **વિવાગસુય**માં કથાઓ છે. **ઉત્તરજ્ઝયણ**માં તેમજ **નંદી** (ગા. ૬૩-૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૦ ને ૭૨-૭૪)માં કેટલીક [1]કથાઓનું સૂચન છે.

પઉમચરિય—જે ભાષાને આધુનિક વિદ્વાનો જ. મ.નું નામ આપે છે તેમાં વિવિધ પ્રકારનું કથાસાહિત્ય મળે છે,[2] જોકે કેટલુંયે અત્યાર અગાઉ નાશ પામ્યું છે. આ વિશાળ સાહિત્યમાં પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો, અર્ધ ઐતિહાસિક પ્રબંધો, રાજા-મહારાજાઓની વાર્તાઓ, લોકપ્રિય અદ્‌ભુત કહાણીઓ ઇત્યાદિ નજરે પડે છે. આ બધાંમાં **રામાયણ** અને **મહાભારત** જેવા વીરરસાત્મક મહાકાવ્યો(epic)નું સ્મરણ કરાવનારું અને પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલું અને પ્રણેતાએ '[3]પુરાણ' તરીકે નિર્દેશેલું [4]**પઉમચરિય** યાને [5]**રાહવચરિય** ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અગ્રિમ સ્થાન ભોગવે છે. આને સાક્ષરો "oldest available Jain epic" તરીકે ઓળખાવે છે. એના કર્તાનું નામ **વિમલસૂરિ** છે. એઓ 'નાઇલ' (નાગિલ) વંશના આચાર્ય રાહુના શિષ્ય વિજયના શિષ્ય થાય છે. **રામાયણ**ના કર્તા [6]વાલ્મીકિએ સાચું **રામચરિત્ર** આપ્યું નથી એવો આ **પઉમચરિય** (ઉ. ૨, શ્લો. ૧૧૬)માં ઉલ્લેખ છે.

વાલ્મીકિના [7]**રામાયણ** કરતાં આ કૃતિ કેટલીક બાબતોમાં જુદી પડે છે. જેમકે (૧)

---

૧. આ કથાઓનું સંતુલન Kalipada Mitra (કાલિપદ મિત્રે) Some tales of Ancient Israel, their Originals and Paralles નામના લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ IHQ (Vol. XIX, Nos. 3-4)માં છપાયેલો છે.

૨. આની રૂપરેખા ડૉ. એ. એમ. ઘાટગેએ "Narrative literature in Jain Māhārāṣṭrī" નામના લેખમાં આલેખી છે. જુઓ ABORI (Vol. XVI, pts. I-II, pp. 26-43).

૩. જુઓ પહેલા ઉદ્દેશનું નીચે મુજબનું ૩૨મું પદ્ય :-

''ठिइ-वंससमुप्पत्ती पत्थाण-रणं लवंकुसुप्पत्ती ।
निव्वाणमणेयभवा सत्त पुराणेऽत्थ अहिगारा ॥३२॥''

પવ્વ ૧૧૮, શ્લો. ૧૧૧માં પણ 'પુરાણ' એવો ઉલ્લેખ છે.

૪. આ નામ પહેલા ઉદ્દેસના પાંચમા તેમજ આઠમા પદ્યમાં છે.

૫. આ નામ અંતિમ પવ્વ(શ્લો. ૧૧૮)માં છે અને એમાં **નારાયણસીરિચરિય**નો ઉલ્લેખ છે. એ ઉલ્લેખ ગ્રન્થવાચક છે કે વિષયસૂચક ?

૬. વાલ્મીકિના **રામાયણ**નું અંગ્રેજીમાં ગદ્યમાં ભાષાંતર બે પાદરીઓ કેરે અને માર્શમેન તરફથી ઈ. સ. ૧૮૦૬માં થયું હતું. આ **રામાયણ**ના થોડા ભાગનું લૅટિનમાં થયેલું ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૮૨૯માં ઑગસ્ટસ વિલ્યમ ફોન શેજલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. **રામાયણ**નું ઇટાલિયન ભાષામાં ભાષાંતર ૧૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં શાહી આશ્રય નીચે થયું હતું. **રામાયણ** તેમજ **મહાભારત**નું રસિયાની ભાષામાં ભાષાંતર થયેલું છે. જુઓ ''ગુજરાતી''નો તા. ૧૩-૩-૪૯નો અંક.

૭. આ **રામાયણ**થી **રઘુવંશ**માંનું પણ રામનું ચરિત્ર જુદું પડે છે.

આ કૃતિ પ્રમાણે રાવણનો વધ લક્ષ્મણે કર્યો હતો. (૨) વાનર એ વિદ્યાધરની એક જાત છે અને એ નામ એમની ધજા ઉપરનાં ચિહ્નોને આભારી છે. (૩) આમાં સુવર્ણમૃગની હકીકત આવતી નથી.[૧]

આ લગભગ ૯,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણક કૃતિને ૧૧૮ [૨]વિભાગોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એ પદ્મનું અર્થાત્ રામનું ચરિત્ર પૂરું પાડે છે, અને તેનું કારણ **રામાયણ**ની કથા તરફ લોકોની પ્રીતિ હોય એમ જણાય છે. ઉ. ૧, શ્લો, ૩૨માં[૩] સૂચવાયા મુજબ અહીં સાત અધિકારો છે : (૧) સ્થિતિ, (૨) વંશની ઉત્પત્તિ, (૩) પ્રસ્થાન, (૪) યુદ્ધ, (૫) લવ અને કુશની ઉત્પત્તિ, (૬) નિર્વાણ અને (૭) અનેક ભવો.

આ **પઉમચરિય**માં ઉ. ૩, શ્લો. ૪૮-૫૬માં [૪]ચૌદ કુલકરોનો (નહિ કે સાત, દસ કે પંદરનો) અધિકાર છે. ઉ. ૧૭, શ્લો. ૧૦૭માં હનુમાનની જન્મતિથિ તરીકે ચૈત્ર વદ આઠમનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં એ સમયે રાહુ અને કેતુ સિવાયના કયા ગ્રહ કયા સ્થાનમાં હતા તેનો ઉલ્લેખ શ્લો. ૧૦૮-૯માં છે. એના આધારે હનુમાનની જન્મકુંડલી આપી શકાય તેમ છે, અને મેં એ મારા એક [૫]લેખમાં આપી છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ. (પ. ૭, સ. ૩. શ્લોક ૨૦૬-૨૦૮)માં પણ હનુમાનની જન્મકુંડલીને લગતી હકીકત છે, પણ તેમાં અને આમાં કેટલીક ભિન્નતા છે. ઉ. ૨ના ૨૬મા પદ્યમાં કહ્યું છે કે (ચોવીસમા) જિનેશ્વરે અંગૂઠા વડે લીલામાત્રમાં 'મેરુ'ને કંપાવ્યો[૬] તેથી દેવોએ એમનું નામ 'મહાવીર' પાડ્યું. રાવણે 'અષ્ટાપદ' ઉપાડ્યાની વાત ઉ. ૯, શ્લો. ૬૯માં છે.[૭] ઉ. ૪૮માં [૮]કોટિશિલાનું વર્ણન છે અને લક્ષ્મણે એ ઉપાડ્યાની હકીકત છે. ઉ. ૨ના ૩૪મા પદ્યમાં અ. મા. નો અને ૩૬મા પદ્યમાં આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ઉ. ૨૯નાં ૨૧-૨૮ ક્રમાંકવાળાં પદ્યોમાં ઘડપણનું મનોરમ-આલંકારિક વર્ણન છે. ઉ. ૩૨નાં

૧. બૌદ્ધોએ પણ **રામાયણ** રચ્યું છે અને એ સંબંધી પોતાની માન્યતા પાલિમાં રચાયેલા **દશરથજાતક**માં રજૂ કરી છે. D. L. Narasimhacharનો "The Jaina Rāmāyaṇas"નામનો લેખ I H Q (Vol. XV, No, 4, pp. 581-585)માં છપાયો છે.

૨. ૧ તેમજ ૩-૩૫ વિભાગોને 'ઉદ્દેસ(અ)', બીજાને સમુદ્દેસ અને બાકીનાને 'પવ્વ' કહેલ છે.

૩. જુઓ પૃ. ૮૫.

૪. આની નોંધ **પ્રમેયરત્નમંજૂષા**(પત્ર ૧૩૩આ)માં જોવાય છે. ત્યાં **પદ્મચરિત્ર** એવું નામ અપાયું છે.

૫. આનું નામ ''કેટલીક કુંડલીઓ'' એમ રખાયું છે.

૬. 'મેરુ' કંપાવ્યાની હકીકત **મહાનિસીહ** (અ. ૩)માં છે.

૭. આવી અલૌકિક ઘટનાઓ અજૈન સાહિત્યમાં પણ જોવાય છે. જેમકે વાલ્મીકિકૃત **રામાયણ**ના યુદ્ધકાંડમાં કહ્યું છે કે હનુમાન 'કૈલાસ' પર્વતનું શિખર ઉપાડી યુદ્ધભૂમિ પર લક્ષ્મણ ઘાયલ થઈ પડ્યા હતા ત્યાં એ લાવ્યા. આના ઉત્તર કાંડમાં એ ઉલ્લેખ છે કે રાવણે સમગ્ર 'હિમાલય'ને હાથમાં ધરી રાખ્યો અને મહાદેવે અંગુઠા વડે એને દબાવ્યો. હરિવંશ વગેરે પુરાણોમાં 'ગોવર્ધન' પર્વતને સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણે ઊંચકી રાખ્યાની વાત છે.

૮. આના સ્વરૂપાદિ માટે જુઓ મારો છપાનાર લેખ ''કોટિશિલાઃ બળની પરીક્ષા અને તીર્થ''

૬૩માથી ૬૫મા સુધીનાં પદ્યોમાં જિનપૂજાનું ફળ દર્શાવાયું છે, અને ૭૨માથી ૮૪મા સુધીનાં પદ્યોમાં કુસુમપૂજા વગેરે જાતજાતની પૂજા અને તેનાં ફળ દર્શાવાયાં છે. [1]૮૯-૯૨ પદ્યોમાં જિનપૂજાનો વિચાર કરવાથી તે જિનસ્તુતિ કરવા સુધીનાં ફળ તરીકે [2]ચતુર્થ, ષષ્ઠ ઈત્યાદિનો નિર્દેશ છે. {"પઉમચરિઉ ઔર રામચરિતમાનસ : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન" ડૉ. દેવનારાયણ શર્મા પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

આઠમો ઉદ્દેસ સૌથી લાંબો છે અને એમાં ૨૮૬ પદ્યો છે, જ્યારે સાતમો ઉદ્દેસ સૌથી નાનો છે અને એમાં નવ પદ્યો છે.

[3]આ કૃતિમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો નજરે પડે છે. ઉ. ૫૩, શ્લો. ૭૯ની દરેક પંક્તિમાં ચોર્યાસી અક્ષરનો દંડક છે. આ ઉદ્દેસઅના ૧૦૭-૧૧૩ પદ્યો [4]ચામરમાં છે. ૨૮મા ઉદ્દેસમાં [5]૪૮મા પદ્યમાં જિનેશ્વરની સ્વયંભૂ ઈત્યાદિ અજૈન દેવોનાં નામ દ્વારા સ્તુતિ કરાયેલી છે. ઉ. ૨૮માં શ્લો. ૪૭-૫૦માં ગેય પદ્યો છે. ૯૮મા ઉદ્દેસઅના ૬૭મા પદ્યમાં અંધ (અંધ્ર) દેશનું નામ છે.[6] વિશેષમાં આ કૃતિમાં પ્રચલિત પાઈય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણ એવાં રૂપો છે. **एवि** પ્રત્યયવાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતો, તૃતીયા એકવચનનો **णो** પ્રત્યયને બદલે **णे** પ્રત્યય, કવણનો ઉપયોગ, નારીજાતિનાં સાતમીના એકવચનમાં **सेज्जाहि** જેવાં રૂપ અને વિભક્તિ વગરનાં રૂપો એ અવહટ્ટની અસર દર્શાવે છે.

ઉ. ૧, શ્લો. ૧૯માં [7]વિદૂષકને લાકડાના કાનવાળો કહ્યો છે.[8]

---

૧. આ ચાર પદ્યો ઉપદેશરત્નાકરના અપર તટ (અંશ ૮, પૃ. ૧૮૬-૭)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. પૃ. ૧૯૦માં **પદ્મચરિત્ર**માંથી બે પદ્યો અપાયાં છે.

૨. આની સમજણ માટે જુઓ "જૈન" ના તા. ૨૦-૮-૪૯ના "પર્યુષણાંક" (પુ. ૪૭, અં. ૩૨-૩૩)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે "ખમણ, અભત્તઠ્ઠ, ચઉત્થ, છઠ્ઠ, અઠ્ઠમ ઈત્યાદિ."

૩. દેવગુપ્તસૂરિએ **નવપયપયરણ**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ(પત્ર ૨૪આ)માં જે **પદ્મચરિત**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ **પઉમચરિય** હોય એમ લાગે છે.

૪. અન્ય છંદો માટે જુઓ પૃ. ૫૨.

૫. "तुहं सयंभू भयवं चउम्मुहो पियामहो विण्हू जिणो तिलोयणो ।
अणंतसोक्खामलदेहधारिणो सयंपबुद्धो वरधम्मदेसओ ॥४८॥"

૬. **પણ્હાવાગરણ** (૩, ૧)માં 'અન્ધ્ર' દેશનો નિવાસી એ અર્થમાં 'અંધ' શબ્દ છે. **આવસ્સય**ની હારિભદ્રીય ટીકા(પત્ર ૫૮૧અ)માં અન્ધ્ર દેશની સ્ત્રી માટે 'અન્ધ્રી' શબ્દ છે. **વવહાર**(દ્વિ. ૨૮ અ)માં અંધ્ર વગેરે દેશના વતનીને મ્લેચ્છપ્રાય કહ્યા છે.

૭. **ઠાણ** (સુ. ૨૬૯) ઉપરની અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્ર ૨૦૩ અ)માં હાસ્યના ચાર પ્રકારનું વિવેચન કરતી વેળા 'पासित्त त्ति दृष्ट्वा विदूषकादिचेष्टां चक्षुषा' એવો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં જોઈને બોલીને, જોઈને, સાંભળીને અને સંભારીને એમ ચાર કારણથી હાસ્યના ચાર પ્રકાર ગણાવાયા છે.

૮. સરખાવો રવિષેણકૃત **પદ્મચરિત્ર** (૧, ૨૮).

આ કૃતિનો રચનાસમય વીરસંવત્ ૫૩૦ (ઈ. સ. ૪) છે એવો એના અંતિમ ભાગમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી સામાન્ય રીતે વિચારતાં ઈ. સ. ૪ની અને પ્રો. હેરમાન યાકોબી પ્રમાણે મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણનો સમય ૬૦ વર્ષ મોડો ગણતાં ઈ. સ. ૬૪ની આ કૃતિ છે. આમાં ગ્રીક અસર જોવાય છે અને ભારતવર્ષ ઉપરની ગ્રીક અસર ઈ. સ.ના બીજા સૈકા પૂર્વેની નથી એમ માની આમાં ગાહિણી અને સરહ જેવા છંદો વપરાયેલાં છે (જુઓ "જૈનયુગ" પુ. ૧, અં. ૫) એ ઉપરથી સ્વ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ તો એને છેક સાતમા સૈકાની કૃતિ માને છે, પણ એ હકીકત માનવા જેવી નથી. {A critical study of the Paumacarium લે. કા. કે. આર. ચન્દ્રા પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

ઉપાખ્યાનોથી અલંકૃત આ **પઉમચરિયમાં** રૂપબંધ અને માત્રાબંધની વિવિધતા જોવાય છે. આમાં [1]દોધક છંદ સાત વાર, શશિકલા એક વાર અને [2]શાર્દૂલવિક્રીડિત ચાર વાર વપરાયેલ છે. પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૮૧)માં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:-

"[3]એ છંદ [4]**બૃહત્સંહિતામાં** છે નહિ. આ વિશિષ્ટ પ્રયોગના આધારે હું વિમલસૂરિને વરાહમિહિર અને [5]માઘના પછી સાતમા શતકના અંતમાં મૂકું છું."

પ. ચ. (પ. ૧૧૮, શ્લો. ૧૩૦)ને અંગે પ. ઐ. આ.માં કહ્યું છે :-

"પ્રસ્તુત ગાથામાં જે **પઉમચરિયની** રચનાનું વર્ષ નોંધ્યું છે, તે અન્ય જૈન કવિએ પૂર્વકાળમાં રચેલું પ્રાકૃત પઉમચરિય સમ્ભવે છે, નહિ કે ઉત્તરકાળમાં વિમલસૂરિએ રચેલું **પઉમચરિય.**"

આ એક વિલક્ષણ બલ્કે અસંગત કલ્પના છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે. પ. ચ. ઉપર ગ્રીક અસર છે એમ માની એનો રચનાસમય નક્કી કરતી વેળા એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે કે **યવન-જાતકની** નેપાલની હાથપોથી કેટલાંક વર્ષો પર મળી આવી છે એમાં ગ્રીક અસર છે, છતાં એનો સમય ઈ. સ. ૧૬૯નો મંજૂર કરાયો છે.

આવા પ્રાચીન અને મહત્ત્વપૂર્ણ [6]ગ્રન્થનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ

---

૧. આ છંદમાં **શિશુપાલવધ** (સ. ૪)નું ૪૫મું પદ્ય છે, અને સ. ૧૫નું ૯૬મું પદ્ય સ્રગ્ધરામાં છે.

૨. પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૮૧)માં માઘે આ એક વાર વાપર્યાનું કહ્યું છે તે કથન ભ્રાંત છે, કેમકે સ. ૧, શ્લો. ૭૫, સ. ૧૭, શ્લો. ૬૯, અને સ. ૧૯, શ્લો. ૨૦ એમ ત્રણ શ્લોકો શાર્દૂલ.માં છે.

૩. શશિકલા.

૪. આમાંનાં કેટલાંક પદ્યોના છંદનાં નામ વિષે આપણે અદ્યાપિ અજ્ઞાત છીએ.

૫. આ કવિના **શિશુપાલવધ** (સ. ૭)ના શ્લો. ૧૬-૧૮ ને ૪૨ ઉત્તરાપથની સ્ત્રીના પહેરવેશ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

૬. આનું સંપાદન ડૉ. યાકોબીએ કર્યું છે અને એ જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયેલ છે. આમાંથી ધ્યાનમાં રાખવા લાયક પદ્યો, 'દેશ્ય' શબ્દો અને સ્થાનો આગમોદ્ધારકે જુદાં તારવ્યાં છે, પણ એ છપાયાં નથી.

નવાઈ જેવું છે. એના પહેલા ચાર ઉદ્દેસનો. ૨૭મા અને ૨૮માનો તેમજ ૩૩મા, ૩૪મા અને ૩૫મા ઉદ્દેસનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ સહિત બહાર પડ્યો છે. {આ. હેમસાગરસૂરિકૃત ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ થયો છે.}

શાંતિલાલ કૃત હિન્દી અનુવાદ સાથે મુનિ પુણ્યવિજયજીના પુનઃસંપાદનપૂર્વક પ્રાકૃત ગ્રન્થ પરિષદ્ દ્વારા પ્રગટ થયેલ છે.}

વસુદેવચરિત(ય) યાને વસુદેવહિંડી—આ મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક અને સમાસપ્રચુર કૃતિ છે. **જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિસેસણવઈ** (ગા. ૩૧ ને ૩૩)માં આ કૃતિને **વસુદેવચરિય** તરીકે નિર્દેશી છે અને તે સમુચિત છે, કેમકે [1]મૂળ ગ્રન્થકર્તા [2]**સંઘદાસગણિએ** એનો **વસુદેવચરિત** તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. **પણ્ણવણા** (પય ૨૦, સુત્ત ૨૬૩)ની સંસ્કૃત ટીકા [3](પત્ર ૪૦૩ અ)માં તેમજ નંદી(સુ. ૨૦)ની ટીકા [4](પત્ર ૧૧૭ આ)માં **મલયગિરિસૂરિએ** આ કૃતિનો **વસુદેવચરિત**ના નામથી નિર્દેશ કર્યો છે અને **કપ્પ**(ઉ. ૧)ના ભાસ(ગા. ૨૫૬૪)ની સંસ્કૃત ટીકા (પૃ. ૭૨૨)માં આ. **ક્ષેમકીર્તિએ** પણ એમ જ કર્યું છે.[5] **ધમ્મોવએસમાલા**ના જયસિંહસૂરિકૃત વિવરણમાં પૃ. ૮૮માં વ. હિંડીનો **કણ્હજણચહિંડી** તરીકે નિર્દેશ છે.

આ કૃતિનું વિશેષતઃ પ્રચલિત નામ **વસુદેવહિંડી** છે, કેમકે આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ **આવસ્સયચુણ્ણિ** (ભા. ૧, પૃ. ૧૬૦ને ૧૬૪, ભા. ૨, પૃ. ૩૨૪)માં, **આવસ્સય**ની હારિભદ્રીય ટીકા [6](પત્ર ૧૪૬ અ)માં, **પવયણસારુદ્ધાર**ની **સિદ્ધસેનસૂરિકૃત** ટીકા (પત્ર ૨૬૦ આ)માં, [7]**સડ્ઢદિણકિચ્ચ**ની **સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ** [8](ભા. ૧, પત્ર ૨૩૫)માં, [9]**અર્થદીપિકા**(પત્ર ૧૬૫અ)માં, **દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ચેઇયવંદણભાસ**ની [10]**ધર્મકીર્તિકૃત વૃત્તિ**માં, **સિદ્ધાન્તાગમસ્તવ** (શ્લો.

---

૧. જુઓ પ્રથમ ખંડ (પૃ. ૧-૨) અને મધ્યમ ખંડગત વિવિધ ઉલ્લેખો.

૨. કપ્પ, વવહાર ઇત્યાદિના ભાસના કર્તા સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણ આ સંઘદાસગણિથી ભિન્ન અને કંઈક અંશે અર્વાચીન છે એમ **બૃહત્કલ્પસૂત્ર** (ભા. ૬)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦-૨૩)માં કહ્યું છે.

૩. વિશેષમાં નાગકુમારોમાંથી નીકળી તરત જ 'ઐરાવત' ક્ષેત્રમાં આ જ અવસર્પિણીમાં ચોવીસમા તીર્થંકર થયા તરીકેનો ઉલ્લેખ વ. હિંડીમાં છે એવો મતભેદ એમણે અહીં નોંધ્યો છે.

૪. અહીં, સંઘદાસગણિએ **વસુદેવચરિત**માં કહ્યુ છે. એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે.

૫. ''वसुदेवचरित-चेटककथादय:'' એવો અહીં ઉલ્લેખ છે.

૬. અહીં વ. હિંડીમાંથી એક અવતરણ અપાયું છે.

૭. આના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

૮. અહીં ધમ્મિલ્લનું સવિસ્તર ઉદાહરણ વ. હિંડીમાંથી લેવાનું કહ્યું છે.

૯. રત્નશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૯૬માં આ કૃતિ રચી છે. એ **વંદિત્તુસુત્ત**ની સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

૧૦. વિ. સં. ૧૩૫૭માં સ્વર્ગે સંચરેલા પ્રબળ મંત્રશાસ્ત્રી ધર્મઘોષસૂરિ(પૂર્વે ધર્મકીર્તિ)એ આ કૃતિ રચી છે. એમણે વ. હિંડીમાંથી નીચેની બાબતોના સમાધાનાર્થે વિ. હિંડીમાંથી અવતરણ આપ્યાં. છે :-

૪૨)માં, [1]હીરપ્રશ્નમાં અને [2]સેનપ્રશ્નમાં એમ અનેક કૃતિઓમાં જોવાય છે અને જૈન જનતા સામાન્ય રીતે એને આ જ નામથી ઓળખે છે, અને એથી તો મેં પણ એનો આ નામે નિર્દેશ કર્યો છે.

આ કૃતિ અનાગમિક યાને આગમબાહ્ય ઉપલબ્ધ ગદ્યપ્રાય કથા-સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગણાય છે. વાચક [3]સંઘદાસે આરંભેલી આ કૃતિ [4]ધર્મસેનગણિએ પૂર્ણ કરેલી છે. આમાં નાયક વસુદેવના-સર્વથા ગુણગ્રાહી કૃષ્ણના પિતાના પરિભ્રમણની-પ્રવાસની હકીકત હોવાથી આ કૃતિને 'હિંડી' એ નામ જોડાયું હોય એમ જણાય છે. એમાં 'હરિવંશ'ની પુષ્કળ પ્રશંસા છે, જ્યારે પાંડવોને અને કૌરવોને ગૌણ સ્થાન અપાયેલું છે. આ કૃતિને સો [5]'લંભક'માં વિભક્ત કરાયેલી છે અને એનું પ્રમાણ ૨૮,૦૦૦ શ્લોક જેટલું સૂચવાય છે. સમગ્ર ગ્રન્થના બે ખંડો પડાયા છે. પહેલા ખંડમાં ૨૯ લંભક છે અને એ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક છે, જ્યારે બીજા (મધ્યમ) ખંડમાં ૭૧ લંભક છે અને એ ૧૭,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણક છે. આજે જે પ્રથમ ખંડ મળે છે તે ૧૦,૪૦૦ શ્લોક જેવડો છે. એ વચમાં તેમજ અંતમાં ખંડિત જણાય છે. આ પ્રથમ ખંડના કર્તા સંઘદાસગણિ વાચક છે, જ્યારે બીજા ખંડના કર્તા ધર્મસેન ગણિ છે. આ બ્રાહ્મણોના પુરાણોની પદ્ધતિએ રચાયેલા ગ્રન્થનો પ્રથમ ખંડ બે અંશમાં જૈન આત્માનંદ સભાએ અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એના પ્રથમ અંશમાં સાત લંભક અને બાકીનામાં આઠમાથી અઠ્ઠાવીસમા સુધીના એટલે કે ૨૧ લંભક છે. છેલ્લો લંભક 'દેવકીલંભક' છે. જે કન્યા સાથે વસુદેવનાં લગ્ન થયાં તે કન્યાના નામને સૂચવનારું નામ તે તે લંભકને અપાયું છે. અને તે યથાર્થ છે, કેમકે 'લભ્' ધાતુ ઉપરથી બનેલા લંભકનો અર્થ લાભ યાને પ્રાપ્તિ છે.

ગ્રન્થકારે પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રારંભ (પૃ. ૧)માં મુખ્ય છ અધિકારો સૂચવ્યા છે. જેમકે

---

(૧) રાત્રે ચૈત્યે જઈ શકાય (પત્ર ૮૭) અને (૨) ત્રણ શાશ્વત યાત્રાઓ છે (પત્ર ૧૭૪).

આ ઉપરાંત પત્ર ૬,૫૧, ૫૨, ૬૩, ૬૪, ૮૫ અને ૧૭૩માં પણ અવતરણ છે.

૧. હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયગણિએ આ સૂરિને એમના શિષ્યો તરફથી પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને આ સૂરિ તરફથી અપાયેલા ઉત્તરો એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી છે. એનું બીજું નામ **પ્રશ્નોત્તરસમુચ્ચય** છે. એના પત્ર ૧૯અ અને ૩૮આ-માં વ. હિંડીમાંથી એકેક અવતરણ છે.

૨. હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયે વિ. સં. ૧૬૫૭થી ૧૬૭૧ના ગાળામાં વિજયસેનસૂરિને પ્રશ્ન પૂછી ઉત્તરો મેળવી તેને એકત્રિત કરી આ કૃતિ રચી. એમાં પત્ર ૧૮અ, ૩૪આ, ૪૫આ ૪૬આ, ૫૫આ, અને ૧૦૪ આ-માં વ.હિંડીનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ છે.

૩-૪. વ. હિંડીના મધ્યમ ખંડના પ્રારંભમાં ધર્મસેનગણિએ સામાવિયયા (શ્યામાવિજયા)-લંભકથી માંડીને રોહિણી-લંભક સુધીના ૨૯ લંભકો સંઘદાસ વાચકે ગૂંથ્યા છે એમ કહ્યું છે.

૫. **અગ્નિપુરાણ**માં કથાના લક્ષણને અંગેના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ શબ્દ વપરાયો છે :-

''परिच्छेदो न यत्र स्याद् न स्याद् वा लम्भकः क्वचित् ।
सा 'कथा' नाम तद्गर्भे निबन्धनीयाच्चतुष्पदीम् ॥''

કહુપ્પતિ (કથોત્પત્તિ), પેઢિયા (પીઠિકા), મુહ (મુખ), પડિમુહ (પ્રતિમુખ), સરીર (શરીર) અને ઉવસંહાર (ઉપસંહાર). પહેલા ત્રણ અધિકારમાં કથાનો પ્રસ્તાવ છે. 'કહુપ્પતિ' પૂરી થતાં [1]**ધમ્મિલચરિય** યાને **ધમ્મિલહિંડી** શરૂ થાય છે અને શૃંગારકથાના વ્યપદેશથી એ ધર્મકથા પૂર્ણ થતાં 'પેઢિયા' શરૂ થાય છે. આ પ્રમાણે જોકે આ ગ્રન્થમાં **ધમ્મિલહિંડી** અને વસુદેવહિંડી એમ બે હિંડીઓનું વર્ણન છે તેમ છતાં આ ગ્રન્થ **વસુદેવહિંડી** તરીકે ઓળખાવાય છે, કેમકે **વસુદેવહિંડી**વાળો વિભાગ **ધમ્મિલહિંડી** કરતાં ઘણો મોટો છે. વસુદેવના ગૃહત્યાગ પછી એમનાં વર્ષો સુધીના પરિભ્રમણ દરમ્યાન એમણે અનેક માનવ અને વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં અને વિવિધ તેમજ વિલક્ષણ અનુભવો મેળવ્યા એ વૃત્તાન્ત અહીં છે.

પ્રતિમુખમાં વસુદેવ પોતાની કથાનો-પરિભ્રમણોનો વૃત્તાન્ત પોતાના પૌત્ર પ્રદ્યુમ્નની વિજ્ઞપ્તિ ઉપરથી કહે છે. આમ જોકે અહીં આત્મકથાનાં મંડાણ મંડાય છે છતાં એનો વાસ્તવિક વિસ્તાર 'શરીર' નામના અધિકારથી શરૂ થાય છે અને લંભકની સંખ્યા પણ અહીંથી જ ગણાવવી શરૂ થાય છે. ઉપલબ્ધ પ્રથમ ખંડમાં જે ૨૮ લંભક યાને કથાપરિચ્છેદ છે તેમાંથી ૧૯મા અને ૨૦મા એ બે લંભક મળતા નથી. આ નષ્ટ થયેલા બે લંભકમાંથી એકનું નામ પ્રિયદર્શનાલંભક હોવું જોઈએ. ૨૮મો લંભક અપૂર્ણ છે. આ લંભક સ્વતંત્ર લંભક છે કે ઉપસંહારનો પ્રારંભિક ભાગ છે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. ૧લા, ૬ઠ્ઠા અને ૨૩મા એ ત્રણે લંભકોમાં વસુદેવને બબ્બે પત્નીઓની પ્રાપ્તિ થયાનું વર્ણન છે, જ્યારે ૧૩મો અને ૧૫મો એ બે લંભક વસુદેવની એક જ પત્ની નામે વેગવતીને ઉદ્દેશીને છે.

મધ્યમ ખંડ—આ મધ્ય ખંડ અપ્રસિદ્ધ છે. એની રચના **ધર્મસેન**ગણિએ કરી છે. મધ્યમ ખંડમાં નરવાહનદત્તની કથાનો ઉલ્લેખ છે. વળી લૌકિક કામકથામાં લોકોને રસ લેતા જોઈ તેમને સન્માર્ગે વાળવા આ મધ્યમ ખંડ યોજાયો છે એટલે વ. હિંડીની રચનાનું કલેવર **બૃહત્કથા**ની જેમ શૃંગારકથાનું બનેલું છે ખરું, પણ એમાં ધર્મોપદેશરૂપ પ્રાણનો સંચાર કરાયો છે. એમાં [2]૭૧ લંભક છે. એમાં પ્રથમ ખંડના ૨૯ ઉમેરતાં લંભકની સંખ્યા સોની થાય છે. વળી વસુદેવ સો વર્ષ સુધી પરિભ્રમણ કરી [3]સો કન્યાને પરણ્યા હતા એમ આ મધ્યમ ખંડમાં ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રથમ ખંડમાં તો સો વર્ષના પરિભ્રમણની જ વાત છે, સો કન્યા સાથેનાં

---

૧. ધમ્મિલ્લનું અને આડકથા તરીકે આમાં અગડદત્તનું ચરિત્ર આલેખાયું છે. આ ચરિત્રને અંગે મેં ''ધમ્મિલ્લના અને અગડદત્તના ચરિત્રની સામગ્રી'' નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ જૈં. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૧૧, પૃ. ૩૧૫-૩૨૦)માં છપાયો છે.

૨. વિસ્તારના ભયથી વાચક સંઘદાસે આ ૭૧ લંભક છોડી દીધા હતા એમ ધર્મસેનગણિનું કહેલું છે.

૩. દિગંબર કૃતિઓ પૈકી પુષ્પદન્તકૃત **મહાપુરાણ**માં, જિનસેનકૃત **હરિવંશપુરાણ**માં અને ગુણભદ્રકૃત **ઉત્તરપુરાણ**માં તેમજ શ્વેતાંબરીય ત્રિ. શ. પુ. ચ.માં અને હર્ષકલશે વિ. સં. ૧૫૫૭માં જૂની ગુજરાતીમાં રચેલી **વસુદેવચરિતચોપાઈ**માં તો 'સોની' સંખ્યાનો નિર્દેશ નથી અને વિશેષમાં નામોમાં પણ ભિન્નતા છે.

લગ્નની વાત નથી. {વ.હિં. મજ્ઝિમખંડ-૧ કર્તા સંઘદાસગણિ સં.હ.ચૂ. ભાયાણી પ્ર.લા.દ.વિ. વિ.સં. ૨૦૪૩.}

આ બીજા ખંડને 'મધ્યમ' ખંડ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ કંઈ પ્રથમ ખંડના અનુસંધાનમાં યોજાયો નથી, પરંતુ પ્રથમ ખંડના ૧૮મા લંભક નામે 'પ્રિયંગુસુંદરીલંભક'ના અનુસંધાનમાં છે. આમ બીજા ખંડની કથાનો સંદર્ભ પ્રથમ ખંડના અંતિમ ભાગ સાથે નહિ, કિંતુ મધ્ય ભાગ સાથે જોડાયેલો હોવાથી એને 'મધ્યમ ખંડ' કહેવો ઉચિત જણાય છે. પ્રથમ ખંડના અંતમાં ઉપસંહાર હતો એટલે એની સાથે કોઈ લંભક જોડાય તેમ ન હતું તેથી આમ વચલા લંભક સાથે જોડાણ કરાયું એમ અનુમનાય છે.

વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીના આ મહાકાય ગ્રન્થમાં અનેક લોકકથાઓ, ધર્મકથાઓ, ધર્માત્માઓનાં-સંતોનાં-ધર્મપ્રવર્તકોનાં ચરિત્રો અને વાદસ્થળોને સ્થાન અપાયું છે. {'વસુદેવહિંડી મેં વર્ણિત સાધ્વીયોં' લે. ડૉ. રંજન સૂરિદેવ.}

જાતજાતનાં વસ્ત્રો, [1]વિવિધ દેશો સાથેનો વેપાર, ઈન્દ્ર-મહોત્સવ વગેરે ઉત્સવો, તસ્કર સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો, વિનોદનાં સાધનો, લોકવાર્તાઓ તેમજ શસ્ત્રવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યાને લગતા ઉલ્લેખો એમ વિવિધ પ્રકારની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક માહિતી વ. હિંડીમાંથી મળે છે.[2] આ પ્રૌઢ અને પ્રાચીન ગ્રન્થમાંના ગંધર્વદત્તા-લંભકમાંની ચારુદત્ત-કથામાં [3]સિદ્ધરસ અને રસકૂપ વિષે તેમજ સુવર્ણ બનાવવાની વિધિ વિષે વર્ણન છે સિદ્ધરસને અંગે આના કરતાં કોઈ પ્રાચીન જૈન ઉલ્લેખ હોય તો તે જાણવામાં નથી.

વ. હિંડી પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ ગણાતો હોવાથી અનેક મુનિવરોએ પોતપોતાની કૃતિમાં એમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. આની એક સંપૂર્ણ સૂચિ મૂળના પૃષ્ઠાંક સહિત છપાવવી ઘટે. આશા છે કે આ કાર્ય આના સંપાદક મહોદય કરશે. અત્યારે તો અહીં મેં દિશાસૂચનરૂપે સંક્ષિપ્ત નોંધ પૃ. ૯૦માં લીધી છે.

લોકોને વસુદેવનું ચરિત્ર સાંભળવાનો શોખ જણાતાં રચાયેલી આ કૃતિમાં અણારિયવેદ (અનાર્યવેદ), અત્થસત્થ (અર્થશાસ્ત્ર), **અહવ્વવેશ** (અથર્વવેદ), આરિયવેદ (આર્યવેદ), ધમ્મિલચરિય, પોરાગમ (પાકશાસ્ત્ર), **ભગવયગીતા** (ભગવદ્ગીતા), **વસુદેવચરિય** (વસુદેવ-ચરિત્ર), **સંતિચરિત** (શાંતિચરિત્ર) અને **સાવયપણત્તિ** (શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ) એ ગ્રન્થોનો નિર્દેશ છે.

---

૧. યવન દેશમાં જઈ ઊડતાં યંત્રો બનાવવાની કળા શીખી લાવનાર કોક્કાસની અહીં કથા છે. એના રૂપાંતરાદિ માટે જુઓ મારો લેખ "શિલ્પસિદ્ધ કોક્કાસની કથાની આલોચના." આ લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૯, પૃ. ૨૦૧-૨૦૮)માં છપાયો છે.

૨. આના વિસ્તૃત ઊહાપોહ માટે જુઓ વ. હિંડીનો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૩૦-૩૯).

૩. "સિદ્ધરસ અને રસકૂપ" નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૬, અં. ૭, પૃ. ૧૨૪-૧૨૭)માં છપાયો છે.

પ્રો. પીટર્સનના હસ્તલિખિત પ્રતિઓને અંગેના ત્રીજા હેવાલ(પૃ. ૧૯૮)માં જે અવતરણ વ. હિંડીમાંથી અપાયેલું છે તે ઉપરથી એ સમયમાં **નરવાહણદત્તકથા** પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે. {વસુદેવહિંડી પ્રથમખંડ પ્ર. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.}

સોમદેવકૃત કથાસરિત્સાગર અને **ક્ષેમેન્દ્રકૃત બૃહત્કથામંજરી**ની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા સાથે વ. હિંડીના વિષયો વિચારતાં એમ લાગે છે કે **વડ્ડકહા** અને વ. હિંડી વચ્ચે પાત્રોનાં નામો અને પ્રસંગોના નિરૂપણ પરત્વે અસાધારણ સમાનતા છે.

જર્મન સાક્ષર **આલ્સડોર્ફે** "The Vasudevahiṇḍī, a specimen of Archaic Jaina Mahāraṣṭrī" નામનો લેખ લખ્યો છે.[1] વળી આ જર્મન સાક્ષરે [2]Eine neve version der verlorene Bṛhatkathā des Guṇāḍhya નામના નિબંધમાં વ.હિંડીના પ્રથમ ખંડને આધારે એનું **બૃહત્કથા** સાથે સંતુલન કર્યું છે. આ પૂર્વે ફ્રેન્ચ સાક્ષર લાકોતેએ Essay sur Gunadhya et la Bṛhatkatha નામના [3]પુસ્તકમાં આ વિષય સરસ રીતે ચર્ચ્યો છે. ડૉ. **આલ્સડોર્ફના** કથન મુજબ "જૈનો પાસે પ્રાચીન, વિસ્તૃત અને અન્ય બે રૂપાંતરોથી-[4]કાશ્મીરી અને [5]નેપાલીથી સ્વતંત્ર એવું 'બૃહત્કથા'નું રૂપાંતર છે." આ રૂપાંતર તે વ. હિંડી છે. એ ઉપલબ્ધ સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રાચીન રૂપાંતર (version) છે. વ. હિંડી અને બુધસ્વામીકૃત **બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ** વચ્ચે ઘણા કથાપ્રસંગોનું સામ્ય જોવાય છે.

વ. હિંડીની [6]ભાષા સરળ, પ્રાસાદિક, રૂઢ અને ઘરગથ્થુ છે. એમાં સ્વાભાવિક નિસર્ગતા છે. એના ઘણાખરા સંવાદો ખરેખરી વાતચીતની જ ભાષામાં યોજાયેલા છે. આ મુખ્યતયા ગદ્યાત્મક ગ્રન્થમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્યો છે. પ્રિયંગુસુંદરી અને કેતુમતી એ નામના બે લંભકોમાં અનેક પદ્યો એકસાથે જોવાય છે. વ. હિંડીની ભાષાની ચર્ચા ડૉ. **આલ્સડોર્ફે** Bulletin of the School of Oriental Studies (Vol. II)માં કરી છે અને એની વિશિષ્ટ સહાયથી આ વિષય વ.હિંડીના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૫-૩૦)માં આલેખાયો છે. {વસુદેવહિંડી : ભારતીય જીવન ઔર સંસ્કૃતિકી બૃહત્કથા ડૉ. રંજન સૂરિદેવ પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

આમ પ્રાચીન પાઈય ગદ્યાત્મક લખાણની વિશાળતા, રચનાપદ્ધતિની વિશેષતા, વ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતા, પાઈય ભાષાની આકર્ષક આર્ષતા, લોકવાર્તા, સમાજ અને

---

૧. આ લેખ B S Oમાં ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાયો છે.

૨. આ લેખ ૧૯મી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ્ સમક્ષ રજૂ કરાયો હતો. એનો ગુજરાતી સારાંશ વ.હિંડીના અનુવાદના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૯-૧૩)માં અપાયો છે.

૩. આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૪. કાશ્મીરી રૂપાંતર તે **કથાસરિત્સાગર** અને **બૃહત્કથામંજરી** છે. આ રૂપાંતરોમાં **વડ્ડકહા**નો એક મોટો અંશ સચવાયો નથી તેમજ એક મોટો અંશ નવો ઉપજાવી કઢાયો છે એમ ડૉ. **આલ્સડોર્ફ** કહે છે.

૫. નેપાલી રૂપાંતર તે **બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ** છે.

૬. અંશ ૧, પૃ. ૨૮માં ગેણ્હેપ્પિ એવો પ્રયોગ છે. આમ આ કૃતિમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનો ઉપયોગ કરાયો છે.

સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટેની ઉપયોગિતા ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારની મહત્તાથી વિભૂષિત વ.હિંડી ઉપર ઊડતી નજર કરી હવે આપણે આગળ વધીએ તે પૂર્વે આ ગ્રન્થનો મધ્યમ ખંડ પ્રસિદ્ધ થાય અને પ્રથમ ખંડની જેમ એનું પણ [1]ગુ. ભાષાંતર સત્વર પ્રસિદ્ધ થાય એ ઈચ્છીશું.

[2]**સમરાઇચ્ચચરિય**—જેને અંગ્રેજીમાં romance કહે છે. તે સંબંધી સામગ્રી પૂરી પાડનારી અનેક કથાઓ આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયથી રચાતી આવી છે એમ આપણે **અષ્ટાધ્યાયી** (૪-૩-૮૭)ના **મહાભાષ્ય** ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. **મહાભાષ્ય**માં નિર્દેશાયેલી કથાઓની ભાષા નક્કી થઈ નથી અને કદાચ થઈ નહિ શકે. આથી કરીને મુખ્યતયા જ. મ. માં અને ક્વચિત્ સોરસેણીમાં રચાયેલી અને ઈ. સ.ના આઠમા સૈકા કરતાં તો અર્વાચીન નહિ જ એવી તેમજ આ. **હેમચન્દ્રકૃત કાવ્યાનુશાસન**(પૃ. ૪૬૫)માં 'સકલકથા' તરીકે નિર્દેશાયેલી, કવિકલાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમી અને 'પ્રશમ' રસથી પરિપૂર્ણ એવી હરિભદ્રસૂરિકૃત [3]**સમરાઈચ્ચચરિય**ની યાને [4]**સમરાઈચ્ચકહા**ની આપણે અહીં નોંધ લઈશું. આનો મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે, અને થોડોક ભાગ વચ્ચે વચ્ચે આવતાં પદ્યોમાં છે. આ સમગ્ર ગ્રન્થને નવ ભવોમાં વિભક્ત કરાયેલો છે. એમાં નગર, સરોવર, ઉદ્યાન, [5]ચંડિકાયતન, [6]દ્વીપ, [7]પર્વત ઈત્યાદિનાં વર્ણનો છે. આ ગ્રન્થનું ગદ્ય કેટલીયે વાર આપણને **બાણભટ્ટની કાદંબરીનું** સ્મરણ કરાવે છે, કેમકે એમાં લાંબા લાંબા સમાસો અને શ્લેષનો ઉપયોગ જોવાય છે. આના [8]છટ્ઠા ભવમાં [9]શૃંખલાયમકનાં ઉદાહરણો જોવાય છે કે જેનો ઉપયોગ **સૂયગડ**(અ. ૧૫)માં થયેલો છે.

---

૧. પ્રા. સાંડેસરાએ તૈયાર કરેલું આ ભાષાન્તર એને અંગે એમણે લખેલા વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત સહિત શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા (ભાવનગર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

૨. આની વિ. સં. ૧૨૯૯માં લખાયેલી એક તાડપત્રીય પ્રતિ ખંભાતમાં છે. રત્નપ્રભસૂરિએ ખંભાતમાં આ વર્ષે સ. ચ. ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. જુઓ પીટર્સન (IIIA, p. 124). ક્ષમાકલ્યાણે અને સુમતિવર્ધને વિ. સં. ૧૮૭૪માં મૂળના અનુવાદરૂપે સંસ્કૃત ટિપ્પણી રચી છે. પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૪માં આ મૂળનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એનું નામ **સમરાદિત્યસંક્ષેપ** છે. **સિદ્ધસેનસૂરિ**એ સ. ચ.માંથી **વિલાસવઈકહા** ઉદ્ધૃત કરી છે. {સં. ડૉ. રમણીકભાઈ શાહ પ્ર. લા. દ. વિ. ૧૯૭૭.}

૩. આ મહત્ત્વપૂર્ણ મૂળ કૃતિ ડૉ. યાકોબી દ્વારા સંપાદિત થઈ ઈ. સ. ૧૯૨૬માં કલકત્તાની ASB તરફથી છપાઈ છે. એના પૃ. ૬૧૨ની પંક્તિ ૧-૩માં અનેક સમસ્યામય ત્રણ ચરણો છે, ઉત્તર પં. ૫-૬માં છે. શુદ્ધ પદ્ય ૫. ઐ. આ. (પૃ. ૫૮)માં અપાયું છે. સ. ચ. સંસ્કૃત છાયા સાથે બે ભાગમાં બી. એચ. દોસી તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૮ને ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. {આ. હેમસાગરસૂરિકૃત ગુજ. અનુવાદ પ્ર. આનંદ હેમ ગ્ર. સં. ૨૦૨૨, હિંદી અનુવાદ પ્ર. ભા. જ્ઞા.}

૪. ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ આને **સમરમિયંકાકહા** તરીકે ઓળખાવી છે, અને કર્તાએ જાતે એને સ. ચ. તરીકે નિર્દેશી છે અને **હેમચન્દ્રસૂરિ**ના ગુરુ આ. દેવચન્દ્રે એને **સમરાઈચ્ચકહાપ્રબંધ** કહેલ છે.

૫. જુઓ ભવ ૬, પૃ. ૩૧-૩૨, શ્રી મોદીની આવૃત્તિ.

૬. જુઓ ભવ ૬, પૃ. ૪૧.

૭. જુઓ ભવ ૬, પૃ. ૪૩.

૮. જુઓ પૃ. ૨૦-૨૧ અને ૪૩.

૯. સિંહાવલોકન.

હેમચન્દ્રસૂરિએ **છંદોઽનુશાસન**માં જેને 'પ્રસ્તાર' તરીકે ઓળખાવેલ છે તેનું એક ઉદાહરણ છઠ્ઠા ભવનું **બહુવિહ**થી શરૂ થતું અને 'શૃંખલા' યમકથી અલંકૃત પદ્ય પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ ભવમાં દરબારી તપાસનું દૃશ્ય મનોરંજક રીતે રજૂ કરાયેલું છે. બીજા ભવના લગભગ અંતમાં રાજ્યાભિષેક માટે એકત્રિત કરાયેલી માંગલિક વસ્તુઓ ગણાવાઈ છે.[1] આ કૃતિમાં એક સ્થળે સિદ્ધરસનો નિર્દેશ વાંચ્યાનું સ્ફુરે છે. હરિભદ્રસૂરિના નામ ઉપર **સમરાઇચ્ચચરિય** ઉપરાંત **કથાકોશ, ધુત્તક્ખાણ, મુનિપતિચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર** અને **વીરાંગદકથા** એ કૃતિઓ નોંધાયેલી છે, પરંતુ તેમાં **ધુત્તક્ખાણ** જ મળ્યું છે.

[2]**ધુત્તક્ખાણ**—આ પાઇય કૃતિનું **દંસણસત્તરિ**ની સંઘતિલકકૃત વૃત્તિમાં **ધૂર્તાખ્યાન**ના નામે સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થયેલું છે. આ મૂળ કૃતિ પદ્યાત્મક છે અને એ પાંચ આખ્યાનકોમાં વિભક્ત છે. આ પાંચની પદ્યસંખ્યા અનુક્રમે ૯૩, ૭૫, ૯૮, ૯૪ અને ૧૨૫ની છે. આખ્યાનકોનાં નામ આ કથાનકનાં મુખ્ય પાંચ પાત્રો—ધૂર્તોનાં નામ ઉપરથી યોજાયાં છે. મૂલસિરિ (મૂલશ્રી), કંડરીય (કંડરીક), એલાસાઢ (એલાષાઢ), સસ (શશ) અને ખંડવાણા (ખંડપાના) એ પાંચ ધૂર્ત હતાં. ખંડવાણા પોતે સ્ત્રી હોઈ એને પાંચસે સ્ત્રી-ધૂર્ત હતી. જ્યારે બીજા બધા પુરુષ હોઈ તેમને પાંચસે પાંચસે પુરુષ-ધૂર્ત હતા.

એક વેળા આ બધાં ધૂર્ત અને એનાં સાથીઓ ઉજ્જેણીમાં ભેગાં મળ્યાં. એવામાં આઠ દિવસ સુધી વરસાદ પડ્યો અને એમને ખાવાનું ન મળ્યું. આથી કોણ કોને મિજબાની આપે એનો એઓ વિચાર કરવા લાગ્યાં. મૂલદેવે કહ્યું : આપણા પૈકી દરેક મુખ્ય ધૂર્તે બીજાને પોતે સાંભળેલી કે અનુભવેલી વાત કહેવી. એને જૂઠી ઠેરવનારે બધાંને જમાડવાં પણ જે પુરાણ, **ભારત** (મહાભારત), **રામાયણ** જેવાં વૈદિક શાસ્ત્રોને આધારે આનું સમર્થન કરે તેને ખવડાવવું નહિ પડે.

બધાં એકમત થતાં મૂલદેવે આઠ અસંભવિત હકીકતો રજૂ કરી. કંડરીકે એનું સમર્થન કર્યું. એવી રીતે કંડરીકે છ હકીકત અને બાકી બધાંએ દસ દસ હકીકત કહી અને ઉત્તરોત્તર એનું સમર્થન થયું.

ખંડપાના ઉસ્તાદ હતી. એને ચારે મુખ્ય ધૂર્તોને કહ્યું કે તમે બધા પહેલાં મારા નોકર હતા અને ગુમ થઈ ગયા હતા તે હવે મળ્યા. આમ કહી એણે બધાને બનાવ્યા. એને સૌનો ઉપરી બનાવાઈ. પછી એણે એક શેઠિયા ઉપર પોતાના બાળકનું ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકી તેની પાસેથી એક દાગીનો પડાવી લીધો અને એ વેચીને બધાંને ઉજાણી આપી.

---

૧. સ. ચ. વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ અ. જ. ૫. (ખંડ ૨)નો મારો અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૪૬-૫૦).

૨. આ ધુત્તક્ખાણ સિં. જૈ. ગ્રં. મા. માં ઈ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયું છે. {સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર દ્વારા પુનર્મુદ્રણ સં. ૨૦૫૮માં થયું છે.} એમાં સંઘતિલકસૂરિનું 'ધૂર્તાખ્યાન' પાઇય કૃતિના રૂપાંતરરૂપે લોકભાષામાં ગદ્યમાં **ધૂર્તાખ્યાનકથા** અને ડૉ. ઉપાધ્યેનો એને અંગેનો સમીક્ષાત્મક નિબંધ છપાયાં છે.

હરિભદ્રસૂરિએ સાત સંસ્કૃત પદ્યોના અવતરણવાળા આ આખ્યાનદ્વારા વૈદિકોના ગપાષ્ટકોની ઠેકડી ઊડાવી છે. ભારતીય સાહિત્યમાં આનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. આ સંબંધમાં મેં અ. જ. પ. (ખંડ ૨)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૨૫-૧૨૭)માં ઊહાપોહ કર્યો છે. {'હરિભદ્ર કે પ્રાકૃત કથા સાહિત્યકા આલોચનાત્મક પરિશીલન' લે. ડૉ. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રી, પ્ર. પ્રાકૃત જૈનશાસ્ત્ર ઔર અહિંસા શોધ સંસ્થાન, વૈશાલી.}

વસુદેવહિંડીકહા—ગુણનિધાનસૂરિને ઉદ્દેશીને વ.હિંડીના સારાંશરૂપ કથા રચાયાનો આ [1]મુદ્રિત કૃતિના અંતમાં ઉલ્લેખ છે. આ ગદ્યમાં છે. લગભગ અઢીસે શ્લોક જેટલું એનું પ્રમાણ છે. આ મુદ્રિત કૃતિમાં મૂળ વ. હિંડી વિષે પ્રસ્તાવનામાં કેટલોક નિર્દેશ છે. અહીં **કાવ્યાનુશાસન** અને **વિવેક**ને આધારે એ વાતનો સ્ફોટ કરાયો છે કે 'બૃહત્કથા' એ કોઈ અમુક ગ્રન્થનું નામ નથી, પણ કાવ્યગ્રન્થોની અમુક જાતિનું નામ છે. ત્રિ. શ. પુ. ચ.(પર્વ ૯, સ. ૩)ના અંતમાં આ સર્ગનું નામ 'વસુદેવહિંડીવર્ણના' એમ રખાયું છે.

પંચમીચરિય—ભા. વિ. (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૯)માં ત્રિભુવન **સ્વયંભૂ**એ આ ચરિત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ કવિ આઠમી-નવમી સદીમાં થઈ ગયાનું મનાય છે. જો આમાં પંચમી-વ્રતનો અધિકાર હોય તો આ વિષયની આ સૌથી જૂની કૃતિ ગણાય અને પૃ. ૧૦૭-૯માં નિર્દેશેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત **નાણપંચમીકહા** એના પછીની ગણાય.

કુવલયમાલા-કર્ણાટકના એક દિગંબર આચાર્યે જે કૃતિમાં વત્સરાજનો નિર્દેશ કર્યો છે તે તો શકસંવત્ ૭૦૫ (ઈ. સ. ૭૮૩)ની કૃતિ છે, જ્યારે આ તો [2]દાક્ષિણ્યચિહ્ન [3]ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ઈ. સ. ૭૭૯માં હ્રી દેવીના દર્શનના પ્રભાવે જાબાલિપુર(જાલોર)માં રચેલી [4]**કુવલયમાલાકહા** છે, અને આમાં પણ એ વત્સરાજનો ઉલ્લેખ છે. આ એક અદ્‌ભુત કથા છે.

---

૧. ''શ્રીહેમચન્દ્રચાર્ય ગ્રન્થાવલી'' ગ્રન્થાંક ૪ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં આ કૃતિ ''શ્રીવસુદેવ-હિંડીસાર'' એ નામથી છપાઈ છે.

૨. મૂળમાં 'દક્ખિણ-ઈંધ' છે. સંસ્કૃત ભાષાંતરકર્તાએ આને માટે 'દાક્ષિણ્યચિહ્ન' એવું સમીકરણ આપ્યું છે, પણ એને બદલે 'દક્ષિણી' એમ કહેવાના ઈરાદે ગ્રન્થકારે પોતાને 'દક્ષિણ-ચિહ્ન' કહ્યા હોય એમ સંભવે છે. ''દાક્ષિણ્યગુણના કારણે પણ નામ પડ્યું હોય, આ સૂરિના પૂર્વજોનો સંબંધ ઉત્તરાપથ સાથે હોવાનું કૃતિ પરથી જણાય છે.'' લા. ગાંધી

૩. એમના પ્રપિતાનું નામ ઉદ્દ્યોતન છે, અને પિતાનું નામ વડેસર છે. આમ અહીં પ્રપિતા અને પૌત્રનાં નામ એક જ છે તે તે સમયની ક્ષત્રિયોની નામકરણની રીતિનું સૂચન કરે છે. કેટલાક જૈન આચાર્યોની પરંપરામાં પણ આ વાત જોવાય છે. જેમકે **નવપયપયરણ**ના કર્તા દેવગુપ્તસૂરિના 'ઊકેશ' ગચ્છમાં દેવગુપ્ત, કક્ક, સિદ્ધ અને જિનચન્દ્ર એ નામના લાગલાગટ ચાર આચાર્યો, 'ભાવડ' ગચ્છમાં ભાવદેવ, વિજયસિંહ, વીર અને જિનદેવ, 'વાયડ' ગચ્છમાં જિનદત્ત, રાશિલ અને જીવદેવ, અને 'પલ્લીવાલ' ગચ્છમાં શાન્તિ, યશોદેવ, નન્ન, ઉદ્દ્યોતન, મહેશ્વર, અભયદેવ અને આમ્રદેવ એમ લાગલાગટ સાત સૂરિઓ થયા છે.

૪. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયેલ વ. ૨. મ. સ્મા.માં પૃ. ૨૫૯-૨૮૪માં જિનવિજયજીનો ''કુવલયમાલા'' નામનો વિસ્તૃત લેખ છપાયો છે. આનો અંગ્રેજીમાં સારાંશ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. I, pp. 77-88 અને pt. 2, pp. 211-219)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

એ કાદંબરી કે ત્રિવિક્રમની **દમયંતીકથા** જેવી છે. એ ચંપૂના ઢબની છે એનું પરિમાણ આશરે ૧૩૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે. કથાવસ્તુ સંકીર્ણ સ્વરૂપનું છે. એમાં જ. મ. ઉપરાંત પેસાઈ અને અવહટ્ઠનો અને સંસ્કૃતનો પણ ક્વચિત્ ઉપયોગ કરાયેલો છે. એમાં [1]પાદલિપ્ત, સાતવાહન, ષટ્પર્ણક, ગુણાઢ્ય, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, બાણ, વિમલ, [2]રવિસેન, [3]જડિલ, [4]દેવગુપ્ત, પ્રભંજન અને હરિભદ્રનો નિર્દેશ છે. અંતમાં ૨૯ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે. એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. એમાં તોરરાય ([5]તોરમાણ ?) અને એની રાજધાની 'ચન્દ્રભાગા' નદીને તીરે રહેલી 'પવ્વઈયા' વિષે ઉલ્લેખ છે. આ કથામાં ૧૮ દેશનાં નામ અને તેમાં બોલાતી ભાષાઓનો નિર્દેશ છે. ક્રોધ, માન, માયા લોભ અને મોહ એ દુર્ગુણોનાં કટુ ફળનું આમાં વર્ણન છે.

આ **કુવલયમાલા**(પદ્ય ૩૯)માં **સુલોયણાકહા**ની પ્રશંસા છે અને ૪૦મા પદ્યમાં પ્રભંજનકૃત **જસહરચરિય**ની તારીફ છે. **કુવલયમાલા**ની બે પ્રાચીન હાથપોથી મળે છે : એક ભાં. પ્રા. સં. મં. માં સોળમા સૈકામાં લખાયેલી અને એક જેસલમેરના ભંડારમાં (વિ. સં. ૧૧૩૯)માં લખાયેલી. આ બંનેમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વના પાઠભેદો છે. આ વિચારતાં એમાં સ્વયં એના કર્તાનો જ હાથ હોય એમ ભાસે છે. {એ. એન. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત થઈ સીંઘી ગ્રં.માં પ્રગટ થઈ છે. આ. રામચન્દ્રસૂરિ ગ્રં.માં પુનર્મુદ્રણ થયું છે. ગુજ.

---

૧. ચૈત્યવંદનનાં પાઇય સૂત્રો ઉપર જિનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૯૬માં સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે. એમાં એક સ્થળે એમણે "अत एव प्रदीप्तकाचार्येण तरङ्गवत्यां दर्शितमिति" એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમના સમય સુધી તો **તરંગવતી** મળતી હતી એમ જણાય છે. બીજું, આ સૂરિએ 'પાલિપ્ત'નું સંસ્કૃત સમીકરણ 'પ્રદીપ્ત' યોજી **તરંગવતી**કારને 'પ્રદીપ્ત'સૂરિ કહ્યા છે.

૨-૩. આ બંને દિગંબર ગ્રન્થકારો છે. રવિસેને સંસ્કૃતમાં **પદ્મચરિત** રચ્યું છે. એનાથી પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રન્થ દિગંબર કથા-સાહિત્યમાં હોય તો તે ક્યા ?

જડિલ એ જ બીજા જિનસેને લગભગ ઈ. સ. ૮૩૮માં રચેલા **આદિપુરાણ** (૧-૫૦)માં નિર્દેશેલા જટાચાર્ય હોય એમ જણાય છે. આ **આદિપુરાણ**ની એક હાથપોથીમાં હાંસિયામાં જટાચાર્યનું 'સિંહનંદિ' એવું નામ સૂચવાયેલું છે. જટાસિંહનંદિ એવું નામ ચામુંડરાયે કાનડી ભાષામાં ઈ. સ. ૯૭૮માં રચેલા **ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર** યાને **ચામુંડરાયપુરાણ**માં છે. જડિલ, જટાચાર્ય અને જટાસિંહનંદિ એ એક જ વ્યક્તિનાં ત્રણ નામ છે એમ સામાન્ય રીતે વિચારતાં જણાય છે અને **વરાંગચરિત** એ આ વ્યક્તિની કૃતિ મનાય છે. જિનસેન પહેલાએ ઈ. સ. ૭૮૩માં રચેલા **હરિવંશપુરાણ**(૧-૩૫)માં **વરાંગચરિત**નો ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ.ના ૧૧મા સૈકાની આસપાસ થઈ ગયેલા ધવલે અવહટ્ઠ ભાષામાં રચેલા **હરિવંસ**માં જડિલ મુનિ અને એની કૃતિ **વરાંગચરિત**નો એક જ પંક્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૪. પ્રશસ્તિમાં દેવગુપ્તને મહાકવિ કહ્યા છે. પ્રારંભમાં જ્યાં પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની પ્રશંસા છે તેમાં દેવગુપ્તને 'ગુપ્ત' વંશના રાજર્ષિ અને **ત્રિપુરુષ-ચરિત્ર**ના કર્તા કહ્યા છે. શું આ બંને વ્યક્તિ એક જ છે ?

૫. આને જિનવિજયજી હૂણસમ્રાટ્ તોરમાણ તરીકે ઓળખાવે છે. જો એમ કરવું વાસ્તવિક હોય તો એમના જેવા વિદેશી અને વિજયી સમ્રાટના ગુરુ હરિગુપ્ત એક જૈન આચાર્ય હતા એ વાત જૈનોને ગૌરવ લેવા જેવી ગણાય, કેમકે ગુપ્ત સમયમાં પણ રાજગુરુ થવાનું માન જૈન મુનિઓને મળતું એમ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે.

ભાષાંતર આ. હેમસાગરસૂરિએ કરેલું ઈ. સ. ૧૯૬૫માં પ્રગટ થયું છે. પ્ર. આનંદ હેમ ગ્રં. ધનજી દેવચંદ અંધેરી.}

આ કથાનો ચંપૂરૂપ [1]સંક્ષેપ સંસ્કૃતમાં પરમાનંદસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ આપ્યો છે. {ડૉ. પ્રેમસુમન જૈનએ 'કુવલય માલાકા સાંસ્કૃતિક અધ્યયન' પુસ્તક લખ્યું છે.}

સુલોયણાકહા—કુવલયમાલા(શ્લો. ૩૯)માં નિર્દેશાયેલી આ કૃતિ શું પાઇયમાં રચાયેલી છે અને શું જિનસેને **હરિવંશપુરાણ**(શ્લો. ૩૩માં) જે મહસેનકૃત **સુલોચનાકથા**ની પ્રશંસા કરી છે તે આ જ છે ? {આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં અપભ્રંશમાં દેવસેનગણિકૃત **'સુલોચનાચરિઉ'**ની હ.લિ. પ્ર. હોવાનું 'અપભ્રંશ હિન્દીકોશ'ના પ્રારંભમાં ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર જૈને જણાવ્યું છે.}

જસહરચરિય—આ પ્રભંજનની કૃતિ શું પાઇયમાં છે અને શું આ પ્રભંજન તે વાસવસેનકૃત **યશોધરચરિત**માં નિર્દેશાયેલા પ્રભંજન છે ?

ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિય—જેમને આ. હેમચન્દ્રે [2]૬૩ શલાકાપુરુષ (celebrities) તરીકે નિર્દેશ્યા છે એ જેમની સંખ્યા, પ્રતિવાસુદેવને પૃથક્ ન ગણાવતાં ચોપ્પનની ગણાવાય એ તમામ મહાપુરુષોનાં જીવનને રજૂ કરતી કથા તે **ચઉપ્પન્નમહાપુરિસચરિય** છે. એના કર્તા **શીલાચાર્ય** છે. તેઓ નેવ્વુય (સં. નિર્વૃતિ) કુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે અને તેમણે આ ચરિત્ર વિ. સં. ૯૨૫ (ઈ. સ. ૮૬૮)માં રચ્યું છે. **આયાર** અને **સૂયગડ** ઉપર ટીકા રચનાર **શીલાંકસૂરિ**નો સમય પણ આ છે એટલે આ બંને આચાર્યો એક જ હોય એમ ભાસે છે, જોકે પં. લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધીએ જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૪૪)માં એ બંનેને ભિન્ન ગણ્યા છે (પાછળથી મત સુધારી અભિન્ન ગણ્યા છે.) અને ડૉ. ઘાટગેએ પણ એ બે એક હોવા વિષે શંકા દર્શાવી છે, પરંતુ બેમાંથી એકે યે એ માટે કારણ રજૂ કરેલ નથી. આ બે આચાર્યોને ભિન્ન ગણીએ તો પણ 'દેશીકાર' તરીકે જે શીલાંકનો ઉલ્લેખ છે તેઓ એઓમાંના એક ખરા કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવો બાકી રહે છે. {ચઉપન્ન મ.પુ.ચ. પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ૫, ગુજ. અનુ. હેમસાગરસૂરિ પ્ર. આનંદ હેમ ગ્રં.}

મહાપુરિસચરિયમાં એના કર્તાએ "વિબુધાનંદ નામનું એકાંકી સંસ્કૃત નાટક ગ્રથિત કર્યું છે" એમ **ઇતિહાસની કેડી** (પૃ. ૫૦, ટિપ્પણ)માં ઉલ્લેખ છે.

જીવદેવકૃત પ્રબંધ—તિલકમંજરીના ૨૪મા પદ્યમાં જીવદેવે રચેલા જે પાઇય પ્રબંધની પ્રશંસા છે તે કૃતિને હું આ નામે ઓળખાવું છું, કેમકે એનું વાસ્તવિક નામ જાણવામાં નથી.

---

૧. જૈ. આ. સ. એ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આ બહાર પાડ્યો છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મૂળ કૃતિના પ્રારંભિક અને અંતિમ ભાગ રજૂ કરાયા છે. એનું ભાષાંતર જૈ. ધ. પ્ર. સ. એ વિ. સં. ૧૯૬૯માં છપાવ્યું છે.

૨. ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવો, ૯ બલદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો **વરાંગચરિત** (૨૭, ૩૨)માં શલાકાપુરુષને 'કારણમાનુષ' કહેલ છે. 'શલાકાપુરુષ' સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **પ્રશમરતિ** અને **સંબંધકારિકા**ની મારી 'ઉત્થાનિકા' (પૃ. ૪૫-૪૭).

સિરિચંદકેવલિચરિય—સિદ્ધર્ષિએ (ગુપ્ત)સંવત્ ૫૯૮માં એટલે કે [1]વિ. સં. ૯૭૪માં જે. સં.માં **શ્રીચન્દ્રકેવલિચરિત્ર** રચ્યું છે તેમાં એમણે આની પૂર્વે રચાયેલા પાઇય ચરિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ભુવનસુંદરીકહા—'નાઈલ' કુલના સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય **વિજયસિંહસૂરિએ ભુવણસુંદરીકહા(ચરિય)** વિ. સં. ૯૭૫માં ૮,૯૧૧ ગાથામાં પાઇયમાં રચેલ છે. આ કથા અલૌકિક તત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ છે. {ભુવણસુંદરીકહા સં. અને હિંદી સાર શીલચન્દ્રસૂરિ પ્ર.પ્રા.ગ્રં. ૫.}

કાલયાયરિયકહાણગ—ઈ. સ.ના દસમા સૈકાનું કે લગભગ એ સમયનું [2]**કાલયાયરિયકહાણગ** (સં. કાલકાચાર્યકથાનક) પણ અત્ર નોંધવા લાયક કૃતિ છે. એમાં ઉજ્જયિનીના રાજા ગર્દભિલ્લ જે કાલકસૂરિનાં લઘુ બેન સાધ્વી સરસ્વતીને ઉઠાવી ગયો હતો તેને કાલકસૂરિએ શક ક્ષત્રપની સહાયથી કેવી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેની હકીકત છે.

કહાણયકોસનું વિવરણ—હારિભદ્રીય **અષ્ટકપ્રકરણ** ઉપર વિ. સં. ૧૦૮૦માં વૃત્તિ રચનારા [3]જિનેશ્વરસૂરિએ જ. મ.માં ૩૦ ગાથામાં [4]**કહાણયકોસ** રચ્યો છે. આમાં આદ્ય ગાથા મંગલાચરણરૂપ છે. ત્યાર પછીની ૨૪ ગાથામાં આ કોશકારે પોતાના વક્તવ્યના સ્પષ્ટીકરણાર્થે ઉદાહરણનો-કથાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કથાઓ એમણે આ કૃતિની સ્વોપજ્ઞ [5]વૃત્તિમાં [6]પાઇયમાં આપી છે. મૂળ-મુખ્ય કથાઓ ૩૬ છે, અને અવાંતર કથાઓ ચારેક છે. આમ આ વૃત્તિ ચાલીસેક કથાઓના ભંડારરૂપ છે. જિનેશ્વરની પૂજાનું ફળ બતાવવા સાત કથા અપાઈ છે. આઠમી કથા જિનેશ્વરના ગુણોત્કીર્તનનું ફળ દર્શાવે છે. નવમી કથા સાધુના વૈયાવૃત્ત્યનું ફળ જણાવે છે. એના પછીની ૧૦ મીથી ૨૫મી સુધીની ૧૬ કથાઓ શ્રમણોને દાન દેવાનું ફળ સમજાવે છે. ત્યાર પછીની ત્રણ કથા જૈન શાસનની ઉન્નતિ કરવાના ફળની દ્યોતક છે. બે કથા સાધુઓનાં ખોટાં દૂષણો રજૂ કરનારની શી વલે થાય તે સૂચવે છે. સાધુને કરાતાં અપમાનને કેવી રીતે દૂર કરાયું તે હકીકત એક કથામાં છે. વિપરીત જ્ઞાનનું ફળ, ધાર્મિક કાર્યમાં ઉત્સાહ આપવાનું ફળ, અપરિણત જનને ધર્મદેશના આપવાની નિરર્થકતા અને શુભ દેશનાનું મહત્ત્વ એમ ચાર વિષયો પૈકી એકેક ઉપર એકેક કથા છે.[7] સાધુને દાન કરવાના ફળના ઉદાહરણરૂપે

---

૧. જુઓ જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૧૮૫-૬).

૨. આ ZDMG (Vol. XXXIV, 1880)માં છપાયું છે.

૩. એમના ગુરુનું નામ વર્ધમાનસૂરિ છે, અને પ્રગુરુનું નામ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ છે.

૪. જુઓ ૩૦મી ગાથા.

૫. આના મંગલાચરણમાં મૂળ કૃતિને 'કથાકોશ' અને આગળ જતાં 'કથાકોશ' નામનું પ્રકરણ કહેલ છે. આ વૃત્તિનો શબ્દાર્થ પૂરતો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે.

૬. કોઈક વાર સંસ્કૃત પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. એક બે જગ્યાએ 'અપભ્રંશ'માં પદ્ય છે. છઠ્ઠી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ. ૪૨-૪૩)માં 'ગેય' ચઉપ્પદિકા-બંધ 'અપભ્રંશ'માં અપાયેલ છે.

૭. સવૃત્તિક કહાણયકોસ સિં. જૈ. ગ્રં.માં. 'કથાકોષપ્રકરણ'ના નામે હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જિનવિજયજીએ એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫-૧૨૩)માં આ કથાઓનો હિંદીમાં સાર આપ્યો છે.

શાલિભદ્રની કથા છે. એમાં [1]રયણકંબલ (રત્નકંબલ)નો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં એમાં ભોજન-સમારંભનું આકર્ષક વર્ણન છે.

આ કથાઓમાં અનેક 'દેશ્ય' શબ્દો છે એટલે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઉપયોગી છે. વળી આ કથાઓ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના અન્વેષકને પણ ઉપયોગી છે.[2] આ સવૃત્તિક મૂળ કૃતિની પ્રથમ પ્રતિલિપિ કરનાર (લેખક) જિનભદ્રસૂરિના કથન મુજબ આની રચના વિ. સં. ૧૧૦૮)માં પૂર્ણ થઈ.[3]

સંવેગરંગસાલા—આ આરાધના-ગ્રન્થના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ છે (દેવભદ્રસૂરિએ આનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો છે.) આ કૃતિમાં સંવેગભાવનું પ્રતિપાદન છે, અને એ 'શાન્ત'રસથી વિભૂષિત છે. એ બૃહત્કાય [4]ગ્રન્થ કથાત્મક છે. એ વિ. સં. ૧૧૨૫માં પૂર્ણ કરાયો છે. એની [5]પ્રશસ્તિમાં જિનચન્દ્રસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી છે.

લીલાવતીકહા—પંચલિંગી વગેરેના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિએ [6]લીલાવતીકહા રચી છે. એમાં પદલાલિત્ય છે, શ્લેષ છે અને અન્યાન્ય અલંકારોથી એ વિભૂષિત છે. એ કથા કોમળ ભાવવાળી અને પ્રસન્ન વાણીવાળી છે. એ પાઈયમાં છે. એ મળતી નથી.[7] આ કથાનો જિનરત્ને સં.માં પદ્યરૂપે **લીલાવતીસાર** એ નામથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. આ મહાકાવ્યના દ્વિતીય ઉત્સાહની પુષ્પિકા ઉપરથી જણાય છે કે આ મૂળ કથા પાઈયમાં છે અને એનું નામાંતર

---

૧. આની માહિતી માટે જુઓ જૈં. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૧૦, પૃ. ૧૭૧-૬)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે ''રત્નકંબલ (કંબલરત્ન) તે શું ?''. ઉપદેશતરંગિણી (પત્ર ૨૩)માંના ૨૮મા પદ્યમાં 'રત્નકંબલ'નો ઉલ્લેખ છે.

૨. ગર્ભરક્ષણ કેમ કરાય એ બાબત પૃ. ૨૭-૨૮માં, ધાનુષ્કકલાના આલીઢ વગેરે પ્રયોગનું વર્ણન પૃ. ૨૪માં, ગંધર્વકળાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પૃ. ૪૦-૪૧માં, ધાતુવાદ અને રસવાદ એ શાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ અને એમાં આવતી વિગતો સંબંધી હકીકત પૃ. ૧૭૨-૧૭૩માં, નાટ્યકળાનું સ્વરૂપ અને ના. શા.નો ઉલ્લેખ પૃ. ૪૫માં અને ગારુડશાસ્ત્રમાં કહેલ મંત્રાદિના પ્રયોગની વાત પૃ. ૧૨-૧૩માં છે. વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૨૩-૧૨૪).

૩. એજન, પૃ. ૧૧.

૪. આ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક પદ્યાત્મક કૃતિનો પ્રથમ ભાગ સંસ્કૃત છાયા સાથે ''જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ''ના ગ્રન્થાંક ૧૩ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૪માં છપાયો છે. {મુનિ હેમેન્દ્રવિજય સંપાદિત સંપૂર્ણગ્રન્થ પ્ર. કાંતિલાલ ઝવેરી સં. ૨૦૨૫ આનું ગુજ. ભાષાંતર આ. ભદ્રંકરસૂરિ મ.એ કર્યું છે. પ્ર. અણસુર સંઘ સાણંદ વિ. સં. ૨૦૩૨. હિંદી ભાષાંતર આ. પદ્મસૂરિ પ્ર. નિર્ગ્રંથ સાહિત્ય પ્ર. દિલ્હી સં. ૨૦૪૨.}

૫. જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧).

૬. જુઓ સુરસુંદરીકહાની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨૪૪).

૭. આ અનુપલબ્ધ કથાના સારરૂપે વિ. સં. ૧૩૦૪માં સૂરિ થનારા જિનરત્નસૂરિએ ૨૧ ઉત્સાહમાં સંસ્કૃતમાં પદ્યમાં ૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડી **નિર્વાણ-લીલાવતી-કથા** રચી છે.

નિર્વાણલીલાવતીકથા છે. જુઓ જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૪૩). ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી મનાતી આ કથા (આધુનિક અમદાવાદના સ્થાન ઉપર વસાવાયેલા પુરાણા સ્થાન નામે) 'આશાપલ્લી'માં વિ. સં. ૧૦૯૨માં રચાઈ એમ **કથાકોષપ્રકરણ**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૨)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૨૦૮) પ્રમાણે એ વિ. સં. ૧૦૮૨થી ૧૦૯૫ના ગાળામાં રચાઈ છે. **કાવ્યાનુશાસન**(અ. ૮, સૂ. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પૃ. ૪૬૩)માં જે **લીલાવતીકથા**ની પ્રશંસા છે તે શું આ જ છે ? {લીલાવઈ - સંપા. અનુવાદ ડૉ. લાલચંદ જૈન અને ઋષભચન્દ્ર જૈન પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

લીલાવઈક્હા—ભૂષણભટ્ટના પુત્ર **કોઊહલે** પણ **લીલાવઈક્હા** રચી છે. એના પ્રારંભનાં ૨૩ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૨૮-૨૯)માં અપાયેલાં છે. 'સિંહલ' રાજકન્યા લીલાવતીનું 'આંધ્ર' નૃપતિ શાતવાહન સાથેનું લગ્ન એ આ કૃતિનો વિષય છે. આ કૃતિ સળંગ છે-કોઈ વિભાગોમાં વિભક્ત નથી. આમાં એકંદર ૧૩૩૩ પદ્યો છે. એના એક પદ્યમાં સૂચવાયા મુજબ આ [1]**લીલાવઈક્હા**નું પ્રમાણ ૧,૮૦૦ અનુષ્ટુભ્ (શ્લોક) જેટલું છે.

પાર્વતી અને ઈશ્વરના ભક્ત આ કવિએ પોતાની પત્નીની પ્રાર્થના પરથી કહેલી [2]દિવ્ય-માનુષ પ્રકારની આ [3]**લીલાવઈક્હા કાવ્યાલંકાર**માં દર્શાવાયેલા કથાના લક્ષણને અનુરૂપ છે. [4]મુખ્યતયા ગાથામાં રચાયેલી આ કથાનો શ્લો. ૬૦૭ [5]ગલિતક (?)માં, શ્લો. ૧૧૭૦ પૃથ્વીમાં, શ્લો. ૧૨ વંશસ્થમાં અને શ્લો. ૨૪ અને ૬૬૮ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં છે. **લીલાવઈક્હા**ની ભાષા "મરહટ્ઠ-દેસિ-ભાસા" છે એમ કવિએ જાતે ગાથા ૧૩૩૦માં કહ્યું છે. એમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અપભ્રંશનો પાસ જોવાય છે. ડૉ. **ઉપાધ્યેએ** [6]પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના સમય વિષે કામચલાઉ વિધાન તરીકે ઈ. સ. ૮૦૦નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. [7]એમણે કહ્યું છે કે

---

૧. આ હાલમાં સિ. જૈ. ગ્રં. મા.માં સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાય છે.

૨. બીજા બે પ્રકારો તે માનુષ અને દિવ્ય છે. જુઓ ગા. ૩૫. **ધ્વન્યલોક** (ઉદ્દ્યોત) ૩, પૃ. ૧૪૫)માં દિવ્ય-માનુષ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે.

૩. સિં. જૈ. ગ્રં. તરફથી સં. ટીકા, પદ્યસૂચી અને ડૉ. ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમજ (સં. પર્યાય અને અર્થ વિનાના) શબ્દકોશ સહિત આ ઈ. સ. ૧૯૪૯માં છપાવાઈ છે. આ ટીકાના કર્તા શ્વેતાંબર મુનિ હશે. એમણે 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિને પૃ. ૨૦ ને ૧૯૩માં 'પ્રભુશ્રી' કહ્યા છે. આથી આ ટીકાકાર એમના પછી (ઈ. સ. ૧૧૭૨ પછી) અને ટીકાની એક હાથપોથી ઈ. સ. ૧૪૦૪ની મળે છે આ હિસાબે એના પહેલાં થયા છે મલયસાગરકૃત ટીકાવાળી અજ્ઞાતકર્તૃક **લીલાવતી**ની હાથપોથી અહીંના જૈનાનંદ-પુસ્તકાલયમાં છે.

૪. શ્લો. ૪૯ ને ૫૦ની વચ્ચે ગદ્યાત્મક લખાણ છે.

૫. દરેક પાદમાં સોળ અક્ષરો છે. ૨, ન, ન, જ અને જ એમ પાંચ ગણ અને છેલ્લે ગુરુ અક્ષર છે. આમ આ કોઈ અક્ષરવૃત્ત છે.

૬. આ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૮-૪૭)માં **લીલાવતી** નામની કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વળી અહીં કથાના મુખ્ય દશ્યરૂપ સપ્ત-ગોદાવરી-ભીમ તથા કથાના નાયક હાલ તેમજ આ કથાની ભાષા વિષે વિચાર કરાયો છે.

૭. જુઓ એમની ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૫).

લગભગ ૧૨૦ ગાથા પછીની સં. ટીકા [1]છાયા જેવી છે. ગા. ૨૪ વાગ્ભટના **કવ્યાનુશાસન**ની **અલંકારતિલક** નામની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ(પૃ. ૨૧)માં, ગા. ૨૫ **સરસ્વતી-કંઠાભરણ**(પૃ. ૫૨૯)માં તેમજ ગા. ૧૦૯૧ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત **'છંદોઽનુશાસન'** (પત્ર ૧ અ)માં જોવાય છે. ગા. ૨૨૨ **વજ્જાલગ્ગ**ની ગા. ૬૫નું અને ગા. ૧૧૪૧ ગા. ૨૧૯નું સ્મરણ કરાવે છે.[૪]

સુરસુંદરીકહા—ઉપર્યુક્ત જિનેશ્વરસૂરિના તેમજ બુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય **ધનેશ્વર મુનિ**(**જિનભદ્રસૂરિ**)એ વિ. સં. ૧૦૯૫ (ઈ. સ. ૧૦૩૮)માં 'ચડ્ડાવલ્લિ'માં **સુરસુંદરીકહા** પદ્યમાં [૫]૪૦૦૦ ગાથારૂપે રચી છે. આ સોળ પરિચ્છેઅ (પરિચ્છેદ)માં વિભક્ત છે દરેક પરિચ્છેદમાં ૨૫૦ ગાથા છે. અને આમાં કાવ્યને અનુરૂપ અનેક વર્ણનો છે. આ પણ romantic કથા છે. આમાં વિદ્યાધરનું લગ્ન એની પ્રિયતમા સાથેના લાંબા વિરહ પછી થયાની વાત આવે છે. એમાં અંતરકથા પણ છે. પોતાની મોટી બેન કલ્યાણમતિના આદેશથી ઉપમા, શ્લેષ અને રૂપકથી અલંકૃત આ કથા તૈયાર કરાઈ છે.

આ **સુરસુંદરીચરિય** (પરિ. ૩, ગાથા ૧૦૩-૧૧૮)માં મયણ-તેરસીના ઉત્સવની વાત છે. પાંચમા પરિચ્છેદના અંતમાં એ ઉલ્લેખ છે કે લગ્ન થાય તે પહેલાં કામદેવની પૂજા કરવી એવો વિદ્યાધરોનો કુલાચાર છે. છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે કે કનકમાળાનાં વસ્ત્ર પહેરી ચિત્રગતિ એને બદલે પોતે નભોવાહનીને પરણ્યો. આ પ્રસંગ માલતીને બદલે એનું રૂપ ધારણ કરી મકરન્દ તેને પરણે છે, એ **માલતીમાધવ**માં આવતી બીનાનું સ્મરણ કરાવે છે. તેરમા પરિચ્છેદમાં વહાણ નાશ પામ્યાનું જે વર્ણન છે તે **નાયા.** (સુય. ૧, અ. ૯)માંના નૌકાનિમજ્જનના વર્ણનનું સ્મરણ તાજું કરે છે.

"સતી સુરસુંદરી" એ નામથી આ પાઈય કથા આધુનિક પદ્ધતિએ "સુશીલ" દ્વારા "ગુજરાતી"માં ઉતારાઈ છે. જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૦માં એ છપાઈ છે.

---

૧. એજન (પૃ. ૧૫ અને ૮૬). છાયા તરીકે ખૂટતો ભાગ ડૉ. ઉપાધ્યેએ પૂરો કર્યો છે.

૨. 'એ' અને 'ઓ' પદને અંતે હ્રસ્વ હોઈ શકે એ દર્શાવવા આ અવતરણ અપાયું છે. આ માટેનું બીજું અવતરણ ગા. સ. (૧-૭૫)નું છે. પ્રથમ અવતરણનો પૂર્વાર્ધ **સુરસુંદરીચરિય** (પરિ. ૩, શ્લો. ૨૪૫)ના પૂર્વાર્ધ સાથે મળે છે.

૩. આમાં નૃત્ય સાથે સંબદ્ધ અને પિંગલ તથા કેદાર દ્વારા નહિ નિર્દેશાયેલા એવા નટચરણ અને નૃત્તગીતિ એ નામનાં બે સં. છંદોનાં લક્ષણો છે. એ કોઈ જૈન (?) આચાર્યે નૂતન સંજ્ઞાઓમાં સૂત્રોમાં રચેલી **રત્નમંજૂષા** (અ. ૩) સાથે પૂરેપૂરાં મળે છે. આ **રત્નમંજૂષા** ઉપર કોઈ જૈનનું ભાષ્ય છે. એમાં આ છંદોને અંગે જે એકેક ઉદાહરણ છે તે યતિની અપેક્ષાએ **છંદોઽનુશાસન**નાં ઉદાહરણ કરતાં ઉતરતાં છે. જુઓ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ તરફથી ઈ. ૧૯૪૯માં પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત **સભાષ્ય રત્નમંજૂષા**નાં અંગ્રેજી ટિપ્પણ (પૃ. ૫૧-૫૨). વિશેષ માટે જુઓ જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૬૬, અં. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ થનારો મારો લેખ નામે "નટચરણ અને નૃત્ત(ત્ય)ગતિ."

૪. જુઓ ડૉ. ઉપાધ્યેની પ્રસ્તાવના તેમજ અંગ્રેજી ટિપ્પણો. આ બંનેમાં કથાનો સારાંશ અપાયો છે.

૫. જુઓ **સુરસુંદરીકહા** (પરિ. ૧, શ્લો. ૪૪). {આનું પુનર્મુદ્રણ પ્રવચન પ્રકાશન પુના દ્વારા સં. ૨૦૫૯માં થયું છે.}

અગિયારમી સદીનાં મનોભાવ અને આકાંક્ષાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આ સુયોગ સાંપી આપે છે. અંતમાં સંસ્કૃતમાં "સુરસુંદરીનાં સુધાબિંદુ" તરીકે જે સંસ્કૃત પદ્યો અનુવાદ સહિત અપાયાં છે તે મૂળ કૃતિમાંનાં નથી, જોકે એ બાબતનો ખુલાસો પ્રકાશક તરફથી કે "સુશીલ" તરફથી થયો નથી (અને એથી આ વાત મારે નોંધવી પડે છે.) અહીં અપાયેલી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧) ઉપરથી જણાય છે કે અજિતસાગરસૂરિએ મૂળનો અનુવાદ તેમજ વિવેચન કરેલ છે {આની બીજી આવૃત્તિ પણ પ્રગટ થઈ છે. સા. મહાયશાશ્રીએ કરેલ સંસ્કૃત છાયા સાથે આ ચરિત્ર ૐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ગ્રન્થાવલીમાં સૂરતથી પ્રગટ થયું છે.}

સીયાચરિય—આમાં સતી સીતાનું ચરિત્ર છે. સદ્‌ગત દલાલના કથન મુજબ એ મોટે ભાગે અગિયારમી સદીની અને ૩,૨૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ છે અને એના કર્તા મહસૂરિ છે. અહીંના આણસુર ગચ્છના ભંડારમાં આની વિ. સં. ૧૬૩૫માં લખાયેલી હાથપોથી છે. એનો ગ્રન્થાગ્ર ૩૪૪૦ છે. આ ચરિત્ર છપાવવા લાયક છે. {આની પ્રેસકૉપી આ. અશોકચન્દ્રસૂરિ મ.સા. પાસે છે.}

મહીપાલકહા—મુનિચન્દ્રના શિષ્ય વીરદેવની આ કૃતિ છે. સદ્‌ગત દલાલે આની નોંધ લીધી છે.

પંચમીમાહપ્પ—ઈ. સ. ૧૦૫૨ની પૂર્વે[1] સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય **મહેશ્વરસૂરિએ** જ. મ.માં સરસ અને સુલલિત ગાથાઓમાં આ કથા રચી છે.[2] એ વેધક ભાવભંગીઓથી ભરપૂર છે. એમાં અનેક સુભાષિતો નજરે પડે છે. આ કૃતિ સંસ્કૃતને બદલે પાઈયમાં કેમ રચી એનો ખુલાસો ગ્રન્થકારે કર્યો છે. એવી રીતે અનંતમાં ઐહિક ફળની આકાંક્ષાથી કરાતા નિદાનપૂર્વકના તપનો ઉપદેશ કેવી રીતે યથાર્થ ગણાય એ બાબતની ચર્ચા ગા. ૪૮૮-૪૯૩માં કરાઈ છે. આ પ્રસ્તુત કૃતિમાં જ્ઞાનપંચમીના જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકારો સૂચવાયા છે. જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે એ આરાધવા માટે કરાતા વ્રતના ગ્રહણના વિધિનું અને વ્રત પૂરું થતાં કરવાના ઉદ્યાપન (ઉજમણું)નું તેમજ જયસેનથી માંડીને ભવિષ્યદત્તને મળેલાં દસ પ્રકારનાં ફળનું આમાં વર્ણન છે. એકંદર રીતે આ [3]પંચમીપર્વનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે તેથી એનું **નાણપંચમીકહા** એવું નામ સંપાદકે પાડ્યું છે. એમાં જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવાયો છે. એમાં સ્થળે સ્થળે સફળ રીતે શ્લેષના ઉપયોગપૂર્વક આલેખાયેલાં એકંદર દસ કથાનકો છે. તેમાં [4]જયસેનની

---

૧. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જેસલમેરમાં એની વિ. સં. ૧૧૦૯માં લખાયેલી પોથી છે.

૨. આ હાલમાં સિ. જૈ. ગ્ર. મા.ના ગ્રન્થાંક ૨૫ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ડૉ. ગોપાણીએ એ સંપાદિત કરી છે. એમની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં **નાણપંચમીકહા** અને **ભવિસયત્તકહા**નો તુલનાત્મક પરિચય છે અને સુભાષિતોની નોંધ છે. {આનું પુનર્મુદ્રણ પણ થયું છે. આ કથાના ચતુર્થાંશનો પં. લાલચન્દ્રનો ગુજરાતી અનુવાદ 'પંચમી માહાત્મ્ય' નામથી વિ. સં. ૧૯૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.}

૩. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ **પર્વ-દેશના**માં મેં "ઉપક્રમ" (પૃ. ૫-૧૭) દ્વારા પર્વને અંગે કેટલીક બાબતો વિચારી છે. એમાંની એક તે પર્વ સંબંધી સાહિત્ય છે. જ્ઞાનપંચમીને અંગેની કથાઓ ઇત્યાદિની અહીં મેં નોંધ કરી છે.

૪. આમાં ધર્મમુનિની અંતરકથા છે. એ કેવલજ્ઞાની મુનિ ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ પમાડવા માટે

કથા તેમજ દસમી [1]ભવિષ્યદત્તની કથા પણ પાંચસે પાંચસે ગાથામાં અપાયેલી છે, જ્યારે બાકીની આઠ કથાઓ પૈકી દરેક સવાસો સવાસો ગાથામાં અપાયેલી છે. આમ કુલ ગાથા ૨,૦૦૦ છે, અને એ ગ્રન્થકારે પહેલેથી પ્રત્યેક અધિકાર માટે નક્કી કરેલી પદ્યની સંખ્યારૂપ વિલક્ષણ સંકલ્પને આભારી જણાય છે. 'અપભ્રંશ' ભાષામાં જે **ભવિસયત્તકહા** (પંચમીકહા) મુદ્રિત છે તે આ છેલ્લી કથાના વિસ્તારરૂપ છે.

[2]**પુપ્ફવઈકહા**—આ ગાથામાં રચાયેલી પાઇય કૃતિ છે. એના કર્તાના ગુરુનું નામ સજ્જન અને પ્રગુરુનું નામ અભયસૂરિ છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૯૧માં લખાયેલી છે. એના કર્તા પૃ. ૧૦૭માં નિર્દેશાયેલા મહેશ્વરસૂરિ હોવાનો સંભવ છે.

કહાવલી—આ **ભદ્રેશ્વરની** ગદ્યાત્મક કૃતિ છે. એનો ગ્રન્થાગ્ર ૨૪,૦૦૦ શ્લોક જેટલો છે. એમાં ૬૩ શલાકાપુરુષ, કાલક, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરેના પ્રબંધો છે. છેલ્લો પ્રબંધ હરિભદ્રસૂરિ વિષે છે. આ દસમા-અગિયારમા સૈકાની કૃતિ ગણાય છે. આમાં ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન કાલકસૂરિ ગણાવાયા છે. ડૉ. યાકોબીએ **સ્થવિરાવલીચરિત** યાને **પરિશિષ્ટ-પર્વની** પ્રસ્તાવનામાં આ **કહાવલીનું** આ ચરિત સાથે સંતુલન કર્યું છે. [3]**કહાવલીની** જૈનાનંદ પુસ્તકાલયની હાથપોથી (ભા. ૨, ક્રમાંક ૧૧૫૯)માં [4]૧૭૧ અ પત્રમાં નીચે મુજબ

'આકાશગામિની' વિદ્યાના પ્રભાવથી આકાશમાં ઊડી એક સ્થળેથી બીજે સ્થલે જતા હતા. આમ જે અહીં કેવલીને અંગે વિદ્યાના ઉપયોગની વાત છે તે જૈન રૂઢ મંતવ્ય સાથે કેવી રીતે સંગત ગણાય ?

૧. પ્રે. અ. ગ્રં. માં શ્રી રામસિંહ તોમરે जैन-साहित्य की हिन्दी-साहित्य को देन નામના લેખમાં કહ્યું છે કે ભવિષ્યદત્તની કથા **ભવિસયત્તકહા** નામના ગ્રન્થનું નિર્માણ થયું તે પહેલાં પ્રચલિત હતી અને લોકપ્રિય પણ રહી હશે. **ભવિષ્યદત્તકથા**માંથી પાત્રોનાં નામ કાઢી નાખી અને થોડુંક પરિવર્તન કરી એની જો રત્નસેન-પદ્માવતીની કહાની સાથે તુલના કરાય તો બેમાં કોઈ ભેદ પ્રતીત નહિ થાય, પ્રેમ-ચિત્રણ બંનેમાં સમાનરૂપે છે.

૨. આના પ્રારંભમાં અપાયેલા પરિચયમાં અભયસૂરિને શ્રુતગુરુ, યુગપ્રધાન, શ્વેતાંબરકુલતિલક ને તપોલક્ષ્મીસરસ્વતીનિલય કહ્યા છે.

૩. {પ્રબંધચતુષ્ટય (કહાવલી)માં પાદલિપ્તસૂરિ, મલ્લવાદી, સિદ્ધસેનસૂરિ આદિની કથા કહાવલીમાંથી આપી છે. પ્ર. હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ શતાબ્દી. વિ. સં. ૨૦૫૦.} આની એક જ હાથપોથી અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે અને તે 'પાટણ'ના ભંડારમાં છે. ડૉ. યાકોબીના મત મુજબ એ હાથપોથીનો લિપિકાળ છેલ્લો અંક (?મીંડુ) ઊડી ગયેલ હોવાથી વિ. સં. ૧૩૯ વંચાય છે, પરંતુ સ્વ. દલાલના મતે એ વિ. સં. ૧૦૯૭ છે. આ **કહાવલીના** કર્તા **ભદ્રેશ્વર** કર્ણ (ઈ. સ. ૧૦૬૪-૧૦૯૪)ના રાજ્યમાં થઈ ગયાનું **દલાલ** માને છે, જ્યારે **યાકોબી** એવી સંભવિત માન્યતા દર્શાવે છે કે આ **ભદ્રેશ્વર** વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે. આ બેમાંથી ગમે તે મત સ્વીકારાય તો પણ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આ કૃતિ **પરિશિષ્ટપર્વ** કરતાં તો પ્રાચીન છે જ.

૪. અહીં નીચે મુજબનું અપભ્રંશનું પદ્ય છે :-

''धम्मं करेहु म मूढा अच्छहुं, चंचलजीविउ जोव्वण पेच्छह ।
धम्मु जि कारणु कम्मु दच्छहु, मोक्खहुं तं पुणु गुरुयणु पुच्छहु ॥''

પાઠ છે :- ''भवविरहसूरिणो(णा) संपयसाहूणं अद्भुमतवकरणासत्तिं पेच्छंतेण तइयाए उत्तर-पारणए'' {આ. શ્રી કસ્તુરસૂરિમ.સા. એ કરેલી પ્રેસકૉપી આ. અશોકચન્દ્રસૂરિ મ.સા. પાસે છે.}

તરંગલોલા—**તરંગવઈ**નો કથાંશ આમાં છે અને એનું પરિમાણ લગભગ ૪૫૦ શ્લોક જેટલું છે. કુલકો, ગુપિતયુગલક અને ષટ્કુલકોની પ્રચુરતાવાળી અને વિચિત્ર તેમજ વિસ્તારવાળી **તરંગવઈ**માં જે ભારોભાર 'દેશ્ય' શબ્દો હતા [1]તેને જતા કરી એના સંક્ષેપરૂપે વીરભટ કે વીરભદ્ર આચાર્યના શિષ્ય નેમિચન્દ્રગણિએ કે આ ગણિના પણ 'જસ' નામક શિષ્યે **તરંગલોલા** રચી છે. એનું જર્મન ભાષાન્તર પ્રો. લોયમને કર્યું છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ નરસિંહભાઈ પટેલે કર્યો છે. આ **તરંગલોલા**માંથી કેટલાંક પદ્યો શ્રી જિનવિજયે ''કુવલયમાલા'' નામના અંગ્રેજી લેખમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.[2] આની પાંચ હાથપોથીઓ ઉપરથી આનું સંપાદન **કસ્તૂરવિજય**ગણિ (હવે સૂરિ)એ વિ. સં. ૨૦૦૦માં કર્યું છે. આની પ્રસ્તાવના મેં લખી છે.

ધમ્મકખાણયકોસ—વિનયચન્દ્રે આ કોશ રચેલો છે. એનું બીજું નામ **કહાણયકોસ** છે. એમાં ૧૪૦ ગાથા છે. એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા છે અને એની જે હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૬માં લખાયેલી છે તે પાટણના ભંડારમાં છે.

વિલાસવઇકહા—સાહારણ (સં. સાધારણ) એ પૂર્વ અવસ્થાના નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેનસૂરિએ સ. ચ.માંથી ઉદ્ધૃત કરીને આ **વિલાસવઈકહા** વિ. સં. ૧૧૨૩માં રચી છે. એની પ્રશસ્તિનાં ૧૦ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૧૯)માં અપાયેલાં છે. જે. ભા. ગ્રં. સૂ.માં ક્રમાંક ૧૩૧ અને ૧૩૭ તરીકે જે **વિલાસવઇકહા**ની નોંધ છે તે એક જ ગ્રન્થની છે. તેથી એ બંનેનો પૃ. ૪૫માં ભેગો પરિચય અપાયો છે. આ ગ્રન્થનો થોડો નમૂનો અપભ્રંશ કાવ્યત્રયીની ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૧-૨)માં અપાયો છે. આ ગ્રન્થની જેસલમેરની હાથપોથીઓની પ્રતિકૃતિ (Photo) તૈયાર કરાવાઈ છે. જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૨૧૭)માંનું લખાણ ઉપર્યુક્ત પૃ. ૪૫ ગત લખાણનો સારાંશ છે.

અકખાણમણિકોસ—**ઉત્તરજ્ઝયણ** ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૯માં **સુખબોધા** ટીકા રચનાર દેવેન્દ્રગણિ(નેમિચન્દ્રસૂરિ)એ આ રચેલ છે. {સંપા. પં. અમૃતલાલ ભોજક પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ૫.}

વિજયચંદ ચરિય—અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે પોતાના શિષ્ય વીરદેવની પ્રાર્થનાથી આ **વિજયચંદચરિય** વિ. સં. ૧૧૨૭માં[3] રચ્યું છે. એમાં આઠ પ્રકારની પૂજાના ફળના વર્ણનરૂપ આઠ કથાઓ છે અને એ તમામ કથાઓ ૧,૦૬૩ ગાથામાં ગૂંથાયેલી છે. {'વિજયચંદકેવલીચરિય' એ નામે જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી છપાવાઈ છે. (સં. ૨૦૦૭માં ખંભાતથી પ્રગટ થયેલ છે. સંપા. શુભંકરવિજય.)} આ કૃતિ સરળ છે. સદ્ગત દલાલે ચન્દ્રપ્રભ

---

૧. આ હકીકત પાદલિપ્તસૂરિની 'દેશીકોશકાર' તરીકેની પ્રસિદ્ધિને અનુરૂપ છે.

૨. જુઓ Bhāratīya Vidyā (Vol. II, pt. I, p. 81).

૩. જુઓ ''પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન ભાંડાગારીય ગ્રન્થસૂચી'' (ભા. ૧, પૃ. ૪૧૩).

મહત્તરને અભયદેવના બદલે અમયદેવ પાઠ માની અમૃતદેવના શિષ્ય ગણ્યા છે, "જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા"માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

'મહાવીરચરિય—'નવાંગવૃત્તિકાર' અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચન્દ્રસૂરિના સેવક અને સુમતિવાચકના શિષ્ય ગુણચન્દ્રગણિ(દેવભદ્રસૂરિ)એ ૧૨,૦૨૫ શ્લોકના પૂરવાળું **મહાવીરચરિય** વિ. સં. ૧૧૩૯માં રચ્યું છે. આવું મોટું ²મહાવીરસ્વામીનું ચરિત્ર અન્ય કોઈ કવિએ રચેલું જોવા-જાણવામાં નથી. એમાં આઠ પ્રસ્તાવો છે અને એમાંનો અડધો ભાગ મહાવીરસ્વામીના પૂર્વ ભવોનું વર્ણન રજૂ કરે છે. એમાં જાતજાતનાં છંદોનો ઉપયોગ કરાયો છે. એમાં રાજા, નગર વગેરેનાં જે આબેહૂબ વર્ણનો આવે છે તે એની કાવ્ય તરીકેની મનોહરતા સિદ્ધ કરે છે અને સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિઓની કૃતિ સાથે સ્પર્ધારૂપ બને છે. એમાં પચાસેક પદ્યો અવહટ્ઠમાં છે. કોઈ વાર સંસ્કૃત અવતરણો છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં જે વિદ્યાધરની કથા છે તે નોંધપાત્ર જણાય છે.

મહાવીરચરિય—આ પાઇય કૃતિ અંબદેવના શિષ્ય ³નેમિચન્દ્રસૂરિએ ૨,૩૮૫ પદ્યોમાં વિ. સં. ૧૧૪૧માં પાટણમાં રચી છે.⁴

⁵**કહારયણકોસ**—પ્રસન્નચન્દ્રસૂરિના સેવક ઉપર્યુક્ત ગુણચન્દ્રગણિએ દેવભદ્રસૂરિ તરીકે આ કૃતિ ભરૂચમાં વિ. સં. ૧૧૫૮માં રચી છે. એનું પ્રમાણ ૧૧,૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. આની કેવળ એક જ હાથપોથી મળે છે અને એ ખંભાતના ભંડારમાં છે. એ જીર્ણશીર્ણ તાડપત્ર પર લખાયેલી છે. મોક્ષ મેળવવા માટે આદર્શ સાધુ બનવું જોઈએ. આ આદર્શ-સાધુતા ઉચ્ચ કોટિના ગૃહસ્થ-જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આથી આદર્શ-ગૃહસ્થ બનવાની જરૂર છે અને એ માટે ૩૩ સામાન્ય ગુણો અને ૧૭ વિશિષ્ટ ગુણો ખીલવવા જોઈએ. આ પચાસ ગુણોને અનુલક્ષીને આ **કહારયણકોસ**માં કથાઓ અપાયેલી છે.

મણોરમાચરિય અને **આદિનાહચરિય**—'નવાંગવૃત્તિકાર' અભયદેવસૂરિના શિષ્ય **વર્ધમાનસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૧૪૦માં ૧૫,૦૦૦ ગાથાનું **મણોરમાચરિય** {'મણોરમાકહા' સંપા. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા પ્ર. લા. દ. ઈ. સં. ૧૯૮૩} અને **જયસિંહદેવના** રાજ્યમાં વિ. સં.

---

૧. આ દે. લા. જૈ. પુ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને એનો ગુ. અનુવાદ વિ. સં. ૧૯૯૪માં જૈ. આ. સ.એ છપાવેલો છે. {પુનર્મુદ્રણ આ. ભા. જિનશાસન આ. સમિતિ.}

૨. સંભવનાથ સિવાયના તેવીસે તીર્થંકરોનું ઓછામાં ઓછું એક ચરિત્રાત્મક કાવ્ય તો પાઇયમાં મળે જ છે.

૩. જુઓ પૃ. ૮૩.

૪. આ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. {જિ. આ. ટ્રસ્ટ દ્વારા પુનર્મુદ્રણ થયું છે.}

૫. આ કૃતિ વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત કરાવી જૈ. આ. સ.એ ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર હાલમાં છપાય છે. {અનુવાદક પં. બેચરદાસ ભાગ. ૧-૨ પ્રકા. જૈ. આ. સ. ઈ. સ. ૧૯૫૧, ૧૯૫૬.}

૧૧૬૦માં {ખંભાતમાં} ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક **આદિનાહચરિય** રચ્યું છે. આ **આદિનાહચરિય** પાંચ અવસરમાં (ઘાટગે પ્રમાણે પાંચ પ્રસ્તાવમાં) વિભક્ત છે અને એમાં ઋષભદેવનું જીવન વિસ્તારથી આલેખાયેલું છે. આટલા વિસ્તારથી કોઈએ પહેલા તીર્થંકરનું જીવનચરિત્ર લખેલું જાણવા-જોવામાં નથી. આ કૃતિમાં કોઈ કોઈ વાર અવહટ્ઠ ભાષાનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે. {જુગાઈજિણિંદચરિય સં. પગારિયા પ્ર. લા. દ. વિ.}

સંતિનાહચરિય—'પૂર્ણતલ્લ' ગચ્છના ગુણસેનસૂરિના શિષ્ય અને સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રસૂરિના ગુરુ **દેવચન્દ્રસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૧૬૦માં ગદ્યપદ્યમય ૧૨,૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણક **સંતિનાહચરિય** રચ્યું છે. સોળમા તીર્થંકરનું આવડું મોટું ચરિત્ર અન્ય કોઈ કવિએ રચેલું સાંભળવામાં કે જોવામાં આવ્યું નથી. આ કૃતિમાં પણ અવહટ્ઠનો ક્વચિત્ ઉપયોગ થયેલો છે. {સંપા. ધર્મધુરંધરસૂરિ પ્ર. બી. એલ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઈ. સ. ૧૯૯૬.}

પુહવીચંદચરિય—નેમિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **શાંતિસૂરિ**એ પોતાના વિનેય મુનિચન્દ્રની પ્રાર્થનાથી વીરનિવાર્ણથી ૧૬૩૧ વર્ષે એટલે કે વિ. સં. ૧૧૬૧માં **પુહવીચંદચરિય** ૭,૫૦૦ શ્લોકમાં રચ્યું છે. {આ. રત્નપ્રભસૂરિકૃત સંકેત સાથે 'પુહઈચંદ ચરિયં'નું સંપાદન રમણીક વિજયએ કર્યું છે. પ્ર. પ્રા. ગ્રં. વિ. સં. ૨૦૨૮.}

પાસનાહચરિય—સુમતિ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય **દેવભદ્રસૂરિ**એ ભરૂચમાં ૯,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક **પાસનાહચરિય** પાંચ પત્થાવ(પ્રસ્તાવ)માં વિ. સં. ૧૧૬૮માં રચ્યું છે.[1] એમાં ભ. પાર્શ્વનાથના છ ભવો, એમના દસ ગણધરોના પૂર્વ ભવનાં વર્ણનો, અહિંસા, ૧૧ પ્રતિમા ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે. આ જ સૂરિએ **સંવેગરંગસાલા**ની [2]છાયા, [3]**મહાવીરચરિય** અને [4]**કહારયણકોસ** રચ્યાં છે. આ ત્રણે કૃતિઓ આપણે નોંધી ગયા.

{પાસણાહચરિઉ રઇધુ (રઇધુ ગ્રન્થાવલી પ્ર. જૈન સંસ્કૃતિ સંરક્ષકસંઘ સોલાપુર વિ. સં. ૨૦૩૧.}

સિજ્જંસનાહચરિય—**દેવભદ્રસૂરિ**એ આ કૃતિ રચી છે. એના આધારે **માનતુંગસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૩૩૨માં સંસ્કૃતમાં તેર સર્ગમાં [5]**શ્રેયાંસનાથચરિત** રચ્યું છે. ૧૧મા તીર્થંકર શ્રેયાંસ-

---

૧. ''મણિવિજયગણિવર-ગ્રન્થમાલા''ના દસમા ગ્રન્થાક તરીકે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં આ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ પત્રાકાર ગ્રન્થમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના અને મૂળ ગ્રન્થગત કથા અને ધર્મદેશના અપાયેલી છે. આ ગ્રન્થનું ગુજરાતી ભાષાંતર ''શ્રીપાર્શ્વનાથ-પ્રભુચરિત્ર'' એ નામથી જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. {પુનઃ પ્રકાશન : શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર ટ્રસ્ટ, સં. ૨૦૫૮ સં. નયવર્ધનવિ.}

૨. જુઓ પૃ. ૭૯.

૩. જુઓ પૃ. ૮૪.

૪. જુઓ પૃ. ૮૪.

૫. ''લબ્ધિસૂરીશ્વર-જૈન-ગ્રન્થમાલા''ના ૨૪મા મણિ તરીકે આ ચરિત્ર ઈ. સ. ૧૯૪૯માં છપાયું છે. એમાં સ. ૮, શ્લો. ૬૦માં (લગ્નના ગીતવેળા સ્ત્રીઓ) 'ઉલુલુ' અવાજ (કરે છે એમ કહ્યું) છે. સ. ૬, શ્લો. ૧૨-૧૬માં રાધાવેધનું વર્ણન છે.

નાથને લગતી આ પાઇય કૃતિ છપાયેલી છે ? એના કર્તા શું ઉપર્યુક્ત દેવભદ્રસૂરિ છે ?

નેમિનાહચરિય—'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન પરંતુ તેમનાથી મોટા 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિએ **નેમિનાહચરિય** [૨]૪,૦૫૦ ગાથામાં વિ. સં. ૧૧૭૦માં રચ્યુ છે. આ એમની કૃતિ નામે **ભવભાવણા**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાંનો એક ભાગ છે[૩] એટલે પ્રો. પીટર્સને એના કર્તા તરીકે ગુણવલ્લભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભ્રાન્ત જણાય છે. આ વૃત્તિમાં બીજી પણ અનેક કથાઓ પાઇયમાં છે.

જિણયત્તમહારિસિચરિય—'પાડિચ્છય' ગચ્છના નેમિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **સુમતિગણિ**એ [૪]**જિણયત્તમહારિસિચરિય** યાને [૫]**જિણયત્તક્ખાણ** રચ્યું છે. એમાં જિનદત્તસૂરિનું ચરિત્ર અપાયેલું છે. એની એક હાથપોથી જેસલમેરમાં છે, અને તે વિ. સં. ૧૨૪૬માં લખાયેલી છે. {જિનદત્ત અક્ખાણય દ્વય - સં. અમૃતલાલ ભોજક, પ્ર. સીંધી ગ્રં.}

નમ્મયાસુંદરીકહા—**મહેન્દ્રસૂરિ**એ શીલનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારી **નમ્મયાસુંદરીકહા** વિ. સં. ૧૧૭૮માં રચી છે.[૬]

{નમ્મયાસુંદરીકહા-મલયેન્દ્રસૂરિ પ્ર. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ વારાણસી ઈ. સ. ૧૯૮૨.}

મુણિસુવ્વયસામિચરિય—'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિના એક શિષ્ય **શ્રીચન્દ્ર** કે જેઓ પૂર્વાવસ્થામાં મંત્રીપદે આરૂઢ હતા તેમણે **મુણિસુવ્વયસામિચરિય** વિ. સં. ૧૧૯૩માં રચ્યું છે. એમાં રામની કથા આવે છે. વીસમા તીર્થંકરને અંગેની આ અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણક કૃતિની પ્રશસ્તિ[૭] (ગા. ૬૮) ખંગાર(રાખેંગાર)નો થોડોક પરિચય કરાવે છે. {મુણિસુવ્વય-જિણિંદ ચ. સંપા. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા પ્ર. લા. દ. વિ. વિ. સં. ૨૦૪૫.}

સુપાસનાહચરિય—ઉપર્યુક્ત શ્રીચન્દ્રસૂરિના ગુરુભાઈ અને હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **લક્ષ્મણગણિ**એ [૮]પદ્યમાં વિ. સં. ૧૧૯૯માં એટલે કે નરેશ્વર કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના

---

૧. દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સૂરાચાર્યે વિ. સં. ૧૦૯૦માં ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એમ ઉભયને લગતું દ્વિસંધાનકાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે.

૨. પહેલી આઠ ગાથા પછીની નવમી ગાથાને પહેલી ગાથા તરીકે મુદ્રિત પુસ્તકમાં દર્શાવાઈ છે.

૩. જુઓ પત્ર ૭-૨૬૮.

૪. આનું આદ્ય પદ્ય તેમજ અંતનાં છ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૧૫-૧૬)માં અપાયેલાં છે.

૫. આ સિં. જૈ. ગ્રં. મા.માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૬. આ સિ. જૈ. ગ્રં. મા.માં છપાય છે. {હિન્દી અનુવાદ સાથે પ્ર. પ્રાકૃતવિકાસ ફંડ. અનુવાદક રમણીક શાહ, રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા.}

૭. આ પ્રશસ્તિની ૬૩મીથી ૭૬મી સુધીની ગાથા પ. જૈ. ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦-૧)માં અને આ ગાથાઓ તેમજ એનો અર્થ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૪, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭)માં છપાયેલ છે.

૮. કેટલીક વાર અવતરણરૂપે સંસ્કૃતમાં પદ્યો છે.

વર્ષમાં [૧]**સુપાસનાહચરિય** રચ્યું છે. સાતમા તીર્થંકરનું જીવનચરિત્ર એ એનો મુખ્ય વિષય છે. તેમ છતાં જૈન વ્રતોના વર્ણનરૂપે અનેક કથાઓ એમાં અપાયેલી છે. એમાં કવિની પ્રતિભા ઝળકી ઊઠે છે અને ખાસ કરીને 'મેરુ' ઉપરના જન્માભિષેકના વર્ણન પૃ. (૪૮-૫૨)માં એમણે કમાલ કરી છે. આમાં પૃ. ૧૧-૧૪માં કંજૂસ શેઠની કથા છે. પૃ. ૨૬૯-૨૭૦માં રાધાવેધનું અને પૃ. ૨૯૩-૪માં વીણાસ્વયંવરનું વર્ણન છે.

કુમારવાલચરિય—જેમ વિદ્યાર્થીઓને **અષ્ટાધ્યાયી**નો બોધ કરાવવા માટે [૨]ભટ્ટિ કવિએ **ભટ્ટિકાવ્ય** રચ્યું છે[૩] તેમ 'કલિકાલ-સર્વજ્ઞ' **હેમચન્દ્રસૂરિ**એ પાઇયમાં [૪]**કુમારવાલચરિય** રચ્યું છે. આમાં સિ. હે.(અ. ૮)માં આવતાં ઉદાહરણો ક્રમવાર અપાયેલાં છે. આથી આને 'દ્વયાશ્રય કાવ્ય' કહે છે. આ સૂરિએ સંસ્કૃતમાં પણ **દ્વયાશ્રયકાવ્ય**[૫] રચ્યું છે. આ બે કાવ્યોમાં સોલંકી વંશના **મૂળરાજ**થી માંડીને [૬]'સુશ્રાવક' કુમારપાલ સુધીનો ઇતિહાસ રજૂ કરાયેલો છે. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને ઉદાહરણોની આનુપૂર્વી એ બે રીતની વિશિષ્ટતાથી **દ્વયાશ્રય ભટ્ટિકાવ્ય**થી જુદું પડે છે. આ ૮ સર્ગનું [૭]**કુમારવાલચરિય** જે કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયું છે તેમાં છેલ્લા બે સર્ગોની રચના સોરસેણી, માગહી, પેસાઈ અને અવહટ્ટ ભાષામાં છે.[૮]

---

૧. ''જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા''માં પં. હરગોવિંદદાસની સંસ્કૃત છાયા સાથે ત્રણ ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૧૮, ૧૯૧૮ ને ૧૯૧૯માં અનુક્રમે છપાયું છે. {પુનર્મુદ્રણ જિ. આ. ટ્ર. સં. ૨૦૪૬.} આનો ''શ્રીસુપાર્શ્વનાથચરિત્ર'' એ નામથી ગુ. અનુવાદ અજિતસાગરગણિએ કર્યો છે. એ જૈ. આ. સ. તરફથી બે ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

૨. ઈ. સ.ના સાતમા સૈકાના ધરસેન ત્રીજાના દાનપત્રમાં બપ્પપુત્ર ભટ્ટિભટનું નામ છે. ઈ. સ. ના આઠમા-નવમા સૈકામાં બપ્પભટ્ટિ થઈ ગયા છે એનું આ નામ સ્મરણ કરાવે છે.

૩. **ભીમ** નામના એક કાશ્મીરી કવિએ આ ભટ્ટિની માફક એક વ્યાકરણ-કાવ્ય રચ્યું છે. એના અંતમાં કવિનું સ્થાન 'શારદાદેશાન્તર્ગત વલભી' એમ જણાવાયું છે. કાઠિયાવાડમાં શારદાપીઠ અને વલભી છે એટલે આ જાતની સમાનતા નોંધપાત્ર છે.

૪. આના ૮મા સર્ગનું ૭૫મું પદ્ય ષટ્પદ યાને છપ્પયમાં છે.

૫. આને અંગે રામલાલ ચુ. મોદીએ ''સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ'' નામનું પુસ્તક રચ્યું છે અને એ ગુ. વ. સો. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૬. દેવેન્દ્રસૂરિકૃત **શાન્તિનાથચરિત્ર**ની અણહિલપુરપાટણમાં વિ. સં. ૧૨૨૭માં—કુમારપાલના અવસાન પહેલાં ત્રણ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રત છે. એની પ્રશસ્તિ **જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ** (ભા. ૧, પૃ. ૮)માં છપાઈ છે. એમાં કુમારપાલ રાજાને 'સુશ્રાવક' કહેલા છે. આના પૃ. ૧૦૭માં વોસરિ બ્રાહ્મણનો—કુમારપાલના સુખદુઃખના સાથીનો ઉલ્લેખ છે.

૭. કુમારપાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હતો અને રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૧૯૯માં થયો હતો. એમનું અવસાન હેમચન્દ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહિને—વિ. સં. ૧૨૩૦માં થયું હતું. આથી **કુમારવાલચરિય** વિ. સં. ૧૧૯૯ પછીની અને વિ. ૧૨૨૯ પહેલાંની કૃતિ છે.

૮. આ પૂર્ણકલશગણિની ટીકા સહિત ''કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય)'' એ નામથી ઈ. સ. ૧૯૦૦માં છપાયું છે. {પુનર્મુદ્રણ જિ. આ. ટ્ર. વિ. સં. ૨૦૪૫.}

સણંકુમારચરિય—'ચન્દ્ર' ગચ્છના સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિના શિષ્ય દેવચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચન્દ્રસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૨૧૪માં સોમેશ્વરના કુટુંબીઓના પ્રાર્થનાથી **સણંકુમારચરિય** ૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડું રચ્યું છે. એમાં સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું અદ્ભુત જીવનવૃત્તાન્ત આલેખાયેલું છે. એક વેળા ઘોડા ઉપર બેસતાં એ ઘોડો એમને ગાઢ જંગલમાં લઈ ગયો અને ત્યાં એમને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો, પરંતુ અંતે એઓ વિજયી નીવડ્યા અને વિદ્યાધરોની અનેક પુત્રીઓ પરણ્યા એવી આમાં કથા છે. આ કૃતિના પ્રારંભમાં એના કર્તાએ **હરિભદ્રસૂરિ**, **સિદ્ધ** મહાકવિ, **અભયદેવસૂરિ**, **ધનપાલ**, **દેવચન્દ્રસૂરિ**, **શાંતિસૂરિ**, **દેવભદ્રસૂરિ** અને 'મલધારી' **હેમચન્દ્રસૂરિ**ની કૃતિઓના ઉલ્લેખપૂર્વક એ સર્વેના ગુણ ગાયા છે.

ચંદપ્પહચરિય, **મલ્લિનાહચરિય** અને **નેમિનાહચરિય**—'વડ' ગચ્છના જિનચન્દ્રસૂરિના બે શિષ્યો પૈકી શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **હરિભદ્રે** સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના મહામાત્ય પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી [1]ચોવીસે તીર્થંકરોનાં જે જીવનચરિત્ર રચ્યાં છે તેમાં **ચંદપ્પહચરિય**, **મલ્લિનાહચરિય** અને **નેમિનાહચરિય** મળે છે. એ ત્રણનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪,૦૦૦ થાય છે. એમાંનું **નેમિનાહચરિય** વિ. સં. ૧૨૧૬માં રચાયેલું છે. {સંપા. હરિવલ્લભ ભાયાણી, મધુસૂદન ભા. ૧-૨ પ્ર. લા. દ. વિ.} એનો સનત્કુમારના ચરિત્ર પૂરતો ભાગ અવહટ્ટમાં છે. {ગુજ. અનુવાદ સાથે સંપા. હરિવલ્લભ ભાયાણી અને મધુસૂદન પ્ર. લા. દ.} બાકીનાં બે ચરિત્રોના અંતમાં ઉપર્યુક્ત પૃથ્વીપાલની પ્રશસ્તિ છે, અને એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે. **મલ્લિનાહચરિય** પાઈયમાં છે અને એ ત્રણ પત્થાવમાં વિભક્ત છે.

નેમિનાહચરિય—સદ્ગત દલાલના કથન મુજબ દેવસૂરિના શિષ્ય **રત્નપ્રભે** વિ. સં. ૧૨૩૩માં આ **નેમિનાહચરિય** રચ્યું છે. આની પ્રશસ્તિપૂર્વક આના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ. જૈ. ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦-૨)માં અપાયા છે.

જંબુચરિય—મુનિ ગુણપાલે આ રચ્યું છે. {સંપા. જિનવિજય પ્ર. સિંધી ગ્રં.} {ગુણપાલકૃત 'રિસિદત્તાચરિય'ની તાડપત્રીય પ્રત ભાંડારકર ઈંસ્ટી. અને જેસલમેરમાં છે.}

સુમતિનાહચરિય—'બૃહદ્' ગચ્છના અજિતદેવના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય **સોમપ્રભસૂરિ**ની જે વિવિધ કૃતિઓ મળે છે[2] તેમાં **સુમતિનાહચરિય** પ્રથમ છે અને તેનું પ્રમાણ ૯,૫૦૦ શ્લોક કરતાં વધારે છે. એની મુખ્ય ભાષા જ. મ. છે. એમાં જૈન સિદ્ધાંતો સમજાવવા માટે અનેક કથાઓ અપાયેલી છે. એ કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન રચાયેલ છે. એના અંતમાં સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ છે. એમાંનાં કેટલાંક પદ્યો આ સૂરિએ રચેલા **જિણધમ્મપડિબોહ**ની પ્રશસ્તિમાં પણ જોવાય છે. {સુમઈનાહચરિયં - સં. ડૉ. રમણીક શાહ પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ઈ. સ.

---

૧. જુઓ પૃ. ૮૪.

૨. ઉપલબ્ધ કૃતિઓ ઉપરાંત એમણે બીજી પણ કોઈ કૃતિ રચી છે એમ **શતાર્થકાવ્ય**ની વૃત્તિમાં અવતરણરૂપે અપાયેલાં બે પદ્યો એમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં મળતાં નથી એ ઉપરથી અનુમનાય છે. મેં સંપાદિત કરેલી **શૃંગાર-વૈરાગ્યતરંગિણી** પણ એમની કૃતિ છે.

૨૦૦૪, ગુ. ભા. રવીન્દ્રસાગર પ્ર. આ. જૈ. સ.}

{પઉમપ્પહસામિચરિયં - જાલીહરગચ્છના શ્રીદેવસૂરિએ સં. ૧૨૫૪માં ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ચરિત્ર રચ્યું છે. સંપા. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા, પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ૫.}

[1]**જિણધમ્મપડિબોહ યાને કુમારવાલપડિબોહ**—ઉપર્યુક્ત સોમપ્રભસૂરિની છેલ્લી ઉપલબ્ધ કૃતિ વિ. સં. ૧૨૪૧માં એટલે કે કુમારપાલના અવસાન પછી અગ્યાર વર્ષે રચાયેલી છે. એથી જોકે આમાં ઐતિહાસિક હકીકતો થોડી છે તો પણ જે છે તે વિશ્વસનીય છે. આ [2]ગ્રન્થકારે એનું નામ પ્રથમ પત્થાવના અંતિમ પદ્યમાં **જિણધમ્મપડિબોહ** સૂચવ્યું છે અને એ વાતનું સમર્થન પ્રશસ્તિગત પદ્યથી થાય છે, પરંતુ પાંચે પત્થાવોની પુષ્પિકામાં **કુમારપાલપ્રતિબોધ** એવું નામ જોવાય છે અને એ જ નામ પ્રચલિત બન્યું છે, કારણ કે આ કૃતિનો મુખ્ય વિષય કુમારપાલનો જૈન ધર્મ તરફનો ઝોક રજૂ કરવો એ છે. **મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ** અને **ગુણચન્દ્રગણિ**ને સંભળાવાયેલો આ **કુમારપાલ પડિબોહ** એ હેમચન્દ્રસૂરિએ કુમારપાલને દૃષ્ટાન્તપૂર્વક આપેલા ઉપદેશોનું ફળ છે. કુમારપાલની દિનચર્યા **કુમારવાલચરિય**માં છે. કુમારપાલે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યાર પછીની એમની દિનચર્યા આ કૃતિમા વર્ણવાયેલી છે. આ કૃતિ મુખ્યતયા જ. મ. માં રચાયેલી છે. છેલ્લા પત્થાવમાંની કેટલીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં છે. વચ્ચે વચ્ચે અવહટ્ટનો પણ ઉપયોગ કરાયેલો છે. આ કૃતિ મુખ્યતયા પદ્યમાં છે, ગદ્યમાં બહુ થોડો ભાગ છે. લખાણ સરળ અને સરસ છે. આ કૃતિ લોકોક્તિનો-કહેવતોનો ભંડાર છે.

સુદં(દરિ)સણાચરિય—**જિનરત્નકોશ**(પૃ. ૪૪૪-૫)માં આ નામની ત્રણ પાઇય કૃતિઓની નોંધ છે. આ પૈકી એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૪૪માં લખાયેલી છે. એ ભાં. પ્રા. સં. મં.માં છે. એનો પ્રારંભ **अरिहंतसिद्ध**થી થાય છે. બીજી કૃતિના કર્તા જગચ્ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **દેવેન્દ્રસૂરિ** છે. આ પદ્યાત્મક [3]કૃતિ સોળ ઉદ્દેસમાં વિભક્ત છે. એમાં ધનપાલ, સુદર્શના, વિજયકુમાર, શીલવતી, 'અશ્વાવબોધ', ભ્રાતા, ધાત્રીસુત અને ધાત્રી એમ આઠ અધિકારો છે. એકંદર ૪,૫૦૨ ગાથા છે. આનો પ્રારંભ ''**वंदित्तु** *सुव्वयजिणं सुदरिसणाए*'' એમ છે. ''**नमो अरिहंताणं**'' એ શબ્દો સાંભળી 'જાતિસ્મરણ' જ્ઞાન થાય છે ઇત્યાદિ હકીકત અહીં અપાઈ છે. ઉ. ૧૬ના શ્લો. ૩૩૦-૩૬૭ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં છે એટલે કે પ્રત્યેક પદ્યનો પૂર્વાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને

---

૧. ગા. પૌ. ગ્રં.માં ગ્રન્થાંક ૧૪ તરીકે આ ઈ. સ. ૧૯૨૦માં {બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૯૧માં} છપાયેલ છે. આનું સમીક્ષાત્મક મૂલ્ય સારા યે પુસ્તકમાં જે પુષ્કળ અશુદ્ધિઓ છે તેથી ઘટે છે એમ ડૉ. ઘાટગેએ PIDમાં છપાયેલા એમના લેખ (પૃ. ૧૯૯)માં કહ્યું છે. આ પાઇય પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે.

૨. ગ્રન્થકારે હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને આ કૃતિ વાંચી બતાવી હતી એટલે એ રીતે એ વિશ્વસનીય ગણાય.

૩. આનું સંપાદન ઉમંગવિજયગણિએ કર્યું છે અને એ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના અને વિષયાનુક્રમ સહિત શ્રી. ફૂલચંદ ખીમચંદ તરફથી ''શ્રીઆત્મવલ્લભ ગ્રન્થ-સિરીઝ નં. ૧૦'' તરીકે ઈ. સ. ૧૯૩૨માં છપાઈ છે. આનો વિ. સં. ૧૯૯૮માં પં. કેશરવિજયગણિએ કરેલો ગુ. છાયાનુવાદ છપાયો છે.

ઉત્તરાર્ધ જ. મ.માં છે. ઉ. ૧૫ના શ્લો. ૭૪-૭૫ "અપભ્રંશ"માં છે. પત્ર ૧૩૬અ-આમાં સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં નેમિ જિનની સ્તુતિ છે. ઉ. ૧૦નો શ્લો. ૪૬૬ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં છે. **સમયસુંદરકૃત ગાથાસહસ્રીના** અંતની ૧૧ ગાથા આ કૃતિમાંથી ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. ત્રીજી કૃતિ 'મલધારી' ગચ્છના **દેવપ્રભસૂરિએ** ૧,૮૮૭ શ્લોક જેવડી રચી છે.

સિદ્ધસેણાઇચરિય—સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદલિપ્તસૂરિ, મલ્લવાદી અને બપ્પભટ્ટિસૂરિ એ જૈન આચાર્યોનાં આમાં ચરિત્ર છે. આની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૯૧ જેટલી પ્રાચીન છે અને એ પાટણના ભંડારમાં છે. એ ઉપરથી આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

'ચંદપ્પહચરિય—આ નામની બે કૃતિઓ સદ્ગત દલાલે નોંધી છે. તેમાંની એકનો ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય **દેવસૂરિએ** વિ. સં. ૧૨૬૪માં રચેલી કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે. જ્યારે બીજાનો શ્રીચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **હરિભદ્રની** કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે. {જસદેવસૂરિકૃત 'સિરિચંદપ્પહસામિ ચરિયં' સંપા. રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા પ્ર. લા. દ. વિ. જિનેશ્વરસૂરિકૃત 'ચંદપ્પહ ચ.' પ્ર. મહાવીર ગ્રં. ધૂલિયા વિ. ૧૯૯૨.}

મલયસુંદરીકહા—મહાબલ અને મલયસુંદરીના વિયોગાદિનું વર્ણન કરતી અને પરીની વાર્તાઓ (fairy tales)માં આવતાં તત્ત્વોને રજૂ કરતી એવી એક કૃતિ તે આ **મલયસુંદરીકહા** છે. એના કર્તા વિષે આપણે અજ્ઞાત છીએ, પણ **ધર્મચન્દ્રે** એના ઉપરથી સંસ્કૃતમાં સંક્ષિપ્ત કથા રચી છે એટલે આ કૃતિ ઈ. સ.ના ૧૪મા સૈકા કરતાં તો પ્રાચીન છે એમ ડૉ. ઘાટગેએ એમના લેખ(પૃ. ૪૨)માં સૂચવ્યું છે.

આગમિક **જયતિલકસૂરિએ** પણ **મલયસુંદરીકહા** જેવી કોઈ પાઈય કૃતિ ઉપરથી[૨] સંસ્કૃતમાં ચાર પ્રસ્તાવમાં **મલયસુંદરીચરિત્ર** રચ્યું છે.[૩] આ કૃતિ તે જ ઉપર્યુક્ત કૃતિ છે કે કેમ ?

મલયસુંદરીચરિય—હરિરાજે આ ચરિત્ર પાઈયમાં પદ્યમાં ૮૦૦ શ્લોકમાં રચ્યું છે.[૪] વળી કોઈકે ૧૨૯૬ ગાથામાં પાઈયમાં આ રચ્યું છે.[૫]

અંજણાસુંદરીચરિય—'ખરતર'ગચ્છ જિનચન્દ્રસૂરિની શિષ્યા **ગુણસમૃદ્ધિ** મહત્તરાએ વિ. સં. ૧૪૦૭માં આ ચરિત્ર દ્વારા હનુમાનની માતા અંજનાસુંદરીનું જીવનવૃત્ત આલેખ્યું છે. આનો અંતિમ ભાગ જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૪૯)માં અને આ ચરિત્રનો પરિચય (પૃ. ૫૪)માં

---

૧. જુઓ પૃ. ૮૮.

૨. જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ (શ્લો. ૭, ૯).

૩. આ સંસ્કૃત કૃતિ દે. લા જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૪. જુઓ જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫).

૫. એજન (પૃ. ૩૦૨).

છે. "સુશીલ જૈન મહિલાઓના સંસ્મરણો" નામના લેખમાં આનો નિર્દેશ છે. પં. લાલચન્દ્રનો આ લેખ વિ. સં. ૧૯૯૮માં "મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા"ના સુવર્ણ મહોત્સવ અંક (પૃ. ૫૫-૬૨)માં છપાયો સંતિનાહચરિય - વિ. સં. ૧૪૧૦માં મુનિભદ્રે આ રચ્યું છે.[1]

સિરિવાલકહા—હેમતિલકસૂરિના શિષ્ય [2]રત્નશેખરસૂરિએ આ રચી છે અને એમના શિષ્ય હેમચન્દ્રે વિ. સં. ૧૪૨૮માં આ લખી છે.[3] એમાં શ્રીપાલની કથા દ્વારા [4]સિદ્ધચક્રનો મહિમા વર્ણવાયો છે. આ ૧૩૪૨ પદ્યોની કૃતિમાંનાં ઘણાંખરાં પદ્યો આર્યામાં છે. સુરસુંદરીનાં લગ્નની વિધિ સૂચવનારાં પદ્યો ૧૫૫-૧૫૮ ત્રિષ્ટુભ્‌માં—૧૧ માત્રાવાળા પ્રત્યેક પાદવાળા છંદમાં છે. મયણાસુંદરીએ કરેલી ઋષભદેવની સ્તુતિ (પદ્ય ૧૭૪-૭) તેમજ પદ્ય ૪૯૨ અને ૫૪૫ [5]પજ્‌ઝડિયામાં છે. ૭૩, ૭૬ ૫૧૯, ૫૨૨ અને ૫૨૪ એ ક્રમાંકવાળાં પદ્યો 'અપભ્રંશ'માં છે. આ કૃતિમાં [6]'દેશ્ય' શબ્દો છે, વિવિધ [7]અલંકારો છે, અને જાતજાતનાં [8]વહાણો [9]ઇત્યાદિનાં નામ છે. પદ્ય ૬૬૨-૬૭૧માં અદ્‌ભુત રસ જમાવાયો છે.[10]

વૃદ્ધાચાર્યપ્રબન્ધાવલિ—આની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે. એમાં જિનપ્રભસૂરિનો પ્રબંધ છે. આ જ. મ.માં રચાયેલા પ્રબંધોના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

---

૧. જુઓ ડૉ. ઘાટગેનો લેખ (પૃ. ૪૨).

૨. એમના પરિચય માટે જુઓ નવપદમાહાત્મ્યની મારી "પ્રવેશિકા" (પૃ. ૮-૧૧).

૩. આ ક્ષમાકલ્યાણ(?)કૃત અવચૂર્ણિ તેમજ સંસ્કૃત વિષયાનુક્રમ સહિત દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૩માં છપાઈ છે. {સંસ્કૃત છાયા સાથે સં. રાજશેખરસૂરિ પ્ર. સિસોદ્રા જૈન સંઘ.}

૪. આના સ્વરૂપાદિના નિરૂપણ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત "પ્રવેશિકા" (પૃ. ૧-૫, ૨૧ અને ૨૨) તેમજ એના મહિમારૂપ શ્રીપાલચરિત્રોની સૂચિ માટે જુઓ "શ્રીપાલચરિત્રો" એ નામનો મારો લેખ. આ લેખ "આત્માનંદ પ્રકાશ" (પુ. ૪૭, અં. ૪)માં છપાયો છે.

૫. જુઓ પૃ. ૭૨. ધનપાલકૃત ભવિસયત્તકહામાં પજ્‌ઝડિયા (ગુ. પદ્ધરા, હિ. પદ્ધડી) અને અલિલ્લા (ગુ. અલક) એ બે મુખ્ય છંદ છે. તેમાં ઉછળતા પાણીના વહેળાના વેગનો અનુભવ પજ્‌ઝડિયા કરાવે છે, જ્યારે બેઠા પાણીના વહેણ સરખી શાંત અને સમરસ ગતિનો અનુભવ અલિલ્લા કરાવે છે. વિશેષ માટે જુઓ પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૮૭).

૬. જુઓ પદ્ય ૩૮૧-૩૮૫ અને ૩૮૭.

૭. અતિશયોક્તિ (પદ્ય ૪૨, ૪૩), અર્થાન્તરન્યાસ (૭૭), ઉત્પ્રેક્ષા (૩૮-૪૦, ૪૦૧), ઉપમા (૪૭૫, ૪૯૨), રૂપક (૧૦૩, ૫૩૭-૫૩૯, ૫૪૫-૫૫૩), વ્યાજસ્તુતિ (૧૧૫, ૧૧૬), શ્લેષ (૩૯, ૪૨, ૪૩, ૧૭૮) અને સ્વભાવોક્તિ (૬૬૨-૬૬૬).

૮. પદ્ય ૩૮૧-૩૮૩માં આવત્ત, ખુરપ્પ, દોણ, બેડિયા, બોહિત્થ, વેગડ, સફરપવહણ અને સિલ્લ એમ જાતજાતનાં વહાણોના ઉલ્લેખ છે.

૯. ૩૮૪મા પદ્યમાં નાખુઈલમાલમ, ૩૮૫મામાં મરજીવય અને ૩૮૭મામાં દોર, પકખર, સિક્કરિ અને સિડ એ શબ્દો છે.

૧૦. રાધાવેધ અને વીણા-સ્વયંવરનાં વર્ણનની તુલના માટે જુઓ પૃ. ૧૧૫.

[1]રયણચૂડકહા-આ કથા પ્રદ્યુમ્નસૂરિના પ્રશિષ્ય યશોદેવગણિએ રચી છે.

[2]**રયણસેહરકહા**—જયચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **જિનહર્ષગણિ** કે જેમણે વિ. સં. ૧૪૯૭માં **વસ્તુપાલચરિત્ર** રચ્યું છે તેમણે [3]**રયણસેહરકહા** ચિત્તોડમાં રચી છે. એ ગદ્ય-[4] પદ્યમય છે. એનું પૂર ૨૮૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એમાં એક સમસ્યામય અંતરકથા છે. મેં એનું નામ 'કોણ પરણે ?' એવું યોજી આનો [5]અનુવાદ આપ્યો છે.

ઇસિમંડલપયરણવિત્તિ—**ધર્મઘોષે** જ. મ. માં ૨૦૮ કે ૨૧૮ પદ્યોનું સ્તોત્ર નામે **ઇસિમંડલપયરણ** (સં. **ઋષિમંડલ-પ્રકરણ**) યાને **મહરિસિકુલય** રચ્યું છે. એમાં શલાકાપુરુષો, પ્રત્યેકબુદ્ધો વગેરેને નમસ્કાર કરાયેલો છે. આના ઉપર [6]સાતેક વૃત્તિઓ છે. તેમાંની એકની હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૮૦ જેટલી પ્રાચીન છે. એક મોટી વૃત્તિ જ. મ.માં છે અને એ વૃત્તિમાં ઉપર્યુક્ત ઋષિઓના જીવનવૃત્તાન્ત અપાયેલા છે.[7]

સિંહાસણબત્તીસિયા—દેવસુંદરમુનિના શિષ્ય **ક્ષેમંકરમુનિએ** વિ. સં. ૧૪૫૦ની આસપાસમાં ગદ્યપદ્યાત્મક સ્વરૂપે જે સંસ્કૃતમાં **સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા** રચી છે તેનું મૂળ [8]મરહટ્ટી કૃતિ નામે **સિંહાસણબત્તીસિયા** હોવાનું કહેવાય છે. આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

---

૧. જ્ઞાનસાગરકૃત સં. **રત્નચૂડકથાનક**નું પ્રો. હર્ટલે કરેલું જર્મન ભાષાંતર Indische Marchenromane માં ઈ. સ. છપાયું છે.

૨. પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૪૬૪-૪૬૯)માં શ્રી. રામસિંહ તોમરે આ **રયણસેહરકહા**ની હિંદી કાવ્ય—પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યના આદર્શ ગ્રન્થ ગણાતા પદ્માવત સાથે તુલના કરી છે. જાયસીનો રાજા એ જ **રયણસેહરકહા**નો રત્નશેખર રાજા છે. સિંહલનું વર્ણન, યોગનો ઉલ્લેખ, ઇન્દ્રજાલ ઇત્યાદિ બાબતોનું વર્ણન છે. **પદ્માવત**માં પદ્મિનીના હરણ માટે અલાઉદ્દીનને ઉપસ્થિત કરવાની વાત જાયસીને નવીન સૂઝી છે. **રયણસેહર**ની રાણીનું પણ હરણ થાય છે, પરંતુ એ અંતમાં ઇન્દ્રજાળ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને એ દ્વારા ધાર્મિક વાતાવરણ ખડું કરાયું છે.

૩. આ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં છપાઈ છે. ત્યારબાદ પં. હરગોવિંદદાસની સંસ્કૃત છાયા અને પ્રસ્તાવના સહિત જૈ. વિ. સા. તરફથી આ વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાઈ છે. પ્રસ્તાવનામાં આ જ. મ. કૃતિ ઉપરથી દયાવર્ધનગણિએ સંસ્કૃતમાં મુખ્યતયા ગદ્યમાં **રત્નશેખરચરિત્ર** રચ્યું છે. {"રયણસેહર નિવકહા" સંપા. ડૉ. રામપ્રકાશ પોદ્દાર પ્ર. પ્રા. જૈન શાસ્ત્ર વૈશાલી.}

૪. ૧૫૦ પદ્યો છે.

૫. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૪, અં. ૮-૯).

૬. જુઓ પૃ. ૯૩, ટિ. ૧.

૭. આ વૃત્તિને લગતા મૂળ વગેરે માટે જુઓ પૃ. **૧૪૧**.

૮. "श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य चरित्रमेतत् कविभिर्निबद्धम् ।
पुरा महाराष्ट्रवरिष्ठभाषामयं महाश्चर्यकरं नराणाम् ॥
क्षेमङ्करेण मुनिना वरगद्यपद्यबन्धेन युक्तिकृतसंस्कृतबन्धुरेण ।
विश्वोपकारिविलसद्गुणकीर्तिनाऽयं चक्रेऽचिरादमरपण्डितहर्षहेतुः"

[1]કુમ્માપુત્તચરિય—હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જિનમાણિક્યે કે પછી એમના શિષ્ય [2]અનન્તહંસે કુમ્માપુત્તચરિય ૧૯૮ [3]પદ્યોમાં રચ્યું છે. પં. હરગોવિંદદાસના સંસ્કરણમાં ૧૮૬ પદ્યો છે. આ કૃતિમાં ભાવની શુદ્ધિનો પ્રભાવ વર્ણવાયો છે. ગૃહસ્થદશામાં પણ કેવળજ્ઞાન મેળવનાર અને જઘન્ય અવગાહનાવાળા કૂર્માપુત્રનું આ ચરિત્ર છે.

{જંબૂચરિયં - અચલગચ્છીય આ. જયશેખરસૂરિએ રચના કરી છે. પ્ર. આર્ય જય કલ્યાણ કેન્દ્ર મુંબઈ. ગુજ. ભા. પ્ર. જૈ. આ. સ.

{જંબૂસામિચરિય - પદ્મસુંદરગણિકૃત આ ચારિત્રની પ્રેસ કૉપી આ. અશોકચંદ્ર સૂરિ મ. પાસે છે.}

{જંબુસામિચરિઉ - આની રચના વીરકવિએ કરી છે. ડૉ. વિમલપ્રકાશ જૈનના હિંદી અનુવાદ સાથે ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત છે.}

જંબૂચરિત—[4]વિજયદયાસૂરિના આદેશથી જિનવિજયે લખેલું આ ચરિત્ર છે. એ જૈન આગમોની શૈલીને અનુસરે છે અને એ રીતે એની ખાસ મહત્તા છે.[5]

[6]નાણચંદચરિય—વાસવચન્દ્રે આ પાઇયમાં રચ્યું છે, અને એનું કન્નડ ભાષાંતર પૂજ્યપાદ યોગીએ કર્યું છે. આ ભાષાંતરનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૬૫૯માં રચાયેલા આ જ નામના કન્નડ ગ્રન્થમાં છે.

જસહરચરિય—માનદેવેન્દ્રે આ રચ્યું છે. એના ઉપર પદ્મસુંદરગણિની વૃત્તિ છે.[7]

આ પ્રમાણે કથા, ચરિત્ર, પ્રબંધ ઇત્યાદિને લગતી કેટલીક જૈન [8]કૃતિઓ આપણે

---

૧. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૯૬ જેટલી પ્રાચીન મળે છે. આનો ઉપયોગ પ્રો. કે. વી. અભ્યંકરે એમની આવૃત્તિમાં કર્યો છે. આ આવૃત્તિમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના છે. અંતમાં ઋષિમંડલની શુભવર્ધનગણિકૃત વૃત્તિ(ખંડ ૨)માંથી સંસ્કૃતમાં 'કૂર્માપુત્રર્ષિકથાનક' પરિશિષ્ટ તરીકે અપાયું છે. ત્યાર બાદ અંગ્રેજીમાં ટિપ્પણો, પાઇય-અંગ્રેજી શબ્દકોશ અને અંગ્રેજી ભાષાંતર અપાયાં છે. આ મહત્ત્વની આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રો. અભ્યંકરે જ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ પૂર્વે આ કૃતિ પં. હરગોવિંદદાસની સંસ્કૃત છાયા સાથે જૈ. વિ. સા. શા. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૫માં {વી. ૨૫૦૦માં પ્ર. પ્રાકૃત ભાષા પ્રચાર સમિતિ પાર્થડીથી અને ઈ. સ. ૧૯૯૧માં પ્ર. આગમ અહિંસા સમતા એવં પ્રાકૃત સંસ્થાન ઉદયપુરથી} છપાઈ છે.

૨. આ અનંતહંસે વિ. સં. ૧૫૭૧માં દૃષ્ટાન્તરત્નાકર રચ્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિ (પૃ. ૯)માં ઉલ્લેખ છે.

૩. સાતમા પદ્ય પછી દસેક લીટી ગદ્યમાં છે. એવી રીતે ૨૬મા પદ્ય પછી પણ પાંચેક લીટી છે.

૪. જે સૂરિ 'તપા' ગચ્છની પરંપરામાં ૬૪મી પાટે વિ. સં. ૧૭૮૫માં સ્થાપિત થયા હતા અને વિ. સં. ૧૮૦૯ સુધી રહ્યા હતા તે જ આ સૂરિ હશે.

૫. નેમિ-વિજ્ઞાન-ગ્રન્થમાલામાં ૧૦મા રત્ન તરીકે આ વિ. સં. ૨૦૦૪માં છપાયું છે.

૬. જિનરત્નકોશ (પૃ. ૪૬૫)માં આને જ્ઞાનચન્દ્રચરિત્ર કહ્યું છે.

૭. એજન(પૃ. ૪૬૬).

૮. આવી બીજી અનેક કૃતિઓ છે. જેમકે અણંતકિત્તિકહા, અદ્દકુમારકહા, અંતરંગકહા, ધન્ન-સુંદરીકહા, નરદેવકહા, પઉમસિરિકહા, પચ્ચેયબુદ્ધકહા, બંભદત્તકહા, મંગલમાલાકકહા, મઉણએગાદસીકહા,

વિચારી એટલે હવે અજૈન કૃતિઓનો વિચાર કરીશું પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે એ ફરીથી (જુઓ પૃ. ૧) કહું છું કે કેટલાક માને છે તેમ પાઇય સાહિત્ય એટલે જૈનોની જ કૃતિઓ નથી, પણ અજૈનોનો પણ એમાં હિસ્સો છે, કેમકે કોઈ પણ ભાષા એ કોઈ અમુક જ સંપ્રદાયની-અમુકની જ જાણે માલિકીની હોય તેમ બન્યું નથી અને બને પણ નહિ. ભાષા તો જે કોઈ એનો ઉપયોગ કરે તેની ગણાય. અલબત્ત, એ વાત ખરી છે કે બધી જ ભાષાઓ તરફ સર્વેનો સરખો આદર ન હોય. જૈનોનાં મૂળ શાસ્ત્રો મુખ્યતયા પાઇયમાં રચાયાં એટલે જૈન મુનિઓ પાઇયમાં કૃતિઓ રચે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી અજૈનો એમાં રચે જ નહિ એ માનવું ભૂલભરેલું છે. જેમને પોતાના વિચારો જનતા પાસે મૂકવા છે તઓ તો જનતાની ભાષામાં કૃતિ રચે. વાલ્મીકિના **રામાયણ**માં જે પાણિનિના વ્યાકરણના નિયમોથી સિદ્ધ ન થનારાં રૂપો જોવાય છે તે ઉપરથી કેટલાક એનું મૂળ પાઇય કૃતિ હોવાનું સૂચવે છે એ વાત બાજુએ રાખીએ તો પણ **રાવણવહ** યાને **સેતુબંધ**, **ગઉડવહ**, **લીલાવઇકહા** ઇત્યાદિ અજૈન કૃતિઓ છે અને તે પણ જેવી તેવી નથી.

જેમ કથાના સ્વતંત્ર ગ્રન્થો છે તેમ કથાત્મક સાહિત્ય અન્ય કૃતિઓમાં પણ ગૂંથાયેલું છે. દાખલા તરીકે હરિભદ્રસૂરિકૃત **સમ્યક્ત્વસપ્તતિ** એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ **દંસણસત્તરિ**ની **તત્ત્વકૌમુદી** નામની વૃત્તિમાં એ(વૃત્તિ)ના કર્તા **સંઘતિલકસૂરિ**એ [1]વીસ કથાઓ યોજી છે. દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **ધર્મકીર્તિ**(ધર્મઘોષ સૂરિ)સૂરિકૃત **સંઘાચારવિધિ**માં [2]અનેક કથાઓ છે. {સંઘાચારભાષ્ય' ગુજ. અનુવાદક રાજપદ્મવિ. પ્ર. શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારપીઠ અમદાવાદ. **સમ્યક્ત્વ**

વચ્છરાયકહા, વિસ્સસેણકુમારકહા, સવ્વંગસુંદરીકહા, સહસ્સમલ્લચોરકહા, સિદ્ધસેણદિવાયરકહા, સીલવઈકહા, સુરસુંદરીનિવકહા, સુવ્વયકહા, સુસઢકહા, સોમસિરિકહા, અને હરિચંદકહા, તેમજ ઈસિદત્તાચરિય, કણ્હચરિય (સઢદિણકિચ્ચની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત), જંબૂસામિચરિય, દસસાવગચરિય, દેવકીચરિય, પએસિચરિય, પત્તેયબુદ્ધચરિય, પજ્જુણ્ણચરિય, મિયાપુત્તચરિય, મુણિવયચરિય, રોહિણીચરિય, વયરચરિય, વિણયંધરચરિય, સાલિચરિય, સુગ્ગીવચરિય, હરિબલચરિય ઇત્યાદિ, **પ્રભાવકચરિત**(પૃ. ૧૦૭)માં બપ્પભટ્ટસૂરિએ **તારાગણ** વગેરે બાવન પ્રબંધો રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. શું આમાંનો કોઈ પ્રબંધ પાઇયમાં હશે ?

૧. (૧) પુપ્ફચૂલાકહા (શ્લો. ૧-૯૮, પત્ર ૨૪આ-૨૮અ), (૨) રોહગુત્તકહા (પત્ર ૨૮-આ-૩૧અ:), (૩) આરુગ્ગદિયકહા (શ્લો. ૧-૩૬, પત્ર ૫૧અ-૫૨અ), (૪) આરામસોહાકહા (પત્ર ૫૨આ-૬૩અ), (૫) ધણવાલકહા (શ્લો. ૧-૨૭૧, પત્ર ૭૫અ-૮૫આ), (૬) વજ્જકણ્ણકહા (પત્ર ૮૬અ-૯૦અ), (૭) સુહમઇકહા (શ્લો. ૧-૧૦૨, પત્ર ૯૬અ-૯૯આ), (૮) ભીમકુમારકહા (પત્ર ૧૦૦અ-૧૦૭અ), (૯) મલ્લવાઇકહા (શ્લો. ૧-૮૭, પત્ર ૧૧૭અ-૧૨૦અ), (૧૦) ભદ્દબાહુકહા (પત્ર ૧૨૦આ-૧૨૪અ), (૧૧) પાયલિત્તકહા (શ્લો. ૧-૧૮૬, પત્ર ૧૩૨આ-૧૩૯અ), ૧૨ સિદ્ધસેણદિવાગરકહા (પત્ર ૧૩૯આ-૧૪૬આ), (૧૩) નાગદત્તકહા (શ્લો. ૧-૧૧૮, પત્ર ૧૫૬આ-૧૬૦આ), (૧૪) કામિણીકહા (પત્ર ૧૬૧અ-૧૬૨આ), (૧૫) મેયજ્જમુણિકહા (શ્લો. ૧-૧૨૫, પત્ર ૧૭૦આ-૧૭૫અ), (૧૬) દવદંતકહા (પત્ર ૧૭૫અ-૧૭૬આ), (૧૭) પઉમસેહરકહા (શ્લો. ૧-૩૯, પત્ર ૧૮૭અ-૧૮૮આ), (૧૮) સંગામસૂરકહા (પત્ર ૧૮૯આ-૧૯૩અ), (૧૯) ચંદલેહાકહા (શ્લો. ૧-૨૨૫, પત્ર ૨૧૪ આ-૨૨૨આ) અને (૨૦) નરસુંદરકહા (પત્ર ૨૨૬અ-૨૩૦આ).

૨ વિજયરાયકહા (શ્લો. ૧૧૩), મિયાવઈકહા (૧૫૧), ભુવણમલ્લરાયકહા, (૧૬૫), વિજયદેવકહા (૫૨), મિગમારણનાયકહા (૨૮૮), નમિવિનમિકહા (૧૩૧), દેવન્નિકહા (૧૧૮),

સપ્તતિ હરિભદ્રસૂરિ ટીકા સંઘતિલકસૂરિ પ્ર. જિ. આ. ટ્ર.}

{અનડદત્તકહા - સંસ્કૃત છાયા અને હિંદી સાથે સંપા. ડૉ. રંજનસૂરિદેવ પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી ઈ. સ. ૧૯૯૪.

'સિરિ ઉસહણાહચરિયં' ત્રિશષ્ટિ શ. પુ. ચ. નું આ. કસ્તુરસૂરિએ કરેલ પ્રાકૃત રૂપાંતર પ્ર. નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તુરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર સુરત ઈ. સ. ૧૯૬૮.

દવદંતીચરિયં - વિનયચન્દ્રસૂરિ પ્ર. હર્ષપુષ્પા.

અનંતનાહજિણચરિયં - વડગચ્છીય આમ્રદેવસૂરિશિષ્ય **નેમિચન્દ્રસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૨૧૬માં ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ચરિત્ર વર્ધમાનપુરમાં રચ્યું છે. માત્ર એક પ્રતિના આધારે સંપાદન રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયાએ કર્યું છે. પ્ર. લા. દ. વિદ્યામંદિર. ઈ. ૧૯૯૮.}

નેમિચન્દ્રસૂરિએ રચેલા **અનંતનાથચરિત્ર**માં આઠ પૂજા પૈકી દરેક પૂજા સંબંધી એકેક કથા પદ્યમાં રચાયેલી છે.

ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય

નિજ્જુત્તિ ઇત્યાદિ—જૈન દર્શન પ્રમાણે જ્ઞાનનું મૂલ્ય સ્વતંત્ર નથી અર્થાત્ 'જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન' એ મંતવ્ય એને માન્ય નથી. એ તો જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ અર્થાત્ વૈરાગ્ય છે અને હોવું જોઈએ એવો મત ધરાવે છે. આને લઈને કેવળ કથાત્મક સાહિત્ય જ નહિ પણ આગમોની નિજ્જુત્તિ વગેરે પણ વૈરાગ્યરંગથી વાચકવૃન્દને રંગવા પ્રેરાયેલ છે.

ઉત્તરજ્ઝયણની ચુણ્ણિ, આવસ્સયની ચુણ્ણિ, દસવેયાલિયની હારિભદ્રીય ટીકા અને **શ્રીપ્રભકૃત ધમ્મવિહિ** પર **ઉદયસિંહસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૨૮૬માં રચેલી [1]વૃત્તિમાંની કેટલીક

સુમઈકહા (૭૦), ગંધારસાવયકહા (૭૯), પુકાનલીસા-વયકહા (૩૯), ચન્દ્રનરેન્દ્રકથા (સં.+પા.) (૫૨), ધમ્મરુઈકહા (૭૦), નરવાહણકહા (પા+સં.) (૧૪૫), સિરિદત્તાકહા (૯૩), અમિયતેયકહા (૧૪૩), રયણસારકહા (૧૬૦), સુરિંદદત્તકહા (૭૧), વિજયકુમારકહા (૯૩), વિજ્જાહરકહા (૮), બંધુદત્તકહા (૩૬૯+૧ સં. શ્લો.), સોમસૂરકહા (૪૦+૧ સં. શ્લો.) ખંધકમુણિકહા (ગદ્ય), વિક્કમસેણકહા (૮૨+૧ સં. શ્લો.), ચિલાઈસુઅકહા (૬૨+૧ સં. શ્લો.) મરીઈકહા (૧૦૬+૧ સં. શ્લો.), ભાણુસેટ્ઠિકહા (ગદ્ય), ધણસિટ્ઠિકહા (૫૧), દદ્દુરંકકહા (૩૦+૧ સં. શ્લો.), કુણાલકહા (૫૬+૧ સં. શ્લો.), ગુણસાયરકહા (૫૦+૧ સં. શ્લો.), બંભદત્તકહા (૧૩૦+૧ સં. શ્લો.), સુમઈકન્નાકહા (૬૦+૧ સં. શ્લો.), ઈસરરાયકહા (૩૮+૧ સં. શ્લો.), મહુરાખવગકહા (૩૨+૧ સં. શ્લો.), ગુત્તસેટ્ઠિકહા (૯૪+૧ સં. શ્લો.), ભવદત્તસુદંસણકહા (૫૦+૧ સં. શ્લો.), નરસુંદરકહા (૮૬+૧ સં. શ્લો.), રામનાગદત્તકહા (૫૩+૧ સં. શ્લો.), સસિતિવકહા (૬૪+૧ સં. શ્લો.), વિજયકુમારકહા (સં. + પા.), (૯૭) કંતિસિરીકહા (૮૭+૧ સં. શ્લો.), પભાવઈકહા (૧૦૩+૧ સં. શ્લો.) અને મેઘરહકહા (૧૩૬+૧ સં. શ્લો.).

૧. આ વૃત્તિમાં નીચે મુજબની પદ્યાત્મક કથાઓ પાઈયમાં છે :-

પએસિકહા (પત્ર ૩અ-૧૦), ઉદાયણકહા (પત્ર ૧૨અ-૨૩આ), કામદેવકહા (પત્ર ૨૪અ-૨૯અ), નંદમણિયારકહા (પત્ર ૩૦અ-૩૬અ), સંપઈકહા (પત્ર ૩૭અ-૫૦અ), વંકચૂલકહા (પત્ર ૫૧અ-૬૦આ), મૂલદેવકહા (પત્ર ૬૪અ-૭૩આ), સુભદકહા (પત્ર ૭૪અ-૭૮અ), વિણ્હુકુમારકહા (પત્ર ૭૮આ-

કથાઓમાં જીવનને સફળ બનાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવો [1]ઉપદેશ ઓછેવત્તે અંશે વણી લેવાયેલો છે. આમ પાઇયમાં ઔપદેશિક સાહિત્ય પણ છે (જુઓ પૃ. ૮૩) અને એને લગતી કૃતિઓનો નિર્દેશ ડૉ. **ઘાટગેએ** "Didactic works in Prakrit"એ [2]લેખમાં કર્યો છે.

ઉવએસમાલા—મહાવીરના સમકાલીન ગણાતા અને કેટલાકને મતે દીક્ષા લીધા પૂર્વે રાજ્ય કરનારા **ધર્મદાસે** (ગણિએ) પોતાના પુત્ર રણસિંહને ઉદ્દેશીને ૫૪૨ ગાથામાં [3]'**ઉવએસમાલા**' રચી છે. એના ઉપર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે.[5] **ઉવએસમાલાની** ગા. ૪૭૧માં 'મા-સાહસ' પક્ષીનો ઉલ્લેખ છે અને ગા. ૪૭૨માં એનું સ્વરૂપ છે.[6]

ઉવએસપય—**હરિભદ્રસૂરિની ઉવએસપય** નામની કૃતિ આ સૂરિની વિદ્વત્તાને અનુરૂપ છે. એના ઉપર **મુનિચન્દ્રસૂરિની** સંસ્કૃતમાં ટીકા છે. અ. જ. પ. (ખંડ ૨)ના અંગ્રેજી ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૨૩-૨૪)માં મેં આની નોંધ લીધી છે.

ધમ્મોવએસમાલા—[7]કૃષ્ણ ઋષિના શિષ્ય **જયસિંહસૂરિએ** [8]'**ધમ્મોવએસમાલા** વિ. સં. ૯૧૩-૯૧૫માં ૧૦૪ ગાથામાં રચી છે. એની સ્વોપજ્ઞ પાઇય વૃત્તિમાં અનેક કથાઓ પાઇયમાં અપાઈ છે.

ધર્મદાસગણિની **ઉવએસમાલામાં** લગભગ ૭૦ કથાનો નિર્દેશ છે, જ્યારે એના અનુકરણરૂપ અને આશરે એના એક પંચમાંશ જેવડી **ધમ્મોવએસમાલામાં** ૧૫૮ કથાનું સૂચન છે. વિ. સં. ૯૧૫માં ૫૭૭૮ શ્લોક જેવડા સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં કેટલાંક [9]અવતરણો છે.

૮૬આ), ઇલાસુયકહા (પત્ર ૮૬આ-૮૯આ), થૂલભદ્દકહા (પત્ર ૯૧આ-૧૦૦અ), સુરદત્તકહા (પત્ર ૧૦૧અ-૧૦૬આ) અને જંબુસામિકહા (પત્ર ૧૦૭અ-૧૫૧આ). આમાં ૧૪૧૦ પદ્યો છે.

૧. આ ઉપરથી મને એક કલ્પના કરવાનું મન થાય છે કે શું સંસ્કૃત ગદ્ય-સાહિત્યમાં અત્યંત સાદા, લોકપ્રિય અને વ્યવહારપૂર્ણ સાહિત્યના એક અંગરૂપ **પંચતંત્ર** (બીજું અંગ તે **હિતોપદેશ**) કે જેની રચના કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા મુજબ ગુજરાતના કોઈ જૈનને હાથે થયેલી છે તે પણ મૂળે પાઇય ભાષામાં તો નહિ હોય ?

૨. આ લેખ JUBમાં ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૩. જુઓ **ઉપદેશરત્નાકરની** મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૫, ૧૯,૨૭ ને ૪૭).

૪. આ જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં છપાયેલી છે.

૫. જુઓ **જિનરત્નકોશ** (ભા. ૧. પૃ. ૪૯-૫૧).

૬. "ભારતી"ના વિ. સં. ૨૦૦૫ના વાર્ષિકમાં મારો "મા-સાહસ પક્ષી" નામનો લેખ છે.

૭. "કણ્હ (કૃષ્ણ) મુનિ" નામનો પં. લાલચન્દ્રનો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૭, અં. ૧-૩)માં છપાયો છે.

૮. પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ ઈ. સ. ૧૯૪૯માં આનું સંપાદન કર્યું છે અને એ સિં. જૈ. ગ્રં. મા.માં છપાયેલ છે.

૯. પૃ. ૭માં વંદિકાચાર્યની કોઈ કૃતિમાંથી સં. અવતરણ અપાયું છે. અવતરણોની સૂચી પરિશિષ્ટ તરીકે અપાઈ છે ખરી પણ એનાં મૂળનો નિર્દેશ નથી.

આ વિવરણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિક, ધાર્મિક ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે.[૧] આમાં જ. મા.માં સુભાષિતો છે. [૨]વિવરણગત કથાઓમાં પદ્યની સાથે સાથે ગદ્ય પણ છે.

ધમ્મોવએસમાલા ઉપર વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં આ વિવરણને આધારે ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણ વિસ્તૃત વિવરણ પાઇયમાં રચ્યું છે, પણ બેમાંથી એકે વિવરણકારે મૂલકારના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.[૩]

નેમિચરિયને દુમુણિચરિય—જયસિંહસૂરિકૃત [૪]વિવરણની પ્રશસ્તિ (પૃ. ૨૨૯)માં આ સૂરિએ [૫]**નેમિચરિય** નામની પોતાની કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વિવરણમાં જે [૬]**દુમુણિચરિય** અને **દ્વિમુનિચરિત્ર**ની કેટલીક વાર ભલામણ કરાઈ છે તે કૃતિ શું આ વિવરણકારની છે અને પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં સૂચવ્યા મુજબ શું એ પ્રાકૃતમાં છે ?

ધમ્મપરિક્ખા—**હરિસેણની ધમ્મપરિક્ખા** (ઈ. સ. ૯૮૮) જેવી કૃતિઓ ઔપદેશિક સાહિત્યના ઉદ્દેશને સીધો પોષે છે. આ **ધમ્મપરિક્ખા**માં **જયરામે** ગાથામાં લખેલી એક કૃતિનો નિર્દેશ છે.

સીલોવએસમાલા—આ કૃતિ ઉપર્યુક્ત(?) જયસિંહસૂરિના શિષ્ય **જયકીર્તિ**ની છે. આમાં ૧૧૬ ગાથામાં શીલ યાને બ્રહ્મચર્ય પાળવા વિષે ઉપદેશ છે. એના ઉપર સંઘતિલકસૂરિના શિષ્ય [૭]**સોમતિલકસૂરિએ શીલતરંગિણી** નામની સંસ્કૃતમાં [૮]વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૯૪માં રચી છે.[૯] **સીલોવએસમાલા જયવલ્લભસૂરિએ** પણ રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

---

૧. પૃ. ૭૫માં રાધાવેધનો, પૃ. ૮૧માં કંબલરયણનો અને પૃ. ૧૯૦માં યંત્રમય કપોતનો નિર્દેશ છે.

૨. વિવરણ(પૃ. ૧૫૯)માંની ગામડિયાની કથા ''મૂરખો'' નામની લોકવાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે. આ કથામાં जोहार શબ્દ 'જુહાર'ના અર્થમાં વપરાયો છે.

૩. વિ. સં. ૧૩૨૪ની આસપાસમાં મુનિદેવસૂરિએ સં. વિવરણ રચ્યું છે. તેમાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે.

૪. વિવરણના અંતમાં મહાવીરસ્વામીના ૧૧ ગણધરો અને જંબૂસ્વામીથી માંડીને દેવવાચક સુધીના ૨૪ શ્રુતસ્થવિરોનું સંકીર્તન છે, અને ત્યાર બાદ ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતી ૩૧ પદ્યની પ્રશસ્તિ જ.મ.માં છે.

૫. સં. છાયા સહિત પ્રકાશિત ધમ્મોવએસમાલાની ઈ. સ. ૧૯૪૯ની આવૃત્તિના ''પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય'' (પૃ. ૧૫)માં આની તાડપત્રીય પ્રતિગત પ્રશસ્તિનો થોડોક ભાગ અપાયો છે. આ કૃતિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી હશે.

૬. આના વિષયાદિ માટે જુઓ. જૈ. સ.પ્ર. (વ. ૧૫, અં. ૯)માં છપાયેલો મારો લેખ ''દુમ્મુણિયચરિય યાને દુમુણિચરિઅ(ય)''.

૭. એમનું અપર નામ વિદ્યાતિલક છે.

૮. આ વૃત્તિ મૂળ સહિત હીરાલાલ હંસરાજે જામનગરથી ઈ. સ. ૧૯૦૯માં છપાવી છે.

૯. અન્વય, સંસ્કૃત છાયા, ગુ. શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થ સહિત મૂળ કૃતિ જૈન વિદ્યાશાલા (અમદાવાદ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૦માં છપાઈ છે.

ઉવએસમાલા ને ભવભાવણા—સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન 'મલધારી' હેમચન્દ્રે રચેલી અને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત **ઉવએસમાલા અને ભવભાવણા** ઔપદેશિક સાહિત્યમાં વિષય, કવિત્વ અને શૈલીની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. {મ. હેમચન્દ્રસૂરિ ટીકા સહિતનું ભાષાંતર કર્તા મુનિ ધર્મશેખર વિ. પ્ર. અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ સં. ૨૦૫૮.}

ઉવએસરયણાયર (ઉપદેશરત્નાકર)—સહસ્રાવધાની 'મુનિસુન્દરસૂરિની આ પદ્યાત્મક રચના છે. એના અપર તટમાં કેટલાંક પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે. આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૭૯ પહેલાંની કૃતિ છે અને એ સ્વોપજ્ઞ વિવરણથી અલંકૃત છે.[૨]

ઉવએસરહસ્સ—'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિએ ૨૦૩ ગાથામાં આ કૃતિ રચી એના ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.[૩]

ઔપદેશિક સાહિત્યના સર્જનનો પ્રવાહ જૂના જમાનાથી અસ્ખલિતપણે વહે છે એમ આજે પણ પાઈયમાં **અજ્ઝત્તતત્તાલોઅ** જેવી 'ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ' મુનિ શ્રીન્યાયવિજયની કૃતિ જોતાં જણાય છે.

{શાસન સમ્રાટ આ. નેમિસૂરિ મ.સા. શિષ્યવર્ગમાં પણ પ્રાકૃત સાહિત્ય સર્જન થયું છે. કેટલીક વિગતો મળી છે તે આ પ્રમાણે છે–

આ. ધર્મધુરંધરસૂરિ મ.ની કૃતિઓ–

સમણધમ્મરસાયણં—આ ગ્રન્થ શાંતસુધારસગ્રંન્થની જેમ ગેયાષ્ટક પદ્ધતિએ રચાયો છે. ૧૦ પ્રકારના યતિધર્મ વિષે લાલિત્યપૂર્ણ ગીતોવાળી આ રચના ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થનાર છે.

અણુત્તિ સયયં—વિવિધ છંદોમાં રચાયેલ આ રચના આ કુંદકુદસૂરિના ગુજ. અનુવાદ સાથે પ્રગટ થઈ છે. પ્ર. ધુરંધરસૂરિ સમાધિ મંદિર ટ્રસ્ટ અમદાવાદ વિ. સં. ૨૦૩૯. આવી રચનાઓ બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણ—સિદ્ધહેમ-અષ્ટમ અધ્યાય ઉપર આ શ્લોકબદ્ધ ટીકા છે. ૭ અધ્યાય ઉપરની પદ્ય ટીકા પ્રગટ થઈ છે. આ અપ્રગટ છે.

ઉવસગ્ગહરં, સંતિકરં, નમિઉણ, અજિતશાંતિ—આ સ્મરણોની પાદપૂર્તિની રચના કરી છે. (પ્રસિદ્ધ તમામ નવસ્મરણોની પૂર્તિ રચી છે.)

---

૧. આ સૂરિના સંબંધમાં જુઓ ઉ. ર.ની મારી "ભૂમિકા" (પૃ. ૫૯-૯૨).

૨. વિશેષ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત "ભૂમિકા" (પૃ. ૯-૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૨-૨૫, ૨૭-૩૦, ૩૨-૩૪, ૩૯-૪૧, ૪૩-૪૫, ૪૭-૪૯ અને ૫૨-૫૯). {સટીક ગ્રન્થનો અનુવાદ આ. કલ્પયશસૂરિએ કર્યો છે.}

૩. સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત મૂળ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૭માં છપાયું છે. એમાં પ્રારંભમાં સંસ્કૃતમાં વિષયસૂચી છે અને ત્યાર પછી મૂળની ગાથાઓનો અકારાદિ ક્રમ છે. અંતમાં સાક્ષીકૃત અવતરણોની સૂચી છે. {આ. જયસુંદરસૂરિ મ.ના વિવેચન સાથે સટીક ઉ.ર. અંધેરી ગુજરાતી સંઘ દ્વારા પ્રગટ થયું છે. આની બીજી આવૃત્તિ પણ એ જ સંઘ દ્વારા પ્રગટ થઈ છે.}

આ પદ્મસૂરિજીએ પણ ઘણી પ્રાકૃત રચનાઓ રચી છે. જૈન સત્યપ્રકાશ માસિકના ઘણા અંકના પ્રારંભમાં તેઓના પ્રાકૃત સ્તોત્રાદિ પ્રગટ થયા છે. 'સ્તોત્ર ચિંતામણિ પ્રાકૃત સ્તોત્રપ્રકાશશ્ચ'માં તેઓની કેટલીક કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે.

પ્રવચન કિરણાવલી : ૪૫ આગમોનો ટૂંકમાં સરળ પ્રાકૃત ભાષામાં પરિચય આપતી આ એક અનોખી કૃતિ છે. શાસન સમ્રાટ નેમિસૂરિ મ.સા. પટ્ટશિષ્ય આ. પદ્મસૂરિ મ.એ ૨૪૩૪ ગાથાઓમાં દરેક આગમનો પરિચય નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ટીકા વગેરેની વિગત આપવા ઉપરાંત આગમપુરુષ, અનુયોગ સ્વરૂપ, વગેરે સમજાવ્યું છે. આનો શબ્દાર્થ અને વિસ્તૃતાર્થ આપ્યા છે. ૫૮ વર્ષ પૂર્વે "શ્રી જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશક સભા" અમદાવાદથી પ્રગટ થયેલ આ ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૯૮૭માં "જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા" ભાવનગરથી ફરી પ્રકાશિત થયો છે.

અજિતશાંતિના ઢાળમાં ૪૦ ગાથાનું સિદ્ધચક્રસ્તોત્ર રચ્યું છે. આ 'નન્દનવન કલ્પતરુ'માં ફરી છપાયું છે.

આ. કસ્તુરસૂરિકૃત 'ચંદરાયચરિયં' (ચંદરાજાના રાસ આધારિત) અને ઉસહણાહચરિય (ત્રિશષ્ટિ.ના આધારે) પ્ર. નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તુરસૂરિજ્ઞાનમંદિર સૂરત વિ. સં. ૨૦૨૭. પાઈ-અવિન્નાણ કહા ભા. ૧-૨, પાઈઅવિન્નાણ ગાહાનું સંકલન પણ આ. કસ્તુરસુરિજીએ કર્યુ છે.

આ. આનન્દસાગરસૂરિજીની ઘણી કૃતિઓ - **આગમોદ્ધારકકૃતિસંદોહ** ભા ૧થી ૭માં પ્રગટ થઈ છે. પ્ર. શાંતિચન્દ્ર ઝવેરી સૂરત.}

રૂપકાત્મક (allegorical) સાહિત્ય

અમૂર્ત ભાવોને મૂર્ત સ્વરૂપે આલેખનારા[1] રૂપકાત્મક કથા-સાહિત્યમાં સંસ્કૃત કૃતિ તરીકે [2]**ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા** જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ છે તેવી પાઈયમાં કોઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી નથી. બાકી અ. મા. સાહિત્યમાં **સૂયગડ** (સૂય. ૧, અ. ૧૬)નું 'પુંડરીક' દૃષ્ટાંત, **ઉત્તરજ્ઝયણના** અ. ૧૦માં સૂકા પાંદડાનું અને અ. ૭માં ઘેટાનું દૃષ્ટાંત તેમજ અ. ૯માં ઇન્દ્ર અને નમિ વચ્ચેના સંવાદમાંનાં અનેક રૂપકો નોંધી શકાય. જ. મ. સાહિત્યમાં **આવસ્સયની** **નિજ્જુત્તિ** (ગા. ૧૨૬૨-૩)માં ગંધર્વ નાગદત્તના કથાનકમાં ક્રોધાદિનો સર્પો તરીકે ઉલ્લેખ, અને ગા. ૧૩૯ની હારિભદ્રીય વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦આ-૧૦૧અ)માં મગસળિયા પત્થર અને 'પુષ્કરાવર્ત' મેઘ વચ્ચેનો સંવાદ, **પિંડેસણા** અર્થાત્ **પિંડનિજ્જુત્તિ** (ગા. ૬૩૧-૩)માં [3]મત્સ્યે કરેલું આત્મનિવેદન અને સ. ચ. ગત 'મધુબિન્દુ'નું દૃષ્ટાંત તેમજ **ભવભાવણા**, **મોહપરાજયનાટક** અને પ્રાચીન ગુ.માં રચાયેલા **ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ** વ. કૃતિઓ રૂપકાત્મક સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. {ઈંદ્રહંસજી કૃત 'ભુવણભાણુ કેવલી ચરિયં' સં. રમણીકવિજય પ્ર. લા. દ. ૧૯૭૬. આ પણ

---

૧. આ માટેનાં ઉપકરણો તે રૂપક, ઉપમા, અતિશયોક્તિ તેમજ સારોપા અન સાધ્યવસાના લક્ષણા છે.

૨. આના પીઠ-બંધ (શ્લો. ૮૧-૮૨)માં આવશ્યક, પિણ્ડૈષણા અને ઉત્તરાધ્યયનનો ઉલ્લેખ છે.

૩. મહર્ષિ મનુ અને મત્સ્યનો સંવાદ શતપથ બ્રાહ્મણ (૯, ૫, ૧, ૧૨-૧૮)માં છે.

ઉપમિતિને જ નજર સામે રાખી કરાયેલી રૂપાત્મક રચના છે. ખ. લક્ષ્મીવલ્લભગણિકૃત ભુવનભાનુકેવલી ચરિત્ર ર. સં. ૧૯૦૩ અપ્રગટ છે.}

વિ. સં. ૯૩૨માં રચાયાના ઉલ્લેખવાળા પરંતુ ભાષા વિચારતાં [1]અર્વાચીન જણાતી 'અપભ્રંશ' કૃતિ [2]મદન-જુજ્ઝ અને વુચ્ચરાયની વિ. સં. ૧૫૮૯ની આ જ નામની 'અપભ્રંશ' કૃતિ મનોરમ રૂપકાત્મક પ્રબંધ છે.

આમ આખ્યાન-સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન અહીં હું પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે **ઉત્તરજ્ઝયણની** (છપાયેલી) **શાન્તિસૂરિકૃત શિષ્યહિતા** અને **નેમિચન્દ્ર સૂરિકૃત** [3]**સુખબોધા** એ બે સંસ્કૃત વૃત્તિઓની નોંધ લઉં છું, કેમકે બંનેમાં જ. મ. માં કથાઓ છે. **શિષ્યહિતામાં** તો પાઈય કથાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને એથી તો એ 'પાઈય ટીકા' કહેવાય છે.

કુલય (કુલક)

કેટલીક પદ્યાત્મક લઘુ કૃતિઓ 'કુલય' (સં. કુલક) તરીકે ઓળખાય છે. પ્રત્યેક કુલયમાં મુખ્યતયા એક જ વિષય હોય છે. એનું નિરુપણ [4]ગાગરમાં સાગર' સમાવાયો હોય તેવું [5]સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં વિશદ હોય છે. કેટલાં યે કુલયો ઔપદેશિક સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. કેટલાંકનાં નામમાં પણ 'ઉવએસ' શબ્દ છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં એમ મનાય છે કે સૌથી પ્રથમ હરિભદ્રસૂરિના સમયની આસપાસમાં કુલય રચાયું હશે. કોઈકે **અભવ્વકુલય** (અભવ્યકુલક) રચ્યું છે. અભયદેવસૂરિએ ૮૫ ગાથાનું **આરાહણાકુલય** રચ્યું છે. **પવયણ-**

---

૧. જુઓ ''મદન-પરાજય''ની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૪). આ પ્રસ્તાવનામાં આખ્યાન-સાહિત્યના ધર્મ-કથા, નીતિ-કથા, લોકકથા અને રૂપકાત્મક એમ ચાર વિભાગો પાડી એના વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી રૂપકાત્મક સાહિત્ય વિષે વિસ્તારથી ઊહાપોહ કરાયો છે.

૨. આ નામ કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય હેમમુનિએ વિ. સં. ૧૭૭૬માં બરાનપુરમાં રચેલા **મદનયુદ્ધ** નામના કાવ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. એમાં મદન અને રતિનો સંવાદ છે અને એક રીતે એ ભક્તિપ્રધાન સ્તોત્ર છે. કલ્યાણસાગરસૂરિ વગેરેને લગતા વક્તવ્યપૂર્વક આ કાવ્ય ''આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રન્થ'' (પૃ. ૨૩૮-૨૫૫)માં છપાયું છે.

૩. આમાંથી **સગરસુઅ**, ઉદાયણ, સણંકુમાર, બંભદત્ત, **મૂલદેવ**, **મંડિય** અને **અગડદત્ત** એ સાત કથાઓના સંગ્રહરૂપ જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત **પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ** ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પહેલી કથા આર. ફિક (Fick) દ્વારા Eine jainistische Baarbeitung der Sagar-Sage નામના નિબંધમાં અપાઈ છે, અને બાકીની છ તેમજ બીજી પણ કથાઓ ડૉ. યાકોબીએ Ausgewählte Erzählungen in Māhārāṣṭrīમાં લાઈપ્સિગથી ઈ. સ. ૧૮૮૬માં છપાવી છે. જે. જે. મેયરે Hindu Talesમાં ઈ. સ. ૧૯૦૯માં આનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. એમણે **અગડદત્તચરિયનો** જર્મનમાં પદ્યમાં કરેલો અનુવાદ **કાવ્યસંગ્રહમાં** પૃ. ૭૨ વગેરેમાં છપાયો છે.

૪. **દાણાદિકુલય** પર ૧૨,૦૦૦ શ્લોકની અને **ચેઇયવંદણકુલયાદિ** પર ચારેક હજારની ટીકા છે.

૫. આથી આ સહેલાઈથી કંઠસ્થ થઈ શકે છે.

સારુદ્ધારના દાર ૨૧૪ તરીકે **નેમિચન્દ્રસૂરિએ** **જીવસંખાકુલય** ગા. ૧૨૩૨-૧૨૪૮ રૂપે ગૂંથ્યું છે. પરમાનંદસૂરિએ **પવ્વજ્જાવિહાણકુલય** (પ્રવ્રજ્યાવિધાનકુલક)ના આધારે સંસ્કૃતમાં ૨૮ પદ્યમાં પ્રવ્રજ્યાવિધાનકુલક રચ્યું છે. કોઈકે ૩૧ ગાથાનું [1]**અન્નાયઉંછકુલય** રચ્યું છે. એમાં ભિક્ષાચર્યાનો વિષય છે. સંસારની અનિત્યતા સૂચવનારાં બે અજ્ઞાતકર્તૃક **અણિચ્ચયા-કુલય** છે. એકમાં દસ અને બીજામાં આઠ પદ્યો છે.[2]

આ ઉપરથી જણાશે કે કુલયનો વિષય આત્મોપદેશ ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે. દેવસૂરિકૃત **ઉવએસકુલય**, [3]જિનદત્તસૂરિકૃત **કાલસરૂવકુલય**, અને જિનપ્રભસૂરિકૃત **ગોયમ-ચરિયકુલય**, **જુગાઇજિણચરિયકુલય**, **નાણપયાસકુલય**, **ધમ્માધમ્મવિયારકુલય**, **ભાવણા-કુલય** અને **સુભાસિયકુલય** અપભ્રંશમાં છે. કુલયો પાઇય અને અપભ્રંશ ઉપરાંત સંસ્કૃત અને પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ રચાયાં છે.[4] આ સૌમાં વૃત્તિ અને ટબ્બાથી વિભૂષિત વીસ ગાથાનું **ગોયમકુલય** અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. એ સૌથી પ્રાચીન હોવાનું કેટલાક માને છે.

{આ. ધર્મધુરંધરસૂરિએ જુદા જુદા ૬૪ જેટલા કુલકોની પ્રતિલિપિ તૈયાર કરી છે. સંશોધન કરી રહ્યા છે. મુનિ પુણ્યવિ. આદિ સંપાદિત પઇણ્ણયસુત્તાઈ ભા. ૧-૨-૩ મહાવીર વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત થયા છે. ભા. ૨માં વિવિધ કુલકો, ભા. ૩માં આરાધનાઓનો સંગ્રહ છે.}

લગભગ ઈ. સ.ની આઠમી સદીથી કુલયની રચના થવા માંડી, ૧૧મી સદીમાં એને વેગ મળ્યો અને એના પછીની ત્રણ સદીમાં એનો પૂરેપૂરો વિકાસ સધાયો. આ જાતની રચના ૧૮મી સદીમાં બંધ પડી હોય એમ લાગે છે.

કાવ્યો

[5]**રાવણવહ**—મરહટ્ટી ભાષામાં રચાયેલા આ કાવ્ય (classical poem)ને

---

૧. આના ઉપરની આનંદવિજયકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ મૂળ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સ. ૧૯૯૯માં છપાયેલી છે.

૨. જુઓ DCJM (Vol. XVIII, pt. 1)માં પૃ. ૧૭૬-૮.

૩. આ સૂરિએ **ચેઇયવંદણકુલય** રચ્યું છે. એ અને એની વૃત્તિ માટે જુઓ DCJM (Vol. XVII, pt. 4, pp. 56-64).

૪. "कुलकसंज्ञक जैन रचनाएं" એ નામનો શ્રી. અગરચંદ નાહટાનો લેખ જૈ. ધ. પ્ર. (પુ. ૬૪)ના અં. ૮, ૧૧ અને ૧૨માં એમ ત્રણ કટકે છપાયો છે. એમાં ૨૫૦ કુલકોની સૂચી છે. એમાં ચાલીસેક પ્રકાશિત છે. અજ્ઞાતકર્તૃક **પચ્ચક્ખાણકુલય** જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૩, અં. ૬)માં છપાયું છે. એમાં પ્રત્યાખ્યાનો વિષે નિરૂપણ છે.

૫. ભટ્ટિએ **રાવણવધ** નામનું કાવ્ય રચ્યું છે.

[1]**દસમુહવહ** તેમજ [2]**સેઉબંધ** પણ કહે છે. એમાં એકંદર પંદર આસાસઅ (આશ્વાસક) છે. એમાં વાનરસેનાના પ્રસ્થાનથી માંડીને રાવણના વધ સુધીની રામની કથા છે. ૧૫ આસાસઅ પૈકી ત્રણમાં સેતુના બંધનનું અદ્‌ભુત વર્ણન છે. એથી આ કૃતિનું નામ 'સેઉબંધ' છે. આનું પ્રેરક તત્ત્વ અનુરાગ છે અને એ વાત આ કાવ્યની મુદ્રા અણુરાઅ (સં. અનુરાગ) સૂચવે છે. આ કાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ વિષ્ણુનું અને પછી શિવનું સ્મરણ કરાયેલ છે. એના કર્તાનું નામ પરંપરા પ્રમાણે [3]**પ્રવરસેન** છે. આ. ૧ના નવમા પદ્ય પ્રમાણે કોઈ રાજાની પ્રાર્થના ઉપરથી આ કૃતિ રચાયેલી છે. પ્રવરસેન બીજાએ 'વિતસ્તા' યાને 'જેલમ' ઉપર મોટો પૂલ બંધાવ્યો તે અવસરે આ રચાયેલી છે એમ **રાજતરંગિણી** (૩-૩૫૪) ઉપરથી ફલિત થાય છે એમ ડૉ. સ્ટેન કોનોએ પોતે સંપાદિત કરેલ [4]"કર્પૂરમંજરી" (પૃ. ૧૯૫)માં સૂચવ્યું છે. [5]દંડીએ આ **રાવણવહ**નો 'સેતુબંધ' તરીકે અને [6]**બાણે** "સેતુ" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરથી આ કૃતિનો સમય ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા કરતાં અર્વાચીન હોઈ શકે નહિ. અકબરના સમયમાં થઈ ગયેલા રામદાસે આના ઉપર ટીકા રચી છે અને તેમાં એના કર્તા તરીકે કાલિદાસનું નામ સૂચવ્યું છે, પણ તે અસ્થાને છે. સીગફ્રીડ ગોલ્ડશ્મિડ્ટ (Siegfried Goldschmidt) દ્વારા ઈ. સ. ૧૮૮૦-૮૩માં **સેઉબંધ**નું સંપાદન થયું છે અને જર્મન અનુવાદ પણ થયો છે.[7] **સેઉબંધ**નાં ત્રણ રૂપાન્તર (recension) ઉપરાંત ચોથા તરીકે **સેતુસરણિ** નામના સંસ્કૃત અનુવાદનો નિર્દેશ થઈ શકે.[8] કે. હ. ધ્રુવે પ. એ. આ. (પૃ. ૨૭૩)માં **રાવણવહ**નો નિર્માણકાલ ઈ. સ. ૪૧૪નો કલ્પ્યો છે. {વિશેષ માટે જુઓ "સેતુબંધ મહાકાવ્યકા આલોચનાત્મક પરિશીલન" ડૉ. રામજી

---

૧. આ કૃતિના સ્થૂળ પરિચયાદિ માટે જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અં. ૬, પૃ. ૮૫-૮૮)માં છપાયેલો મારો લેખ નામે "દસમુહવહ, ગઉડવહ અને જૈન જગત્."

૨. સંદિગ્ધ કાળ અને કર્તૃત્વવાળી અને સાંબની સ્તુતિરૂપ **સામ્બપંચાશિકા**ના અંતિમ પદ્યમાં કૃત્રિમ રીતે 'સેતુબંધ' એવું નામ ગૂંથાયેલું છે. એ ઉપરથી આ **સેઉબન્ધ**ના કર્તા **પ્રવરસેન**નો સમય પ્રો. **પીટર્સન**ના મત મુજબ જો ઈ. સ. ૪૭૨નો માનીએ તો **સામ્બપંચાશિકા** ત્યાર પછીની કૃતિ ગણાય.

૩. **મેળની મુદ્રિકા**ના ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૨૭)માં સ્વ. કેશવ હ. ધ્રુવે કહ્યું છે કે "અભિનવરાજ પ્રવરસેને મૂર્તિમાન પ્રાકૃતનાં અનુરાગથી અંકિત સેતુબન્ધ રચી હિમાચલથી સુવેલાચલ સુધી સ્થાયી કીર્તિસેતુ વિસ્તાર્યો હતો." {સેતુબંધ—કાશ્મીરના રાજા પ્રવરસેનની ચોથી સદીની કૃતિ છે. ડૉ. ભોલાશંકર વ્યાસ લિખિત—"ભારતીય સાહિત્યકી રૂપરેખા" પૃ. ૭૧ સેતુબંધ-નો અંગ્રેજી અનુવાદ+અપ્રગટ ટીકામાંથી અવતરણો સં. કૃષ્ણકાંત હંડીકી પ્ર. પ્રા. ટે. ૧૯૭૬.}

૪. મેં આ સદ્દકનો ગુ.માં અનુવાદ કર્યો છે અને એમાં આવતાં પદ્યોનો સમશ્લોકી અનુવાદ કર્યો છે. આ અપ્રસિદ્ધ છે.

૫. જુઓ **કાવ્યાદર્શ** (પરિ. ૧, શ્લો. ૩૪).

૬. જુઓ **હર્ષચરિત** (પીઠિકા, શ્લો. ૧૪).

૭. મૂળ **કાવ્ય રામદાસ**ની સંસ્કૃત ટીકા સાથે "કાવ્યમાલા ૪૭" તરીકે ઈ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૮. જુઓ PLCIC (pp. 23-24). પં. લાલચન્દ્રના મતે 'સેતુસરણી' ટીકા પણ હોય.

રાય, પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

ગલિતક—**રાવણવહ**માં ૧૨૯૦ છંદોમાંથી ૧૨૪૬ સ્કંધક છે, બાકીના ૪૪ ગલિતક છે. **અવન્તિસુન્દરીકથા** પ્રમાણે ૫૬ યમક-કવિઓએ ૫૬ ગલિતકો રચ્યા છે. આ હિસાબે આ **રાવણવહ**માંથી ઓછામાં ઓછા બાર ગલિતકો નાશ પામ્યા છે. ગલિતકો પ્રક્ષિપ્ત છે અને એ ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન છે. આ ગલિતકોની દુર્બોધતા જોઈને **સેતુપ્રદીપ**ના કર્તાએ આને 'કંટક' કહેલ છે.

પદ્યરચનાની આલોચનામાં આ પ્રક્ષિપ્ત ગલિતકો ઉપયોગી છે અને એને લઈને **રાવણવહ** ઉપયોગી છે. ગલિતક વર્ગને ઉદ્દેશીને પ. એ. આ. (પૃ. ૨૭૬)માં નીચે મુજબ વિધાન છે :-

"ગલિતકવાદ પ્રાકૃતમાં એક નવી કલામય ઘટના છે... સાદા ૨૨ અને ૨૪ માત્રાના પદ્યબંધમાંથી અંત્ય યમકવાળા વિવિધ ગલિતક ઉત્પન્ન થયા છે... પદ્યબંધમાં અંત્ય યમક કિંવા પ્રાસના કલામય પ્રયોગનું પ્રથમ દર્શન ગલિતકવર્ગમાં થાય છે. અંત્ય યમકને બદલે અંત્ય અનુપ્રાસનો પ્રયોગ અંજકવર્ગમાં દેખા દે છે, પણ છેવટે અંત્ય યમક જ ફાવી જાય છે."

રાવણવહમાં સાત પ્રકારના ગલિતક છે : (૧) ઉગ્ર-ગલિતક, (૨) ગ., (૩) માલા-ગ., (૪) મુખ-ગ., (૫) લલિત-ગ., (૬) વિલંબિત-ગ. અને (૭) સુન્દર-ગ.[1]

[2]**ગઉડવહ**—**વાક્પતિરાજ** (પા. બપ્પઈરાય) દ્વારા લગભગ ઈ. સ. ૭૫૦માં **ગઉડવહ** કાવ્ય મરહટ્ટી ભાષામાં રચાયું છે. આ કવિના આશ્રયદાતા અને કનોજના રાજા યશોવર્માની ઉજવણી (celebration) અર્થે યોજાયેલું કાવ્ય છે. આ ઉત્પ્રેક્ષાના મહામૂલ્યશાળી ભંડારરૂપ છે. **દસમુહવહ** ઉપરથી સૂચિત થયેલું મનાતું [3]આ કાવ્ય ૧૨૦૯ પદ્યમાં આર્યામાં રચાયું છે. એમાં કુલકો અને મહાકુલકો છે, પણ આસાસઅ કે એવા કોઈ વિભાગ નથી. યશોવર્માએ ગૌડનો-મગધના રાજાનો વધ કેવી રીતે કર્યો ઈત્યાદિ મુખ્ય બાબતો માટેની ભૂમિકારૂપ આ કાવ્ય જણાય છે એટલે કાં તો કવિને હાથે આ કાવ્ય પૂરું રચાયું નથી અથવા રચાયું હોય તો

---

૧. આનાં પ્રકાર પ્રયોગ, સંખ્યા, માત્રા અને પદાંત માટે જુઓ પ. એ. આ. (પૃ. ૨૯૭-૮).

૨. આની એક આવૃત્તિ એસ. એસ. પંડિતને હાથે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં અને બીજી ઉત્તગીકરને હાથે ઈ. સ. ૧૯૨૭માં {અને ઈ. સ. ૧૯૭૫માં પ્રા. ગ્રં. પ. દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૯૦માં વાણીવાટિકા પ્ર. પટનાથી} તૈયાર થઈ પ્રકાશિત થયેલી છે. એમાં જૈન (?) હરિપાલની સંસ્કૃત ટીકા, SPPની સહીવાળી અંગ્રેજીમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના (પૃ.૧૩-૧૩૦), પાઠાંતરો, કાવ્યગત શબ્દોની રચના ઈત્યાદિ છે. {ડૉ. કમલચંદ સોગાનીએ—'ગઉડવહો'નો હિંદી અનુવાદ અને વ્યાકરણ વિષયક વિવેચન કર્યું છે તે 'વાક્પતિરાજની લોકાનુભૂતિ' એ નામે પ્રાકૃત ભારતી અકાદમી જયપુરથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.}

૩. આ કાવ્યની પ્રશંસા **તિલકમંજરી** (શ્લો. ૩૧)માં ધનપાલે કરી છે. વિશેષમાં એમણે વાલ્મીકિ, કાનીન (વ્યાસ), **બૃહત્કથા**, પ્રવરસેન, **તરંગવતી**, જીવદેવકૃત પ્રાકૃત પ્રબંધ, કાલિદાસ, બાણ, **કાદંબરી**, **હર્ષાખ્યાયિકા**, **માઘ**, ભારવિ, **સમરાદિત્ય(કથા)**, ભવભૂતિ, ભદ્રકીર્તિ, **તારાગણ**, યાયાવર, મહેન્દ્રસૂરિ, રુદ્ર, **ત્રૈલોક્યસુંદરી**, અને કર્દમરાજની સૂક્તિની નોંધ લીધી છે.

એ આજે મળતું નથી. પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે ૬૧ પદ્યો છે[1] શ્લો. ૬૨-૯૮માં કવિઓની પ્રશંસા છે.[2] શ્લો. ૯૯-૧૬૬માં કાવ્યનો પ્રારંભ છે. યશોવર્માનો મહિમા વર્ણવાયો છે. શ્લો. ૧૬૭-૧૮૧માં પ્રલય-કાળનું વર્ણન અને ત્યાર બાદ યશોવર્માના વિજય-યાત્રા માટેના શરદ ઋતુમાંના પ્રસ્થાનનું વર્ણન છે. શ્લો. ૨૮૫-૩૩૮માં વિન્ધ્યવાસિની દેવીનો અધિકાર છે. શ્લો. ૩૫૫-૩૮૨માં ગ્રીષ્મ ઋતુનું અને શ્લો. ૩૮૩-૪૧૩માં વર્ષાઋતુનું વર્ણન છે. શ્લો. ૪૧૭માં ગૌડરાજનો વધ અને શ્લો. ૪૧૮-૪૭૧માં યશોવર્માનું અન્યાન્ય દેશોમાં ગમન નિરૂપાયેલ છે. શ્લો. ૫૧૩-૬૪૮માં યશોવર્માના સૈન્યે જોયેલાં દશ્યો, મંદિરો, સરોવરો, વનો, નદીઓ, વૃક્ષો ઈત્યાદિનું વર્ણન છે. શ્લો. ૭૯૭-૮૦૪માં વાક્પતિના—કવિના ચરિત્રનો પ્રસ્તાવ છે. શ્લો. ૧૦૭૫-૧૧૨૦માં પ્રદોષનું વર્ણન છે. શ્લો. ૧૧૮૪-૧૨૦૯માં યશોવર્માના ચરિત્રનો પ્રારંભ છે. આ કાવ્યના ૮૦૦મા પદ્યમાં ભાસ, કાલિદાસ અને [3]હરિચન્દ્રનાં નામની સાથે સાથે [4]સુબંધુનો ઉલ્લેખ છે.

ગઉડવહનો વ્યાપક છંદ આર્યા છે. એના ૫૯મા પદ્ય પછી ચાર પંક્તિનો—પચ્ચીસ માત્રાનો છંદ છે અને તે એક જ પદ્ય છે અને એ 'સમગલિતક' છંદ છે.[5]

વાયુવિકારની કૃતિ—હર્ષચરિત (પૃ. ૪૧)માં બાણભટ્ટે 'પાઇય' કવિ વાયુવિકારનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કવિએ કઈ કૃતિ પાઇયમાં રચી છે ?

ત્રિપુરુષચરિત્ર—કુવલયમાલામાં દેવગુપ્તે 'તિઉરિસચરિય' રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, આ પાઇયકૃતિ હોવાનો સંભવ છે. એના કર્તા દેવગુપ્ત એ આ કથાકારના પૂર્વજ ગુરુ દેવગુપ્તસૂરિ હોવા જોઈએ કે જેમનો પરિચય આ કથાની પ્રશસ્તિમાં છે.

મહુમહવિજય—વાક્પતિરાજે **મહુમહવિજય** રચ્યું છે[6] એમ **બપ્પભટ્ટિચરિત્ર** ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. વિશેષમાં **કાવ્યાનુશાસન**(અ. ૧, સૂ. ૨૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ નામે **અલંકારચૂડામણિ**(પૃ. ૮૧)માં **હેમચન્દ્રસૂરિ**એ **મધુમથનવિજય**નો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ

---

૧. આમાં બ્રહ્મા, હરિ, નરસિંહ, મહાવરાહ, વામન, કૂર્મ, અને મોહિનીસ્વરૂપ હરિ, કૃષ્ણ, બલભદ્ર, મધુમથ, શિવ, ગૌરી, સરસ્વતી, ચન્દ્ર, સૂર્ય અહિવરાહ, ગણપતિ, લક્ષ્મી, કામ અને ગંગા એમ વિવિધ દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ છે.

૨. ૬૯મા પદ્યમા કવિએ પોતાની કૃતિ **મહુમહવિજય**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૩. બાણભટ્ટે ભટ્ટાર હરિચન્દ્રનો ઉચ્ચ પ્રકારની ગદ્યાત્મક કૃતિના પ્રણેતા તરીકે **હર્ષચરિત** (શ્લો. ૧૨)માં નિર્દેશ કર્યો છે તો એ કૃતિ કઈ ?

૪. A Volume of Studies in Indology નામના પ્રો. પી. વી. કાણેને અર્પણ કરાયેલા ગ્રન્થમાંના ડૉ. એસ કે. દેના "The prose Kāvyas of Daṇḍin, Subandhu and Bāṇa" નામના લેખ (પૃ. ૧૨૮)માં એમ કહ્યું છે કે સુબંધુના સમય માટે ચોક્કસ આધાર રાખી શકાય એવો ઉલ્લેખ ગઉડવહનું ૮૦૦મું પદ્ય છે. આ ઉપરથી પાઇય કૃતિઓની શી કિંમત છે તે સહેજે સમજાશે.

૫. જુઓ પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૭૭).

૬. જુઓ ઉપર ટિ. ૨.

જ હોય એમ જણાય છે. આના ઉપરના **વિવેક**માં આ કૃતિમાંથી એક પાઇય પદ્ય અવતરણરૂપે રજૂ કરાયેલું છે.

હરિવિજય—સર્વસેને **હરિવિજય** રચેલ છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ **આનંદવર્ધને** **ધ્વન્યાલોક**(ઉ.૩, પૃ. ૧૨૭)માં કરી એક પાઇય અવતરણ આપ્યું છે, પણ આ કૃતિ મારા જોવામાં આવી નથી. **અલંકાર ચૂડામણિ**(પૃ. ૧૭૧ ને ૪૬૧)માં તેમજ **વિવેક** (પૃ. ૪૫૮ ને ૪૫૯)માં **હરિવિજય**નો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ હશે.

રાવણવિજય—અલંકારચૂડામણિ(પૃ. ૪૫૬)માં આ કૃતિમાંથી એક પદ્ય અવતરણરૂપે અપાયું છે. સમગ્ર કૃતિ કોઈ સ્થળે છે ખરી ?

વિસમબાણલીલા—આના કર્તા **આનંદવર્ધન** છે. એમણે **ધ્વન્યાલોક**ના ઉ. ૨, પૃ. ૧૧૧માં તેમજ ઉ. ૪, પૃ. ૨૪૧માં આ કૃતિનાં ઉલ્લેખપૂર્વક એકેક પાઇય પદ્ય આપ્યું છે. **અલંકારચૂડામણિ**(પૃ. ૮૧)માં **મધુમથનવિજય**ની સાથે સાથે જે **વિષમબાણલીલા**નો ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે. કેમકે એમાંથી એક પાઇય પદ્ય જે અવતરણરૂપે પૃ. ૭૪માં અપાયેલું છે. તે આમાં પૃ. ૧૧૧માં છે. {ડૉ. નિમિચન્દ્રના મતે આ એક મુક્તક કાવ્ય છે.}

ગોવિંદભિસેય યાને **સિરિચિન્ધ—વરરુચિ**કૃત **પ્રાકૃતપ્રકાશ**ગત નિયમો સમજાવવા માટે **ગોવિંદભિસેય** યાને **સિરિચિન્ધ** નામનું કાવ્ય રચાયું છે અને એ રીતે એ **ભટ્ટિકાવ્ય**ની અનુકૃતિરૂપ છે. એમાં એકંદર બાર સર્ગોમાં ગોવિંદનો અભિષેક વર્ણવાયો છે. પહેલા આઠ સર્ગોની રચના **બિલ્વમંગલ** ઉર્ફે **કૃષ્ણલીલાશુક**ને હાથે થયેલી છે, જ્યારે બાકીના ચારની રચના એના શિષ્ય **દુર્ગાપ્રસાદ** યતિને હાથે થયેલી છે. એ શિષ્યે એની ટીકા પણ રચી છે. આ બંને ગુરુ અને શિષ્યનો દેશ 'કોશલ' છે. એમના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક એમને ઈ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં થઈ ગયેલા માને છે તો કેટલાક એમના સત્તાસમય તરીકે છેક પંદરમો સૈકો જણાવે છે [1]ડૉ. ઉપાધ્યે તેરમો સૈકો માને છે.

સઉરિચરિય—શ્રીકંઠે આ યમક-કાવ્ય રચ્યું છે. એમનો સમય [2]રામપાણિવાદ કરતાં—ઈ. સ. ૧૭૦૭ કરતાં પ્રાચીન છે. આ કૃતિનો વિષય **શૌરિ** ઉર્ફે કૃષ્ણનું ચરિત્ર છે.

ઉસાણિરુદ્ધ—ઈ. સ. ૧૭૦૭માં જન્મેલા **રામપાણિવાદે** આ કાવ્યની રચના કર્યાનું મનાય છે. એમાં ચાર સગ્ગ(સર્ગ) છે. એનું આદ્ય પદ્ય **કપ્પૂરમંજરી**નું સ્મરણ કરાવે છે, અને એનું છઠ્ઠું પદ્ય તો **કપ્પૂરમંજરી**ના પ્રથમ જવનિકાંતરના આઠમા પદ્ય સાથે બરાબર મળતું આવે છે. વિવિધ છંદોમાં રચાયેલા આ કાવ્યમાં ૭૭+૫૮+૬૩+૮૨=૨૮૦ પદ્યો છે. બીજો સગ્ગ

---

૧. એમણે આ કાવ્યનો પહેલો સર્ગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ ભા. વિ. (પુ. ૩, અં. ૧, પૃ. ૬૭-૭૨)માં ઈ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આને અંગે પૃ. ૬૦-૬૭માં તેમજ પૃ. ૭૨-૭૬માં કેટલીક બાબતો અંગ્રેજીમાં અપાઈ છે.

૨. એમણે **મદનકેતુચરિત** (પ્રહસન) અને **સીતારાઘવ** (નાટક) તેમજ **ભાગવતચંપૂ** રચેલાં છે.

અપૂર્ણ છે. ઉષાને અનિરુદ્ધનાં લગ્ન એ આ [1]કાવ્યનો વિષય છે.

કંસવહ—આ પણ રામપાણિવાદની કૃતિ છે. એ ચાર સગ્ગમાં વિભક્ત છે અને એમાં વિવિધ છંદોમાં ગૂંથાયેલાં એકંદર ૨૭૭ પદ્યો છે. વાસુદેવ કૃષ્ણનું જીવન અને કંસનો વધ એ એનો વિષય છે.[2]

પૃથ્વીરાજ રાસામાં પાઇય ગાથાઓ—કાશીની "નાગરી પ્રચારિણી સભા"એ **પૃથ્વીરાજરાસો** પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એના ૧૬૧૨મા પૃષ્ઠ ઉપર એક પાઇય ગાથા નીચે મુજબ ભ્રષ્ટ સ્વરૂપમાં રજૂ થઈ છે :-

"दीसै विविह चरियं जनिज्जै सज्जन दुज्जनं ।
अप्पानं चक लिज्जै हिंडिज्जै तेन पुहवीए ॥"

ખરી રીતે આ ગાથા નીચે પ્રમાણે જોઈએ :-

"दीसइ विविहचरियं जाणिज्जइ सज्जणदुज्जणविसेसो ।
अप्पाणं च कलिज्जइ हिंडिज्जइ तेणं पुहवीए ॥"[3]

વિવિધ દેશોમાં પર્યટન કરવાથી શા શા લાભ થાય છે એ અહીં દર્શાવાયું છે.

પુરાતન-પ્રબન્ધ-સંગ્રહમાં **પૃથ્વીરાજ-રાસા**માંનાં ત્રણ ચાર પદ્યો છે.

વર્ણનસાગર—**"જૈન ગ્રન્થાવલી"** (પૃ. ૩૪૭)માં આ નામની એક પાઇય કૃતિની ૨૪ પત્રની હાથપોથીની નોંધ છે. શું એમાં આગમોમાં આવતા વર્ણકો એકત્રિત કરાયેલા છે કે આ કોઈ કાવ્ય છે ? વિશેષમાં એની ભાષા શી છે ?

ભાસ(?)ની કૃતિ—મમ્મટે રચેલા **કાવ્યપ્રકાશ** (ઉ. ૪, શ્લો. ૬૭)માં નીચે મુજબનું પદ્ય છે :-

---

૧. અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના અને પાઇય સંસ્કૃત કોશ સાથે ડૉ. ઉપાધ્યેએ આ સંપાદિત કર્યું છે અને તે JUB (પુ. ૧૦, અં. ૨, ઈ. સ. ૧૯૪૧)માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. પંડિત એસ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી અને ડૉ. સી. કુન્હન રાજા દ્વારા સંપાદિત અને The Adyar Library Series No. 42 તરીકે ઈ. સ. ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલ "ઉષાનિરુદ્ધ"ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સંસ્કૃત છાયા, શ્લોકસૂચી, શબ્દકોશ, તાડપ્રતીય પ્રતિના આધારે પાઠાંતરો અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના છે. આ કાવ્યનો મેં અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. વિશેષમાં મેં એના ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક એમ બે પ્રકારે ગુ.માં અનુવાદ કર્યો છે. આ ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે. {ઉષાનિરુદ્ધ—પ્ર. અડિયાર લાઈબ્રેરી મદ્રાસ ઈ. સ. ૧૯૪૩. શા. ચિ. એ. સેન્ટર ઈ. સ. ૧૯૯૬}

૨. ડૉ. ઉપાધ્યેએ આનું સંપાદન કર્યું છે, અને સાથે સાથે ગ્રન્થકર્તાની કે અન્ય કોઈની રચેલી સંસ્કૃત છાયા આપી છે. વિશેષમાં એમણે અંગ્રેજી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના તેમજ શબ્દકોશ આપી આ કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવી છે. આ આવૃત્તિ "હિંદી ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય" (મુંબઈ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ કૃતિનો મારો રચેલો પદ્યાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ નામે કંસવધ ઈ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે. {કંસવહો—સં. અનુ. ડૉ. લાલચંદ અને ડૉ. જૈનમતી જૈન પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી./મો. બ. દિલ્હી ઈ. ૧૯૬૬.}

૩. જુઓ ભા. વિ. (વ. ૧, અં, ૩, પૃ. ૩૨૩-૪).

''जा थेरं व हसंता कइवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा ।
दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥''[१]

કાવ્યપ્રકાશની કોઈ વૃત્તિમાં આ પદ્યના કર્તાનું નામ જણાતું નથી. **સાયણાચાર્યકૃત અલંકારસુધાનિધિની** એક હાથપોથીમાં ''महाकविना भासेनाप्युक्तम्'' એવો ઉલ્લેખ છે એમ. કે. કૃષ્ણમૂર્તિ એમના લેખ[૨] નામે "Bhāsa as a Prākrit poet"માં કહે છે. વિશેષમાં એઓ કહે છે કે ભાસે રચેલા કોઈ કાવ્યનું આ મંગલાચરણ હોય તો ના નહિ. ગઉડવહ(શ્લો. ૮૦૦)માં ભાસનું નામ કાલિદાસ, સુબંધુ અને હરિચન્દ્ર કરતાં પહેલું નિર્દેશાયું છે એને સૂચક ગણીએ તો ભાસે કોઈ કાવ્ય પાઇયમાં રચ્યું હોય એમ મનાય.

{**ભૃંગસંદેશ** : આ મેઘદૂતની જેમ ભમરા દ્વારા સંદેશ મોકલતું કાવ્ય મંદાક્રાંતા છંદમાં રચાયું છે. આ કાવ્યની છ ગાથાઓ ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે દ્વારા પ્રિંસિપલ કરમરકર કૉમોમરેશન વોલ્યૂમ પૂના, ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત છે. (જુઓ પ્રાકૃતભાષા ઔર સાહિત્યકા આલોચનાત્મક ઈતિહાસ પૃ. ૩૦૬. લે. ડૉ. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રી).}

સ્તુતિ-સ્તોત્રો

વિશિષ્ટ કૃતિઓ—જ. મ.માં પુષ્કળ સ્તોત્રો રચાયાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક છપાયાં પણ છે. આ બધાંનો પરિચય આપવા માટે આ સ્થળ નથી.[૩] આથી અહીં તો હું અમુક અમુક વિશિષ્ટતાવાળાં થોડાંકનો જ ઉલ્લેખ કરીશ :-

(૧) નંદિષેણકૃત વિવિધ છંદોમાં રચાયેલ [૪]**અજિયસંતિથવ.**

(૨) જિનપ્રભસૂરિકૃત નવગ્રહશ્લેષાત્મક [૫]**પાસનાહલહુથવ.**

---

૧. આનો અર્થ એ છે કે કવિઓના વદનરૂપ કમળને વિષે નિવાસ કરનારી જે વાણી અર્થાત્ સરસ્વતી સ્થવિર(બ્રહ્મા)ને હસતી, જાણે અન્ય કોઈ એવા ભુવનમંડળને દર્શાવે છે તે જયવંતી વર્તે છે. આમ કવિ દ્વારા કલ્પાયેલું જગત્ બ્રહ્માના જગત્ કરતાં ચડિયાતું છે એ વાત, સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન પણ બ્રહ્માના નિવાસસ્થાન કરતાં વધારે સારું છે એ ભાવ તેમજ બ્રહ્માના વૃદ્ધત્વનો ઉપહાસ એ ત્રણ બાબતોનો તાદૃશ ચિતાર અહીં અપાયો છે.

૨. આ લેખ IHQ (Vol. XXII, No. 1)માં છપાયો છે.

૩. ડૉ. ઘાટગેએ "Hymns in Prakrit" એ નામના લેખમાં કેટલાંક સ્તોત્રોનો પરિચય આપ્યો છે. આ લેખ JUB (Vol. III, pt. 3, pp. 45-50)માં છપાયો છે. સ્તોત્રોની સૈકા દીઠ નોંધ મેં ''ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને નમિઊણ સ્તોત્ર''ની આવૃત્તિની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬-૯)માં લીધી છે. **જૈનસ્તોત્રસંદોહ** (ભા. ૧)માં ક-પરિશિષ્ટ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૩૨ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સ્તુતિ-સ્તોત્રોનાં પ્રતીક, નામ અને પદ્યોની સંખ્યા અપાયાં છે અને એની પહેલાંનાં પૃષ્ઠો ઉપર જે જે ગ્રન્થમાં સ્તોત્રાદિ છપાયાં છે તેનાં નામ અને મુદ્રિત સ્થાનો અપાયાં છે.

૪. આ ''પંચપ્રતિક્રમણસૂત્ર''ની અનેક આવૃત્તિમાં જોવાય છે.

૫. આ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૨૮૮-૨૩૪)માં છપાયેલ છે.

(૩) **ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલું ચાર અર્થવાળું [1]ઉવસગ્ગહરથોત્ત.**

(૪) **અજ્ઞાતકર્તૃક આભાણક(પા. ઓહાણઅ)ગર્ભિત [2]જિણથોત્ત.**

(૫) **માનદેવસૂરિકૃત [3]સપ્તતિશતયંત્રવાળું [4]માયાવી ચોરસવાળું તિજયપહુત્તથોત્ત.**

(૬) **[5]ધર્મઘોષસૂરિકૃત 'ભત્તિભર'થી શરૂ થતું ૨૦૯ પદ્યનું ઇસિમંડલ-થોત્ત (મહરિસિગુણસંથવ).[6]**

---

૧. આના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિરૂપ સ્તોત્ર નામે **પાર્શ્વસ્તોત્ર** તેજસાગરે રચ્યું છે. આ મેં સંપાદિત કરેલી **પ્રિયંકરનૃપકથા**ના અંતમાં પરિશિષ્ટરૂપે પૃ. ૪૫-૪૮માં છપાયેલું છે.

૨. જુઓ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૭૮-૮૧)

૩. આ રહ્યું એ યંત્ર :-

૨૫	૮૦	૧૫	૫૦
૨૦	૪૫	૩૦	૭૫
૭૦	૩૫	૬૦	૫
૫૫	૧૦	૬૫	૪૦

૪. ''માયાવી ચોરસો અને જૈન સ્તોત્રો'' એ નામનો મારો લેખ બે કટકે ''જૈન''ના તા. ૧-૧-૩૩ અને ૮-૧-૩૩ના અંકમાં છપાયો છે, જ્યારે A Note on Jaina Hymns and Magic Squares નામનો મારો લેખ IHQ (Vol. X, No. 1, pp. 148-153)માં ઈ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયો છે. આ લેખમાં મેં ધર્મનંદનકૃત **ચઉસટ્ઠિજોગિણી-ચઉસટ્ઠીમંડલ** નામની સ્તુતિની નોંધ લીધી છે. એને અંગેનો આઠ આઠ ખાનાંવાળો અને એકથી ૬૪ અંકવાળો માયાવી ચોરસ મેં આપ્યો છે. વિશેષમાં અહીં મેં શુભસુંદરે ૨૫ ગાથામાં જ. મ. માં રચેલા અને પાંચ જાતના માયાવી ચોરસોનું સૂચન કરનારા એક સ્તોત્રનાં પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય અને પાંચે માયાવી ચોરસો આપ્યાં છે. આ સ્તોત્રના ઉપર સંસ્કૃતમાં અવચૂરિ છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે **ચતુઃષષ્ટિયોગિનીસ્તુતિ** નામની એક સંસ્કૃત કૃતિમાં ૬૪ યોગિનીનાં નામ છે તે આ. સ્મૃ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩)માં શ્રી ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહે Supernatural Beings in the Jain Tantras નામના પોતાના લેખ (પૃ. ૭૮-૭૯)માં આપ્યાં છે.

૫. આ સૂરિને 'તપ' ગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય માનવા કરતાં 'અંચળ' ગચ્છના જયસિંહસૂરિના પટ્ટધર માનવા કેટલાક પ્રેરાય છે. આ પટ્ટધરનો જન્મ વિ. સં. ૧૨૦૮માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૬૮માં થયેલ છે. એમણે **સયપઈ** રચી છે પણ એ મળતી નથી. શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય ધવલ શ્રાદ્ધે પરિગ્રહ પ્રમાણ કર્યું. ૮૪ ગાથામાં વિ. સં. ૧૧૮૬માં **પરિગ્ગહપરિમાણ** રચેલ છે. આ. ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્યે રચ્યું જણાય છે. આ કૃતિનો આદ્ય ભાગ પ.જૈ.ભા.સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૩૯૨)માં છે. ઇસિમંડલથોત્તના કર્તા ધર્મઘોષસૂરિ અન્ય હશે. એ બાબત પદ્મમંદિરગણિની વૃત્તિ સાથેની આ સ્તોત્રની આવૃત્તિમાં વિચારાઈ છે.

૬. આને **ઇસિમંડલપયરણ** પણ કહે છે (જુઓ પૃ. ૧૨૨). એમાં ૨૦૮, ૨૧૦ અને ૨૧૮ ગાથા પણ જોવાય છે. આના ઉપર ગુણરત્નસૂરિના શિષ્યલવ વાચનાચાર્ય પદ્મમંદિરગણિએ પાંચ વિશ્રામથી વિભૂષિત જે **કથાર્ણવાંકા** નામની વૃત્તિ રચી છે એ સહિત મૂળની છપાયેલી આવૃત્તિમાં ૨૧૮ ગાથાઓ છે. **વજ્રસ્વામી**ના અધિકારમાં **આવસ્સય-નિજ્જુત્તિ** ઇત્યાદિની ગાથાઓ છે તે ન ગણીએ તો ૨૦૮ ગાથા થાય.

(૭) **નન્નસૂરિકૃત** અને 'સર્વતોભદ્ર'[૧] યંત્રથી અલંકૃત **સત્તરિસયથોત્ત.**[૨]

(૮) **અભયદેવસૂરિકૃત** 'જયતિહુયણ'થોત્ત.

{(૯) **પ્રાચીન સાહિત્ય ઔર ગ્રન્થાવલી :** પ્રકા. સારાભાઈ નવાબ ઈ. સ. ૧૯૩૨. આમાં શાશ્વત ચૈત્યસ્તવ આદિ પ્રાકૃત સ્તોત્રો અપાય છે. 'સિગ્ઘમવહરઉ સ્મરણ' અને 'લઘુ અજિતશાંતિ સ્મરણ' સંપા. હરગોવનદાસ શેઠ. સં. ૧૯૭૮.

જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ પ્ર. સારાભાઈ નવાબ વિ. સં. ૧૯૦૯.

સ્તુતિતરંગિણી ભા. ૧-૨-૩ પ્ર. ભુવનભદ્રંકર સાહિત્ય પ્ર. કેન્દ્ર મદ્રાસ વિ. સં. ૨૦૪૩.

સ્તોત્રરાસસંહિતા પ્ર. સિદ્ધરાજ જૈન કલકત્તા ઈ. સ. ૧૯૮૬.}

કપ્પ(ઉ. ૪)ના **સંઘદાસગણિકૃત** [૩]લઘુ ભાસ (ભા. ૫, ગા. ૫૫૪૯)માં જે **અજિયસંતિથય**નો ઉલ્લેખ છે તે જ ઉપર્યુક્ત પ્રથમ સ્તવ હશે.

માંડણે ભક્તિ, પાખંડ, હાસ્ય, મૂર્ખ, સજ્જન વગેરે બત્રીસ વિષયો ઉપર વીસ વીસ કડીની એક એક વીસી રચી છે. આ **પ્રબોધબત્રીસી**માં કડી કડીએ એકેક આભાણક આપ્યું છે અને તેમ કરવામાં અજબ કુશળતા દાખવી છે. શું એણે ઉપર્યુક્ત ચોથું સ્તોત્ર જોઈને તેમ કર્યું હશે ?

'જયતિહુયણ' સ્તોત્રને ચમત્કારની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે. 'ખરતર' ગચ્છમાં એનો વિશેષ પ્રચાર છે. ગુ. ભા. ઉ. (પૃ. ૩૪૯-૩૫૨, ૨૨૯, ૨૨૫, ૨૧૯-૨૨૦)માં આ 'અપભ્રંશ' (ઊગતી ગુ.)ની કૃતિ એના કેટલાક ભાગના અર્થ ઈત્યાદિ સહિત અપાઈ છે.

સુભાષિત-સંગ્રહો

સુભાષિત એ સભારંજની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રાચીન સમયમાં એનું સ્થાન

---

૧. આ યંત્ર નીચે પ્રમાણે સ્તોત્રમાં સૂચવાયેલું છે :

૪૩	૨૪	૩૦	૩૬	૩૭
૩૫	૪૧	૪૨	૨૩	૨૯
૨૨	૨૮	૩૪	૪૦	૪૬
૩૯	૪૫	૨૬	૨૭	૩૩
૩૧	૩૨	૩૮	૪૪	૨૫

૨. આ સ્તોત્ર જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૪)માં છપાયેલું છે.

૩. જુઓ DCJM (Vol. XVII, pt. 2, p. 236).

મહત્ત્વનું હતું અને એના જાણકાર 'વિદ્વાન્' ગણાતા. આથી [1]સંસ્કૃતમાં અને પાઈયમાં અનેક સુભાષિતસંગ્રહો આપણને મળે છે.

[2]**ગાહાસત્તસઈ**—આના કર્તા [3]**હાલ** છે. એમની આ કૃતિ(anthology) ડૉ. ક્રત્રેના કહેવા મુજબ ગાવા માટે મરહટ્ટી ભાષામાં રચાયેલી છે. એ સુભાષિતોની દૃષ્ટિએ કેવળ પાઇય સાહિત્યમાં જ અજોડ છે એમ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એના જેટલી પ્રાચીન આવી કોઈ કૃતિ નથી.[4] બાણભટ્ટે **હર્ષચરિત**(પીઠિકા, શ્લો. ૧૩)માં એની પ્રશંસા કરી છે.

ગા. સ. નું બીજું નામ **સત્તસઈ** છે, કેમકે એ સાત શતકોમાં વિભક્ત છે. આ દરેક શતકમાં સો નહિ પણ એકસો એક પદ્ય છે અને એ બધાં 'આર્યા' છંદમાં છે. આ કૃતિમાં [5]ભારોભાર શૃંગાર ભરેલો છે. એ કેટલીક વાર તો મર્યાદા ઓળંગી જાય છે. એમાં ગામડાનું

---

૧. શાર્ઙ્ગધરની પદ્ધતિ, શ્રીધરદાસનું **સદુક્તિકર્ણામૃત**, અમિતગતિનો **સુભાષિતરત્નસંદોહ**, સકલકીર્તિની **સુભાષિતરત્નાવલી**, વલ્લભદેવની **સુભાષિતાવલિ**, રામચન્દ્રનો **સુધાકલશ** ઇત્યાદિ સંસ્કૃત કૃતિઓ છે.

૨. સૌથી પ્રથમ વેબરે ઈ. સ. ૧૮૭૦માં આનું સંપાદન કર્યું હતું, પણ તેમાં ૩૭૦૪ પદ્યો હતાં. એમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪માં એમણે થોડોક ઉમેરો કર્યો, અને સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૮૧માં બહાર પાડી. એમાં અનેક પદ્યોનો જર્મન અનુવાદ અને વિસ્તૃત ટિપ્પણો છે. વિશેષમાં પરિશિષ્ટ તરીકે અલંકારના ગ્રન્થોમાં એમાંથી જે અવતરણ અપાયાં છે તે એકત્રિત કરાયાં છે. નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય તરફથી ''કાવ્યમાલા ૨૧'' તરીકે આ કૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ સંસ્કૃત છાયા, મથુરાનાથ શાસ્ત્રીકૃત **સંસ્કૃત-ગાથા-સપ્તશતી** અને એની સ્વોપજ્ઞ **વ્યંગ્યસર્વંકષા** નામની વ્યાખ્યા, મૂળ સ્થળોનાં નિર્દેશપૂર્વકની ગાથાનુક્રમણિકા અને સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧-૬૮) સહિત ઈ. સ. ૧૯૩૩માં છપાઈ છે. ગા. સ. (શતક ૪-૭, શ્લો. ૩૮૮-૭૦૦) સંસ્કૃત છાયા અને હારિતામ્ર પીતાંબરકૃત **ગાથાસપ્તશતી-પ્રકાશિકા** નામની વૃત્તિ તેમજ જગદીશલાલ શાસ્ત્રીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૯) તથા અંતમાં મૂળના ઉલ્લેખપૂર્વકની ગાથાનુક્રમણિકા સહિત જગદીશલાલ શાસ્ત્રી તરફથી લાહોરથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં ''ગાથાસપ્તશતી-પ્રકાશિકા'' એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. {ડૉ. હરિરામ આચાર્યકૃત સંસ્કૃત છાયા અને હિન્દી સાથે પ્ર. પ્રા. ભ. ઈ. સ. ૧૯૮૯. 'ગાહાકોસો' ભુવનપાલકૃત ટીકા સાથે સં. માધવ પટવર્ધન પ્ર. પ્રા. ગ્રં. પ. ઈ. સ. ૧૯૮૦. Not Far From River- ગાથા સપ્તશતી ડેવીડ રે ના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે. પ્ર. પ્રાકૃત ભારતી.}

૩. પુરાણોની રાજવંશોની નોંધ પ્રમાણે 'સાતવાહન' વંશના આ સત્તરમા રાજા છે. એમનું બિરુદ 'કઈવચ્છલ' છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૪). આ **હાલ** રાજા શ્રીપાલિતના કે પાલિતના (અર્થાત્ **પાદલિપ્તસૂરિના**) આશ્રયદાતા હતા એમ અભિનંદે રચેલા **રામચરિત** (સ. ૩૨)ના અંતિમ પદ્યના નિમ્નલિખિત આદ્ય ચરણ ઉપરથી જણાય છે :-

''**हाले**नोत्तमपूजया कविवृषः श्रीपालितो लालितः''

૪. જુઓ સ્ટેન કૉનો દ્વારા સંપાદિત ''કર્પૂરમંજરી'' (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૨).

૫. શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે **જીવન અને સંસ્કૃતિ** (પૃ. ૫૭)માં જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના એક ઉદાહરણની આ ગરજ સારે તેમ છે :-

''શાસ્ત્રનાં બંધનો તોડી સ્વાભાવિક ભાવનાઓ લખવા માટે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. સંસ્કૃતમાં પણ ન છાજે એવો શૃંગાર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આવ્યો.''

જીવન, પ્રાકૃતિક દૃશ્યો, 'વિન્ધ્ય' પર્વત અને 'નર્મદા' તેમજ 'ગોદાવરી' નદીનાં વર્ણન, અમુક જાતની કાંચળીનો ઉલ્લેખ, કેટલીક ચીજોનાં અને વ્રતોનાં નામ, 'મદનોત્સવ' તરીકે કોઈ કોઈ વાર ઓળખાવાતા હોળીના ઉત્સવને પ્રસંગે છંટાતા રંગ અને ગુલાલ જેવા વર્ણનચૂર્ણના પ્રક્ષેપ વિષેની હકીકત, કેટલાક [1]રીતરિવાજોનો નિર્દેશ, વિક્રમાદિત્યના દાનની પ્રશંસા[2], જ્યોતિષ અને વૈદ્યક શાસ્ત્રની વાતો, નીતિમય સૂક્તો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમાં શ્લેષનો ચમત્કાર અનુભવાય છે. **હાલ** એ પ્રણેતા ન હોઈ પ્રણેતાના આશ્રયદાતા સંગ્રાહક-સંપાદક છે. એ રીતે વિચારતાં આ કૃતિ પાઇય સાહિત્યની વિપુલતા અને એમાં સ્ત્રીઓના મહત્ત્વના ફાળાની દ્યોતક બને છે.

ગા. સ.માં [3]ગુણઙ્ઢ(?ઢ્ઢ)ની મુદ્રાવળી એક ગાથા, પવરસેણની મુદ્રાવાળી ચાર અને પાલિત્તની મુદ્રાવાળી [4]નવ ગાથા છે. **પરક્કમ્મ** અને કઈરાઅની મુદ્રાવાળી ગાથા પણ છે. ગા. સ.ની પીતાંબરે રચેલી **રત્નાવલી** નામની ટીકામાં ગાથાઓનાં કર્તાઓનાં નામો છે, પણ આ ટીકાની એક હાથપોથીમાં ૪૩૨ ગાથા સુધીનાં જ નામો મળે છે.[5] આટલા ભાગમાં હાલના નામવાળી ૪૫ ગાથાઓ છે. ગા. સ.ની નિમ્નલિખિત ત્રીજી ગાથામાં સૂચવાયા મુજબ **હાલે** અલંકારની ધમકવાળી એક [6]કરોડ ગાથાઓમાંથી સાતસોની રચના કરી :-

''सत्तसआइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराण गाहाणं ॥१-३॥''

પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૩૭)માં 'મુક્તક કવિ' તરીકે ખ્યાતિ મેળવનારા ચાર સાહિત્યકારો ગણાવાયા છે. એમાં હાલ કિંવા સાતવાહનનું નામ પ્રથમ છે. ત્યાર બાદ **અમરુ**, **ભર્તૃહરિ** અને **ગોવર્ધનનાં** નામ છે. વિશેષમાં અહીં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :-

''એઓમાં જેના મુક્તક રસથી ઊભરાઈ જઈ [7]પ્રબંધની બરાબરી કરનારા મનાય છે,

---

૧. **અણુઓગદાર** (ગા. ૭૩, પત્ર ૧૩૭આ)માં ક્રીડણકના ઉદાહરણમાં નિર્દેશેલો રિવાજ અહીં ઉલ્લેખાયેલો છે.

૨. જુઓ ગા. સ. (૫, ૬૪).

૩. પ.ઐ. આ (પૃ. ૨૬૯)માં કહ્યું છે કે ''ગુણઙ્ઢ નામ સં. ગુણદૃર્પનું પ્રાકૃતરૂપ છે એ જૂના તદ્ભવ ઉપરથી નવો તદ્ભવ ગુણઙ્ઢ ઊપજ્યો છે. એને નવો સંસ્કાર આપી સં. ગુણાઢ્ય બોલ ઊપજાવી કાઢ્યો લાગે છે.''

૪. આ ગાથાઓ પાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવઈની હશે.

૫. જુઓ પ. ઐ. આ (પૃ. ૨૭૦).

૬. આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે હાલના સમયમાં મરહટ્ઠીમાં રચાયેલા ગાથાસાહિત્યનું લાખે લેખું થતું હતું. (એજન, પૃ. ૨૧૩).

૭. પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૫૮)માં કહ્યું છે કે ''સંસ્કૃતમાં પ્રથમ પ્રબંધકવિ જયદેવ છે.'' 'સેન' વંશના રાજા લક્ષ્મણસેનના દરબારમાં ઉમાપતિધર, ગોવર્ધનાચાર્ય, ધોયી અને શરણ એ ચાર કવિઓ અને પાંચમા આ ભક્તકવિ જયદેવ વિક્રમની તેરમી સદીના સમર્થ બંગાળી જ્યોતિર્ધર ગણાય છે. એમનું સુપ્રસિદ્ધ

તે તો અમરુ જ છે. એણે રચેલા મુક્તકોની [1]શતશ્લોકી [2]અમરુશતકના નામે પ્રસિદ્ધ છે."

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ [3]ગાહાકોસ યાને ગા. સ. ઉપરથી **અમરુ** કવિએ **અમરુશતક, ગોવર્ધન** આચાર્યે **આર્યાસપ્તશતી** ને **વિહારિએ સતસઈ** (જે વ્રજભાષામાં છે) તે રચ્યાં છે.[4] વિશેષમાં **મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ** તો આના સમર્થનાર્થે ગા. સ.નાં કેટલાંક પદ્યોની આ કૃતિઓમાં દર્શાવાયેલા ભાવાર્થની સાથે સંતુલના પણ કરી છે. એમ લાગે છે કે "[5]મુક્તક' કાવ્યોની સૃષ્ટિમાં ગા. સ. વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. એનું ધ્વનિની દૃષ્ટિએ[6] અનુપમ મહત્ત્વ જોઈ સંસ્કૃતના પક્ષપાતી સાહિત્યકારોએ—નિબંધકારોએ પણ ઉદાહરણ આપતી વેળા ગા. સ.નો આશ્રય લીધો. આ ગા. સ. ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૮ પ્રાચીન ટીકાઓ હતી. આમાં

'ગેય' કાવ્ય ગીતગોવિંદ છે. એની પદાવલિ કોમલ, કમનીય અને મધુર છે. એ ગીતગોવિંદના એક પદ્યને વિ. સં. ૧૩૪૮ના ગુજરાતના **સારંગદેવ** વાઘેલાના શિલાલેખમાં મંગલાચરણ તરીકે સ્થાન અપાયું છે. એ ઉપરથી તેમજ આ કાવ્યનાં અનેક અનુકરણો થયાં છે એ ઉપરથી એની પ્રસિદ્ધિ અને વ્યાપકતા સમજી શકાય છે. વિશેષ માટે જુઓ આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં. (pt. 3, pp. 183-196)માં છપાયેલ ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીનો લેખ "Jayadeva Kavi". નારાયણનો **નવરસવર્ણન** ગ્રન્થ રાધાકૃષ્ણવિહાર નવે રસોના દૃષ્ટાન્તરૂપે વર્ણવે છે.

૧. આ કૃતિના પાંચેક મુક્તકોમાં એના કર્તાના વતનનું સૂચન છે. 'આલમ્બ્યાઙ્ગણ' પ્રતીકના શ્લોક ઉપરની વેમ ભૂપાલની **શૃંગારદીપિકા** ટીકામાં નાયિકાના ઉત્તરીયના છેડાને 'સવ્ય' વિશેષણ લગાડાયું છે (જુઓ પ. એ. આ.નું પૃ. ૨૩૭).

૨. "અમરુશતકની અપૂર્વતા કવિની હયાતીમાં તેના નિર્માણકાળે અંકાઈ ને સત્કારાઈ હતી." **કાવ્યમીમાંસા** (અ. ૧૦, પૃ. ૫૫)માં ભારવિ, મેંઠ અને કાલિદાસ (દ્વિતીય)ના જેટલો જ **અમરુ**નો સત્કાર થયાનો ઉલ્લેખ છે.

૩. જુઓ ૧૯૪૬ની નાગપુરની ૧૩મી All India Oriental Conference માટેનો પ્રો. વી. વી. મિરાશીનો નિબંધ : "The Original name of the Gāthāsaptaśati". IHQ (XXIII, 4, 300-310)માં સમય વિષે એમનો લેખ છે.

૪. ડિંગલના કવિ **સૂર્યમલ્લે** વીરરસથી તરબોળ ૭૦૦ દુહાઓવાળી **વીરસતસઈ** રચી છે. આ રાજસ્થાની સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે. ગુજરાતીમાં દયારામે **સતસયા** અને દલપતરામે **દલપતસતસઈ** રચેલ છે. સમયસુંદરકૃત **ગાથાસહસ્રી**ની રચના ગા. સ.ને આભારી હશે એમ લાગે છે.

૫. પ. એ. આ.(પૃ. ૨૩૬-૭)માં 'મુક્તક' વિષે એ ઉલ્લેખ છે કે "શાસ્ત્રમાં સૂત્ર અને કાવ્યમાં મુક્તક તે સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી પરની બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓમાં વાઙ્મય અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યું છે, પણ તે પૈકી એકેમાં સૂત્રની અને મુક્તકની કોટિનો સંદર્ભ પાંગર્યો કે પાલવ્યો નથી. ઔપચારિક ભાષામાં બોલિયે, તો મુક્તક તે સૂત્રકલ્પ પ્રબંધ છે. તેમાં સૂત્રની દુર્બોધતા વગર પ્રબંધનો પ્રસાદ છે. જેટલે દરજ્જે મુક્તકમાં પ્રબંધનું સ્વરૂપ ઊતરે તેટલે દરજ્જે પ્રબંધે અપનાવેલા કાવ્ય નામને તે લાયક લેખાય છે. પ્રબંધનું અને મુક્તકનું લક્ષણ એક જ છે. જે પાંચ સંધિએ પ્રબંધનું કલેવર બંધાય છે, તે મુક્તકના બંધારણમાં પણ ઇષ્ટ છે. એ બેમાં હાથી અને હાથીના દર્પણગત પ્રતિબિંબ જેવો પરિમાણકૃત ભેદ છે. મુક્તકસાહિત્ય સંસ્કૃતમાં બાહોળું છે. સુભાષિતસંગ્રહોમાં નવે રસના અનેક મુક્તકો સંગ્રહેલા હોય છે."

૬. આથી તો ધ્વનિ-કાવ્ય (lyric poem) તરીકે આને ઘણું ઊંચું સ્થાન અપાય છે. *હર્ષચરિત*(શ્લો. ૧૩)માં ગા. સ.ની પ્રશંસા છે. **કુવલયમાલા**માં ઉલ્લેખ છે.

મથુરાનાથ શાસ્ત્રીએ રચેલી **વ્યંગ્યસર્વંકષા** નામની વ્યાખ્યા વધારો કરે છે. આ શાસ્ત્રીએ ગા.સ.ની સંસ્કૃત છાયા આપવા ઉપરાંત લગભગ એ જ શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં **ગાથાસપ્તશતી** પણ રચી છે. સ્વ. દલાલે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ગા. સ. ઉપર મ્હાઈન્દેવના પુત્ર **જલ્હણદેવે** જે સપ્તશતી છાયા નામની ટીકા રચી છે એની એક તાડપત્રીય પ્રતિ છે તેમજ એના ઉપર એક જૈન ટીકા છે. જલ્હણદેવની ટીકાના આદ્ય ને અંતિમ ભાગ પ. જૈ. ભાં. સૂ. (પૃ. ૧૭૮-૧૮૧)માં અપાયા છે.

વજ્જાલગ્ગ—ગા. સ.ની ઢબે શ્વેતાંબર મુનિ **જયવલ્લભે** મરહટ્ઠીમાં રચેલ **વજ્જાલગ્ગ** એ પણ એક સુભાષિતસંગ્રહ છે.[1] એ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થને સ્પર્શે છે. એના ઉપર વિ. સં. ૧૩૯૩માં **રત્નદેવગણિએ** ટીકા રચી છે. એ ટીકામાં ડૉ. ભાંડારકરના કહેવા મુજબ **ગઉડવહ**માંનાં કેટલાંક પદ્યો છે. આ ઉપરથી એની રચના-સમયનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. ''વજ્જા' એ 'દેશ્ય' શબ્દનો અર્થ પ્રસ્તાવ, અધિકાર થઈ શકે. **વજ્જાલગ્ગ**(ગા. ૪)માં 'વજ્જા' શબ્દનો અર્થ 'પદ્ધતિ' કરાયો છે. આ કૃતિ ૯૫ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. ગાથાની કુલ સંખ્યા ૭૯૫ની છે. આની મોટી વાચનામાં ૧૩૩૦ ગાથા છે. એમાંની ૩૮૯ ગાથા તો બધી હાથપોથીમાં છે. આમાં 'અપભ્રંશ'ની છાંટ કોઈ કોઈ સ્થળે જોવાય છે.

વિસમબાણલીલા—**ધ્વન્યાલોક**માંના અવતરણ ઉપરથી આપણે આ કૃતિ જાણી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ એમાં કામદેવની લીલાનું વર્ણન હશે એમ લાગે છે. {જુઓ પૃ. ૧૦૫}

સુભાસિયસંગહ—ભાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય 'શતાવધાની' **સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ** સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે કોઈ કૃતિ પાઇયમાં રચી છે એમ વાંચવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ કૃતિ જોયા વિના એ વિષે શું કહેવાય ?

સુભાસિયબત્તીસી—આમાં ૩૨ પદ્યો છે. આ અપ્રસિદ્ધ છે.[3]

---

૧. આ સુભાષિતોનો પહેલો ભાગ પ્રો. જ્યુલિયસ લેબર (Julius Laber) દ્વારા કલકત્તાથી ઈ. સ. ૧૯૧૪માં, બીજો ભાગ ૧૯૨૩માં અને ત્રીજો ઈ. સ. ૧૯૪૪માં છપાયો છે. એમાં સંસ્કૃત છાયા, રત્નદેવની ટીકામાંથી કેટલોક ભાગ, પદ્યાનુક્રમણિકા અને પ્રસ્તાવના છે. પહેલાં ૯૦ પદ્યનાં પાઠાંતર પણ અપાયાં છે. પ્રો. એન. એ ગોરેએ ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પહેલાં ૩૦૦ પદ્યો સંપાદિત કરી છપાવ્યાં છે, ને ઈ. સ. ૧૯૪૭માં પહેલાં ૨૦૦ પદ્યો અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત છપાવ્યાં છે. {પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ્ દ્વારા રત્નદેવ ટીકા સાથે ઈ. સ. ૧૯૬૯માં છપાયું છે. 'વજ્જાલગં મેં જીવનમૂલ્ય' સં. કમલચંદ સોગાણી પ્ર. પ્રાકૃત ભારતી ઈ. સ. ૧૯૮૮. {'વજ્જાલગં કા કાવ્યાત્મક મૂલ્ય' લે. રજનીશ શુક્લ શ્રમણ જુલાઈ-સપ્ટેંબર ઈ. સ. ૨૦૦૩.}

૨. **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૮, સૂ. ૧૨)ની **અલંકારચૂડામણિ** વૃત્તિમાં જે 'પર્યા' શબ્દ નીચે મુજબની પંક્તિઓમાં જોવાય છે તેની નોંધ લઈશું :-

''मुक्तकानामेकप्रघट्टकोपनिबन्धः पर्या । अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि वसन्ताद्येकवर्णनीयोद्देशेन मुक्तकानामुपनिबन्धः पर्या ।''

૩. આની હાથપોથી માટે જુઓ પ. જૈ. ભાં. સૂ. (પૃ. ૪૧૦).

જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૪૧)માં નીચે મુજબના સુભાષિતના ગ્રન્થોની સામે 'પ્રા.' લખી એ પાઇય કૃતિ હોવાનું જણાવાયું છે :- રસાલય, મુનિચન્દ્રકૃત રસાઉલ યાને રસાઉલ ગાથા કોશ, વિદ્યાલય, સાહિત્યલોક અને સુભાષિત.

આ પૈકી **વિદ્યાલય** તે **વજ્જાલગ્ગ** હોવું જોઈએ.

૧૫૩ ગાથાવાળા એક ગાહાકોસના આદ્ય અને અંતિમ ભાગ પ. જૈ. ભાં. સૂ. (પૃ. ૩૩૨)માં છે.

{**સમણસુત્તં**—પ્ર. જૈન સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર ઈ. સ. ૧૯૯૫.

પ્રાકૃત સૂક્તિ કોશ—સંગ્રાહક ચન્દ્રપ્રભ. પ્ર. જૈન શ્વે. મૂ. નાકોડાતીર્થ ઈ. સ. ૨૦૦૧.

આગમીયસૂક્તાવલ્યાદિ પ્ર. જિનશાસન આ. ટ્રસ્ટ. વિ. સં. ૨૦૦૫.

ગાહારયણકોસ—જિનેશ્વરસૂરિ પ્ર. લા. દ. વિ. ઈ. સ. ૧૯૭૫. પાયયકુસુમાવલી પ્ર. પ્રાકૃત ભાષા પ્રચાર સમિતિ પાર્થડી વિ. સં. ૧૯૭૨.}

આ પ્રમાણેની સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપે પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓ ઉપરાંત અનેક પાઇય ગ્રન્થોમાં સુભાષિતો છૂટાંછવાયાં જોવાય છે. આવાં સુભાષિતો **ભવભાવણા**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાંથી તારવી એ કૃતિના સંપાદકે એ રજૂ કરેલાં છે. એવી રીતે **મહેશ્વરસૂરિકૃત પંચમીમાહપ્પ**માંનાં સુભાષિતો ભા. વિ. (વ. ૨, અં. ૨)માં છપાયાં છે. વિશેષમાં [1]**સૂક્તમુક્તાવલિ**માં પણ સંસ્કૃત સુભાષિતોની સાથે સાથે કેટલાંક પાઇય સુભાષિતો પણ છે. આ ઉપરાંત શ્રી ગોપાળદાસ પટેલે ચાર આગમોનાં એમના અનુવાદાત્મક પુસ્તકોમાં સુભાષિતો જુદાં તારવીને આપ્યાં છે.[2] આધુનિક સમયમાં પણ પાઇય સુભાષિતોનો સંગ્રહ કેટલાક કરે છે અને આવી ત્રણ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે. એક કૃતિ નામે **પ્રાકૃતસૂક્તરત્નમાલા** સ્વ. પૂરણચંદ નાહરે તૈયાર કરી વીરસંવત્ ૨૪૪૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં ૨૨૭ પદ્યો છે. એની સંસ્કૃત છાયા અને એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ અપાયાં છે. અંતમાં પદ્યોનો અકારાદિ ક્રમ છે. બીજી કૃતિ નામે **પ્રાકૃત-સુભાષિતસંગ્રહ** પ્રો. વી. એમ. શાહે તૈયાર કરી ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.[3] ત્રીજી કૃતિ

૧. આના સંપાદક મહાશયે પાઇય સુભાષિતોની સંસ્કૃત છાયા આપેલી છે.

૨. જુઓ ''મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ (જૈન આગમ 'આચારાંગ'નો છાયાનુવાદ)નાં પૃ. ૧૯૩-૨૦૩, ''મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ (જૈન આગમ 'સૂત્રકૃતાંગ'નો છાયાનુવાદ)''નાં પૃ. ૨૪૧-૨૫૦, ''મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ (શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો છાયાનુવાદ)''નાં પૃ. ૨૭૧-૨૮૧ અને ''સમીસાંજનો ઉપદેશ (શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર)''નાં પૃ. ૧૩૮-૧૪૯.

૩. આમાં ૫૦૧ પદ્યો અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત અપાયેલાં છે. એ પદ્યો એની પ્રસ્તાવનામાં સૂચવાયા મુજબ પઉમચરિય, **સમરાઇચ્ચકહા**, **સુરસુંદરીચરિય**, **સુપાસનાહચરિય**, **કુમારવાલપડિબોહ**, ઉત્તરજ્ઝયણ, દસવેયાલિય, ગઉડવહ, સેઉબંધ, કુમ્માપુત્તચરિય, સિરિવાલકહા, કપ્પૂરમંજરી, ઉપદેશરત્નકોશ, સંબોધસિત્તરી, વૈરાગ્યશતક, જૈન આગમોની ટીકા અને નાહરકૃત **પ્રાકૃતસૂક્તરત્નમાલા**માંથી પસંદ કરાયાં છે.

તે **આગમીયસૂક્તાવલ્યાદિ** છે[1] આમાં આગમોદ્ધારકે આગમોમાંથી તારવેલા ૫૩ વિષયો પૈકી આગમીય-સૂક્તાવલી છે. {'**પ્રાકૃત સૂક્તિ કોશ**'નું સંકલન હિન્દી અનુવાદ સાથે મુનિ ચન્દ્રપ્રભ દ્વારા થયું છે. પ્ર. જૈન શ્વે. નાકોડાતીર્થ. ઈ. સં. ૨૦૦૧.}

રાજનીતિ—જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૩૯)માં **દેવીદાસે** રચેલી **રાજનીતિ** નામની એક પાઇય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. એના નામ ઉપરથી એ રાજાની નીતિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કૃતિ હશે. કદાચ એમાં પણ સુભાષિત હશે.

વિજ્જાપરિવાડી—આ નીતિને અંગેની કૃતિ છે કે કેવળ સુભાષિતોને તે જાણવું બાકી રહે છે. આની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

અનેકાર્થી સાહિત્ય

આવસ્સયનિજ્જુત્તિ (ગા. ૩૩૬)—જૈન માન્યતા મુજબ જૈન આગમોનું પ્રત્યેક સુત્ત ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એમ ચચ્ચાર અનુયોગોથી અલંકૃત હતું એટલે કે પ્રત્યેક સુત્તના ચચ્ચાર અર્થો થતા હતા, પરંતુ **આર્યરક્ષિતસૂરિએ** અમુક સુત્તને અમુક અનુયોગ સાથે જ સંબદ્ધ ગણવું એવું પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારથી દરેકના ત્રણ ત્રણ અનુયોગો ધીરે ધીરે વ્યુચ્છિન્ન થયા. પૂર્વે પ્રત્યેક સુત્તના ચાર ચાર અનુયોગ હતા એ માન્યતાના સમર્થનાર્થે **આવસ્સય**ની નિજ્જુત્તિ(ગા. ૩૩૬)ની ચાર અનુયોગપૂર્વકની વ્યાખ્યા[2] **જિનપ્રભ-સૂરિએ** આપી છે તેનો નિર્દેશ થઈ શકે.

દસવેયાલિય (ગા. ૧)—**દસવેયાલિય**ની આદ્ય ગાથાનો પ્રચલિત અર્થ ઉપરાંત એ [3]સુવર્ણસિદ્ધિ પર પ્રકાશ પાડનારી ગાથા છે એમ એના અન્ય અર્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.[4]

નમો અરિહતાણં—**પંચમંગલસુયક્ખંધ**ના આ આદ્ય પદના ૧૧૦ અર્થો **ગુણરત્ન મુનિએ** દર્શાવ્યા છે.[5]

---

૧. આ આગમોદ્ધારસંગ્રહ ભા. ૮ તરીકે જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આમાં પહેલાં ૪૯ પત્રોમાં આગમીય સૂક્તાવલી છે. પત્ર ૪૯-૫૦માં આગમીય સુભાષિત, પત્ર ૫૦-૫૧માં આગમીય સંગ્રહશ્લોક અને પત્ર ૫૨-૭૪માં આગમીય લોકોક્તિ છે. આગમીય સૂક્તાવલી વગેરેમાં જે સંસ્કૃત વાક્યો છે તે આગમોના વિવરણાત્મક સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયેલાં છે. કેટલીક લોકોક્તિ પણ સુભાષિતરૂપ છે.

૨. જુઓ મેં સંપાદિત કરેલી **અર્થરત્નાવલી** (પૃ. ૧૨૭-૧૩૩).

૩. આ સંબંધમાં જુઓ ઉ. ૨.ની મારી ભૂમિકા (પૃ. ૧૯-૨૦) તેમજ અહીંના ''પ્રભાકર'' (સાપ્તાહિક)ના તા. ૨૦-૧૧-૪૯ના અંકમાં છપાયેલો મારો લેખ નામે ''સુવર્ણ-સિદ્ધિ અને સુવર્ણ-પુરુષ''.

૪. જુઓ **ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ**નો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૩, પૃ. ૨૪૧).

૫. જુઓ અ. ૨. (પૃ. ૧૦૩-૧૧૮). ૧૧૮મું પૃષ્ઠ જોતાં આના કર્તા હર્ષકુલગણિ હોય એમ જણાય છે. આમ એક જ કૃતિના કર્તા તરીકે બે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.

'સવ્વત્થ'ના અર્થ—ગુણવિનયગણિએ 'સવ્વત્થ' શબ્દના ૧૧૭ અર્થો કર્યા છે.[૧]

''પરવાયા'ના અર્થ—રત્નશેખરસૂરિએ **અર્થદીપિકા**માં મંત્રીની પુત્રી નિપુણતાની કથામાં વાદીએ પૂછેલા ૫૬ અર્થો નીકળે એવો ચાર અક્ષરનો શબ્દ જણાવવા (પત્ર ૧૨૭આ-૧૨૮અ) કહ્યું અને નિપુણાએ વાદી તરફથી સૂચવાયેલા ૫૬ અર્થોનો ઘોતક પરવાયા શબ્દ રજૂ કર્યો.[૩]

ઉવસગ્ગહરથોત્ત—પાર્શ્વનાથ, પાર્શ્વ યક્ષ, પદ્માવતી અને ધરણ ઇન્દ્ર એમ ચારેને ઉદ્દેશીને આ એક જ સ્તોત્રના ચચ્ચાર અર્થો જિનપ્રભસૂરિએ **અર્થકલ્પલતા** નામની વૃત્તિમાં સૂચવ્યા છે.[૪]

ઉવએસમાલા (ગા. ૫૧)—**ધર્મદાસગણિ**એ રચેલી **ઉવએસમાલા**ની ૫૧મી ગાથાના ૧૦૧ અર્થો લાવણ્યધર્મના શિષ્ય ઉદયધર્મગણિએ દર્શાવ્યા છે. પાંચ પરમેષ્ઠી, છ કાયની રક્ષા, આઠ પ્રવચનમાતા, મુનિધર્મના દસ પ્રકારો, ગણધરો વગેરેને ઉદ્દેશીને આ અર્થો યોજાયા છે.

[૫]'તત્તી સીઅલી'વાળું પદ્ય—બપ્પભટ્ટિસૂરિપ્રણીત **તત્તી સીઅલી**વાળા પદ્યના ૧૦૮ અર્થો થાય છે એમ **પ્રભાવકચરિત** (પૃ. ૯૦)માં **પ્રભાચન્દ્રસૂરિ**એ કહ્યું છે અને એમણે ચાર અર્થો કરી પણ બતાવ્યા છે.[૬]

સિદ્ધત્થવની અંતિમ ગાથા—આ **चत्तारि अट्ठ**થી શરૂ થાય છે. એના વિવિધ અર્થો **દેવેન્દ્રસૂરિ**એ દર્શાવ્યા છે[૭] તેમજ **વિનયવિજયગણિ**એ પણ ચૌદ પરિપાટીરૂપે દર્શાવ્યા છે.[૮]

---

૧. જુઓ અ. ૨. (પૃ. ૯૧-૯૮).

૨. એજન, પૃ. ૯૯-૧૦૨.

૩. સોમવિમલસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૨માં રચેલા **'ચસિમા'-શબ્દ-શતાર્થી-સ્વાધ્યાય**માં 'ચસિમા'ના સો ભિન્ન ભિન્ન અર્થો છે. એમાં એક અર્થ તે 'ચશ્મા' (spectacles) છે. આ કૃતિ ''બુદ્ધિપ્રકાશ'' (વ. ૮૮, અં. ૩)ના ઈ. સ. ૧૯૪૧ના સપ્ટેમ્બરના અંક (પૃ. ૧૭૯-૧૮૪)માં છપાયેલી છે.

૪. જુઓ અ. ૨.ના અંતમાં અપાયેલ **सप्त स्मरणानि** (પૃ. ૭-૨૪).

૫. આ પદ્ય નીચે મુજબ છે :

> ''तत्ती सीअली मेलावा केहा, धण उत्तावली प्रिय मंदसिणेहा ।
> विरहिंहि माणुसु जं मरइ तसु कवण निहोरा, कंनि पवित्तडी जणु जाणइ दोरा ॥''

અન્યાન્ય અર્થ કરવા માટે આ પદ્યના પદચ્છેદ ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરવાના છે.

૬. જુઓ **પ્રભાવકચરિત** (પૃ. ૮૯-૯૦).

૭. જુઓ **જૈનધર્મવરસ્તોત્રાદિની** મેં સંપાદિત કરેલી આવૃત્તિ (પૃ. ૧૪૩-૮).

૮. એજન, પૃ. ૧૩૯-૧૪૩.

વીરથુઇ—પાદલિપ્તસૂરિની ગાહાજુયલેણથી શરૂ થતી આ સ્તુતિ સુવર્ણસિદ્ધિસૂચક પણ છે.[1]

ચરણકરણાનુયોગ ઇત્યાદિ

દસવેયાલિય—આ શય્યંભવસૂરિએ અ. મા.માં રચેલું સુત્ત સાધુઓની [2]અહિંસક જીવન-ચર્યા ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે.

પંચસુત્ત—જૈન દૃષ્ટિએ વૈરાગ્યનું સેવન—દીક્ષા એ મોક્ષનો માર્ગ છે. આ વિષય અ. મા.માં ગદ્યમાં રચાયેલા **પંચસુત્ત**માં પાંચ અધિકાર દ્વારા દર્શાવાયો છે. પાપનો નાશ કરી ગુણરૂપ બીજને ધારણ કરવું એ પ્રથમ અધિકાર છે, સાધુ-ધર્મની ભાવના ભાવવી એ બીજો અધિકાર છે, દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો વિધિ એ ત્રીજો અધિકાર છે, દીક્ષા રૂડી રીતે પાળવી એ ચોથો અધિકાર છે, અને એ દીક્ષા બરાબર પાળવાથી મળતું ફળ એ પાંચમો અધિકાર છે. આ **પંચસુત્ત**ના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. એના ઉપર યાકિની મહત્તરાના ધર્મસૂનુ તરીકે સુવિખ્યાત **હરિભદ્રસૂરિ**એ સંસ્કૃતમાં [3]ટીકા રચી છે.[4]

ભગવઈ આરાહણા—શિવાર્યે ઉર્ફે શિવકોટિએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ નામની ચાર આરાધના તેમજ સંલેખના, સમાધિમરણ અને શ્રાવકનાં વ્રતો એ બાબતો જ. સો.માં ૨૧૫૦ ગાથામાં આઠ પ્રકરણોમાં આલેખી છે. આ સંગ્રહ-ગ્રન્થ છે અને એના કર્તા (યોજક) કુન્દકુન્દ, ઉમાસ્વાતિ અને સમન્તભદ્ર અને સંભવતઃ કાર્તિકેયની પછી થયા છે એમ પં. **પરમાનંદે** કહ્યું છે[5] આ કૃતિ ઉપર એક પાઇયમાં [6]ટીકા છે.

---

૧. જુઓ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ (પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૨૨૩-૨૨૮).

૨. અહિંસા એ જૈન જીવનની સાથે ઓતપ્રોત છે. એને તેમજ પ્રસંગતઃ નીતિવિષયક અન્ય સદ્ગુણોને લક્ષીને કઈ કઈ કૃતિઓ, લેખો ઇત્યાદિ અંગ્રેજી, પાઇય, સં., ગુ., અને હિંદીમાં છપાયાં છે તેની વિસ્તૃત સૂચી મેં મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી સંશોધન-દાન મળતાં તૈયાર કરાયેલ "The Doctrine of Ahiṁsā in the Jaina Canon." નામની મારી લેખમાળાના ત્રીજા પરિશિષ્ટરૂપે આપી છે. એ JUB (Arts No. 24)માં છપાઈ છે. એમાં પૃ. ૧૦૧-૩માં અહિંસાને લગતી અ. મા., મ. અને સો. કૃતિઓની નોંધ છે.

૩. આ મૂળ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી ૨૦મા ગ્રન્થ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૦માં છપાઈ છે. મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો, પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ સહિત ડૉ. ઉપાધ્યે તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. પ્રો. વી. એમ. શાહ તરફથી મૂળ સંસ્કૃત છાયા, અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સહિત ઈ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયું છે. **પંચસુત્ત** છાયા, ગુ. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાયું છે. {પ્રાચીન પ્રતોના આધારે મુનિશ્રી જંબૂવિજયમ.સા. દ્વારા સંપાદિત.}

૪. ડૉ. ઉપાધ્યેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણોમાં હરિભદ્રસૂરિનાં કેટલાંક કથનોની વિરુદ્ધ મત ઉચ્ચાર્યો છે. કેટલાંક ટિપ્પણોમાં એમણે જૈન પારિભાષિક શબ્દોની વિલક્ષણ સમજણ આપી છે. {એનું ખંડન પં. ભાનુવિજયજીએ 'ઉચ્ચ પ્રકાશને પંથે' નામના પંચસૂત્રના વિવેચનની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે.}

૫. જુઓ ''અનેકાન્ત'' (વ. ૨, કિ. ૬)માં છપાયેલો એમનો લેખ ''ભગવતી આરાધના ઔર શિવકોટિ.''

૬. **વિજયોદયા** અને **મૂલારાધનાદર્પણ** એ બે ટીકાઓ મૂળ સહિત ''દેવેન્દ્રકીર્તિગ્રન્થમાલા''માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. {વિજયોદયા ટીકા અને હિંદી અનુવાદ સાથે સં. પં. કૈલાસચન્દ્ર પ્ર. જૈનસંસ્કૃતિ રક્ષક સંઘ સોલાપુર ઈ. સ. ૧૯૭૮.}

0

[1]મૂલાચાર—બાર અધ્યાયમાં વિભક્ત અને જ. સો.માં પદ્યમાં રચાયેલ આ કૃતિના કર્તા વટ્ટકેર છે અને કેટલાકને મતે કુંદકુંદ છે. આ સાધુઓના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.આને કેટલાક 'આચારાંગસૂત્ર' કહે છે. એનું સંતુલન વિષયાદિની દૃષ્ટિએ નિજ્જુત્તિઓ સાથે થવું ઘટે.

પંચવત્થુ—હરિભદ્રસૂરિએ આ પદ્યાત્મક કૃતિ દ્વારા દીક્ષા અને સાધુના આચારની મીમાંસા રજૂ કરી છે.[2] {ઉપા. યશોવિજયજીએ પંચવસ્તુના આધારે 'માર્ગપરિશુદ્ધિ' રચી છે. {આ. કુલચન્દ્રસૂરિ મ.સા.કૃત ટીકા સાથે પ્ર. ભીડભંજન પાર્શ્વનાથ સંઘ ભીવંડી.}

{'કૂવદિટ્ઠંતવિસદીકરણ' ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની આ રચના ટીકા અને પં. પ્રવીણચંદ્ર મોતાના વિવેચન સાથે 'ગીતાર્થ ગંગા' દ્વારા પ્રગટ થઈ છે. દિવ્યદર્શન દ્વારા આ. અભયશેખરસૂરિના વિવેચન સાથે પ્રગટ થઈ છે.

જઇજિઅકપ્પો—સોમપ્રભસૂરિકૃત, સાધુરત્નટીકા સાથે સંપા. લાભસાગર પ્ર. આગમોદ્ધારક ગ્રં.}

[3]ગુરુતત્તવિણિચ્છય—ગુરુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવવામાં અદ્વિતીય સાધનરૂપ આ પ્રાસાદિક કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ જ.મ.માં ચાર ઉલ્લાસોમાં રચી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૦૮, ૩૪૩ ૧૮૮ અને ૧૬૬ [4]ગાથા છે. પ્રથમ ઉલ્લાસમાં વ્યવહાર-દૃષ્ટિ અને નિશ્ચય-દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ દાખલા-દલીલપૂર્વક સમજાવાયું છે. તર્ક અને સિદ્ધાંતનું સમતોલપણું સાચવીને બીજા ઉલ્લાસમાં આગમાદિ પાંચ વ્યવહારનું નિરૂપણ છે. ત્રીજા ઉલ્લાસમાં પાર્શ્વસ્થાદિ કુગુરુઓનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં ઉપસંપદ્ લેવાની અર્થાત્ ગચ્છાંતર કરવાની પરિપાટીનું વર્ણન તો એટલું બધું વિશદ, વ્યવસ્થિત અને વિશાળ સ્વરૂપે અપાયું છે કે જૈન સંઘનો અને ખાસ કરીને સાધુસંઘના વિશિષ્ટ અને સમુચિત બંધારણનો ઇતિહાસ એ પૂરો પાડે છે. ચોથા ઉલ્લાસમાં સુગુરુનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. પુલાકાદિ પાંચ નિર્ગ્રન્થોનું નિરૂપણ ૩૬ દ્વાર દ્વારા એટલા વિસ્તારથી અપાયું છે કે એ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ બની જાય છે. ટૂંકમાં, ભારતીય સંપ્રદાયોમાં ગુરુ વિષે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારને આ ચરણકરણાનુયોગની સવૃત્તિક કૃતિ અમૂલ્ય સાધનરૂપ છે. {આ. રાજશેખરસૂરિ મ. ના ગુજ. અનુવાદ સાથે બે ભાગમાં પ્ર. જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડલ.}

---

૧. વસુનંદિની સં. ટીકા સહિત આ કૃતિ માણિક્યચન્દ્ર દિગંબર ગ્રન્થમાલામાં ગ્રન્થાંક ૧૯ અને ૨૩ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૭ અને ૧૯૮૦માં અનુક્રમે છપાયેલ છે અનન્તકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રન્થમાલામાં ઈ. સ. ૧૯૧૯માં આ મૂળ કૃતિ હિંદી અનુવાદ અને મૂળની ગાથાના અકારાદિ ક્રમ સહિત છપાયેલ છે. ''અનેકાંત'' (વ. ૨, કિ. ૫)માં પં. પરમાનંદનો ''મૂલાચાર સંગ્રહ ગ્રન્થ હૈ'' એ નામનો લેખ છે.

૨. દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ સહિત મૂળ ઈ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયું છે.

૩. ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ, ગુ. પ્રસ્તાવના, વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા તેમજ ચાર પરિશિષ્ટો સહિત આ કૃતિ જૈ. આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૫માં છપાવાઈ છે.

૪. આ એકંદર ૯૦૫ ગાથામાંની કેટલીક તો પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓમાંથી અહીં વણી લેવાઈ છે અને એ બાબત સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં સૂચવાઈ છે.

[1]**કુવક્ખકોસિયસહસ્સકિરણ યાને પવયણપરિક્ખા**—[2]અગિયાર વિસ્સામ (વિશ્રામ)-માં વિભક્ત આ પદ્યાત્મક કૃતિને એના કર્તા મહોપાધ્યાય [3]ધર્મસાગરગણિએ પ્રથમ નામથી ઓળખાવી છે, જ્યારે હીરવિજયસૂરિએ આ કૃતિને માન્ય કરતી વેળા એનું બીજું નામ પાડ્યું છે અને એના પ્રત્યેક વિસ્સામના અંતમાં વિ. સં. ૧૬૨૯ના ચૈત્ર સુદ દસમની તિથિ નોંધી છે. પહેલા વિસ્સામમાં તીર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ત્યાર પછીના દસ વિસ્સામમાં દિગંબર, પૌર્ણમીય, ખરતર, આંચલિક, સાર્ધપૌર્ણમીય, (ત્રિસ્તુતિક) આગમિક, લુંપક, કડુક, બીજામતિ અને પાશચન્દ્રીયનાં મંતવ્યોની આલોચનાપૂર્વક તે તે મતોની ઉત્પત્તિ ગ્રન્થકારે સૂચવી છે. ગ્રન્થનો લગભગ એક ચતુર્થાંશ જેટલો ભાગ ખરતરોની ચર્ચાને લગતો છે, બીજા ચતુર્થાંશ જેટલા ભાગમાં દિગંબરો અને લુંપકોને લગતી હકીકત છે, બાકીના અડધા ભાગમાં અવશિષ્ટ સાતનો અધિકાર છે. આ દસેને ગ્રન્થકારે 'કુપાક્ષિક' કહ્યા છે.

[4]**ભાસારહસ્સ**—આ કૃતિ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ જ. મ.માં ૧૦૧ પદ્યોમાં રચી છે. એમાં ભાષાના પ્રકારો સાધુજીવનને લક્ષીને વિચારાયા છે. એના ઉપર સ્વોપજ્ઞ વિવરણ છે.

સાગાર-ધર્મ

વંદિત્તુસુત્ત, સાવયપણત્તિ અને સાવગધમ્મ(વિહિ)—જૈન દૃષ્ટિએ ધર્મના બે પ્રકારો છે : (૧) અગાર-ધર્મ અને (૨) અનગાર-ધર્મ. જૈન સાહિત્યની અને ખાસ કરીને આગમિક સાહિત્યની પ્રૌઢ અને પ્રાચીન કૃતિઓ રચનારા અનગારો યાને મુનિવરો છે. એમણે પ્રાયઃ સાધુજીવનને અંગે લખ્યું છે. જૈન ગૃહસ્થો યાને અગાર-ધર્મીઓ માટે તો છૂટીછવાઈ કૃતિઓ જ. મ.માં છે એ સૌમાં [5]**વંદિત્તુસુત્ત** સૌથી પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. એમ ન જ હોય તો હરિભદ્રસૂરિકૃત **સાવયધમ્મસમાસ** યાને **સાવયપણત્તિ** પ્રાચીનતમ ગણાય (કેમકે વ. હિંડીમાં નિર્દેશાયેલી **સાવયપણત્તિ** તો મળતી નથી). એમાં ૪૦૧ પદ્યો છે. આ—કૃતિમાં શ્રાવકનાં બાર

---

૧. સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત આ કૃતિ પૂર્વાર્ધ તેમજ ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગમાં ઋ. કે. શ્વે. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. બીજા ભાગના અંતમાં સં.માં બીજક છે. સંપાદક આગમોદ્ધારકે બંને ભાગમાં સાક્ષીભૂત ગ્રન્થો, વિશેષ-નામો, સાક્ષીરૂપ પાઠો અને સં. વિષયાનુક્રમ આપેલ છે. {આ. નરેન્દ્રસાગરસૂરિના ગુજ. અનુવાદ સાથે બે ભાગમાં પ્ર. શાસનકંટકોદ્ધારક જ્ઞાનમંદિર ઠળિયા.}

૨. આમાં અનુક્રમે ૧૦૧, ૭૫, ૧૪૧, ૨૩૯, ૫૯, ૧૩, ૩૬, ૧૭૩, ૪૨, ૧૨ ને ૬૯ પદ્યો છે.

૩. એમણે ૬૨ ગાથામાં **તત્તતરંગિણી** વિ. સં. ૧૬૧૫માં રચી એને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે. આ કૃતિમાં તિથિઓની વૃદ્ધિ અને હાનિ વિષે 'તપા' ગચ્છની માન્યતાને આગળ રાખી ખરતરોની માન્યતાનું ખંડન કરાયું છે. આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ સહિત ઋ. કે. શ્વે. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૪. આ મૂળ એની સં. છાયા સહિત શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ તરફથી છપાવાયું છે. {મુનિ યશોવિજયકૃત ટીકા સાથે પ્ર. 'દિવ્યદર્શન' ટ્રસ્ટ}

૫. અહીં જે ''શ્રીવર્ધમાન જૈન તામ્રપત્રાગમ-મંદિર'' બંધાયું છે તેમાં આ સુત્તને તામ્રપત્રમાં કોતરાવી સ્થાન અપાયું છે.

વ્રતો અને એના અતિચારોનું [1]નિરૂપણ છે. આ જ વિષય આ. હરિભદ્રસૂરિએ ૧૦૨ ગાથામાં જ. મ. માં રચેલી **સાવગધમ્મ(વિહિ)**માં આલેખ્યો છે. આ કૃતિને **માનદેવસૂરિ**એ આ ઉપરની પોતાની સં. [2]વૃત્તિમાં **શ્રાવકધર્મતંત્ર** કહેલ છે.

પંચાસગ—૧૯ પંચાસગોમાં પદ્યમાં રચાયેલી આ કૃતિના કર્તા ઉપર્યુક્ત **હરિભદ્રસૂરિ** છે. આમાં શ્રાવકધર્મ, દીક્ષા, ચૈત્યવંદન, પૂજા ઇત્યાદિ બાબતો છે. ઉત્તરાર્ધમાં સાધુઓને લગતી હકીકત છે. આ કૃતિના પ્રથમ પંચાસગ ઉપર **યશોદેવસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૧૭૨માં જ.મ.માં ચુણ્ણિ રચી છે, અને એમાં એમણે **અભયદેવસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૧૨૪માં રચેલી સં. વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

[3]**સંબોહપયરણ**—**તત્ત્વપ્રકાશ** એવા અપર નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ **હરિભદ્રસૂરિ**એ પ્રાયઃ જ. મ.માં પદ્યમાં રચી છે. એમાં શ્લો. ૧-૩૩૫માં દેવનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૭૧માં કુગુરુ વિષેનું વક્તવ્ય, શ્લો. ૧-૩૫૨માં [4]ગુરુનો અધિકાર, શ્લો. ૧-૧૦૨માં સમ્યક્ત્વની સમજણ, શ્લો. ૧-૪૧માં અવિરત શ્રાવકનું સ્વરૂપ, શ્લો. ૧-૧૧૫માં શ્રાવકોની ૧૧ પ્રતિમાઓ, શ્લો. ૧-૧૫૫માં શ્રાવકનાં વ્રતો, શ્લો. ૧-૩૯માં સંજ્ઞા, શ્લો. ૧-૩૦માં લેશ્યા, શ્લો. ૧-૧૦૯માં ધ્યાન, શ્લો. [5]૧-૫૧માં મિથ્યાત્વનો અધિકાર અને શ્લો. ૧-૧૪૦માં આલોચનાનો વિષય એમ બાર બાબતોનું અહીં નિરૂપણ છે.

અણુવ્વયવિહિ—જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૩૫)માં વિ. સં. ૧૧૬૯માં લખાયેલી **અણુવ્વયવિહિ**નાં આદ્ય તેમજ અંતિમ પદ્યની નોંધ છે. એમાં શ્રાવકોના ધર્મનું અર્થાત્ અણુવ્રતોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. **દેવગુપ્તસૂરિ**એ **શ્રાવકાનંદકારિણી** નામની ટીકા(પત્ર ૧૫આ)માં જે **અણુવ્રતવિધિ** નામની પોતાની કૃતિની ભલામણ કરી છે તે આ જ હશે.

સાવયવિહિ—**જિનપ્રભસૂરિ**એ દોહા છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં 'અપભ્રંશ'માં આ કૃતિ રચી છે.

---

૧. આ નિરૂપણ **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** (અ. ૭, સૂ. ૨૦-૩૧)ના ભાષ્યથી ભિન્ન પ્રકારનું છે. આને ઉમાસ્વાતિની કૃતિ તરીકે ન ગણવાનું આ એક કારણ છે. જુઓ **પ્રશમરતિ** અને **સંબંધકારિકા**ની મારી ''ઉત્થાનિકા'' (પૃ. ૩૨). {સાવયપણ્ણત્તી-હરિભદ્રસૂરિ. પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ. શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ. સંપા. રાજેન્દ્રસૂરિ મ. પ્ર. સંસ્કાર સાહિત્યસદન ડીસા.}

૨. આ વૃત્તિ મૂળ સહિત ''કેશરબાઈ જ્ઞાનમંદિર'' તરફથી ''શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ'' એ નામથી ઈ. સ. ૧૯૪૦માં છપાવાઈ છે. એમાં ગુ.માં નિવેદન ને વિષયોની નોંધ છે. મૂળની ગાથાનો તથા વૃત્તિગત પદ્યોના અકારાદિ ક્રમ તેમજ સં. છાયા પણ અપાયેલાં છે.

{વિંશતિવિંશિકા—હરિભદ્રસૂરિ ટીકાકાર કુલચન્દ્રસૂરિ પ્ર. જૈનસંઘ સિહોર.}

૩. ''જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશકસભા'' તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૪. યશોવિજયગણિએ જ. મ.માં પદ્યમાં **ગુરુતત્ત્વવિણિચ્છય** રચી એને સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિથી અલંકૃત કરેલ છે. આ મૂળ તેમજ વૃત્તિ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં છપાયેલ છે. {આ. રાજશેખરસૂરિના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સટીક ગુ.વિ.નું પ્રકાશન જૈન સાહિત્ય વિકાસમંડલે કર્યું છે.}

૫. શ્લો. ૫-૧૨ સંસ્કૃતમાં છે.

{સાવયાચાર—કર્તા વસુનંદી—પ્ર. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાપીઠ વારાણસી ઈ. સ. ૧૯૯૯.}

સાવયવય—પ. જૈ. ભાં. સૂ (પૃ. ૧૩૫)માં **શ્રાવકવ્રત** એ નામપૂર્વક આ કૃતિના આદ્ય ને અંતિમ ભાગ અપાયા છે. તેમાં વ્રત સ્વીકારનાર કહે છે કે હું સમ્યક્ત્વ સહિત ગૃહિ-વ્રતો સ્વીકારું છું. અંતિમ ઉલ્લેખ પ્રમાણે પરોપકાર કરવામાં ઉદ્યત મુનિચન્દ્ર મુનીશ્વરે આ વ્રતોને સંક્ષેપથી સારી રીતે ઉદ્ધર્યાં. મુનિચન્દ્રસૂરિના યુગપ્રવર શ્રુતધર સુગુરુના શિષ્ય દેવસૂરિ પાસે વ્રતો સ્વીકારાયાં તેને લગતી આ કૃતિ દેવસૂરિના કોઈ શિષ્યે રચી હશે. આ કૃતિની હાથપોથીના પ્રારંભમાં દેવસૂરિગુરુની પાદુકાઓને પ્રણામ કરાયો છે તેથી પણ આ અનુમાન પુષ્ટ બને છે. એમાં શ્રાવકોનાં વ્રત વિષે અધિકાર છે.

{સાવયવયભંગપયરણ—પ્ર. આત્માનંદસભા ભાવનગર વિ. સં. ૧૯૬૯.}

[1]**નવપયપયરણ—દેવગુપ્તસૂરિ**એ આ પ્રકરણ ૧૩૭ ગાથામાં રચ્યું છે. એમાં એમણે મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ, શ્રાવકનાં બાર વ્રતો અને સંલેખના એ પંદર બાબતો અંગે સ્વરૂપ, ભેદ, ઉત્પત્તિ, દોષ, ગુણ, યતના, અતિચાર, ભંગ અને ભાવના એમ નવ નવ વિગતો વિચારી છે.[2]

ધમ્મવિહિપયરણ—નન્નસૂરિએ મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતા દર્શાવનાર દસ દૃષ્ટાંતો તેમજ જ્ઞાન અને દર્શન એ ગુણોની શુદ્ધિ એ બે મુખ્ય વિષયોને આમાં ગૂંથી લીધા છે. આનાં આદ્ય અને અંતિમ પદ્યો જે. ભાં. ગ્રં. સૂ. (પૃ. ૪૧)માં વિ. સં. ૧૧૯૦ની હાથપોથી ઉપરથી અપાયાં છે.

[3]**ધમ્મરયણપગરણ**—વિક્રમની બારમી સદીમાં થયેલા **શાન્તિસૂરિ**એ ૧૪૫ પદ્યોમાં શ્રાવકની યોગ્યતા કેળવવા માટેના ૨૧ ગુણો, ભાવ-શ્રાવકનાં ક્રિયાગત ૬ અને ભાવગત ૧૭ લક્ષણો તેમજ ભાવ-સાધુનાં ૭ લક્ષણો નિરૂપ્યાં છે.

[4]**સડ્ઢદિણકિચ્ચ**—આ નામ જ સૂચવે છે તેમ આ ૩૪૧ ગાથાની કૃતિમાં શ્રાવકોના

---

૧. આના ઉપર **શ્રાવકનંદકારિણી** નામની સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ સહિત મૂળ દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં છપાવાયું છે.

૨. યશોદેવ ઉપાધ્યાયકૃત સં. બૃહદ્વૃત્તિ સહિત મૂળ દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાયું છે. આ બૃહદ્વૃત્તિમાં જ. મ.માં કેટલીક કથાઓ છે. આના સંપાદકે મૂળની ગાથાનો અકારાદિ ક્રમ આપ્યો છે તેમજ સં.માં. ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે. {આ. રાજશેખરસૂરિ મ.કૃત યશોદેવ ટીકાના ગુ. અનુવાદ સાથે પ્ર. દાનસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર વિ. સં. ૨૦૪૭.}

૩. આ કૃતિ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત જ. મ.માં રચાયેલી કેટલીક કથાઓવાળી **સુખબોધા** નામની સંયમ ટીકા તેમજ એ બંનેના ગુ. અનુવાદ સહિત ''જૈનધર્મવિદ્યાપ્રસારકવર્ગ (પાલીતાણા)'' તરફથી ત્રણ ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેમજ શાન્તિસૂરિએ પોતે રચેલી સં. વૃત્તિ સહિત મૂળ જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૦માં છપાયેલું છે.

૪. આ કૃતિ રામચન્દ્રના શિષ્ય આનંદવલ્લભે વિ. સં. ૧૮૮૨માં કરેલ હિંદી બાલાવબોધ (અનુવાદ) સહિત ''બનારસ જૈન પ્રભાકર છાપખાના''માં ઈ. સ. ૧૮૭૬માં છપાઈ છે. અંતમાં **સોળ ભાવના** અને **પ્રતાપસિંઘરાસ** છપાયેલાં છે.

સવારથી રાત સુધીના વર્તનને અંગેની ૨૮ બાબતો એના કર્તા **દેવેન્દ્રસૂરિ**એ વિચારી છે. એમણે એને સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિથી વિભૂષિત કરેલ છે.

[1]**સટ્ઠવિહિ**—**રત્નશેખરસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૫૦૬માં આ કૃતિ પદ્યમાં રચી છે અને એ જ વર્ષમાં એને **વિધિકૌમુદી** નામની સં. ટીકા વડે વિભૂષિત કરી છે. આની બીજી ગાથામાં સૂચવાયા મુજબ આમાં શ્રાવકને અંગે દિવસ, રાત્રિ, પર્વ, ચાતુર્માસ, સંવત્સર અને જન્મને લગતાં કૃત્યોનું નિરૂપણ છ દાર(દ્વાર) દ્વારા કરાયું છે.

[2]**સડ્ઢચરિય (વર્ધમાનદેશના)**—શુભવર્ધનગણિએ દસ ઉલ્લાસમાં પદ્યમાં **ઉવાસગદસા**માં નિર્દેશાયેલા આનંદ વગેરે દસ શ્રાવકોનું આ આગમ અનુસાર નિરૂપણ કર્યું છે, અને એ દ્વારા આદર્શ-શ્રાવકનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે. આ કૃતિની ઔપદેશિક સાહિત્યમાં ગણના થઈ શકે તેમ છે. {આ જ ચરિત્રમાં આવતા દસશ્રાવકોનું ચરિત્ર **'દસસાવગચરિય'** સં. મુનિચન્દ્ર વિ. પ્રગટ થયું છે.}

ન્યાય[3]

સમ્મઇપયરણ—પ્રમાણ નય અને સપ્તભંગી એ ન્યાયનાં વિવિધ અંગોની છૂટીછવાઈ પ્રરૂપણા **નંદી, વિયાહ.** વગેરે આગમોમાં જોવાય છે. **સિદ્ધસેન દિવાકરે** જ.મ.માં ત્રણ કાંડમાં રચેલું [4]**સમ્મઇપયરણ** ન્યાય માટે સર્વોત્તમ અને આદ્ય કૃતિ હોય એમ જણાય છે. **વીરસેને ધવલા**માં અને **જિનસેને જયધવલા**માં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે.[5] એવી રીતે **જડિલે વરાંગચરિત**(સ. ૨૬)માં એનો વિશેષ આશ્રય લીધો છે.

---

૧. આ કૃતિ ટીકા સહિત જૈં. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ બંનેનું હિંદી ભાષાંતર ''જૈનામૃતસમિતિ'' (ઉદયપુર) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૦માં છપાયું છે અને ગુ. ભાષાંતર જૈન વિદ્યાશાળા (અમદાવાદ) તરફથી વિ. સં. ૧૯૫૫માં છપાયું છે.

૨. આ કૃતિ (આધુનિક) છાયા સહિત જૈં. પ. પ્ર. સ. તરફથી બે ભાગમાં વિ. સ. ૧૯૮૪ ને ૧૯૮૮માં અનુક્રમે છપાવાઈ છે. આ કૃતિની સં. પુષ્પિકામાં **વર્ધમાનદેશના** એ નામ છે.

૩. ન્યાયને લગતી જૈન કૃતિઓની સંક્ષિપ્ત રેખા મેં DCJM (Vol. XVIII, pt. 1)ની પ્રસ્તાવનામાં આલેખી છે. {જૈનાગમ ન્યાયસંગ્રહ પ્ર. જૈનશાસ્ત્રમાલા લુધિયાણા. વિ. સં. ૨૦૦૯.}

૪. મૂળ જૈં. ધ. પ્ર. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૯માં છપાયું છે. મલ્લવાદીની રચેલી ટીકા મળતી નથી. દિગંબર **સન્મતિ**એ મૂળ પર વિવરણ રચ્યું છે. પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિની **વાદમહાર્ણવ** યાને **તત્ત્વબોધવિધાયિની** નામની સં. વૃત્તિ સહિત આ મૂળ પુરાતત્ત્વ મંદિર (અમદાવાદ)થી પાંચ ભાગમાં વિ. સં. ૧૯૮૦,'૮૨, '૮૪, '૮૫ ને '૮૭માં અનુક્રમે છપાવાયું છે. મૂળ ગુ. અનુવાદ, વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે ''પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રન્થમાલા'' તરફથી ''સન્મતિ પ્રકરણ'' એ નામથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના સાથે જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૯માં છપાવાયું છે. {મૂળ અને હિન્દી અનુવાદ સાથે પ્ર. જ્ઞાનોદય ટ્રસ્ટ અમદાવાદ ઈ. સ. ૧૯૬૩.}

૫. જુઓ **વરાંગચરિત**ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧).

નયચક્ક—દિગંબરાચાર્ય **દેવસેને** ૮૭ ગાથામાં [1]જ. સો. માં નયો સંબંધી કૃતિ રચી છે. આને 'લઘુનયચક્ર' તરીકે ઓળખાવાય છે. એના ઉપર સં.માં દેવસેને **આલાપપદ્ધતિ** રચી છે. એ આલાપપદ્ધતિને કેટલાક 'નયચક્ર' તરીકે ઓળખાવે છે. **માઇલ્લધવલે** વિ. સં. ૯૯૦માં **દવ્વસહાવપયાસ** નામનો ગ્રન્થ ૪૫૩ ગાથામાં રચ્યો છે કે જે પૂર્વે દોહામાં હતો. એમાં નયો ઉપરાંત દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ઈત્યાદિ અનેક વિષયોનું વર્ણન છે. આની સંસ્કૃત ટીકામાં આને 'દ્રવ્યસ્વભાવપ્રકાશકનયચક્ર' કહેલ છે. એ ઉપરથી કે અન્ય કોઈ કારણથી આ પાઈય [2]કૃતિ 'બૃહન્નયચક્ર' તરીકે ઓળખાવાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

અ.મા.માં રચાયેલા આગમો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારરૂપ છે. આ પૈકી અહીં **વિયાહ.** અને **પણ્ણવણા** એ બેનો જ નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

પવયણસાર ઇત્યાદિ—દિગંબરાચાર્ય **કુંદકુંદે** જ.સો.માં [3]**પવયણસાર** નામની પદ્યાત્મક કૃતિ રચી એમાં જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચારિત્ર એ ત્રણ તત્ત્વો વિચાર્યાં છે. એમની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અન્ય સો. કૃતિ તરીકે [4]**પંચત્થિકાય** અને (૪૧૫ કે ૪૩૯) ગાથાના) [5]**સમયસાર**ની હું નોંધ

---

૧. પિશેલે ''જૈન શૌરસેની' એવું નામ યોજ્યું છે. જુઓ PLCIC (p. 21). અહીં. એવો ઉલ્લેખ છે કે આ ભાષાનો વિકાસ દક્ષિણ ભારતમાં થયો હોવો જોઈએ, કેમકે એમાં બીજી પાઈય ભાષાના હિસાબે 'દેશી'ની બહુ ઓછી અસર છે અને સં. તેમજ અ.મા.ની વિશેષ છે.

૨. આમાં દેવસેનકૃત **નયચક્ક** સમાઈ જાય છે. આ **બૃહન્નયચક્ર** માણિક્યચન્દ્ર દિગંબર જૈન ગ્રન્થમાલામાં છપાવાઈ છે.

૩. આ ૨૭૫ (૯૨+૧૦૮+૭૫) ગાથાની ત્રણ શ્રુતસ્કંધમાં વિભક્ત કૃતિ **અમૃતચન્દ્રસૂરિ**કૃત **તત્ત્વપ્રદીપિકા** અને જયસેનાચાર્યકૃત **તાત્પર્યવૃત્તિ** એમ બે સં. વૃત્તિ તેમજ હેમરાજકૃત બાલાવબોધ-ભાષાટીકા (હિંદી) સહિત ડૉ. ઉપાધ્યેએ સંપાદિત કરી છે. એમણે મૂળનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યો છે. વિશેષમાં એમણે અંગ્રેજીમાં ૧૨૬ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના લખી છે, અને એમાં કુંદકુંદનો સમય ચર્ચી એમની મનાતી કૃતિઓ **તિત્થયર-ભત્તિ** વગેરે દસ ભત્તિઓ, **દંસણ-પાહુડ** ઈત્યાદિ આઠ પાહુડો, **બારસ, અણુવેક્ખા, નિયમસાર, પંચત્થિકાય (સાર)** અને શુદ્ધ નિશ્ચય દૃષ્ટિને રજૂ કરનાર **સમયસાર**નો સંક્ષિપ્ત અને સમીક્ષાત્મક પરિચય આપ્યો છે. આનું પ્રકાશન ''પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડલે'' (મુંબઈ) ઈ. સ. ૧૯૩૫માં કર્યું છે.

૪. આ સ્વતંત્ર રચનાને બદલે ઓછેવત્તે અંશે સંગ્રહાત્મક કૃતિ જણાય છે. એમાં ૧૭૩ ગાથાઓ છે. એ બે સુયક્ખંધ (શ્રુતસ્કંધ)માં વિભક્ત છે. આ પ્રો. **ચક્રવર્તી**ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સાથે ઈ. સ. ૧૯૨૦માં છપાઈ છે.

૫. આને **અમૃતચન્દ્રે** નાટક કહ્યો છે અને આ કૃતિને અંગે નાટકને અનુરૂપ પૂર્વરંગ, અંક ઈત્યાદિ પરિભાષાનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલાક આ કૃતિ, **પવયણસાર** અને **પંચત્થિકાય**ને 'નાટકત્રયી' કહે છે. **સમયસાર** જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે SBJમાં ઈ. સ. ૧૯૩૦માં છપાયો છે, જ્યારે **અમૃતચન્દ્ર** અને જયસેનની સં. ટીકા સાથે ''સનાતન જૈન ગ્રન્થમાલા''માં ઈ. સ. ૧૯૧૪માં છપાયો છે.

લઉં છું. નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત [1]**દવ્વસંગહ**, [2]**ગોમ્મટસાર** વગેરે જ. સો. કૃતિઓ છે. [3]**હરિભદ્રસૂરિકૃત** [4]**ધમ્મસંગહણિ**, અજ્ઞાતકર્તૃક [5]**જીવસમાસ** અને **નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત** [6]**પવયણસારુદ્ધાર** એ તત્ત્વજ્ઞાનના જ. મ.માં રચાયેલા ઉત્તમ ગ્રન્થો છે. **વિસેસા.** જૈન તેમજ અજૈન મંતવ્યોના અદ્ભુત નિરૂપણરૂપ છે. **જિનભદ્રગણિએ** ૪૩૮ ગાથામાં [7]**વિસેસણવઇ** રચી છે. એમાં કેટલીક વિસંવાદી બાબતોનો ખુલાસો કરાયો છે. **જિનેશ્વરસૂરિએ** ૧૦૧ ગાથામાં [8]**પંચલિંગી** રચી છે. એમાં સમ્યક્ત્વનાં ઉપશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ પાંચ લિંગોનું નિરૂપણ છે. હરિભદ્રસૂરિકૃત **વીસવીસિયા** જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર પર પ્રકાશ પાડે છે. {આ કુલચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા સાથે પ્ર. જૈનસંઘ સિહોર. વિચારસાર પ્રકરણ પ્ર. આ. સ. ઈ. સ. ૧૯૨૩.}

[9]કર્મ-સિદ્ધાન્ત

કર્મનું સ્વરૂપ જૈન ગ્રન્થોમાં ખૂબ જ વિચારાયું છે. **શિવશર્મસૂરિકૃત** [10]**કમ્મપયડિ** અને

---

૧. આ ૫૮ ગાથાની કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં. ટીકા, તેમજ એસ. જી. ઘોસાલના અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણો અને પ્રસ્તાવના સાથે S B Jમાં આરાથી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૨. 'પંચસંગ્રહ' એવા નામાન્તરવાળી, જીવ-કંડ (કાંડ) અને કમ્મ(કર્મ)કંડ એવા બે વિભાગોમાં વિભક્ત અને ૧૭૦૫ (૭૩૩+૯૭૨) ગાથાઓમાં રચાયેલી આ કૃતિ સ્વ. જગમંદરલાલ જૈનીના અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત S B Jમાં ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૩. જુઓ અ. જ. પ. (ખંડ ૨)નો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૦-૭૩ ને ૧૦૩-૪).

૪. એજન, પૃ. ૨૫-૬.

૫. ૨૬૭ ગાથાની આ કૃતિ હેમચન્દ્રસૂરિની સં. ટીકા સહિત આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાઈ છે.

૬. ૧૫૯૯ ગાથામાં રચાયેલી અને ધર્મકથાનુયોગ સિવાયના ત્રણ અનુયોગ સાથે ઓછેવત્તે અંશે સંબંધ ધરાવનારી આ કૃતિ સિદ્ધસેનસૂરિની સં. ટીકા સાથે દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી બે ભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ ને ૧૯૨૬માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. {આનું સંશોધિત સંસ્કરણ ભારતીય પ્રાચ્યતત્ત્વ. પિંડવાડાથી ગુજ. અનુવાદ મુનિ અમિતયશ વિ. દ્વારા અને વિદુષી સાધ્વી દ્વારા હિંદી અનુવાદ (પ્ર. પ્રાકૃતભારતી) પ્રગટ થયા છે.} આ કૃતિ સાથે સરખાવવા લાયક અને અમુક અંશે પૂરક એવી કૃતિ તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ ૯૦૦ ગાથામાં રચેલું અને સં. છાયા સાથે આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૩માં છપાવાયેલું **વિયારસારપયરણ** છે.

૭. આ ઋ. કે. શ્વે. સંસ્થા તરફથી **વીસવીસિયા** ઈ. સાથે ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૮. આ કૃતિ જિનપતિસૂરિકૃત સ. ટીકા અને જિનપાલગણિકૃત સં. ટિપ્પણી સહિત ''જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા'' તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૯. જૈન આગમોમાં આ સિદ્ધાંત વિષે કેટલીક બાબતો છૂટીછવાઈ વિચારાઈ છે. એમાં **પણ્ણવણાનાં** ૨૩-૨૭ પયમાં અ.મ.માં કરાયેલું નિરૂપણ નોંધપાત્ર છે.

૧૦. ૪૧૫ ગાથામાં આઠ કરણો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી આ કૃતિ ચુણ્ણિ તેમજ મલયગિરિસૂરિએ અને યશોવિજયગણિએ રચેલી સં. વૃત્તિઓ સહિત શ્રી. ખૂબચંદ પાનાચંદે ડભોઈથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં છપાવી છે. મૂળ સં. છાયા તેમજ પં. ચંદુલાલકૃત ગુ. અન્વયાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે શ્રી. માણેકલાલ ચુનીલાલ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૮માં છપાવાયું છે.

[1]સયગ, પાર્શ્વર્ષિના શિષ્ય ચન્દ્રર્ષિએ રચેલ [2]પંચ-સંગહ, અજ્ઞાતકર્તૃક [3]સિત્તરિ, [4]ચાર પ્રાચીન કર્મગ્રન્થ, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત [5]પાંચ નવ્ય કર્મગ્રન્થ ઈત્યાદિ ગ્રન્થો જ.મ.માં રચાયેલા છે.

દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે બાર અંગોનો ઉચ્છેદ થતાં જે કંઈ બચ્યું છે તે [6]છખંડાગમ અને ગુણધરકૃત કસાયપાહુડ યાને પેજ્જદોસપાહુડમાં સચવાઈ રહ્યું છે. આ બંને ગ્રન્થો કર્મસિદ્ધાન્તના નિરૂપણરૂપ છે, અને એની રચના જ. સો.માં થયેલી છે. આ બે ગ્રન્થો ઉપર ઈ. સ.ની નવમી સદીના વીરસેનાચાર્યે ૭૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી [7]ધવલા અને ૬૦,૦૦૦ શ્લોક જેવડી [8]જયધવલા નામની ટીકાઓ અનુક્રમે રચી છે. જયધવલા ત્રીજો ભાગ રચાતાં

---

૧. મલયગિરિસૂરિની સં. ટીકા સહિત આ કૃતિ જૈ. આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૦માં છપાવાઈ છે. સાથે સાથે આ જ પુસ્તકમાં દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પાંચમો નવ્ય કર્મગ્રન્થ નામે સયગ અને એની સ્વોપજ્ઞ ટીકા પણ અપાયાં છે.

૨. સયગ, સત્તરિ, કસાયપાહુડ, છક્કમ્મ અને કમ્મપયડિ એ પાંચ પ્રાચીન કૃતિઓના સંગ્રહ કે સારરૂપ અને યોગોપયોગ-માર્ગણા, બંધક, બદ્ધવ્ય, બંધહેતુ અને બંધવિધિ એ પાંચ દ્વારને ૯૬૩ ગાથામાં રજૂ કરતી આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ સહિત આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં અને મલયગિરિસૂરિકૃતક ટીકા સાથે હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૦ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ચાર ભાગમાં છપાયેલ છે. મૂળ સં. છાયા તેમજ મૂળ અને મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકાના શ્રી. હીરાલાલ દેવચંદે કરેલા ગુ. અનુવાદ સહિત અનુવાદકે બે ખંડમાં ઈ. સ. ૧૯૩૫ને ૧૯૪૧માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૩. વિસેસણવઈ (ગા. ૯૦ ને ૯૧)માં જે સયરિનો ઉલ્લેખ છે તે આ જ હશે.

૪. ગર્ગર્ષિકૃત કમ્મવિવાગ, જિનવલ્લભસૂરિકૃત કમ્મત્થવ, અજ્ઞાતકર્તૃક બંધસામિત્ત અને જિનવલ્લભસૂરિકૃત સડસીઈ એ ચાર કર્મગ્રન્થ સં. ટીકાઓ સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં છપાવાયા છે.

૫. આ પાંચેનો અંગ્રેજીમાં સંક્ષિપ્ત પરિચય The Doctrine of Karman in Jain Philosophy (ડૉ. હેલ્મુથ ફૉન ગ્લાઝેનપના જર્મન પુસ્તકના અંગ્રેજી અનુવાદ)ની ભૂમિકા (પૃ. ૧૬-૧૮)માં અપાયો છે. પહેલા ચાર કર્મગ્રન્થો (ત્રણની સ્વોપજ્ઞ ટીકા અને ત્રીજાના અવચૂરિ સહિત) જૈ. આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયા છે. આના છઠ્ઠા (છેલ્લા) પરિશિષ્ટમાં શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબરોની કર્મવિષયક કૃતિઓની નોંધ છે. {જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ ભા. ૪માં સમગ્ર કર્મસાહિત્યનો પરિચય અપાયો છે.}

૬. પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૪૪૬)માં કહ્યું છે કે આના કર્તા પુષ્પદન્ત-ભૂતબલિ છે અને એઓ વિક્રમની બીજી-ત્રીજી સદીમાં થયા છે. આનો છઠ્ઠો ખંડ મહાબંધ યાને મહાધવલ છે. એના કર્તા ભૂતબલિ છે. હિન્દી અનુવાદ સહિત આનો પહેલો ભાગ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (કાશી) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૭માં છપાયો છે. {ભા. ૧થી ૭ છપાયા છે.}

૭. પહેલા પાંચ ખંડ પૂરતી ટીકાનું નામ ધવલા છે. ''અનેકાંત'' વ. ૩નાં કિ. ૧ને ૩માં ''ધવલાદિ-શ્રુત-પરિચય'' નામનો લેખ ''સંપાદકીય''ના નામે છપાયો છે. ઈ. સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૪૭ સુધીમાં ધવલાના આઠ ભાગ છપાયા છે અને તેમ થતાં ત્રીજો ખંડ નામે 'બંધસામિત્તવિચય' પૂરો થાય છે.

૮. આ કસાયપાહુડ અને યતિવૃષભકૃત ચુણ્ણિ બંનેના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે. એના બે ભાગ ''ભારતીય દિગંબર જૈન સંઘ'' તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૪ અને ૧૯૪૮માં છપાવાયા છે.

વીરસેનાચાર્ય કાળ કરી ગયા એટલે **જિનસેને** એ શકસંવત્ ૭૫૯ (વિ. સં. ૮૯૪)માં પૂર્ણ કરી. **જયધવલા** પણ **ધવલા**ની પેઠે સંસ્કૃત અને જ. સો.માં રચાયેલી છે, પણ એમાં જ. સો.નું પ્રમાણ વિશેષ છે. દાર્શનિક ચર્ચાઓ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સં.માં અપાયેલાં, છે, પરંતુ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ તો મોટે ભાગે જ. સો.માં જ છે. બે જ. સો.માંની કંડિકાઓની વચમાં ક્વચિત્ સં. લખાણ જોવાય છે. દા. ત. હું નીચેની પંક્તિ રજૂ કરું છું :-

''**काणि आउव्वेयस्स अट्ठंगाणि ? वुच्चदे-शालाक्यं कायचिकित्सा भूततन्त्रं शल्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं बालरक्षा बीजवर्धनमिति आयुर्वेदस्य अष्टाङ्गानि**''[1]

—**જયધવલા**(ભા. ૧, પૃ. ૧૪૭)

જયધવલા(ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવના(પ. ૯-૧૦)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે [2]**છખંડાગમ**ના પાંચ ખંડો ઉપર **વપ્પદેવે** ૬૦,૦૦૦ શ્લોક જેવડી **વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ** નામની ટીકા પાઈયમાં રચી હતી અને છટ્ઠા ખંડ ઉપર ૫,૦૦૮ શ્લોક જેવટી ટીકા રચી હતી.

ગણિત

ગણિતનાં [3]અંકગણિત, [4]બીજગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ, શૂન્યલબ્ધિ, શૂન્યયુતિ, ખગોળ વગેરે વિવિધ અંગો છે. આ પૈકી ખગોળ સંબંધી મુખ્યતયા કેટલીક હકીકતો **સૂરપણ્ણત્તિ, ચંદપણ્ણત્તિ** અને **જોઇસકરંડગ** એ ત્રણ આગમોમાં જોવાય છે.[5] [6]**પણ્હાવાગરણ, સમવાય** ઇત્યાદિમાં નક્ષત્રો સંબંધી જેટલું નિરૂપણ છે એટલું કાંઈ અજૈન કૃતિમાં જણાતું નથી. **જોઇસકરંડગ**માં લગ્નનું જે નિરૂપણ છે તે ભારતીય જ્યોતિષની કેટલીક નવીન બાબતો પર પ્રકાશ પાડે છે.

---

૧. ઠાણ (ઠા. ૮, સુત્ત ૬૧૧)માં આયુર્વેદના આઠ પ્રકારોનો નિર્દેશ છે.

૨. જીવટ્ઠાણ, ખુદ્દાબંધ, બંધસામિત્તવિચય, વેયણા યાને વેયણકસિણપાહુડ કિંવા કમ્મપયડિપાહુડ, વગ્ગણા અને મહાબંધ એમ આમાં છ ખંડો છે. આ 'અગ્ગાયણીય' પુવ્વના પાંચમા વત્થુના ચોથા પાહુડ નામે 'મહાકમ્મપયડિ'ના સંક્ષેપ કે ઉદ્ધારરૂપ ગણાય છે, જ્યારે **કસાયપાહુડ** યાને **પેજ્જદોસપાહુડ** 'નાણપ્પવાય' પુવ્વના દસમા વત્થુના ત્રીજા પાહુડ નામે 'કસાયપાહુડ' ઉપસંહારરૂપ છે.

૩. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ (અ. ૭, ખંડ ૧)માં આને 'રાશિ(વિદ્યા)' અને ખગોળશાસ્ત્રને 'નક્ષત્રવિદ્યા' કહેલ છે.

૪. આયારની નિજ્જુત્તિની 'ગણિયંથી શરૂ થતી ગા. ૩૩૬ની ટીકા (પત્ર ૩૮૬અ)માં **શીલાંકસૂરિએ** 'गणितविषये—बीजगणितादौ'' એમ કહ્યું છે. ઠાણ(સુ. ૧૭૩)ગત્ ''गणियस्स य बीयाणं''ની વૃત્તિ (પત્ર ૪૪૯ આ)માં **અભયદેવસૂરિએ** ''गणितस्य....च....बीजानाम्'' એ પંક્તિ દ્વારા બીજગણિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫. **જીવાજીવાભિગમ** ને **જંબુદ્દીવપણ્ણત્તિ**માં પણ કેટલીક ખગોળવિષયક હકીકતો છે.

૬. આમાં નવ ગ્રહોનાં નામ છે.

ગણિતનાં બીજાં બધાં અંગો માટે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જાણવામાં નથી. **આર્યભટ પહેલાએ** રચેલ **આર્યભટીય** (ગણિતપદ, શ્લો. ૧૦) ઉપર જે **ભાસ્કરકૃત** ટીકા છે તેમાં મ.માં ગૂંથાયેલી ત્રણ ગાથાઓ છે. એ ઉપરથી ડૉ. બિભૂતિભૂષણ દત્તે એવું અનુમાન દોર્યું છે કે એ કોઈ પાઈયમાં રચાયેલા અંકગણિતની હોવી જોઈએ.[1] **સૂયગડનિજ્જુત્તિ** (ગા. ૨૮)ની ટીકા(પત્ર ૯ આ)માં **શીલાંકસૂરિએ** ભંગો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ત્રણ સૂત્રાત્મક નિયમો (formulae) આપ્યા છે તે પૈકી એક મ.માં છે.[2] એ કોઈ બીજગણિતનો ગ્રન્થ આ ભાષામાં રચાયો હશે. એમ સૂચવે છે.

સિદ્ધભૂપદ્ધતિ-ટીકા—ઉત્તરપુરાણની પ્રશસ્તિમાં નિર્દેશાયેલ આ કૃતિ ધવલાકાર વીરસેને ક્ષેત્રગણિતને અંગે રચી છે. આ શું આ અપ્રાપ્ય કૃતિ પાઈયમાં હશે ?

મુનિસુંદરસૂરિકૃત [3]**અંગુલસિત્તરિ** એ પણ ગણિતનો ગ્રન્થ ગણાય તેમ છે. એની ભાષા જ.મ. છે. [4]**ધવલામાં** ગણિતવિષયક કેટલીક હકીકત છે. આ **ધવલાનો** કેટલોક ભાગ સં.માં તો કેટલોક જ. સો.માં છે. પૃ. ૧૬૨, પં. ૧૪. [5]**કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિની પં. નેમિચન્દ્ર જૈનની હિંદી** [6]પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ૧૧મી સદીમાં પાઈયમાં એક [7]જૈન ગણિતનો ગ્રન્થ લખાયાનો ઉલ્લેખ છે. એનું નામ તો અપાયું નથી, પરંતુ આમાં મિશ્રિત પ્રશ્નોના ઉત્તર શ્રેણિ, વ્યવહાર અને કુટ્ટકની રીતે અપાયાનો ઉલ્લેખ છે. સર્વનંદીએ [8]ગણિત-જ્યોતિષને અંગે કોઈ કૃતિ રચી છે (પૃ. ૬).

---

૧. જુઓ એમનો લેખ નામે "A Lost Jaina Treatise on Arithmetic." આ લેખ The Jaina Antiquary (Vol. II, No. 2)માં છપાયેલો છે.

૨. જુઓ **ગણિતતિલકની** મારી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩).

૩. આ ૭૦ ગાથાની કૃતિ ''મહાવીર જૈન સભા'' (ખંભાત) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૮માં છપાઈ છે.

૪. **કસાયપાહુડના** 'પ્રદેશવિભક્તિ' નામના અધિકારમાં એક સ્થળે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે :-

''ण परियम्मेण वियहिचारो तत्थ कलासंखाए विवक्खाभावादो'' અર્થાત્ પરિકર્મ સાથે વ્યભિચાર આવતો નથી, કેમકે એમાં કલાની સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. આ ઉપરથી જયધવલા (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૪)માં એવું અનુમાન દોરાયું છે કે આ પરિકર્મ ગણિતશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ છે અને એનો ઉલ્લેખ ધવલામાં અનેક સ્થળે છે. એમાંથી અવતરણો ધવલામાં અપાયેલાં છે. ધવલાના ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત ભા. ૪માં ડૉ. એ. એન. સિંઘનો "Mathematics of Dhavalā" નામનો ૨૪ પૃષ્ઠનો લેખ છપાયો છે.

૫. આ સં. કૃતિ હિંદી અનુવાદ અને વિવેચન તેમજ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત ભારતીય જ્ઞાનપીઠ(કાશી) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૬. આમાં પાટી-ગણિત, બીજ-ગણિત, સમતલ-રેખાગણિત, ઘનરેખા-ગણિત, ગોલીયરેખા-ગણિત, ચાપીય અને વક્રીય ત્રિકોણમિતિ, પ્રતિભા-ગણિત, શૃંગોન્નતિ-ગણિત, પંચાંગનિર્માણ-ગણિત, જન્મપત્રનિર્માણ-ગણિત, ગ્રહયુતિ અને ઉદયાસ્ત સંબંધી ગણિત એમ ગણિતના અનેક પ્રકારો સંબંધી માહિતી અપાયેલી છે.

૭. જૈન ગણિતના વિકાસનો સુવર્ણયુગ છઠ્ઠીથી બારમી સદીનો ગણાય છે. એને અંગેની મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિ ૧૮મી સદી સુધી રચાઈ છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૬).

૮. ફલિત-જ્યોતિષ ઉપર જૈન ગ્રન્થો છે. સાથે સાથે કેટલીક જૈન કૃતિનાં નામ છે.

જ.મ.માં ગૂંથાયેલ [1]જંબુદ્દીવકરણચુણ્ણિ, ક્ષમાશ્રમણ [2]જિનભદ્રગણિ કૃત [3]ખેત્તસમાસ અને [4]સંગહણિ તેમજ રત્નશેખરસૂરિકૃત [5]ખિત્તવિયારાણુમાં ગણિત સંબંધી કેટલોક વિષય છે. એવી રીતે [6]તિલોયપણ્ણત્તિ (મહા. ૧, ગા. ૧૧૭, મહા. ૨, ગા. ૮૧, ૮૩ ને ૮૪) પણ અંશતઃ ગણિત સંબંધી માહિતી પૂરી પાડે છે.

વિશ્વરચના-ભૂગોળ

જંબૂદ્દીવપણ્ણત્તિ ઇત્યાદિ—જગત્ સંબંધી પ્રાચીન માન્યતા રજૂ કરનાર પાઇય ગ્રન્થો તરીકે **જંબૂદ્દીવપણ્ણત્તિ** અને **દીવસાગરપણ્ણત્તિ** એ આગમો ઉપરાંત **ખેત્તસમાસ**નો નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

---

૧. આમાં જંબૂદ્વીપને અંગેની ગણતરીઓ છે.

૨. **જીયકપ્પ**ની **સિદ્ધસેનસૂરિકૃત ચુણ્ણિ** (શ્લો. ૫-૧૦)માં આ ક્ષમાશ્રમણની પ્રશંસા છે. શ્લો. ૭માં એમને સ્વ-સમય (આચાર), પર-સમય, આગમ, લિપિ, ગણિત, છંદ અને શબ્દ(શાસ્ત્ર) ઉપર અનુયોગ અર્થાત્ વ્યાખ્યા કરનારા કહ્યા છે તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે ગણિત, લિપિ વગેરેના ક્યા ગ્રન્થ અત્ર પ્રસ્તુત છે અને એમાંનો કોઈ ગ્રન્થ કે એનો અનુયોગ પાઇયમાં છે ?

૩. ૬૩૭ ગાથાની આ કૃતિ મલયગિરિસૂરિની સં. ટીકા સહિત જૈ. ધ. પ્ર. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૭માં છપાવાઈ છે.

૪. ૪૧૯ ગાથાની આ કૃતિ મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા સહિત જૈ. આ. સ. તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૫. આને **નરખિત્તવિક્ખપયરણ** કહે છે. આને **લઘુક્ષેત્રસમાસ** તરીકે ઓળખાવાય છે. ૨૬૪ ગાથાની આ કૃતિ ભીમસિંહ માણેકે ''લઘુપ્રકરણસંગ્રહ''માં ઈ. સ. ૧૯૦૩માં છપાવી છે. મૂળ ટીકા સહિત જૈ. આ. સ. વિ. સ. ૧૯૭૨માં છપાવાયું છે.

૬. ડૉ. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિનો ત્રણ મહાહિયાર અને ત્યાર પછીનાં ૩૦૯ પદ્યો અને ગદ્યાત્મક કંડિકા પૂરતો પ્રથમ ભાગ 'જૈન સિદ્ધાંત ભવન' (આરા) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૧માં છપાયો છે. ''જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર'' (ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૬૨-૮૨)માં ''वर्तमान तिलोयपण्णत्ति और उसके रचनाकाल आदि का विचार'' નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં (પૃ. ૭૪) એના લેખક પં. ફૂલચંદજીએ કહ્યું છે કે લગભગ શક સંવત્ ૯૦૦માં થઈ ગયેલા 'સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી' નેમિચન્દ્રે વર્તમાન **તિલોયપણ્ણત્તિ**ના આધારે **ત્રિલોકસાર**ની રચના કરી છે. પૃ. ૮૧માં એ ઉલ્લેખ છે કે વર્તમાન **તિલોયપણ્ણત્તિ**નું સંકલન શકસંવત્ ૭૩૮થી શક સંવત્ ૯૦૦ના ગાળામાં થયું છે એનું સંકલન **જયધવલા**ના એક ભાગના પ્રણેતા આચાર્ય જિનસેનને હાથે થયાનો સંભવ છે (જુઓ પૃ. ૨). આ સંકલન થયું તે પૂર્વે એક બીજી **તિલોયપણ્ણત્તિ** હતી અને તે યતિવૃષભ આચાર્યની હોવાનો સંભવ છે.

જૈ. સિ. ભા. (વ. ૧૧, કિ. ૨, પૃ. ૧૦૭-૧૧૨)માં तिलोयपण्णत्ति की प्रशस्ति નામનો પં. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો લેખ છપાયો છે. પૃ. ૧૦૮માં એમણે કહ્યું છે કે આમાંનાં કરણસૂત્રો પૈકી બે ચાર ઈ. સ.ની પહેલી સદીના **સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિ** ગણિતગ્રન્થોની સમાન છે, જ્યારે કેટલાંક અત્યંત વિકાસિત અવસ્થામાં **બ્રહ્મગુપ્ત** અને **ભાસ્કર**ની ગણિતશૈલીનું અનુસરણ કરે છે. કોઈ પણ ગણિતજ્ઞ આટલી મોટી વિષમતા-ગણિત સંબંધી સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા એક સાથે લખી શકે નહિ. એટલે આ વર્તમાન **તિલોયપણ્ણત્તિ** વાસ્તવિક રીતે એક સંકલિત ગ્રન્થ છે.

તિલોયપણ્ણત્તિ—આ મુખ્યતયા ભૂગોળ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એની રચના **યતિવૃષભે** જ.સો.માં કરી છે. એમાં મોટે ભાગે પદ્યો છે. એ ૯ મહાહિયાર(મહાધિકાર)માં વિભક્ત છે. યતિવૃષભનો સમય કેટલાકને મતે શકસંવત્ ૪૦૦ની લગભગનો છે. **તિલોયપણ્ણત્તિ**માં [1]**લોયવિભાગ**નો ઉલ્લેખ છે. **સર્વનંદિ**એ સો.માં શકસંવત્ ૩૮૦માં **લોયવિભાગ** રચ્યો છે. **કુંદકુંદકૃત નિયમસાર**માં જે 'લોયવિભાગ'નો નિર્દેશ છે તે આ જ ગ્રન્થ છે એમ કેટલાક માને છે.

તીર્થોનો ઇતિહાસ

જિનપ્રભસૂરિએ લગભગ વિ. સં. ૧૩૬૪થી ૧૩૮૯ના ગાળામાં જે **તિત્થકપ્પ** અપરનામ [2]**કલ્પપ્રદીપ** રચ્યું છે આનો કેટલોક ભાગ સંસ્કૃતમાં છે. તેમાં અનેક તીર્થો સંબંધી હકીકત જ.મ.માં અપાયેલી છે. આવી સો. કૃતિ તરીકે દિગંબરીય ગ્રન્થ **નિવ્વાણકંડ**નો ઉલ્લેખ કરાય છે. જો કે એમાં થોડી જ ગાથા છે. તીર્થો, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને પટ, ધર્મ પ્રત્યેકની સામુદાયિક ભક્તિના બાહ્ય પ્રતીકની ગરજ સારે છે.

પટ્ટાવલી

પજ્જોસવણાકપ્પમાંની **થેરાવલી** અને **નંદીની થેરાવલી** અ. મ.માં છે. પહેલી ગદ્યમાં છે તો બીજી પદ્યમાં ૪૩ ગાથારૂપે છે.

ધર્મઘોષસૂરિએ **દુસમસંઘથય** જ.મ.માં રચેલ છે. એમાં ૨૩ ઉદય દર્શાવાયા છે. આ કૃતિ **પટ્ટાવલીસમુચ્ચય** (ભા. ૧, પૃ. ૧૫-૧૬)માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ ભાગ (પૃ. ૪૧-૭૭)માં **ધર્મસાગરગણિ**એ જ.મ.માં રચેલ **ગુરુપરિવાડી** તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ સં. વૃત્તિ છપાયેલ છે.[3]

દેવસેને ઈ. સ. ૯૩૩માં સે.માં ૫૧ ગાથામાં રચેલ [4]**દંસણસાર** વિવિધ સંઘોનો

---

૧. સિંહસૂરિએ ભાષાનું પરિવર્તન કરી સંસ્કૃતમાં 'લોકવિભાગ' રચ્યો છે તે મૂળે કોની કૃતિ છે?

૨. આ પાઠાન્તરો અને વિશેષનામોના અકારાદિ ક્રમ સહિત 'વિવિધતીર્થકલ્પ' નામે સિં. જૈ. ગ્રં.માં ઈ. સ. ૧૯૩૪માં છપાયો છે. પં. લાલચંદ્રના મતે આની રચના વિ. સં. ૧૩૮૫-૧૩૮૯ના ગાળામાં થઈ છે.

૩. જિનદત્તસૂરિએ **ગણહરસદ્ધસયગ** નામની કૃતિમાં **ગૌતમસ્વામી** નામના ગણધરથી માંડીને પોતાના ગચ્છપતિ જિનવલ્લભસૂરિ સુધીના મુખ્ય આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે. આમાં ૧૫૦ ગાથાઓ છે. પહેલી ૬૨ ગાથામાં પૂર્વાચાર્યોની, ગા. ૬૩-૮૪માં વર્ધમાનસૂરિ અને એમના શિષ્યાદિની-પોતાના નિકટ પૂર્વજ ગુરુવર્યાદિની અને ગા. ૮૫-૧૪૭માં જિનવલ્લભસૂરિની સ્તુતિ છે. ૨૧ ગાથાના **સુગુરુપારતંતથવ**માં આ જિનદત્તસૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિ વગેરેની સ્તુતિ કરી છે.

૪. પં. નાથુરામ પ્રેમીએ ઈ. સ. ૧૯૨૦માં આ કૃતિ છપાવી છે. ABORI (Vol. XV, pp. 194-206)માં પણ આ છપાઈ છે અને એનું સંપાદન ડૉ. ઉપાધ્યે અનેક હાથપોથીઓને આધારે કર્યું છે.

અહેવાલ દિગંબર દૃષ્ટિ પ્રમાણે ૨૮ કરે છે.

{**પટ્ટાવલી સમુચ્ચય** ભા. ૧-૨ પ્ર. ચારિત્રસ્મારક ગ્રંથમાલા વીરમગામ વિ. સં. ૧૯૮૯ પં. કલ્યાણ વિ.મ.એ '**પટ્ટાવલી પરાગ**'માં વિવિધ પટ્ટાવલીઓનો સાર હિન્દીમાં આપ્યો છે અને ઐતિહાસિક ચર્ચા પણ કરી છે. પ્ર. કવિ શાસ્ત્રસંગ્રહ જાલોર.}

અત્થસત્થ (અર્થશાસ્ત્ર)

વ. હિંડી (પૃ. ૪૫)માંનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ પ્રાચીન સમયમાં પાઈયમાં '**અર્થશાસ્ત્ર**' હોવાનું સૂચન કરે છે :-

''अत्थसत्थे य भणियं—'विसेसेण मायाए सत्थेण य हंतव्वो अप्पणो विवड्ढमाणो सत्तु त्ति.''[1]

ઓહનિજ્જુત્તિ(ગા. ૪૧૮)ની **દ્રોણસૂરિ**કૃત વૃત્તિ(પત્ર ૧૫૨આ)માં નિમ્નલિખિત અવતરણ છે :-

''जहा *चाणक्कए* वि भणियं-'जइ [2]काइयं न वोसिरइ ततो अदोसो''

આ બેમાંથી એકે અવતરણના પૂરેપૂરા ભાવવાળું લખાણ ઉપલબ્ધ **અર્થશાસ્ત્ર**માં જણાતું નથી એટલું હું પાઇય અત્થસત્થની સંભાવના કરું છું.

નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

જૈન આગમો પૈકી **સમવાય** (સુત્ત ૨૯)માં '[3]પાપશ્રુત' તરીકે ઓળખાવાયેલા વિભાગમાં નિમિત્ત, વૈદ્યક, મંત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનો નિર્દેશ છે. **ઉત્તરજ્ઝયણ**(અ. ૧૫)ની નિમ્નલિખિત ગાથાઓમાં પણ જે કેટલાંક શાસ્ત્રના બોધનો જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગ ન કરવાની સાધુઓને શીખામણ અપાયેલી છે તેમાં પણ નિમિત્ત, વૈદ્યક વગેરેનો સમાવેશ થાય છેઃ-

---

૧. જુઓ **અર્થશાસ્ત્ર** (અ. ૧૪, અ. ૩)ગત નિમ્નલિખિત પદ્ય :-

> ''मन्त्रभैषज्यसंयुक्ता योगमायाकृताश्च ये ।
> उपहन्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत् ॥'' પૃ. ૪૨૫

૨. આ **ઓહનિજ્જુત્તિ**ની નિમ્નલિખિત ગાથાનું સ્મરણ કરાવે છે :-

> ''तिण्णि सल्ला महाराय ! अस्सिं देहे पइट्ठिया ।
> वाय-मुत्त-पुरीसाणं पत्तवेगं न धारए ॥६२३॥''

આ ગાથાનું પ્રતીક આની વૃત્તિ (પત્ર ૧૫૨આ)માં છે.

૩. ''एगुणतीसइविहे पावसुयपसंगे णं पन्नत्ते, तं जहा-भोमे १ उप्पाए २ सुमिणे ३ अंतरिक्खे ४ अंगे ५ सरे ६ वंजणे ७ लक्खणे ८, भोमे तिविहे, तं जहा-सुत्ते वित्ती वत्तिए, एवं एक्केक्कं तिविहं २४, विकहाणुजोगे २५ विज्जाणुजोगे २६ मंताणुजोगे २७ जोगाणुजोगे २८ अण्णतित्थयपवत्ताणुजोगे २९।''

"छिन्नं सरं भोमं अंतलिक्खं सुमिणं लक्खण दंड वत्थुविज्जं ।
अंगवियारं सरस्सविजयं जे विज्जाहिं ण जीवई स भिक्खू ॥७॥
मंतं मूलं विविहं विज्जचिंतं वमण-विरेयण-धूम-नेत्त-सिणाणं ।
आउरे सरणं तिगिच्छियं च तं परिन्नाय परिव्वए स भिक्खू ॥८॥"

દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત ભવિષ્યના બનાવોને જણાવનારું ચિહ્ન તે 'નિમિત્ત' છે. એ નિમિત્ત ઉપર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર તે 'નિમિત્તશાસ્ત્ર' છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમાં અંતર્ભાવ થાય છે. કેટલીકવાર 'જોઇસ-નિમિત્ત' એવો પ્રયોગ જોવાય છે ખરો, પણ એ તો જોઈસનું પ્રાધાન્ય સૂચવવા માટે છે. **નિસીહ** વગેરેમાં જૈન સાધુઓને યોગચૂર્ણ, વિદ્યા અને નિમિત્તના પ્રયોગથી ભિક્ષા મેળવવાનો નિષેધ છે, પણ જ્યોતિષ્-પિંડનો નિષેધ કર્યો નથી. આ ઉપરથી જ્યોતિષનો નિમિત્તમાં સમાવેશ થાય છે એ હકીકતને ટેકો મળે છે; કેમકે નહિ તો ચૂર્ણપિંડાદિની પેઠે જ્યોતિષ્-પિંડનો પણ પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાયો હોત. **નિમિત્તપાહુડ**ની જે નીચે મુજબની વ્યાખ્યા **ભદ્રેશ્વરકૃત કહાવલી**માં અપાયેલી છે તે પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે :-

"जत्थ उण केवलियाजोइससइणाइनिमित्तं सुत्तिज्जइ तं निमित्तपाहुडं"

અર્થાત્ જેમાં કેવલી, જ્યોતિષ અને સ્વપ્નાદિ નિમિત્ત જણાવવામાં આવે તે 'નિમિત્તપાહુડ.'

વિસેસા. (ગા. ૨૧૯૩)માં નિમિત્તનું લક્ષણ વગેરે સૂચવાયેલાં છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે 'નિમિત્ત' છે. આ નિમિત્ત ભૌમ વગેરે [1]આઠ જાતનું છે. એનો વિષય ત્રણે કાળના પદાર્થો—ભાવો છે અને એ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલું છે.

સૂયગડ (સુય. ૧, અ. ૧૨, સુ. ૯)માં એમ કહ્યું છે કે સંવત્સર (જ્યોતિષ્), સ્વપ્ન, લક્ષણ, વ્યંજન તેમજ [2]અષ્ટાંગ નિમિત્ત ભણીને લોકમાં (મનુષ્યો) ભાવિ ભાવોને જાણે છે.

નિમિત્તદાર—આ નિમિત્તવિષયક કૃતિની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

ભદ્રબાહુનું નિમિત્તશાસ્ત્ર—ઉપાધ્યાય **મેઘવિજયે** [3]**વર્ષપ્રબોધ** યાને **મેઘમહોદય** (પૃ. ૪૨૬-૭)માં કેટલીક પાઇય ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે અને આ ગાથાના કર્તા તરીકે ભદ્રબાહુનો અને મૂળ કૃતિ તરીકે **ભદ્રબાહુસંહિતા**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરાય કે

---

૧. જુઓ પૃ. ૧૩૨, ટિ. ૨.

૨. જુઓ પૃ. ૧૩૨, ટિ. ૨.

૩. આ નામ તેરમા અધિકારના ૧૦૨મા પદ્યમાં છે, જ્યારે પ્રારંભમાં પ્રથમ જ પદ્યમાં મેઘમહોદય નામ છે. આ કૃતિના ઉપર સં. સ્વોપજ્ઞ (?) ટિપ્પણી છે. મૂળ પં. ભગવાનદાસ જૈને પોતાના હિંદી અનુવાદ સહિત ઈ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આનાં પૃ. ૧૩-૧૭માં પાઇય ગાથાઓ છે. પૃ. ૧૧માં 'ભડુલી' ના નામે પદ્યો છે. કેટલીક વાર મૂળમાં ગુજરાતીમાં લોકોક્તિ છે (જુઓ પૃ. ૨૩૮, ૨૮૯, ૨૯૬ ઇત્યાદિ). પૃ. ૬૨માં હીરવિજયસૂરિકૃત મેઘમાલામાંથી બે જ. મ. અવતરણો અપાયાં છે. પૃ. ૭૬માં ચઉક્કસાયનાં બે પદ્યો છે.

ભદ્રબાહુએ નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કોઈ કૃતિ પાઈયમાં પદ્યમાં કે ગદ્યમાં રચી હશે. આ કૃતિ નષ્ટ, ભ્રષ્ટ કે દુર્બોધ્ય થવાથી એના ઉદ્ધારરૂપે 'ભદ્રબાહુસંહિતા રચાઈ હશે એમ જિનવિજયજીનું માનવું છે.[૨]

મહાનિમિત્ત (?)—વિવિધ માત્રાબંધ અને રૂપબંધમાં રચાયેલા **પઉમચરિય** (ઉ. ૩૪, શ્લો. ૩૪)માં મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે. શું એ કોઈ કૃતિ છે અને તેમ હોય તો પણ શું એ પાઈય કૃતિ છે ? બાકી ઠાણ(સુત્ત ૬૦૮)માં આઠ મહાનિમિત્તનો ઉલ્લેખ છે.

નિમિત્તપાહુડ, અંગવિજ્જા અને પણ્હાવાગરણ—નવમા પુવ્વના ત્રીજા 'આયાર' નામના વત્થુમાં 'નિમિત્તપાહુડ' હતું એમ **સૂયગડની શીલાંકસૂરિકૃત** ટીકા જોતાં જણાય છે. આ **નિમિત્તપાહુડ** આજે મળતું નથી, પરંતુ **અંગવિજ્જા** અને **પણ્હાવાગરણ** નામના બે ગ્રન્થ મળે છે. **અંગવિજ્જા** એ પઈણ્ણગ ગણાય છે. એ દૃષ્ટિએ એની ભાષા અ. મા. ગણાય. એમ ન જ હોય તો એની ભાષા જ.મ. તો છે જ. આ ગ્રન્થ ગદ્ય તેમજ પદ્યમાં લખાયેલો છે અને એનું પરિમાણ ૯,૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે. {સંપા. મુનિ પુણ્યવિજય પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ૫.} એ [૩]નિમિત્ત વગેરે વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.[૪] **જયપાયડનિમિત્તશાસ્ત્ર** પ્ર. ભારતીય વિદ્યાભવન વિ. સં. ૨૦૧૪.

---

૧. આ કૃતિ સિં. જૈ. ગ્રં.માં ગ્રન્થાંક ૨૬ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી અને ભા. પ્રા. સં. મં.માં મૂકાયેલી હાથપોથીનો ઉપયોગ કરાયો છે.

૨. જુઓ ભદ્રબાહુસંહિતાને અંગેનું ''કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક'' (પૃ. ૪).

૩. 'भोमं सुमिणंतलिक्खं दिव्व अंगसरलक्खणं तह य ।
वंजणमट्ठविहं खलु निमित्तमेव मुणेयव्वं ॥''

અર્થાત્ નિમિત્ત આઠ છે : (૧) ભૌમ—ધરતીકંપ વગેરે પૃથ્વી સંબંધી, (૨) સ્વપ્ન, (૩) અંતરિક્ષ—આકાશમાં ફરતા ગ્રહોનું અન્ય રાશિમાં ગમન, ઉદય, અસ્ત વગેરે, (૪) દિવ્ય—ઉલ્કાપાત, ગંધર્વનગર વગેરેનું દર્શન, (૫) આંગ—શારીરિક રચના વગેરે, (૬) સ્વર—કોમળ, કઠોર, ગંભીર ઈત્યાદિ સ્વર અથવા કોસલાગમાદિ પ્રતિપાદિત સ્વરવિદ્યા, (૭) લક્ષણ—શ્રીવત્સ વગેરે શારીરિક લક્ષણો, અને (૮) વ્યંજન—તલ, મસા વગેરે શારીરિક ચિહ્ન. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળનો આ પ્રત્યેક નિમિત્તને અંગે વિચાર કરતાં નિમિત્તના ચોવીસ પ્રકારો પડે છે. અન્ય રીતે નિમિત્તના છ પ્રકાર પણ ગણાવાયા છે. જેમકે (૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) જીવિત અને (૬) મરણ. મંખલિપુત્ર ગોશાલકે આ છ પ્રકારનાં નિમિત્તના વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવી હતી.

૪. જૈ.સિ. ભા. (ભા. ૧૨, કિ. ૨, પૃ. ૨૪-૨૯)માં પં. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો ''जैनाचार्य ऋषिपुत्र का समय और उनका ज्योतिष-ज्ञान'' નામનો લેખ છપાયો છે. પૃ. ૨૪માં ગર્ગાચાર્યના **પાશ-કેવલી** નામના જ્યોતિષ-ગ્રન્થના અંતમાંનાં બે પદ્યો અપાયાં છે. પૃ. ૨૫માં કહ્યું છે કે શકુનશાસ્ત્ર અને સંહિતાશાસ્ત્રનો પ્રચાર ઈ. સ.ની સાતમીથી ઈ. સ.ની અગિયારમી સદીના વચગાળામાં થયો છે. ઋષિપુત્રનું રચેલું એક નિમિત્તશાસ્ત્ર પં. વર્ધમાન શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરી સોલાપુરથી પ્રકાશિત કર્યું છે. **વારાહી-સંહિતા** અને **અદ્ભુતસાગર**માં ઋષિપુત્રનાં નામનાં વિપુલ ઉદાહરણો મળે છે એથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સં. અને પાઈય એમ બંને ભાષામાં એમણે ગ્રન્થની રચના કરી છે. ઋષિપુત્રનું મહત્ત્વનું ઉદ્ધરણ **બૃહત્સંહિતાની** ભટ્ટોત્પલી ટીકામાં છે. આચાર્ય ઋષિપુત્ર શક સંવત્ ૮૮૮ની પહેલાં થઈ ગયા છે.

પણ્હાવાગરણ નામનું દસમું અંગ છે પણ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો ગાથાબદ્ધ પાઇય કૃતિનો નિર્દેશ છે. એમાં જ.મ.માં રચાયેલી લગભગ સાડીચારસો ગાથા છે અને એના ઉપર લગભગ ૨,૦૦૦ શ્લોક જેવડી સં. ટીકા છે. એની એક તાડપત્રીય હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે. એના અંતમાં **લીલાવતી** નામની એક પ્રાચીન પાઇય ટીકાનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે. આ **પણ્હાવાગરણ**માં નિમિત્તનાં સર્વ અંગોનું વર્ણન નથી, પણ એમાં જાતકને મળતી પ્રશ્નવિદ્યાનું નિરૂપણ છે. જેમ રમલમાં સોળ પ્રકારની શિકલોમાંથી અમુક એક શિકલ ઉપર હાથ મુકાવીને કે પાસા નાખીને જાણેલી શિકલ ઉપરથી પ્રશ્નના ફળનો વિચાર કરી નિર્ણય કરાય છે તેમ આ **પણ્હાવાગરણ**થી પ્રશ્ન પૂછનારના મુખમાંથી નીકળેલા પ્રશ્નાક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભ ફળનો નિર્ણય કરાય છે. આ ગ્રન્થમાં તમામ પદાર્થોને જીવ, ધાતુ અને મૂળ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે અને પ્રશ્ન દ્વારા તેનો નિર્ણય કરવા માટે નવ નવ અક્ષરના પાંચ વર્ગો કલ્પ્યા છે અને એથી તો આ વિદ્યા **વર્ગકેવલી** તરીકે ઓળખાવાય છે. ઉપર્યુક્ત પાંચ વર્ગો નીચે મુજબ છે :-

અ	એ	ક	ચ	ટ	ત	પ	ય	શ	(પ્રથમ વર્ગ)
આ	ઐ	ખ	છ	ઠ	થ	ફ	ર	ષ	(દ્વિતીય વર્ગ)
ઇ	ઓ	ગ	જ	ડ	દ	બ	લ	સ	(તૃતીય વર્ગ)
ઈ	ઔ	ઘ	ઝ	ઢ	ધ	ભ	વ	હ	(ચતુર્થ વર્ગ)
ઉ	ઊ	અં	અઃ	ઙ	ઞ	ણ	ન	મ	(પંચમ વર્ગ).

સ્વ. **દલાલે પણ્હાવાગરણ**ના નામાંતર તરીકે **'જયપાહુડ'** (જય-પ્રાભૃત)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ ગ્રન્થ ઉપર ત્રણ ટીકા હોવાનું જણાવ્યું છે. એમાંની એક તે **ચૂડામણિ** ટીકા છે. એ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે, લીંબડીના ભંડારમાં **દર્શનજ્યોતિ** નામની બીજી ટીકા છે, અને ત્રીજી જેસલમેરમાં છે.

'વગ્ગકેવલી—યાકિની મહત્તરાના ધર્મસૂનુ **હરિભદ્રસૂરિ** પાસે આ નામનો એક ગ્રન્થ વારાણસીનો નિવાસી **વાસુકિ** નામનો શ્રાવક એક વેળા લાવ્યો હતો. એના ઉપર આ આચાર્યે વૃત્તિ રચી હતી. પણ પાછળથી આવા રહસ્ય-ગ્રન્થના પ્રકાશનનો દુરુપયોગ થવાનો ભય જણાવાથી એ વૃત્તિનો નાશ કરાયો આમ **કહાવલી**માં ઉલ્લેખ છે. આ **વગ્ગકેવલી** ગ્રન્થ પાઇયમાં હશે એમ લાગે છે. જો તેમ હોય તો આજે પાઇય સાહિત્યનો આ અંશ નાશ પામેલો ગણાય.[૨]

---

૧. જૈં. ગ્રં. (પૃ. ૩૫૫)માં **માતૃકાકેવલી** નામની એક સં. કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. **પાશ-કેવલી** માટે જુઓ પૃ. ૧૩૨, ટિ. ૪.

૨. અહીં મેં જે **અંગવિજ્જા, પણ્હાવાગરણ** વગેરેને લગતી હકીકત આપી છે તે "જૈન યુગ" (પુ. ૧, અં, ૩)માં મુનિ (હવે પંન્યાસ) કલ્યાણવિજયના "આપણાં પ્રાભૃતો" નામના લેખને આભારી છે.

સૂયગડ(સુય. ૧, અ. ૧૨)ની નવમી ગાથાની ટીકા (પત્ર ૨૧૮ આ)માં જે નિમિત્તશાસ્ત્રનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે તે જો પાઈય કૃતિ હોય તો પાઇય સાહિત્યની આ કૃતિ પણ નાશ પામેલી ગણાય :-

''अत्र चाङ्गवर्जितानां निमित्तशास्त्राणामनुष्टुभेन छन्दसा अर्धत्रयोदशशतानि सूत्रं तावन्त्येव सहस्त्राणि वृत्तिः तावत्प्रमाणलक्षा परिभाषेति ।''

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અંગ સિવાયનાં નિમિત્તશાસ્ત્રોનાં સૂત્રોનું પરિમાણ બત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક લેખે ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડું છે. એની વૃત્તિનું પરિમાણ ૧૨,૫૦૦ શ્લોક જેવડું અને પરિભાષાનું ૧૨,૫૦,૦૦૦ જેવડું છે.

ચૂડામણિ—ભવિષ્યમાં થનારા લાભાલાભ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા ગ્રન્થ તરીકે જેનો નિર્દેશ **કપ્પ**ની ટીકામાં 'નિમિત્ત' શબ્દ સમજાવતાં કરાયો છે, જેનો મહિમા **સુપાસનાહચરિય**માં **ચંપકમાલા**ના અધિકારમાં વર્ણવાયો છે, જેનો સાર **ભટ્ટ લક્ષ્મણે ચૂડામણિસાર**માં રજૂ કર્યો છે અને જેના ઉપર **પાર્શ્વચન્દ્રે હસ્તકાંડ** નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે એ **ચૂડામણિ** નામના ગ્રન્થો અભિન્ન હોય એમ લાગે છે. એ કોઈ જૈન કૃતિ છે. આ [1]**ચૂડામણિ** આજે ઉપલબ્ધ નથી. શું એની રચના પાઈયમાં કરાયેલી હતી ? **ધનપાલે** જે **અર્હચ્ચૂડામણિ**ના આધારે ભોજ રાજાને ઉત્તર આપ્યો તે શું આ પ્રસ્તુત ગ્રન્થ હશે ? **કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦)માં **અર્હચ્ચૂડામણિસાર**ને પ્રશ્નશાસ્ત્રનો સૌથી પ્રથમ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ ગણ્યો છે. એમાં ૭૪ ગાથા છે અને એના કર્તા તરીકે ભદ્રબાહુનું નામ બતાવાય છે. આ કૃતિનાં બે આદ્ય પદ્યો અહીં અપાયાં છે. પં. લાલચન્દ્રના મતે "પ. જૈ. ભાં. સૂ. (પૃ. ૮)માં ચૂડામણિ અને લીલાવતીનો થોડોક ભાગ અપાયો છે. એ ઉપરથી લીલાવતી સં.માં હોય એમ લાગે છે. અને હસ્તકાંડનો વિષય સામુદ્રિક હશે."

[2]**કાલકસંહિતા**—આ **કાલકસૂરિ**એ રચેલો નિમિત્તશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ હશે એમ લાગે છે. એની ભાષા વગેરે જાણવામાં નથી. સં.માં **રમલશાસ્ત્ર** રચનાર **ભોજસાગર** પોતાના આ ગ્રન્થમાં કહે છે કે ભારતમાં આ રમલવિદ્યા લાવનાર કાલકસૂરિ છે.

---

૧. **ચન્દ્રોન્મીલન** નામની જૈન કૃતિ **ચૂડામણિ** સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય એમ લાગે છે. દ્રવિડ દેશમાં દુર્વિનીત નામના રાજાએ પાંચમી સદીમાં ૯૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડો **ચૂડામણિ** નામનો ગ્રન્થ ગદ્યમાં રચ્યાનું કહેવાય છે. ધર્મપ્રભસૂરિએ **ત્રૈલોક્યપ્રકાશ** નામના પોતે રચેલા જ્યોતિષ ગ્રન્થમાં **અર્ઘકાંડ ચૂડામણિસારોદ્ધાર**ના આધારે રચ્યાનું કહ્યું છે. એમાં મેઘમાલાનો વિષય છે. હેમપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૦૫માં **નવ્યતાજિક** રચ્યો છે અને એ ભીમસિંહ માણેકે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાંનો એક ભાગ 'અર્ઘકાંડ' છે. પદ્મપ્રભસુરિએ ભુવનદીપકની રચના કરી છે.

૨. **કલ્પલતા**ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮)માં સૂચવાયુ છે કે વરાહમિહિરના **બૃહજ્જાતક** (૧૬, ૧)ની ઉત્પલ ટીકામાં બે પાઇય પદ્યો બંકાલકાચાર્યકૃત બંકાલકસંહિતામાંથી ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. અહીં બંકાલકસંહિતાનો જે ઉલ્લેખ છે તે **કાલકસંહિતા** જ હશે, કેમકે હાથપોથીઓની સંજ્ઞા વિચારતાં 'બ'થી એ 'બ' અક્ષરનો લોપ સૂચવાયો હોય એમ લાગે છે. એવી રીતે 'બંકાલકાચાર્ય'થી કાલકાચાર્ય અભિપ્રેત છે.

કાલકસૂરિએ નિમિત્ત સંબંધી કોઈ ગ્રન્થ રચ્યો હશે એમ પાટણની એક તાડપત્રીય હાથપોથીમાંના નીચે મુજબના પદ્ય ઉપરથી જણાય છે :-

''पढमणुओगे कासी जिणचक्किदसारचरियपुव्वभवे ।
कालगसूरी बहुयं लोगाणुओगे निमित्तं च ॥४३॥''[1]

જો કે નિમિત્તશાસ્ત્રને 'પાપશ્રુત' તરીકે ગણાવાયું છે, પણ આ ઉપરથી કંઈ આ વિદ્યા અનાદરણીય ગણવાની નથી. આના સમર્થનાર્થે **विसेसनिसीहचुण्णि**માંની નીચેની પંક્તિ હું રજૂ કરીશ :-

'किं वा वेरग्गपवण्णाणं जोतिसेणं *जोणिपाहुडेण* वा निमित्तेण वा एवमादि सुयआसायणा''

અર્થાત્ જેમણે વૈરાગ્યને સ્વીકાર્યો છે એવા મુનિવરોએ જ્યોતિષ, **જોણિપાહુડ** કે નિમિત્તની શી જરૂર છે ? આમ કહેવું તે શ્રુતની આશાતના છે. વળી **નંદી** અને **પક્ખિયસુત્ત**ની ટીકામાં પણ આચાર્યને જ્યોતિષ વગેરેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવી છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે:

''जोइसनिमित्तनाणं गणिणो पव्वावणाइकज्जेसु ।
उवजुज्जइ तिहिकरणाइजाणणट्ठऽन्नहा दोसो ॥''

પ્રણષ્ટલાભલાભ (?)—ચીજ ખોવાઈ જતાં તે ક્યારે મળશે એ જણાવનારી કૃતિ તરીકે આનો ઉલ્લેખ સ્વ. દલાલે કર્યો છે, પણ મેં આ કૃતિ જોઈ નથી પ.જૈ. ભાં. સૂ.માં **પ્રણષ્ટલાભાદિ** નામની જે કૃતિની નોંધ છે તે જ આ હશે.

આયનાણતિલય—આ 'આય' પ્રશ્નપ્રણાલીની કૃતિ છે.[2] **જિનરત્નકોશ**માં સૂચવાયા મુજબ વોસરિભટ્ટે ૭૫૦ ગાથામાં ૨૫ પ્રકરણોમાં સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત આ કૃતિ રચી છે.

સાણરુય (શ્વાનરુત)—કૂતરાના ભિન્ન ભિન્ન [3]અવાજ ઉપરથી ગમન, આગમન, જીવિત, મરણ ઈત્યાદિનું સૂચન થાય છે એમ જે મનાય છે તેને લગતી આ કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

ભૂમિનાણ ને **મેઘમાલા**—પહેલી કૃતિ અપભ્રંશમાં છે. આ બંનેની એકેક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

---

૧. જુઓ ''જૈનયુગ'' (પુ. ૧, અં. ૪)માં છપાયેલ ''આપણાં પ્રાભૃતો'' (પૃ. ૧૩૦).

૨. આનાં બે આદ્ય પદ્યો **કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧)માં અપાયાં છે.

૩. આ આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્ર. (ભા. ૩)માં ડૉ. એમ આર. મજમુદારનો Gujarati Secular paintings of Kākaruta and Citrapras'ns નામનો જે સચિત્ર લેખ છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે. વિ. સં. ૧૫૮૮ની હાથપોથીમાં ગ્રન્થનું નામ **કાગરિતશાત્ર** અપાયું છે. આમાં સં.માં પદ્ય અને વચ્ચે વચ્ચે ગુ.માં લખાણ છે.

જ્યોતિષ

હુએનસંગકી ભારતયાત્રા (પત્ર ૧૩૪) ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે એઓ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે એક નિર્ગ્રન્થને-જૈન મુનિને મળ્યા હતા. એ મુનિ જ્યોતિષના સારા જાણકાર હતા.

લગ્ગસુદ્ધિ—આ એક જ્યોતિષનો ગ્રન્થ છે. એની રચના જ. મ.માં કરાયેલી છે. એના કર્તા તરીકે યાકિની મહત્તરાના ધર્મસૂનુ **હરિભદ્રસૂરિ**નો ઉલ્લેખ કરાય છે.

{**દિનશુદ્ધિ**—આ. રત્નશેખરસૂરિની આ કૃતિ 'જૈનજ્યોતિર્ગ્રન્થસંગ્રહ'માં પ્ર. મૂલચંદ શાહ મુંબઈ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રગટ થઈ છે. **દિનશુદ્ધિદીપિકા** પ્ર. રાજેન્દ્રસૂરિ દાદાવાડી જાવરાથી વિ. સં. ૨૦૩૦માં છપાઈ છે.}

જોઇસચક્કવિચાર—જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૪૭)માં **જ્યોતિષચક્રવિચાર** નામની પાઇય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે.

[1]**જોઇસહીર**—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિનું પ્રથમ પ્રકીર્ણક ગાથા છંદમાં ૨૮૭ પદ્યોમાં છે. આ કૃતિ કોઈ જૈનની છે, કેમકે એના પ્રથમ પદ્યમાં પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરાયો છે. જ્યોતિષના ફલિત વિષયની આ નાની કૃતિનો જેટલો ભાગ ઉપલબ્ધ છે એ પણ મહત્ત્વનો છે, કેમકે એમાં ફલાદેશને લગતી પ્રાયઃ બધી બાબતો છે.

પ. જૈ. ગ્રં.સૂ.માં નીચે મુજબની જ્યોતિષની પાઇય કૃતિની નોંધ છે :

ઉપશ્રુતિદ્વાર, ગણધરહોરા, છાયાદ્વાર, જ્યોર્તિદ્વાર, નાડીદ્વાર, નાડીવિચાર અને શનૈશ્ચરચક્ર (અપભ્રંશ).

સઉણદાર (શકુનદ્વાર) અને **સઉણવિચાર**—પહેલાની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે. એવી રીતે **સઉણવિચાર**ની પણ છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

પ્રાચીન સમયમાં સમુદ્ર નામના ઋષિએ પોતાના શિષ્ય ગર્ગને સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો એવી મતલબનો ઉલ્લેખ **અગ્નિપુરાણ**માં જોવાય છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે :-

"लक्षणं यत् समुद्रेण *गर्गायोक्तं यथा पुरा*"

સમુદ્રે આ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ કર્યાના પ્રઘોષને લક્ષ્યમાં રાખી આ વિદ્યાનું નામ 'સામુદ્રિક શાસ્ત્ર' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. **વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતા**માં 'મહાપુરુષલક્ષણ' નામનો સર્ગ રચેલો છે. એના વૃત્તિકાર **ઉત્પલ ભટ્ટે** એના ઉપરની વૃત્તિમાં "સમુદ્રે કહ્યું છે" એવા નિર્દેશપૂર્વક અવતરણો આપ્યાં છે. **જિનસેન** આચાર્યે **હરિવંશપુરાણ**માં 'નરલક્ષણ'ના કર્તાનો

---

૧. આ કૃતિ 'જ્યોતિષસારસંગ્રહ પ્રાકૃત' એ નામથી પં. ભગવાનદાસ જૈન તરફથી પોતાના હિન્દી અનુવાદ સહિત ઈ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં એમણે આ લક્ષણો ૨૩મા સર્ગના શ્લો. ૫૫-૧૦૭માં વર્ણવ્યાં છે. એમાંના શ્લો. ૮૫-૯૭ કરલક્ષણ અને એની સાર્થકતાને અંગે છે. આ તો સં. કૃતિઓ છે.

[1]**કરલક્ખણ**—આ જ. મ.માં છે. એમાં ૬૧ પદ્યો છે. એ પુરુષ અને સ્ત્રીની હસ્તરેખાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે. આ જૈન કૃતિ છે, કેમક એમાં આદ્ય પદ્યમાં મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર કરાયો છે. ૪૦મા પદ્યમાં વ્રત-રેખા અને ધર્મ-રેખાનું સ્વરૂપ છે. ૬૦મા પદ્યમાં વાચનાચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સૂરિ થનારને ક્યાં 'યવ' હોય તે દર્શાવાયું છે. અંતમાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરી 'વ્રત' આપવાની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આમ આ કૃતિ ધાર્મિક ઉદ્દેશથી રચાઈ છે. એની રચના પૂર્વાચાર્યોને આભારી છે. આદ્ય તેમજ અંતિમ પદ્યમાં પણ આ કૃતિનું નામ 'કરલક્ખણ' અપાયું છે.

કર્તાએ પોતાના નામનો કે રચના-સમયનો કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વિશેષમાં એઓ શ્વેતાંબર છે કે દિગંબર એ પણ જાણી શકાય તેમ નથી. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપરથી આ સંપાદિત થયાનો ઉલ્લેખ છે પણ એ પ્રતિ વિષે કશો પરિચય અપાયો નથી. ફક્ત આ પ્રતિમાં આ નાનકડી કૃતિનું નામ 'સામુદ્રિક શાસ્ત્ર' હોવાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

રિટ્ઠસમુચ્ચય—જ. સો. માં ૨૫૮ પદ્યોમાં રચાયેલી આ એક નાની કૃતિ છે. એના કર્તા દુર્ગદેવ ધર્મે દિગંબર છે. તેમણે આ કૃતિ 'કુંભનગર'માં લક્ષ્મીનિવાસ રાજાનું રાજ્ય હતું તે દરમ્યાન વિ. સં. ૧૦૮૯માં રચી છે. આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ આ કૃતિમાં રિષ્ટ એટલે કે મરણસૂચક અનિષ્ટ ચિહ્નો વિષે ઊહાપોહ કરાયેલો છે. આ [2]કૃતિનો થોડોક ભાગ કટકે કટકે ભા. વિ.માં છપાયો છે. એનો પહેલો હફતો વ. ૧, ભા. ૨ (મે ૧૯૪૦)ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એના ૧૫મા પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ પરીષહો જીત્યા બાદ જે આરાધનાપતાકાને ગ્રહણ કરે છે તેનાં રિષ્ટીનું આમાં વર્ણન છે. આ વર્ણન **મરણકંડિયા**ને આધારે હું આપું છું એમ દુર્ગદેવ પોતે એના પછીના પદ્યમાં કહે છે.

રિટ્ઠદાર—આની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

છીંકવિચાર—પ્રિયંકરનૃપકથા(પૃ. ૬-૭)માં અવતરણરૂપે દિશાવિદિશાદીઠ છીંકનું ફળ મ.માં દર્શાવાયું છે તે ઉપરથી કાં તો આ સંબંધી કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ હોવાની અથવા તો નિમિત્તશાસ્ત્રની કોઈ પાઇય કૃતિનો એ અંશ હોવાની સંભાવના થાય છે. બીજી સંભાવના

---

૧. આ કૃતિ સં. છાયા, હિંદી અનુવાદ અને ક્વચિત્ સ્પષ્ટીકરણ તેમજ પારિભાષિક શબ્દોની અનુક્રમણિકાપૂર્વક પ્રો. પ્રફુલ્લકુમાર મોદી દ્વારા સંપાદિત કરાઈ છે અને ''જ્ઞાનપીઠ મૂર્તિદેવી જૈન ગ્રન્થમાલા''માં (પ્રાકૃત ગ્રન્થાંક ૨) તરીકે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે, પ્રારંભમાં બે પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના છે.

૨. આ સંપૂર્ણ કૃતિ સં. છાયા, અં. અનુવાદ ઈ. સાથે સિં. જૈં. ગ્રં.માં ઈ. સ. ૧૯૪૫માં છપાઈ છે. વિશેષમાં પં. નેમિચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત અને ''શ્રી જવરચંદ ફૂલચંદ ગોધા જૈન ગ્રન્થમાલા'' (ઇન્દોર) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત ''રિષ્ટસમુચ્ચય''ની આવૃત્તિમાં મૂળ, એની સં. છાયા, હિંદી અનુવાદરૂપ અર્થ અને હિંદી વિવેચન તેમજ હિંદીમાં પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિ અપાયેલ છે.

સ્વીકારતાં નિમિત્તશાસ્ત્રની કોઈ પાઈયમાં-મ.માં કૃતિ હોવી જોઈએ એમ ફલિત થાય છે.

પિપીલિયાનાણ—જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૩૫)માં **પિપીલિકાજ્ઞાન** નામની એક પાઈય કૃતિનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી મેં આ નામ સૂચવ્યું છે. એમાં આઠ પદ્યો છે. આ કૃતિ ભવિષ્યમાં થનારા બનાવોની માહિતી આપે છે. એનું એક પદ્ય ૫. જૈ. ભાં. સૂ. (ભા. ૧, પૃ. ૮૩)માં અપાયું છે. [1]**ઉધઈનું જીવન** એ નામના અનુવાદિત પુસ્તકનું આ સ્મરણ કરાવે છે.

{જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો—પ્ર. સારાભાઈ નવાબ અમદાવાદ વિ. સં. ૨૦૦૪. અર્હચ્ચૂડામણિસાર—પ્ર. મહાવીર ગ્રંથમાલા ધૂલિયા વિ. સં. ૧૯૯૩.}

જીવોત્પત્તિનું શાસ્ત્ર અને વૈદક

જોણિપાહુડ અને **જયસુંદરી(યોગ)માલા** (જગત્સુન્દરીયોગમાલા)—વૈદક-તંત્રના ગ્રન્થ તરીકે ઓળખાવાતો **જોણિપાહુડ** એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો કેમ ઉત્પન્ન કરવા તે સૂચવે છે એમ [2]**વિસેસનિસીહચુણ્ણિ**માં કહેલું છે. વળી આ ચુણ્ણિમાં એક સ્થલે એવો ઉલ્લેખ છે કે **જોણિપાહુડ**ના આધારે સિદ્ધસેન આચાર્યે ઘોડા બનાવ્યા હતા. **પ્રભાવકચરિત**માં આ ગ્રન્થના આધારે માછલાં અને સિંહ ઉત્પન્ન કર્યાની વાત છે. **વિસેસા.**(ગા. ૧૭૭૫)ની **હેમચન્દ્રસૂરિકૃત** ટીકામાં એવો નિર્દેશ છે કે **યોનિપ્રાભૃત** (પા. જોણિપાહુડ)ના આધારે અનેક વિજાતીય દ્રવ્યના સંયોગ વડે સર્પ, સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મણિ, સુવર્ણ વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.[3]

[4]**ધવલા**માં **જોણીપાહુડ**નો જે [5]ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એમાં મંત્રતંત્રોની શક્તિનું વર્ણન હોય અને એ પુદ્ગલાનુભાગ જાણવાનું સાધન હોય એમ લાગે છે. આ પ્રસ્તુત કૃતિ હશે. તેમ ન જ હોય તો એ કોઈ દિ.ની સમાનનામક કૃતિ હશે.

સૂયગડ (સુય. ૧, અ. ૮)ની નિજ્જુત્તિ (ગા. ૯૨)ની શીલાંકસૂરિકૃત ટીકામાં કહ્યું છે કે **યોનિપ્રાભૃત**કથી અનેક પ્રકારનું દ્રવ્ય-વીર્ય જાણવું. તાર્કિકશિરોમણિ મલ્લવાદીએ એક પદ્ય રચી એના પર જે **દ્વાદશાર-નયચક્ર** નામનું સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય રચ્યું છે તેના ઉપર સિંહસૂરગણિની ટીકા છે. એમાં **યોનિપ્રાભૃત**ના ઉલ્લેખપૂર્વક સચિત્ત અને અચિત્ત એમ બે પ્રકારની યોનિનો નિર્દેશ છે એમ કહી ટીકાકારે સચિત્ત યોનિમાં દ્રવ્યોના સંયોજનથી દાંત વિનાના મનુષ્યો, સર્પો ઈત્યાદિ ઉત્પન્ન કરાય છે અને અચિત્ત યોનિનાં દ્રવ્ય મેળવવાથી સોનું, રૂપું, મોતી, પરવાળાં

---

૧. આ અનુવાદ શ્રી કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળાએ કર્યો છે અને એ નવજીવન કાર્યાલય (અમદાવાદ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૦માં છપાયો છે. મૂળ કૃતિના લેખક મોરિસ મેટરલિંક છે.

૨. જુઓ પૃ. ૧૩૫.

૩. જુઓ H C L J (p. 249) અને **આગમોનું દિગ્દર્શન** (પૃ. ૧૯૦-૧૯૨).

૪. આ ટીકા શકસંવત્ ૭૩૮માં પૂર્ણ કરાઈ છે. આનો નવમો ભાગ હમણાં (૧૯૪૯માં) પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૫. "**जोणीपाहुडे** भणिदमंततंतसत्तीओ पौग्गलाणुभागो त्ति घेत्तव्वा".

બને છે એમ કહ્યું છે.

નિર્વાણકલિકાની પ્રસ્તાવના(પૃ. ૬)માં કહ્યું છે કે **ધરસેને** ઈ. સ. ૧૩૫માં **યોનિપ્રાભૃતની** રચના કરી.[1] આ ગ્રન્થ તે પ્રસ્તુત પાહુડ હોવા વિષે શંકા રહે છે, કેમકે પાહુડ એ પુવ્વનો વિભાગ છે અને **કપ્પની** વૃત્તિ (પૃ. ૪૦૧ અને ૭૫૩) પ્રમાણે તો ઉપર્યુક્ત **જોણિપાહુડ** પુવ્વનો એક અંશ છે. એટલે કે એની રચના તો ભ. મહાવીરસ્વામીના સમયમાં થયેલી છે.

ભાં. પ્રા. સં.મં.માં જે **જોણિપાહુડની** [2]હાથપોથી છે તે ઉપરમાં નિર્દેશલ **જોણિપાહુડ** હશે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. એનો લિપિકાલ સંવત્ ૧૫૮૨નો છે અને એ **પણ્હપ્રવણ** મુનિએ રચી છે. આ પોથીમાં અન્યત્ર **પણ્હસવણ** (સં. પ્રશ્નશ્રવણ)નો ઉલ્લેખ છે. **કૂષ્માંડી** દ્વારા ઉપદેશાયેલી અર્થાત્ જણાયેલી આ પદ્યાત્મક કૃતિની રચના કર્તાએ પોતાના શિષ્ય **પુષ્પદંત** અને **ભૂતબલિ** માટે કરી છે. આ કૃતિ જ્વર, ભૂત અને શાકિની પ્રતિ સૂર્યસમાન છે, સમસ્ત નિમિત્તશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિની યોનિરૂપ છે, સર્વે વિદ્યાઓ અને ધાતુવાદના વિધાન માટે છે, લોકવ્યવહારરૂપ ચન્દ્રની ચાંદનીને માટે ચકોર જેવી છે, ને આયુર્વેદના પૂર્ણ સારરૂપ છે. આ કૃતિને જે જાણે તે કલિકાલસર્વજ્ઞ અને ચતુર્વર્ગનો અધિષ્ઠાતા બને. વળી મંત્ર-યંત્રો ઈત્યાદિમાં મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું તેજ ત્યાં સુધી છે કે જ્યાં સુધી બુદ્ધિશાળીઓએ આ કૃતિ સાંભળી નથી. આમ આ કૃતિનો પ્રભાવ પણ વર્ણવાયો છે. આ કૃતિમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે પ્રશ્નશ્રવણ મુનિએ **બાલતંત્ર** સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. ૨૦મા પત્ર ૫૨ ''**योनिप्राभृते बालानां चिकित्सा समाप्ता**'' એવો ઉલ્લેખ છે.

પંડિત **હરિષેણે જગત્સુંદરીયોગમાલાધિકાર** રચ્યો છે. એની પણ હાથપોથી ઉપર્યુક્ત મંદિરમાં છે. એ આ સાથે ભેગી થઈ ગયેલી છે, કેમકે આ મળીને એક જ ગ્રન્થ હોય એમ લાગે છે. એની રચના વખતે એના પ્રણેતાને **જોણિપાહુડ** નામનો ગ્રન્થ મળ્યો ન હતો એટલે તેમણે [3]વૈદ્યકના વિવિધ ગ્રન્થોને આધારે **જગત્સુંદરીયોગમાલાધિકાર** રચ્યો. આને **જગત્સુંદરીયોગમાલા** પણ કહે છે. આનો પ્રારંભ ઉપર્યુક્ત હાથપોથીમાં પત્ર ૨૦થી થાય છે, અને એમાં એનો **જયસુંદરીમાલા** તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ કૃતિ જ.મ.માં પદ્યમાં રચાઈ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આરોગ્યથી મળે છે માટે એનો ઉપાય હું કહું છું એમ ગ્રન્થકાર સૂચવે છે. સાથે સાથે એઓ પોતે **હારીત**, **ગર્ગ** અને **સુશ્રુતના** વૈદ્યક ગ્રન્થોથી અપરિચિત હોવાનું કહે છે. તેમ છતાં યોગાધારે એઓ આ કૃતિ રચે છે. આ કૃતિમાં વિવિધ [4]ચિકિત્સા, [5]ગુટિકા, [6]અધિકાર તેમજ સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, સોંઘવારી, મોંઘવારી અને માનસજ્ઞાન વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ છે. [7]પંદર પ્રકારનાં યંત્રનો અહીં અધિકાર છે. વળી એક મંત્ર પણ છે. કલિકાલમાં

---

૧. વિ. સં. ૧૫૫૬માં લખાયેલી **બૃહટ્ટિપ્પણિકા** નામની સૂચીમાં તો ''योनिप्राभृतं वीरात् ६०० धारसेनं'' એવો ઉલ્લેખ છે.

૨. આના પરિચય માટે જુઓ D C J M (Vol. XVII, pt. 1, pp. 383-4) તેમજ ''અનેકાંત'' (વ. ૨, કિ. ૯) ગત લેખ ''योनिप्राभृत और जगत्सुन्दरी-योगमाला'' (પૃ. ૪૮૬-૪૯૦).

૩. આ સંબંધી છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો જૈન આગમાદિ સાહિત્યમાં જોવાય છે.

૪-૭. આનાં નામો માટે જુઓ ''અનેકાંત'' (વ. ૨, કિ ૯, પૃ. ૪૮૯).

વિસ્મયકારક ધાતુવાદ કહું છું એવો ઉલ્લેખ છે. સાથે સાથે ધર્મના વિલાસ (પ્રભાવના)ને માટે યંત્રાધિકાર કહું છું એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. એ બનવાજોગ છે કે આ કૃતિ તે **જોણિપાહુડ**નો અંશ હોય, અને જો તેમ જ હોય તો બે કૃતિ ભેગી થઈ ગયાનું અનુમાન ખોટું ઠરે.[1]

જગસુંદરીપઓગમાલા (જગત્સુન્દરીપ્રયોગમાલા)—આ એક વૈદ્યક ગ્રન્થ છે.[2] એમાં [3]૪૩ અધિકારો છે. એની રચના મુખ્યતયા જ. સો.માં છે. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ સ્થળે સં. ગદ્ય છે અને મધ્ય ભાગમાં ક્વચિત્ એ સમયની હિંદી કથ્ય ભાષામાં લખાણ છે. આ ગ્રન્થ [4]**યશઃકીર્તિ** નામના મુનિએ રચ્યો છે. એમાં **રાવણ**કૃત **બાલતંત્ર** યાને **કુમારતંત્ર**, **સુગ્રીવમત** અને **જ્વાલિનીમત**નો ઉલ્લેખ છે. ૩૩મા અધિકારમાં રસાયન (કીમિયા)ના પ્રયોગ છે તેમજ તોલો, માસ વગેરે માપનાં નામ છે. યશઃકીર્તિએ ગુરુ તરીકે **ધનેશ્વર**નો નિર્દેશ કર્યો છે.

સુવર્ણસિદ્ધિ અને સુવર્ણપુરુષ—સુવર્ણસિદ્ધિને અંગે કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ જોવાજાણવામાં નથી પણ **દસવેયાલિય** (ગા. ૧) ઇત્યાદિ આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં સુવર્ણપુરુષ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે. **આવસ્સયની** નિજ્જુત્તિ(ગા. ૧૦૧૨)ની વૃત્તિ (ભા. ૨, પત્ર ૪૫૨આ)માં નમસ્કારના ફળ અંગેની કથામાં **હરિભદ્રસૂરિ**એ સુવન્નકોડી-(સુવર્ણકોટિક) યાને સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ચમત્કાર-શાસ્ત્ર

સિદ્ધપાહુડ—**કહાવલી**માં સૂચવ્યા મુજબ પાદલેપ, અંજન, ગુટિકા વગેરે સંબંધી માહિતી જે ગ્રન્થમાં અપાયેલી હોય તે **સિદ્ધપાહુડ**. આ ગ્રન્થના નામના અંતમાં 'પાહુડ' શબ્દ છે એ વિચારતાં એ કોઈ પુવ્વનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આજે આ ગ્રન્થ કોઈ સ્થળે જણાતો નથી, પરંતુ **યોગરત્નાવલી** અને **નાગાર્જુન**નો **કક્ષપુટી** ગ્રન્થ આ વિષયનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

---

૧. જુઓ ''અનેકાન્ત'' (વ. ૨, અં. ૧૨)ગત પં. નાથૂરામજી પ્રેમીનો લેખ ''योनिप्राभृत और प्रयोगमाला'' (પૃ. ૬૬૭). પૃ. ૬૬૮માં સંપૂર્ણ ગ્રન્થ હરિષેણે જ સંપાદિત કર્યો હોવો જોઈએ એમ કહ્યું છે.

૨. આની ભાં. પ્રા. સં. મ.માની ૩૫માથી ૪૩મા સુધીના અધિકારવાળી હાથપોથીનો ક્રમાંક ૧૨૪૨/૧૮૮૬-૯૨ છે. આટલો ભાગ અશુદ્ધ સ્વરૂપે છપાયો છે. બાકીના ૧-૩૪ અધિકાર પૂરતા ભાગની બે હાથપોથી મળે છે.

૩. ''અનેકાંત'' (વ. ૨, કિ. ૧૧)માં પં. દીપચન્દ્ર પાંડ્યા જૈનનો ''जगत्सुन्दरी-प्रयोगमाला'' નામનો હિંદી લેખ છપાયો છે. એમાં આ અધિકારોનાં નામ અને એની ગાથાઓની સંખ્યાનો નિર્દેશ છે. આ લેખ (પૃ. ૬૧૨)માં પાંડવપુરાણના કર્તા શુભચન્દ્રના ગુરુ યશઃકીર્તિના નામે પાર્શ્વ-ભવાંતર નામના પ્રાકૃત કાવ્યનો ઉલ્લેખ છે. સાથે સાથે જસકિત્તિને બદલે 'જયકીર્તિ' છે એમ કહ્યું છે.

૪. એઓ 'બાગડ સંઘના વિમલકીર્તિના શિષ્ય અને રામકીર્તિના પ્રશિષ્ય થાય છે. ''અનેકાંત'' (વ. ૨, કિ. ૧૨)માં 'સંપાદકીય' નામથી ''जगत्सुन्दरी-प्रयोगमालाकी पूर्णता'' નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં પાઇયમાં પ્રશસ્તિ છે. વિશેષમાં અહીં ઉપર્યુક્ત રામકીર્તિ તે વિ. સં. ૧૨૦૭માં વિદ્યમાન દિ. મુનિ હોવાની સંભાવના કરાઈ છે. સાથે સાથે આ ગ્રન્થ તે ભાં. પ્રા. સં. મં.ગત જગત્સુંદરીયોગમાલાથી ભિન્ન હોવાનું પણ સૂચન છે.

પાદલિપ્તસૂરિ અને નાગાર્જુન પગે લેપ લગાડી આકાશમાર્ગે વિહરતા હતા તે આ **સિદ્ધપાહુડ**ની સહાયતાથી હશે. **આર્યસુસ્થિતસૂરિ**ના બે ક્ષુલ્લક શિષ્યો અંજન આંજી અદૃશ્ય બની દુષ્કાળમાં **ચન્દ્રગુપ્ત** રાજાની જોડે જમતા તે પણ આ સિદ્ધપાહુડનો પ્રભાવ હશે. સ. ચ. (ભવ ૬, પત્ર ૫૨૧)માં એવી વાત આવે છે કે ચંડરુદ (ચંડરુદ્ર) ચોર પાસે આંખમાં આંજવાની 'પરદિટ્ઠિમોહિણી' (પરદૃષ્ટિમોહિની) નામની ચોરગુલિકા હતી. એ પાણી સાથે મેળવીને આંજતાં એ તેમજ લચ્છી (સં. લક્ષ્મી) અદૃશ્ય બન્યાં હતાં.

યોગચૂર્ણ વગેરેનું સ્વરૂપ પણ **સિદ્ધપાહુડ**માં દર્શાવાયું હશે. આનો ઉપયોગ **આર્યસમિતે** કર્યો હતો એમ તેમણે યોગચૂર્ણ વડે નદીનો પ્રવાહ અટકાવી 'બ્રહ્મ'દ્વીપના પાંચસો તાપસોને પ્રતિબોધ પમાડ્યાની હકીકત ઉપરથી જાણી શકાય છે.

મંત્રવિદ્યા

સ્ત્રી-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'વિદ્યા' અને પુરુષ-દેવતા વડે અધિષ્ઠિત તે 'મંત્ર' એમ વિદ્યા અને [૧]મંત્રની વ્યાખ્યા જૈન ગ્રન્થોમાં મળે છે. [૨]**વિજ્જાપાહુડ**માં મંત્રસ્વરૂપિણી અને અક્ષરાત્મક એવી અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ હશે કે જેના જ્ઞાનના ધારકને વિદ્યાધર કે [૪]વિદ્યાસિદ્ધ કહી શકાય. દસમા અંગ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ **પણ્હાવાગરણ**માં ચમત્કારિક વિદ્યાઓ હતી એમ એના સ્વરૂપના નિરૂપણ પરથી જણાય છે. **આવસ્સય**(અ. ૪)ની નિજ્જુત્તિ(ગા. ૧૨૬૯)માં સર્વ [૫]વિષને દૂર કરનારી વિદ્યા કહું છું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી એના પછીની નીચે મુજબની ગાથા રજૂ કરાઈ છે :-

> ''**सव्वे पाणाइवायं पच्चक्खाई मि अलियवयणं च ।**
> **सव्वमदत्तादाणं अब्बंभ परिग्गहं स्वाहा ॥१२७०॥**''[६]

---

૧. જુઓ પં. ભગવાનદાસ દ્વારા છાયા સાથે સંપાદિત કરાયેલી આવૃત્તિ (ભા. ૧).

૨. **મહાનિસીહ**ના અંતમાં વર્ણનો વિશ્લેષ કરી 'વર્ધમાન' વિદ્યા અપાઈ છે. એ આ. ક્ષુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૩૦)માં છપાઈ છે.

૩. જૈન ભંડારોમાં મંત્ર અને વિદ્યાના જે વિવિધ ગ્રન્થો છે તેની એક યાદી ''આપણાં પ્રાભૃતો'' (જૈન યુગ પુ. ૧, અં. ૪, પૃ. ૧૩૨)માં અપાયેલી છે. 'મહામંત્ર' નામની નાનકડી કૃતિની નોંધ મેં DCJM (Vol. XVII, pt. 4, pp. 212-3)માં લીધી છે.

૪. પેઢાલગ નામનો પરિવ્રાજક વિદ્યાસિદ્ધ હતો એ હકીકત **આવસ્સય**ની હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૬૮૫આ) ઉપરથી જાણી શકાય છે.

૫. ઈ. સ. ૧૩૬૦ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા દિ. કવિ મંગરાજે **ખગેન્દ્રમણિ** નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. એમાં વિષના પ્રકાર, સર્પની જાતો, વિષનો નાશ કરવાની રીતો ઇત્યાદિ વિષયો છે. આ ગ્રન્થ મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ તરફથી કન્નડ ગ્રન્થમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૬. આ પ્રસંગ ક્રોધાદિ ચાર સર્પો અને એને અંગેની ગંધર્વ નાગદત્તની કથામાંનો છે. આ કથા હરિભદ્રસૂરિએ ટીકા (પત્ર ૫૬૫ અ-૫૬૯ અ)માં જ.મ.માં આપી છે.

અકાલદંતકપ્પ—જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૬૪)માં **અકાલદંતકલ્પ** નામની એક પાઈય કૃતિનો નિર્દેશ છે. શું આને મંત્ર સાથે સંબંધ છે ?

વિધિવિધાન (ક્રિયાકાંડ)

[1]**વિહિમગ્ગપવા**—જૈન શ્રમણોને અને શ્રાવકોને જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની છે તેની વિધિઓને લગતી કેટલીક કૃતિઓ પાઈયમાં છે. એ સૌમાં **જિનપ્રભસૂરિ**એ જ. મ.માં રચેલી **વિહિમગ્ગપવા** નોંધપાત્ર છે. એના બીજક ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એમાં સમ્યક્ત્વનું આરોપણ, સામાયિક લેવું અને પારવું, ઉપધાન, દીક્ષા, કાલગ્રહણ એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે-એ દરેકની વિધિ દર્શાવાઈ છે. વિશેષમાં આ કૃતિમાં કેટલીક પ્રાચીન કૃતિઓ ઉદ્ધૃત કરાઈ છે :

(૧) **માનદેવસૂરિ**એ ૫૪ ગાથામાં રચેલ **ઉવહાણવિહિ**.

(૨) **કહારયણકોસગત** અને ૫૦ પદ્યોમાં રચાયેલ **ધયારોવણવિહિ**.

(૩) અજ્ઞાતકર્તૃક ૫૧ ગાથાનું **ઉવહાણપઇટ્ઠાપંચાસય**.

જિનવલ્લભસૂરિકૃત **પોસહવિહિપયરણ**નો ૧૫ ગાથામાં સારાંશ અપાયો છે.

જોગવિહિ ઇત્યાદિ—ભાં. પ્રા. સં. મં.માં ૧૩૯૨/૧૮૯૧-૯૫ ક્રમાંકવાળી તાડપત્રીય પ્રતિમાં વિવિધ વિધિઓને લગતી કૃતિઓ છે.[2] જેમકે જ. મ.માં ૬૪ પદ્યમાં રચાયેલ **જોગવિહિ**, ૪૧ પદ્યની **ઉવહાણવિહિ**, ૯ પદ્યની **સંખિત્ત-જોગવિહિ** ઈત્યાદિ.

સામાયારી—સમ્યક્ત્વ, વ્રત, પ્રતિમા ઈત્યાદિ ૨૧ બાબતો [3]**આયારવિહિ**માં અપાઈ છે. એક અજ્ઞાતકર્તૃક ૪૭ ગાથાની [4]**સુવિહિયસામાયારી** છે. વળી ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય **શ્રીચન્દ્રસૂરિ**એ [5]**સુબોહસામાયારી** રચી છે. એમાં થોડોક ભાગ સં.માં છે. આ તેમજ બીજી સામાચારીઓ સાધુજીવનને મુખ્યતયા સ્પર્શે છે એટલે એમની દિનચર્યાને લગતી બે કૃતિ નોંધીશ :

(૧) **ભાવદેવસૂરિ**એ ૧૫૪ ગાથામાં જ.મ.માં રચેલ [6]**જઇદિણચરિયા**.

---

૧. આ 'વિધિમાર્ગપ્રપા' એ નામે જિનદત્તસૂરિ-પ્રાચીનપુસ્તકોદ્ધાર-ફંડ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૧માં છપાવાયેલ છે.

૨. જુઓ DCJM (Vol. XVII, pt. 4).

૩. આ. સ. તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૯માં આ કૃતિ **સામાચારીપ્રકરણ** એ નામથી છપાવાઈ છે.

૪. જુઓ D C J M (Vol. XVII, pt. 4 pp. 244-5).

૫. દે. લા. જૈ. પુ. સંસ્થા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૪માં આ છપાવાઈ છે. પ્રારંભમાં સં.માં વિષયસૂચી છે.

૬. ઋ. કે. શ્વે. સંસ્થા તરફથી આ કૃતિ મતિસાગરસૂરિકૃત ટીકા સહિત ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાઈ છે. {પ્ર. હર્ષપુષ્પામૃત ગ્રં. વિ. સં. ૨૦૫૩.}

(૨) દેવસૂરિએ ૩૮૯ ગાથામાં રચેલી આ નામની [1]કૃતિ.

{(૩) **યતિલક્ષણ સમુચ્ચય**—ઉપા. યશોવિજયજી પ્ર. જૈનધર્મ પ્ર. સભા વિ. સં. ૧૯૬૫.

(૪) **સામાચારી**—તિલકાચાર્ય પ્ર. ડાહ્યાભાઈ અમદાવાદ વિ. સં. ૧૯૯૦.}

સ્વપ્નવિદ્યા

સૂયગડ (૧, ૧૨, ૯) **પજ્જોસવણાકપ્પ** વગેરેમાં સ્વપ્નો વિષે હકીકત આવે છે એ ઉપરથી આને અંગે કોઈ પ્રૌઢ ગ્રન્થ રચાયો હશે એમ લાગે છે. **ઉત્તર.**(અ. ૮, ગા. ૧૩) ઉપરની **નેમિચન્દ્રસૂરિ**કૃત ટીકા (પત્ર ૧૩૦ અ-આ)માં સ્વપ્નના અર્થ (Interpretation) વિષે પાઈયમાં અવતરણો છે એટલે સ્વપ્ન સંબંધી કોઈ ગ્રન્થ હોવો જોઈએ. આ અવતરણો પૈકી કેટલાંક જગદેવકૃત [2]**સ્વપ્નચિંતામણિ** સાથે મળતાં આવે છે.[3]

સુવિણવિયાર—**જૈ. ગ્રં.** (પૃ. ૩૫૭)માં **સ્વપ્નવિચાર** નામની એક પાઈય કૃતિની નોંધ છે. આ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે.

સુવિણદાર(સ્વપ્નદ્વાર)—આની એક હાથપોથી પાટણમાં છે.

પાકશાસ્ત્ર

પોરાગમ—**વ. હિંદી**માં પોરાગમ વિષે ત્રણ સ્થળે ઉલ્લેખ છે. શું 'પોરાગમ' એ પાકશાસ્ત્રના પર્યાયરૂપ છે કે એ આ શાસ્ત્રના કોઈ ગ્રંથનું નામ છે ?

સંગીત

અ.મા.માં રચાયેલા **અણુઓગદ્દાર**માં સંગીતવિષયક સામગ્રી પદ્યમાં છે. એ ઉપરથી સંગીતનો કોઈક ગ્રન્થ પાઈયમાં હશે એવી કલ્પના કરવા માટે આધાર મળે છે.[4]

કામશાસ્ત્ર

મયણમઉડ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ જે ચાર પુરુષાર્થો ગણાવાય છે તે પૈકી કામને ઉદ્દેશીને મ.માં કોઈ [5]અજૈને રચેલી એક કૃતિ અમુદ્રિત દશામાં બિકાનેરમાં છે. એનું

---

૧. જુઓ D C J M (Vol. XVII, pr. 4 pp. 264-5).

૨. આનું સંપાદન Negelein દ્વારા થયું છે.

૩. જુઓ શાર્પેન્ટિયરનાં ઉત્તર. ઉપરનાં ટિપ્પણો (પ. ૩૧૦ ઈ.).

૪. ''સંગીત અને જૈન સાહિત્ય'' એ નામનો મારો લેખ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૦, અં. ૮, પૃ. ૧૪૭-૧૫૦)માં છપાયો છે. આની પુરવણીરૂપ લેખ આના પછીના અંકમાં છે.

૫. જૈનાચાર્ય નર્બુદે **કોકશાસ્ત્ર** અને જૈન કવિ દામોદરે **રસમોહશૃંગાર** બરાનપુરમાં રચેલ છે. આમ જૈનોએ પણ કામવિષયક કૃતિ રચી છે.

નામ **મયણમઉડ** છે. એના બે પરિચ્છેદો છે અને એની રચના પદ્યમાં થયેલી છે. એના આદ્ય ભાગનાં છ પદ્યો તેમજ અંતની થોડીક પંક્તિઓ ભા. વિ. (ભા. ૨, અં. ૨, પૃ. ૧૯૨)માં છપાયેલી છે. એ ઉપરથી આ **મયણમઉડ**ની રચના સિંધુ' નદીને કાંઠે આવેલા માણિક્યમહાપુર(માણપુર)ના નિવાસી ગોસલ વિપ્રે કરી છે એમ જોઈ શકાય છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર

વત્થુસારપયરણ—ભારતીય સાહિત્ય વિવિધ વિષયોની ખાણ છે. એમાં શિલ્પશાસ્ત્રને લગતા પણ ગ્રન્થો છે. જેમકે [1]**સમરાંગણ, રાજવલ્લભ, મયમત, શિલ્પદીપક, પ્રસાદમંડન, રૂપમંડન, વત્થુસારપયરણ** ઈત્યાદિ. આ પૈકી **વત્થુસારપયરણ** મ.માં રચાયેલી કૃતિ છે. જ્યારે બાકીની સં. કૃતિઓ છે. **વત્થુસારપયરણ**ના કર્તા જૈન છે એમ એના પ્રારંભિક પદ્ય તેમજ પુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે. એમનું નામ ઠક્કર ફેરુ છે અને એમની માતાનું નામ ચંદા (સં. ચન્દ્રા) છે. એઓ 'ધંધકલશ' કુળમાં થયા છે. એઓ કન્નાણપુરમાં રહેતા હતા. એમણે આ શિલ્પશાસ્ત્રવિષયક ગ્રન્થ ૧૩૭૨ની સાલમાં વિજયાદશમીએ પૂર્ણ કર્યો. આ સંવત્ વિક્રમ છે કે શક કે અન્ય કોઈ તે જાણવામાં નથી. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. પહેલા 'ગૃહનિર્માણ' પ્રકરણમાં ૧૫૧ પદ્યો છે, બીજા 'બિંબપરીક્ષા' પ્રકરણમાં ૫૩ છે, અને ત્રીજા 'પ્રસાદ-વિધિ' પ્રકરણમાં ૭૦ છે આમ કુલ્લે ૨૭૪ પદ્યો છે—ગાથા છે. પ્રકરણોનાં નામ ઉપરથી વિષય વ્યક્ત થાય છે તેમ છતાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણરૂપે એ ઉમેરીશ કે ભૂમિપરીક્ષા, દિક્સાધન, ભૂમિસાધન, દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ અને તેમનાં શસ્ત્રો, પ્રાસાદના પચ્ચીસ પ્રકારો ઈત્યાદિ વિષે આ ગ્રન્થમાં ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રન્થમાંથી નવ ગાથા તેમજ આ ગ્રન્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય સ્વ. **હિમાંશુવિજયે** ''શિલ્પના બે જૈન ગ્રન્થો'' એ લેખમાં આપેલો છે.[2] {વસ્તુસારપ્રકરણ પ્ર. જૈન વિવિધ ગ્રં. જયપુર વિ. ૧૯૯૮.}

માર્કંડ ઋષિએ કોઈ ગ્રન્થ પાઈયમાં રચ્યો હશે એમ **પણ્હાવાગરણ**ની **અભયદેવ-સૂરિકૃત** વૃત્તિ(પત્ર ૩૪અ)માંનાં [3]અવતરણાત્મક પદ્યો પાઈયમાં હોવાથી અનુમનાય છે.

---

૧. ધારાનગરીના ભોજ રાજાએ ઈ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં રચેલો આ ગ્રન્થ બે વિભાગમાં ગા. પૌ. ગ્રં.માં ગ્રન્થાંક ૨૫ અને ૩૨ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૨. આ લેખ ''બુદ્ધિપ્રકાશ'' (પુ. ૮, અં. ૧, પૃ. ૨૨-૨૯)માં છપાયેલો છે. એના આધારે મેં અહીં આ બાબતો નોંધી છે.

૩. ''पेच्छइ सो तसथावरपणट्ठसुरनरतिरिक्खजोणीयं ।
एगन्नवं जगमिणं महभूयविवज्जियं गुहिरं ॥
एवंविहे जगंमो पेच्छइ नग्गोहपायवं सहसा ।
मंदरगिरिं व्व तुंगं महासमुद्दं व विच्छिन्नं ॥
खंधंमि तस्स सयणं अच्छइ तहि बालओ मणभिरामो ।
संविद्धो सुद्धहिअओ मिउकोमलकुंचियसुकेसो ॥
हत्थो पसारिओ से महरिसिणो एह तत्थ मणिओ य ।
खंधं इमं विलग्गसु मा परिहिसि उदयवुड्ढीए ॥

શિલાલેખો

આપણા ભારતવર્ષમાં સૌથી [૧]જૂનામાં જૂના શિલાલેખો તરીકે [૨]અશોકનાં [૩]ધર્મ-શાસનોનો—ધર્મલિપિઓનો નિર્દેશ કરાય છે. આ ધર્મશાસનો બ્રાહ્મી અને [૪]ખરોષ્ઠી લિપિમાં પાઇય ભાષામાં કોતરાવાયેલાં છે. જૂનાગઢ પાસે આવેલા 'ગિરનાર' ગિરિની તળેટી, દહેરાદુન જિલ્લામાં પાલશી, પેશાવર પાસે શાહબાઝગઢી, પૂરી જિલ્લામાં ધવલી, ગંજામ આગળ જૌગડા અને મુંબઈ પાસે સોપારા એ સ્થળોમાં આ ધર્મશાસનો—[૫]શિલાલેખો કોતરાયેલાં મળી આવે છે. આ તેમજ બીજા પણ પાઇયમાં લખાયેલા શિલાલેખો ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકાર તરફથી સંપાદિત થઈ [૬]'Select Inscriptions bearing on Indian History and Civilizaton ([૭]vol. 1)માં રજૂ કરાયા છે. આમાંના કેટલાક શિલાલેખની પાઇય ભાષા ઉપર [૮]સં. અને કેટલાક શિલાલેખની સં. ભાષા ઉપર પાઇયની અસર જોવાય છે. એમ જણાય છે કે લગભગ ઈ. સ.ની પહેલી સદી સુધીના તમામ ભારતીય શિલાલેખો 'પાઇય'માં છે. {'અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત' વિજયેન્દ્રસૂરિ પ્ર. યશોવિ. ગ્રં. 'પ્રાકૃત શિલાલેખો કા આલોચનાત્મક અધ્યયન' ચંદ્રદેવરાય-આરા બિહાર.}

तेणं य घेत्तुं हत्थे उ मीलिओ सो रिसी तओ तस्स ।
पेच्छइ उदरंमि जयं ससेलवणकाणणं सव्वं ॥"

૧. ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (પૃ. ૨)માં વીરસંવત્ ૮૪ના એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ છે. આ બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. એને અંગે "बडलीस्तंभखंड लेख (ई० पू० ४४३ अथवा ३७३)" નામનો લેખ શ્રી. બાલચન્દ્ર જૈને લખ્યો છે અને એ "અનેકાંત" (વ. ૧૦, કિ. ૪)માં છપાયો છે. એમાં લેખકે આ વીરસંવત્ ન હોય તો નંદસંવત્ હશે એમ કહ્યું છે.

૨. ડૉ. ત્રિ. લ. શાહને મતે એમના નહિ પણ એમના પૌત્ર સંપ્રતિના છે હુલ્શ (Hultzsch)ની કૃતિ Inscriptions of Aśoka ઑક્સફર્ડથી ઈ. સ. ૧૯૨૪માં છપાયેલ છે.

૩. આ શિલાલેખગત ધર્મશ્રવણને અંગ્રેજીમાં 'edict' કહે છે. તેરમી ધર્મલિપિ અશોકના હૃદયપલટાનો ખ્યાલ આપે છે.

૪. ખરોષ્ઠી લેખોને અંગે ટી. બરો (Burrow)એ The Language of the Kharoṣṭhī Documents નામની કૃતિ રચી છે. અને એ કેમ્બ્રિજથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સ્ટેન કોનોકૃત Kharoṣṭhī Inscriptions ઑક્સફર્ડથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયેલ છે.

૫. આ શિલાલેખોનું વ્યાકરણ એમ. એ મેહેન્ડલે (Mehendale) દ્વારા તૈયાર કરાયું છે. એ "A comparative Grammar of the Aśokan Inscriptions"ના નામે લેખરૂપે BDCRI (3. 325-30)માં છપાયું છે.

૬. આ પુસ્તક કલકત્તા વિદ્યાપીઠ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૭. આના Book I, Book II એમ વિભાગ પડાયા છે.

૮. જુઓ પુસ્તક બીજું, શિલાલેખ ૧૦, ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫ ઇત્યાદિ.

હાથીગુંફાનો શિલાલેખ ''કલિંગ' દેશના નરેશ [1]ખારવેલના રાજ્યનાં તેર વર્ષની હકીકત પૂરી પાડે છે. જોધપુરની પશ્ચિમે આવેલા ઘટિયાલા ગામમાં [3]વિ. સં. ૯૧૮નો [4]શિલાલેખ છે. એની ભાષા જ. મ. છે. એમાં [5]૨૩ પદ્યો છે. એમાં 'ગુજરાત' માટે ગુજ્જરત્તા શબ્દ વપરાયેલો છે. લગભગ ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયેલા વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાવિનો નાસિકનો શિલાલેખ રાજાના ભાટની મનોદશાનો ચિતાર રજૂ કરે છે. સાથે સાથે એની શૈલી પણ આકર્ષક છે. 'આન્ધ્ર' વંશના કેટલાક શિલાલેખો પાઇયમાં મળે છે. આમ જે શિલાલેખો પાઇય ભાષામાં મળે છે એ આ ભાષાની [6]લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. {આ ઉપરાંત પલ્લવરાજ શિવ

---

૧. આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૮૭-૧૦૦) માં ડૉ. બૂલચંદનો Jainism in Kalinga-Deśa નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં 'કલિંગ'થી શું સમજવું એ વિષે પ્રારંભમાં ઊહાપોહ છે. ત્યાર બાદ ખારવેલનાં શિલાલેખ, રાજ્ય અને સમય વિષે વિચાર કરાયો છે. {'પ્રાકૃત ભાષા ઔર સાહિત્યકા આલોચનાત્મ ઇતિહાસ' ડૉ. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રી પ્ર. તારા પબ્લિકેશન પૃ. ૨૫૦થી આ હાથીગુંફાનો લેખ સંસ્કૃત છાયા સાથે અપાયો છે.}

૨. ''અનેકાંત'' (વ. ૧)માં ખારવેલને અંગે હિંદી લેખો છે : બાબૂ છોટેલાલનો महाराज खारवेल (કિ. ૫. પૃ. ૨૮૪-૮), મુનિ કલ્યાણવિજયનો राजा खारवेल और उसका वंश (કિ. ૪, પૃ. ૨૨૬-૯), કામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ. ૫, પૃ. ૨૯૭-૩૦૧), કલ્યાણવિજયનો राजा खारवेल और हिमवंत थेरावली (કિ. ૬-૭, પૃ. ૩૪૨-૩૫૦) અને કામતાપ્રસાદનો આ જ નામનો લેખ (કિ. ૧૧-૧૨, પૃ. ૬૨૧), કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનો चक्रवर्ती खारवेल और हिमवंत-थेरावली (કિ. ૬-૭, પૃ. ૩૫૨), અને એમનો श्रीखारवेलप्रशस्ति और जैन धर्मकी प्राचीनता (કિ. ૪, પૃ. ૨૪૧-૨), પુણ્યવિજયનો महाराजा खारवेल सिरिके शिलालेखकी १४वीं पंक्ति (કિ. ૩, પૃ. ૧૪૨-૪) અને કામતાપ્રસાદનો सिरि खारवेल के शिलालेख की १४वीं पंक्ति (કિ. ૪, પૃ. ૨૩૦-૨૩૧). {The Jain Image Inscription of Ahmedabad પ્ર. બી. જે. ઇન્સ્ટિ. ઑફ લર્નીંગ એન્ડ રિસર્ચ. Jain Inscriptions of Rajasthan આર. વી. સોમાની પ્ર. પ્રાકૃત ભારતી. જૈન શિલાલેખ સંગ્રહ ભા. ૧થી ૫ સંપા. ડૉ. વિદ્યાધર જોહરાપુરકર, પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ ઈ. સ. ૧૯૭૧. Jain stupas and other Antiquities of Mathura પ્ર. ઇન્ડોલોજિકલ બુક હાઉસ દિલ્હી ઈ. ૧૯૬૯.}

૩. આ જ વર્ષનો એક શિલાલેખ આ જ ગામમાંથી—મંડોરના પ્રતિહાર રાજા કક્કના ગામમાંથી સં.માં લખાયેલો મળે છે. એમાં ગુજરાત માટે गुर्जरत्रा શબ્દ છે.

૪. આ સમગ્ર શિલાલેખ વૂલ્નરકૃત પ્રાકૃતપ્રવેશિકા (પૃ. ૨૦૪-૨૦૭)માં છપાયેલો છે. એનો હિંદી અનુવાદ પૃ. ૨૦૮-૨૧૦માં અપાયેલો છે. મારવાડનો આ સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ છે એમ ''જૈન સાહિત્ય સંમેલન''ગત ''મારવાડકે સબસે પ્રાચીન શિલાલેખ''માં સૂચવાયું છે.

૫. આનાં ૧૯મા અને ૨૨મા પદ્ય નીચે મુજબ છે :-

''वरिससएसु अ णवसुं अट्ठारहसमग्गलेसु चेत्तम्मि ।
णक्खत्ते विहुहत्थे बुहवारे धवलबीआए ॥१९॥''

*''तेण सिरिकक्कुएणं जिणस्स देवस्स दुरिअणिद्दलणं ।
काराविअं अचलमिमं भवणं भत्तीए सुहजणयं ॥२२॥''*

૬. નાટકોમાં સ્ત્રી વગેરે પાઇય ભાષા બોલે છે એ પણ આ ભાષાની લોકપ્રિયતાને આભારી ગણાય છે.

સ્કંદવર્મન્ અને પલ્લવ યુવરાજ વિજયયુદ્ધવર્મનની રાણીના દાનપત્ર, સોમદેવના લલિત-વિગ્રહરાજ નાટકના અંશો શિલાલેખમાં ઉત્કીર્ણ થયા છે. જુઓ ડૉ. નેમિચન્દ્રશાસ્ત્રી પ્રાકૃત ઈતિહાસ પૃ. ૨૫૪.}

પાલિ અને પેસાઈની પેઠે શિલાલેખોની પાઈય ભાષા પ્રાચીન ગણી શકાય અને સો. અને માગહી એના કરતાં અર્વાચીન ગણાય. કેટલાક પાઈય શિલાલેખો એના વિષયની મહત્તાને લઈને અને શૈલીની મનોહરતાને લઈને સાહિત્યની કૃતિનું માનવંતું સ્થાન પામી શકે તેમ છે.

સિક્કાઓ

'નાગ' વંશના **ભારશિવો**એ ઈ. સ. ૧૫૦થી ઈ. સ. ૨૪૮ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. એ પરમ શિવભક્તોએ દસ **અશ્વમેધ** યજ્ઞ કર્યા હતા. એમણે પાઈય ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમણે પોતાના સિક્કાઓ ઉપર આ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.[1] ડૉ. **દિનેશચન્દ્ર** દ્વારા સંપાદિત શિલાલેખોના ગ્રન્થમાં સિક્કાઓને પણ સ્થાન અપાયું છે એટલે આ સંબંધમાં આ ગ્રન્થ જોવો ઘટે.[2] {'પ્રાચીન ભારતીય મુદ્રાએઁ'—રાજવંતરાવ અને પ્રદીપકુમાર પ્ર. મોતીલાલ બ.}

આ પ્રમાણે આપણે કયા કયા વિષયને અંગે પાઈયમાં અને ખાસ કરીને જ. મ.માં કઈ કઈ કૃતિઓ ઈત્યાદિ છે તેનું વિહંગાવલોકન કર્યું. એટલે હવે વિવિધ પાઈય ભાષાઓ પૈકી કઈ ભાષામાં કયા કયા વિષયની કેવી અને કેટલી કૃતિઓ છે એ બાબત વિચારીશું અને સાથે સાથે "અપભ્રંશ" સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખીશું.

ભાષાદીઠ સાહિત્ય

અદ્ધમાગહી સાહિત્ય—ગદ્ય કરતાં પદ્યની ભાષા વધારે પ્રાચીન છે એમ આ સાહિત્યગત **આયાર** વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. જૈનોના ૪૫ આગમો અને **પંચસુત્ત** એટલું અ. મા. સાહિત્ય ગણાય છે.[3] આ પૈકી [4]આગમોને અંગે મેં આ. આ. અ. (ભા. ૧)માં, HCLJમાં તેમજ **આગમોનું દિગ્દર્શન** એ કૃતિમાં વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે એટલે અહીં હું એટલું જ કહીશ કે અ. મા. સાહિત્ય એ ધાર્મિક (લોકોત્તર) સાહિત્ય છે અને તે પણ જૈનોની અને તેમાં પણ શ્વેતાંબરોની એ સંપત્તિ છે. લૌકિક યાને ધર્મનિરપેક્ષ (secular)

---

૧. જુઓ શ્રી ડુંગરસી ધરમશી સંપટનો ભા. વિ. (વ. ૨, અં. ૨)માં છપાયેલો લેખ નામે "ભારતવર્ષનું મહાન્ વાકાટક સામ્રાજ્ય" (પૃ. ૧૫૧).

૨. સમુદ્રગુપ્તના સિક્કા પર ચીની રીતિનું સ્મરણ કરાવનાર ઊર્ધ્વાધોલેખન પદ્ધતિએ લખાણ છે.

૩. ડૉ. શુબ્રિંગે થોડા વખત ઉપર **ઋષિભાષિત** (પા. ઇસિભાસિય)નું સંપાદન કર્યું છે.

૪. આગમોને અનુલક્ષીને-જાણે એના વિવરણરૂપ ન હોય તેમ જ.મ.માં રચાયેલ ઓઘનિર્યુક્ત્યુદ્ધાર, કાયોત્સર્ગોદ્ધાર, પ્રતિક્રમણોદ્ધાર, પ્રત્યાખ્યાનોદ્ધાર અને શાલિભદ્રસૂરિકૃત પ્રત્યાખ્યાનવિચાર તેમજ વંદનકચૂર્ણિ, વંદનકસ્તવોદ્ધાર, ષડાવશ્યકોદ્ધાર અને સામાયિકોદ્ધારની નોંધ પ. જૈ. ભાં. સૂ.ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૫-૭)માં છે.

સાહિત્ય આ ભાષામાં હોવું તો જોઈએ પણ એ બહુધા નાશ પામ્યું છે. આમ આજે જે અ. મા. સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં વ્યાકરણ, કોશ, છંદ, અલંકાર કે નાટકને લગતી એકે સળંગ કૃતિ નથી.

[1]**મરહટ્ઠી સાહિત્ય**—શ્વે. અનાગમિક સાહિત્ય જ. મ.માં છે. આગમોની [2]નિજ્જુત્તિઓ અને એનાં [3]ભાસ તથા [4]ચુણ્ણિઓના અમુક ભાગો તેમજ વ. હિંડી અને **પઉમચરિય** એ જ.મ. સાહિત્યના પ્રાચીન નમૂના છે. સ. ચ.નો પદ્યાત્મક ભાગ આ ભાષામાં છે અને ગદ્યાત્મક ભાગ સો.ની અસરવાળો છે. ઈ. સ.ના નવમા સૈકામાં રચાયેલી વૃત્તિથી વિભૂષિત **ઉવએસમાલા** પણ મ. સાહિત્યનો ભાગ છે. ઈ. સ.ના બીજા-ત્રીજા સૈકાથી મ.માં શ્વે. વિદ્વાનોએ કૃતિઓ રચી છે અને આજે પણ એ પ્રવૃત્તિ અંશતઃ ચાલુ છે. ગીતો અને પદ્યો માટે [5]મ.નો અને એ જ હેતુ માટે આગળ જતાં [6]'અવહટ્ટ'નો ઉપયોગ કરાતાં એ બંનેને સાહિત્યની ભાષા તરીકેનું ગૌરવવંતું સ્થાન મળ્યું.

સોરસેણી સાહિત્ય—દિ. પાઇય કૃતિઓ મોટે ભાગે જ. સો.માં છે. **કુમારકૃત** [7]**બારસાણુવેક્ખા** યાને **કત્તિકેયાણુવેક્ખા**, **દેવસેનકૃત** '**દંસણસાર**[8]' અને ૭૬૭ ગાથાનો [10]**ભાવસંગહ**, **નેમિચન્દ્ર** (વિ. સં. ૭૩૫)ની [11]પાંચે કૃતિઓ, કુંદકુંદની બધી કૃતિઓ તેમજ આ [12]પૂર્વે નિર્દેશેલી [13]કૃતિઓ પણ જ. સો.માં છે.

---

૧. **ધમ્મોવએસમાલા**ના વિવરણ (પૃ. ૪)માં જયસિંહસૂરિએ અટવીનું વર્ણન કરતાં આ ભાષાને અંગે કામિની અને અટવીના પક્ષમાં પણ ઘટાવી શકાય એવાં વિશેષણો વાપર્યાં છે. પ્રસ્તુત લખાણ નીચે મુજબ છે :-

> "सललियपयसंचारा पयडियमयणा सुवण्णरयणेल्ला ।
> मरहट्ठय'भासा कामिणी य अडवी य रेहंति ॥"

૨-૪. આની માહિતી માટે જુઓ HCLJ (ch. VI) અને **આગમોનું દિગ્દર્શન** (પૃ. ૨૨૨-૨૨૫).

૫. જુઓ **મૃચ્છકટિક**માંનાં મ. પદ્યો.

૬. ગીતગોવિંદ સૌથી પ્રથમ 'અવહટ્ઠ'માં હશે અથવા આ જાતનું સાહિત્ય 'અવહટ્ઠ'માં હોય તેને સં. રૂપ અપાયું હશે એમ આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૫)માં ઉલ્લેખ છે.

૭. આ ૪૮૯ ગાથાની કૃતિ નાથારંગ ગાંધી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૮. જુઓ પૃ. ૧૬૫.

૯. આમાં શ્વે. વગેરે દસ સંપ્રદાયોનાં મંતવ્યોની આલોચના છે. દ્રાવિડ, **યાપનીય**, **કાષ્ઠા**, **મથુરા** અને ભિલ્લય એ દિ. સંઘો વિષે પણ ઉલ્લેખ છે.

૧૦. મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં વિ. સં. ૧૯૭૮માં છપાયો છે.

૧૧. **ખવણાસાર**, **ગોમ્મટસાર**, **તિલોયસાર** (વિશ્વરચનાને લગતી કૃતિ, જુઓ પૃ. ૧૬૪), **દવ્વસંગહ** અને **લદ્ધિસાર**.

૧૨. જુઓ પૃ. ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૫ ને ૧૭૫. **મૂલાચાર** (અ. ૧૦)ની ગા. ૮૭-૯૦ તે મૂળે **સમ્મઈપયરણ** (કંડ ૨)ની ૪૦-૪૩ ગાથા છે.

૧૩. ઈ. સ. ૧૦૫૦માં **સુભાષિતરત્નસંદોહ** અને વિ. સં. ૧૦૭૩માં પંચસંગ્રહ યાને સં. ગોમ્મટ-

નિત્ય પાઠ કરવામાં દિ. સો. માં રચાયેલ 'ભત્તિ'નો ઉપયોગ કરતા હોય એમ લાગે છે. આ એમનું ભક્તિ-સાહિત્ય છે.

સો. સાહિત્યની સ્થિતિ વ્યાકરણ વગેરે (technical) વિષયોને અંગે અ. મા. જેવી છે. સો.નો ઉપયોગ નાટકોમાં થયો છે.

માગહી સાહિત્ય—માગહી ભાષામાં રચાયેલી કોઈ પણ વિષયની સ્વતંત્ર એકે કૃતિ અત્યાર સુધી તો મળી નથી, પરંતુ આ ભાષાને કેટલાંક નાટકોમાં સ્થાન અપાયેલું છે. ડૉ. **પિશેલે** કંડિકા ૨૩માં નિમ્નલિખિત પાત્રો આ ભાષા બોલે છે એમ સૂચવ્યું છે :-

નાટક	પાત્રો
[1]**મૃચ્છકટિક**	[2]શકાર, સ્થાવરક, સંવાહક, કુંભીલક, વર્ધમાનક, બે ચંડાળ અને રોહસેન.
અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ	ધીવર, રાજપુરુષ અને સર્વદમન.
પ્રબોધચન્દ્રોદય	ચાર્વાકશિષ્ય અને ઉત્કલદૂત.
[3]**મુદ્રારાક્ષસ**	દાસ, જૈન ભિક્ષુ, દૂત, સિદ્ધાર્થક અને સમિદ્ધાર્થક (જ્યારે તેઓ ચંડાળ બને છે ત્યારે).
વેણીસંહાર	રાક્ષસ (રુધિરપ્રિય) અને એની પત્ની (વસાગંધા).
મલ્લિકામારુત	હસ્તિપાલક.
નાગાનંદ	નોકરચાકર.
ચંડકૌશિક	ચંડાળ અને ધૂર્ત,
ધૂર્તસમાગમ	નાપિત.
હાસ્યાર્ણવ	સાધુ હિંસક.
લટકમેલક	દિગંબર ભિક્ષુ.
અમૃતોદય	જૈન ભિક્ષુ.

સાર રચનારા અમિતગતિએ ભગવઈઆરાહણાના પદ્યબદ્ધ સં. અનુવાદરૂપે **ભગવતી-આરાધના** નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. આ ગ્રન્થ સોલાપુરથી ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. સં.માં **યોગસારપ્રાભૃત**ના રચનારનું નામ પણ અમિતગતિ છે, પણ એઓ આ અમિતગતિના દાદાગુરુના ગુરુ હશે એમ જૈ. સિ. ભા. (ભા. ૮, કિ. ૧, પૃ. ૩૪)માં ઉલ્લેખ છે.

૧. આ નાટકમાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને રાજદ્વારી ખટપટોનું નિરૂપણ છે સ્વામી તરફની વફાદારી, મિત્રસ્નેહ ઇત્યાદિ આર્ય સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ અહીં આલેખાયો છે.

૨. શકારના શ્લોકો અને વિનોદોથી એનું માગહી વક્તવ્ય (ગદ્યમાં અને પદ્યમાં) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એવી રીતે રુધિરપ્રિય અને વસાગંધા દ્વારા યુદ્ધનું વર્ણન પણ આકર્ષક છે.

૩. પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૧૯)માં વિશાખદત્તની આ કૃતિ છઠ્ઠા શતકથી ચોથા ચરણમાં રચાયાનો અને **કિરાતાર્જુનીય** એનાથી પહેલાં-છઠ્ઠા શતકથી વહેલાં રચાયાનો સંભવ દર્શાવાયો છે.

પૈસાઈ સાહિત્ય—પૈસાઈ ભાષામાં રચાયેલી એક પણ કૃતિ પૂરેપૂરી મળતી નથી. ધર્મકથાની જેમ આદર અને લોકપ્રિયતા પામેલી કથા તે **વડ્ડકહા** યાને **બિહક્કહા** છે. આ ગ્રન્થ પ્રાચીન ભારતની લૌકિક વાર્તાઓનો એક આકર-ગ્રન્થ હતો. [1]**બાણ**, [2]**સુબંધુ**, [3]**દંડી**, [4]**જિનસેન**, [5]**ધનંજય**, [6]**ધનિક**, [7]**ધનપાલ**, [8]**હેમચન્દ્ર** વગેરે અનેક સં. કવિઓએ આ કૃતિની સાદર અને સાનંદ નોંધ લીધી છે.[9]

વિસેસનિસીહચુણ્ણિમાં લૌકિક કામકથા તરીકે **નરવાહણદત્તકહા**નો ઉલ્લેખ છે તે **બૃહત્કથા**ના નાયક [10]**નરવાહનદત્ત**ને જ ઉદ્દેશીને હોવાથી તો આ ચુણ્ણિ પણ **વડ્ડકહા**ને જ નિર્દેશે છે એમ કહેવાય **ઉદ્દ્યોતનસૂરિ**કૃત **કુવલયમાલા**ના મંગલાચરણમાં **ગુણાઢ્ય**ની અને એમની આ કૃતિ **વડ્ડકહા**(**બૃહત્કથા**)ની નીચે મુજબ પ્રશંસા છે :-

''सकलकलागमनिलया सिक्खावियकइयणा सुमुहयंदा ।
कमलासणो गुणड्ढो सरस्सई जस्स *वड्डकहा* ॥''

અર્થાત્ **વડ્ડકહા** (**બૃહત્કથા**) એ સકળ કળાઓના બોધ માટેનો ભંડાર છે. કવિજનોની અધ્યાપિકા છે, [11]સુંદર વદનવાળાને આહ્લાદક છે, અને એ **ગુણાઢ્ય** નામના બ્રહ્માની સરસ્વતી છે.

દક્ષિણ ભારતના ઈ. સ.ની છઠ્ઠી સદીના એક તામ્રપત્રમાં અને 'કાંબોડિયા'ના નવમી સદીના એક શિલાલેખમાં **બૃહત્કથા**નો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ છે. આ કથારમણીની રાણી આજે આપણાથી રિસાઈ ગઈ છે.

---

૧. જુઓ **હર્ષચરિત** (પીઠિકા, શ્લો. ૧૭). **કાદમ્બરી**ના વસ્તુના પાયારૂપે **વડ્ડકહા** હશે એમ મનાય છે.

૨. જુઓ **વાસવદત્તા**.

૩. જુઓ **કાવ્યાદર્શ** (૧, ૩૮).

૪. જુઓ **આદિપુરાણ** (૧, ૧૧૫). જિનસેને કહ્યું છે : ''पुरातनं पुराणं स्यात् तन्महन्महदाश्रयात्.''

૫. આ **દશરૂપક**ના કર્તા છે. જુઓ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિ (પૃ. ૩૩-૩૪).

૬. આ ધનંજયના ભાઈ છે. એમણે **દશરૂપક**ની ટીકા (પૃ. ૩૪)માં **બૃહત્કથા**નો **મુદ્રારાક્ષસ**ના મૂળ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે.

૭. જુઓ **તિલકમંજરી** (પૃ. ૩).

૮. જુઓ હેમ. **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૮, સુ. ૮)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ.

૯. બાણાદિની કૃતિઓમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણો **વ. હિંડી** (પ્રથમ ખંડ)ના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૬)માં અપાયાં છે. જિનસેનની કૃતિ વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી.

૧૦. કાલિદાસે **મેઘદૂત**(પૂર્વમેઘ, શ્લો. ૩૧)માં ''બૃહત્કથાના નાયક નરવાહનદત્તના પિતા ઉદયનની કથામાં નિપુણ એવા અવન્તિવાસી ગ્રામવૃદ્ધોનો ઉલ્લેખ'' કર્યો છે એમ ઉપર્યુક્ત ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૬)માં કહેવાયું છે, પણ ઉદયનને આ નામનો પુત્ર હોવાની સબળ સાબિતી છે એમ કોઈ કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે.

૧૧. આથી 'સુંદર વચન બોલનાર' એવો અર્થ કરાય. '**सुमुखकन्दा**' એવું સમીકરણ કરતાં અન્ય અર્થ થઈ શકે છે.

[1]રૂપાન્તરો—વડ્ડકહાનાં ત્રણ સંસ્કૃત રૂપાન્તરો મળે છે : (૧) પાંચમા કે છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયેલા બુધસ્વામીએ નેપાલમાં રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ, (૨) અગિયારમા સૈકાના સોમદેવ ભટ્ટે કાશ્મીરમાં રચેલો કથાસરિત્સાગર અને (૩) અગિયારમા સૈકાના ક્ષેમેન્દ્રે કાશ્મીરમાં રચેલી [2]બૃહત્કથામંજરી. [3]બુધસ્વામીના રૂપાન્તરથી બીજાં બે રૂપાન્તરો કેટલીક મહત્ત્વની બાબતમાં જુદાં પડે છે. બંને કાશ્મીરી રૂપાન્તરોમાં અઢાર અઢાર લંબ(ભ)કો છે. બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહનો જેટલો ભાગ મળે છે તેમાં ૨૮ સર્ગો છે અને ઘણા સર્ગને અંતે 'લાભ' શબ્દ છે.

વિષય—રૂપાન્તરો વિચારતાં એમ લાગે છે કે કૌશાંબીના અધિપતિ વત્સરાજ ઉદયનના પુત્ર નરવાહનદત્તનાં વિવિધ પરિભ્રમણો અને પરાક્રમો તેમજ અનેક માનવ અને વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથેનાં એમનાં પાણિગ્રહણો વડ્ડકહામાં નિરૂપાયાં હશે. વ.હિંડી જોતાં એમ ભાસે છે કે વડ્ડકહામાં કથાપીઠ તેમજ ઉપસંહાર હોવાં જોઈએ. (૧) કથાપીઠમાં ઉદયન અને એની રાણીઓની કથાઓ, (૨) કથામુખમાં કથા કહેનાર તરીકે નરવાહનદત્તનો પરિચય, (૩) નરવાહનદત્તે વર્ણવેલી 'લંભો'ની શ્રેણિ અને (૪) ઉપસંહાર એ પ્રમાણે વડ્ડકહામાં વસ્તુની આયોજના હશે એમ લાકોતેનું માનવું છે.

રચના-સમય—વડ્ડકહાનાં બે સંસ્કૃત રૂપાન્તરો પ્રમાણે [4]ગુણાઢ્ય કવિ એ 'પ્રતિષ્ઠાન'ના રાજા સાતવાહનના સમકાલીન થાય છે. આ સાતવાહન તે જ શકપ્રવર્તક [5]શાલિવાહન હોય એમ જણાય છે. આ હિસાબે આ અદ્ભુત કથાની રચના ઈ.સ.ની શરૂઆતમાં થઈ છે એમ કહી શકાય. વ. હિંડી જેવા બૃહત્કથાના પ્રાચીનતમ રૂપાન્તરનો વિચાર કરતાં ડૉ. આલ્સડૉર્ફ નીચે મુજબ કહે છે :

"ડૉ. બુલ્હરની જેમ ગુણાઢ્યને ઈસવી સનની પહેલી કે બીજી શતાબ્દીમાં અથવા લાકોતેની જેમ ત્રીજી શતાબ્દીમાં મૂકવાને બદલે-વધારે પ્રાચીન સમયમાં નહીં—તો ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી અથવા બીજી શતાબ્દીમાં આપણે જવું જોઈએ."[6]

એમ. કૃષ્ણમાચારિયરે History of Classical Sanskrit Literature (pp. 412-423)માં વડ્ડકહા અને એનાં રૂપાંતરો વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

---

૧. જુઓ પૃ. ૯૫.

૨. દક્ષિણ ભારતમાં વામનભટ્ટે બૃહત્કથામંજરી રચી છે. એનો થોડોક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩. P L C I C(પૃ. ૨૫)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે લગભગ ઈ. સ.ના આઠમા સૈકામાં થઈ ગયેલા બુધસ્વામીએ રચેલો બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ એ સૌથી પહેલું સં. રૂપાન્તર (version) છે.

૪. એઓ જૈન હતા કે કેમ એ સંબંધી કોઈ નિર્ણયાત્મક ઉલ્લેખ જોવાતો નથી. એઓ ચારણ હતા એવું ચારણી અનુમાન છે. જુઓ ચા. ચા.સા. (પૃ. ૨૧).

૫. આને અંગે લીલાવઈકહાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૪૯-૫૮)માં ઊહાપોહ છે.

૬. જુઓ વ. હિંડીનો ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૧૦)

વરરુચિએ અને ચંડે પોતપોતાના પાઈયને લગતા વ્યાકરણમાં પેસાઈ ભાષાનાં લક્ષણો સમજાવવા માટે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, પણ એ તો છૂટાછવાયા શબ્દો પૂરતા છે.

હેમચન્દ્રસૂરિએ સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૪, સૂ. ૩૨૯)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ચૂલિયા પેસાઈમાં ગૂંથાયેલાં બે પદ્યો આપ્યાં છે. **સરસ્વતી-કંઠાભરણ** (પ્રકાશ ૨, પદ્ય ૧૭)ના વિવેચનમાં ઉદાહરણરૂપે પહેલું પદ્ય છે અને **આજડ** આ પદ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે આ **બૃહત્કથા**નો આદિ નમસ્કાર છે અને આ પૈશાચી[1] ભાષા છે.

કુમારવાલચરિય (સ. ૮)માં શ્લો. ૯-૧૧ પેસાઈમાં છે. **ઉદ્દ્યોતનસૂરિ**કૃત **કુવલયમાલા**માંનું કેટલુંક લખાણ પેસાઈમાં છે. પેસાઈ સાહિત્યના જૂનામાં જૂના નમૂના તે **અશોક**ના શાહબાઝગઢી અને મનસેહરામાં કોતરાયેલા શિલાલેખો ગણાય છે.

ચૂલિયાપેસાઈ-સાહિત્ય—આ ભાષામાં આજે એકે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી, બાકી સિ. હે (અ. ૮, પા. ૪, સૂ. ૩૨૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં બે પદ્યો, **કુમારવાલચરિય** (સ.૮)માં શ્લો. ૧૨ ને ૧૩, **હમ્મીરમદ-મર્દન**માં ગોરી-ઈસપ અને મીલત્-શ્રીકાર એ બે પાત્રોનું કથન તેમજ **મોહપરાજય** (અંક ૪)માં શૂના અને મારી એ બે બેનોનું વક્તવ્ય તેમજ કેટલાંક છ અને આઠ ભાષામાં રચાયેલાં સ્તોત્રગત પદ્યો એ આ ભાષામાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યના નિદર્શનરૂપ છે. જેમ માગહી અને પેસાઈ સાહિત્યમાં એકે સ્વતંત્ર કૃતિ મળતી નથી તેમ ચૂલિયા પેસાઈ માટે સમજવું.

અંશતઃ પાઇય કૃતિઓ—પાઈય ભાષામાં જેમ અખંડિત સ્વતંત્ર કૃતિઓ મળે છે તેમ આ ભાષામાં લખાયેલા અંશો અન્યાન્ય કૃતિઓમાં પણ જોવાય છે. દા. ત. ના. શા. (અ. ૧૭)માં મ. માં લખાણ છે.[2] અહીં વિવિધ છંદનાં ઉદાહરણો પાઈયમાં છે.[3] જૈન આગમોની અનેક ચુણ્ણિઓનો કેટલોક ભાગ પાઈય અને સં. એમ ઉભય ભાષાના [4]સંમિશ્રણરૂપ ભાષામાં તેમજ કોઈ કોઈ ભાગ કેવળ પાઈયમાં પણ રચાયેલો છે. ગા. પૌ. ગ્રં.માં પ્રસિદ્ધ થયેલી **લેખપદ્ધતિ**નાં અંતમાં કેટલાંક પાઈય પદ્યો છે. એની સં. છાયા એ પુસ્તકના અંતમાં અપાયેલા ટિપ્પણમાં છે.

અવહટ્ઠ સાહિત્ય

અવહટ્ઠ—આ ભાષાને **કવિદપ્પણ**(શ્લો. ૫)માં અને **કુવલયમાલા**માં 'અવબ્ભંસ' કહી

---

૧. જુઓ ભા. વિ. (વ. ૩, અં. ૧)ગત ''ગુણાઢ્ય કવિની બૃહત્કથાનો આદિ શ્લોક.''

૨. આનું અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત સંપાદન એમ. એમ. ઘોષે "The date of Bhāratīyanatyas'āstra"એ લેખમાં કર્યું છે. આ લેખ J D L (Calcutta, 1934)માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૩. ઉપર્યુક્ત લખાણ નેપાલની એક પ્રતિના આધારે નિત્તિ ડોલ્સીએ ફરીથી સંપાદિત કર્યું છે અને એનો ફ્રેન્ચ અનુવાદ પણ પોતાની કૃતિ *Les Grammariens Prākrits*માં આપ્યો છે.

૪. કુમુદચન્દ્રના શિષ્ય માઘનંદિકૃત શ્રાવકાચાર સં. અને કાનડી ભાષાના મિશ્રણરૂપ ભાષામાં રચાયેલો છે. જુઓ જિનરત્નકોશ (ભા. ૧, પૃ. ૩૯૫).

છે.[1] કેટલાક સંસ્કૃતજ્ઞો એને 'અપભ્રંશ' કહે છે. આ ભાષાનો પાઇય ભાષાના એક પ્રકારરૂપે તેમજ એક સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે પણ ઉલ્લેખ જોવાય છે. જેમ મ., માગધી વગેરે ભાષાઓનાં નામ જે જે દેશમાં એની નિષ્પત્તિ થઈ તેને આભારી છે તેમ 'અપભ્રંશ' એ નામ એને આભારી નથી. આ નામ તો સં.ના ઉગ્ર પક્ષપાતી વિદ્વાનોએ સં. સિવાયની ભાષા માટે—પાઇય માટે સુદ્ધાં યોજ્યું છે.[3] પાઇયના પક્ષપાતી વિદ્વાનોએ પાઇય માટે એ નામ માન્ય ન રાખ્યું પણ પાઇયમાંથી ઉદ્ભવેલી 'અવહટ્ટ' ભાષા માટે તેમણે એ નિયત કર્યું હોય તો નવાઈ નહિ. આમ અવગણના એ આ ભાષાના નામનું મૂળ હોય એમ લાગે છે કે જે હકીકત આપણા દેશની આધુનિક ભાષાઓ માટે યોજાયેલ અને હવે બહુધા[4] ત્યજી દેવાયેલ "Vernacular languages"નું સ્મરણ કરાવે છે. ગમે તે હો. 'અવહટ્ટ' એવું નામ આ ભાષા બોલનાર યોજે અને એનો પ્રચાર કરે એ ઘટના તો અસ્વાભાવિક જણાય છે એટલે એવું નામ તો જેઓ આ ભાષાને 'ભ્રષ્ટ' ગણતા હશે તેમણે પાડ્યું હોવું જોઈએ. આ ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં **અબ્દુલ રહમાન** જેવાની કૃતિ બાદ કરતાં ભાગ્યે જ કોઈ આ ભાષામાં ગૂંથાયેલી પોતાની કૃતિની ભાષાને અવહટ્ટ (અપભ્રંશ) એવા નામથી ઓળખાવે છે.[5] [6]**દોહાપાહુડ** જેને કેટલાક **પાહુડદોહા** કહે છે તેની હિંદી ભૂમિકા(પૃ. ૪૫)માં સૂચવાયું છે કે વૈયાકરણોએ 'અપભ્રંશ' એવું નામ પાડ્યું છે, નહિ કે આ ભાષામાં કૃતિ રચનારાઓએ. **અબ્દુલ રહમાન** જેવાનું ઉદાહરણ અપવાદરૂપ છે એમ સમજીએ તો આ સૂચન યથાર્થ ગણાય.

'વલભી'ના **ગુહસેન**ની ભાષાવિષયક નિપુણતાને લગતા [7]ઉલ્લેખમાં સં., પાઇય અને [8]અપભ્રંશ એમ ત્રણ ભાષાઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આ ગુહસેનનો સમય ગુપ્તસંવત્ ૨૩૫-

---

૧. જુઓ પૃ. ૧૮.

૨. મ. અને "અપભ્રંશ"નો શબ્દ-કોશ એક છે, છતાં એ બંને એક જ ભાષાની ભિન્ન ભૂમિકાઓ છે.

૩. જુઓ પૃ. ૧૮-૧૯.

૪. 'બહુધા' કહેવાનું કારણ એ છે કે modern Indian language એવો પ્રયોગ અંગ્રેજીમાં અને 'પ્રાન્તીય ભાષા' એવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં ચાલુ થયો છે. 'Vernacular' વિકૃત ખ્યાલ આપે છે એ સ્વીકારાયા છતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નામમાંથી 'વર્નાક્યુલર' કાઢી નાંખી એનું નામ 'ગુજરાત વિદ્યાસભા' પાડવામાં કેટલાંક વર્ષ નીકળી ગયાં.

૫. વિદ્યાપતિ ઠક્કુરની **કીર્તિલતા**માંનું નીચે મુજબનું પદ્ય હું નોંધું છું :-

"सक्कअवाणी बहुअ न भावइ, पाउअरस को मम्म न पावइ ।
देसिलवअना सब जन मिट्ठा, तैं तैसन जम्पओ अवहट्ठा ॥"

૬. આ ગૂઢવાદ યાને રહસ્યવાદ (mysticism)ની નાનકડી કૃતિ છે. એમાં ૨૨૨ પદ્યો છે. આના કર્તા **રામસિંહે** લગભગ પાંચમા ભાગનાં પદ્યો જોઈન્દુકૃત **પરમપ્પપયાસ**ને આધારે યોજ્યાં છે. હેમચન્દ્રસૂરિ વગેરેએ આ કૃતિમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટી (કરંજા) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં છપાવાઈ છે. આમાં હિંદી અનુવાદ અને ભૂમિકા તેમજ શબ્દકોશ, ટિપ્પણી અને દોહાની વર્ણાનુક્રમણિકા છે.

૭. જુઓ "Indian Antiquary" (Vol. X, p. 284).

૮. કાવ્યાદર્શ (પરિ. ૧, શ્લો. ૩૬)માં 'અપભ્રંશ'નો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ છે.

૨૫૦ (ઈ. સ. ૫૫૪-૫૬૯) છે. આ વિચારતાં આ[1] સમયમાં તો 'અવહટ્ટ' સાહિત્ય રચાયું જ છે, પરંતુ અસંદિગ્ધપણે ઈ. સ.ના આઠમા સૈકાની પૂર્વેની ગણી શકાય તેવી કોઈ સળંગ કૃતિ સર્વથા 'અવહટ્ટ'માં રચાયેલી મળતી નથી. વિશેષમાં જે કોઈ કૃતિઓ હાલમાં મળી આવી છે તેમાંની લગભગ બધી જૈન કૃતિઓ છે. ઈ. સ. ૭૭૯માં રચાયેલી **કુવલયમાલા**માં કેટલુંક લખાણ 'અવહટ્ટ'માં છે. [2]**વિક્રમોર્વશીય**(અં. ૪)માંનાં [3]કેટલાંક પદ્યો અને **સરસ્વતી-કંઠાભરણ**માંનાં કેટલાંક અવતરણો 'અવહટ્ટ'માં છે. વળી સિ. હે.ની સ્વોપજ્ઞ [4]વૃત્તિમાં, **કુમારવાલચરિય**માં અને **છંદોડનુશાસન**માં પણ 'અવહટ્ટ'માં પદ્યો છે. {પ્રાકૃત ભાષા ડૉ. પ્રબોધ પંડિત પ્ર. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ વારાણસી. 'ઉત્તર અપભ્રંશનો સાહિત્ય વિકાસ' લે. અને પ્રકાશક ડૉ. વિદ્યાત્રી વોરા. 'અપભ્રંશ ઔર હિન્દી' ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર જૈન પ્ર. પ્રાકૃત ભારતી ઈ. સ. ૧૯૮૩. 'પ્રાકૃત અપભ્રંશ તથા અન્ય ભારતીય ભાષાએં' ડૉ. પ્રેમસુમન જૈ પ્ર. ભારત જૈન મહામંડલ ઈ. સં. ૧૯૭૫.

હિસ્ટોરિકલ ગ્રામર ઑફ અપભ્રંશ—જી. વી. તગારે. 'અપભ્રંશ એન્ડ ઓલ્ડ ગુજરાતી સ્ટડીઝ' હરિવલ્લભ ભાયાણી.}

---

૧. બાણભટ્ટથી જૂના—છઠ્ઠા શતકના અંતમાંના ભામહે કાવ્યાલંકાર (૧, ૨૮)માં 'અપભ્રંશ'માં પુષ્કળ કથાસાહિત્ય હોવાનું કહ્યું છે. જુઓ પ. અ. આ. (પૃ. ૨૮૨).

૨. વૈદિક કાળની એક પ્રણયકથાને આમાં ગૂંથી લેવામાં આવી છે. આ નાટક આધ્યાત્મિક રૂપક પણ ગણાય તેમ છે. જુઓ જીવન અને સંસ્કૃતિ (પૃ. ૧૧).

૩. એકંદર ૩૧ પદ્યો છે. એ કાલિદાસનાં નથી એમ માનનારા વિદ્વાનો નીચે મુજબની દલીલો રજૂ કરે છે :-

(૧) એસ. પી. પંડિતે જે આઠ હાથપોથી ઉપરથી આ નાટક સંપાદિત કર્યું તેમાં ફક્ત બેમાં જ આ પદ્યો છે. (૨) વૃકના ટીકાકાર કાટ્યવેમે આ પદ્યો ઉપર ટીકા રચી નથી. (૩) ઘણાંખરાં પદ્યો પુનરુક્તિરૂપ છે. (૪) આ પદ્યો પાઇયમાં છે એટલે રાજા જેવું પાત્ર એ બોલે નહિ. (૫) આમાંનાં અપભ્રંશ પદ્યોને કાલિદાસનાં માનતાં અપભ્રંશ સાહિત્યનો સમય ઘણો પ્રાચીન માનવો પડે.

આની વિરુદ્ધની દલીલો નીચે પ્રમાણે અપાય છે :

(૧) આ પદ્યો રાજા બોલતો નથી, પણ પડદા પાછળથી કેટલાક નટો બોલે છે, અથવા તો પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં રહેલાં પાત્રો બોલે છે. ગમે તે હો, આ પશ્ચાદ્ભૂમિકાના સંગીતની ગરજ સારે છે અને ઉન્મત્ત રાજાની વિવિધ હીલચાલોને માટે યોગ્ય વાતવરણ ખડું કરે છે. (૨) આ પદ્યો 'ધ્રુવા' રૂપ છે. (૩) ચોથા અંકના સંગીતવિધાનની રમણીયતામાં વૃદ્ધિ કરવા કાલિદાસે આ પદ્યો યોજ્યાં છે.

૪. 'અપભ્રંશ' મુક્તકોમાં જે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે તેનું દિગ્દર્શન Jaina Antiquary (Vol. XI, No II, Vol XII No 1, and Vol XII No 2)માં છપાયેલ "The Purānic & Historical References in the Apabhrams'a stanzas of Hemacandra" નામના પ્રો. સિબેન્દ્રનાથ ઘોસાલના લેખમાં છે. Jaina Antiquary (Vol. I, No XI, pp. 20-26)માં પ્રો. સિબેન્દ્રનાથ ઘોસાલનો "Women in Separation (Prosita-bhartṛkā) in the Apabhrams'a strophes of Hemacandra" નામનો લેખ છપાયેલ છે.

અબ્ધિમંથન—વાગ્ભટના **અલંકારતિલક**માં આ કૃતિનું નામ ડૉ. **પિશેલ**ના જોવામાં આવ્યું હતું. કોઈ સળંગ અને સ્વતંત્ર 'અવહટ્ટ' કૃતિના દર્શનનો લાભ એમને મળ્યો ન હતો, જોકે એમની એ જાતની ઉત્કટ ઉત્કંઠા હતી. એના પરિણામે તો 'અપભ્રંશ'ના અભ્યાસને ઉપયોગી અને વેગીલો બનાવાય તેવી સામગ્રી એમણે એકત્રિત કરી પોતાના પાઇય ભાષાના વ્યાકરણની[1] પૂર્તિરૂપે 'અપભ્રંશ'નાં અવતરણોને ("Materialien zur kenntnis des Apabhraṁśa")ના નામથી બર્લિનથી ઈ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

દોહાકોસ—ઈ. સ. ૭૦૦ની આસપાસ થયેલ **કાણ્હ** અને **સરહ** દ્વારા રચાયેલી આ [2]કૃતિ **હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી**એ પ્રથમ શોધી હતી.

હરિવંસપુરાણ અને **પઉમચરિય**—લગભગ ૧૮,૦૦૦ શ્લોકના પ્રમાણવાળું અને ૧૧૨ સંધિમાં વિભક્ત **હરિવંસપુરાણ** અને ૧૨,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક અને ૯૦ સંધિવાળું **પઉમચરિય** [3]**સ્વયંભૂ**એ રચેલાં છે. એ બંને અપૂર્ણ રહેતાં એ એમના પુત્ર **ત્રિભુવન સ્વયંભૂ**એ પૂરાં કર્યાં. 'હરિ' વંશ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા આ **હરિવંસપુરાણ**માં **ભામહ**, **દંડી બાણ**, **હરિષેણ** અને **ચઉમુહ** વિષે ઉલ્લેખ છે, જ્યારે આ **પઉમચરિય**માં **રવિષેણ**, **ભામહ** અને **દંડી** વિષે નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી આ બંને ગ્રન્થો ઈ. સ.ની ૭મીથી ૧૦મી સદીના ગાળામાં રચાયેલા છે એમ આપણે સહજ માની શકીએ. આમ આ બાબત તેમજ આ બંને દિગંબરીય ગ્રન્થોના પ્રારંભિક અને અંતિમ પદ્યો જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૧, પૃ. ૩૫-૩૬)માં અપાયેલાં છે.

{'જૈન કવિ સ્વયંભૂકૃત પઉમ ચરિઉ' ડૉ. ઓમપ્રકાશ દીક્ષિત તથા તુલસી અપ્રકાશિત.

રિટ્ઠણેમિ ચરિઉ—સ્વયંભૂ—સંપા. ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર જૈન, પ્ર. ભા. જ્ઞા. ભા. ૧-૨ પ્ર. પ્રા. ગ્રં. ૫ ઈ. સ. ૧૯૯૩. સ્વયંભૂ છંદ અપ્રગટ છે. 'શ્રમણ' વર્ષ ૫૧ અંક ૧૦-૧૨.}

[4]**પરમપ્પપયાસ** અને **જોગસાર**—દિ. **જોઇન્દુ** (યોગેન્દુ)એ આ બે 'અવહટ્ટ' કૃતિઓ

---

૧. Ein Nachtrag zur Grammatik der Prākrit Sprachen.

૨. આ ઈ. સ. ૧૯૨૮માં એમ. શહિદુલ્લાએ સંપાદિત કરી હતી. એની નવી આવૃત્તિ ડૉ. પી. સી. બગચી (Bagchi)ને હાથે ઈ. સ. ૧૯૩૭માં તૈયાર થઈ બહાર પડી છે.

૩. જુઓ પૃ. ૧૬૫નું સાતમું ટિપ્પણ. {પઉમચરિઉ સંપા. હરિવલ્લભ ભાયાણી પ્ર. સિંઘી ગ્રં. સં. ૨૦૦૯ ડૉ. દેવેન્દ્ર કુમાર જૈનના હિંદી અનુવાદ સાથે પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. સ. ૧૯૭૫, સં. જેકોબી પ્ર. પ્રા. ગ્રં. સં. ૨૦૨૫, પ્ર. જૈ. ૫. સ.}

૪. આની રચના ભટ્ટ પ્રભાકરને માટે કરાઈ છે. ''રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા''માં આ કૃતિ બ્રહ્મદેવની સં. ટીકા સહિત ઈ. સ. ૧૯૧૫માં છપાઈ છે. આ ઋષભદાસ જૈનના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે S B Jમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. રા. જૈ. શા.માં ઈ. સ. ૧૯૩૮માં બહાર પડેલી આવૃત્તિમાં સં. છાયા, બ્રહ્મદેવની સં. ટીકા, દૌલતરામની હિંદી ભાષા-ટીકા, પાઠાન્તરો અને ડૉ. ઉપાધ્યેની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમજ એનો હિંદી સાર છે. વળી આમાં સં. છાયા અને પં. જગદીશચન્દ્ર શાસ્ત્રીના હિંદી અનુવાદ સહિત **જોગસાર** છપાયો છે. ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવનામાં સારાંશ, જૈન સાહિત્યમાં **જોઇન્દુ**નું સ્થાન, પ. પ.ગત દાર્શનિક મંતવ્ય અને ગૂઢવાદ (mysticism), પ. પ. અને સ. હે.ની અપભ્રંશ ભાષાની તુલના, પ.

રચી છે. ડૉ. **ઉપાધ્યે**એ એમનો સમય ઈ. સ.નો છઠ્ઠો સૈકો સૂચવ્યો છે પણ એ કેટલાક વિદ્વાનોને માન્ય નથી, જોકે તેઓ એમને આ. **હેમચન્દ્ર** કરતાં તો પ્રાચીન ગણે છે.

પરમપ્પપયાસ બે મહાધિકારોમાં વિભક્ત છે. પહેલામાં ૧૨૬ (૧૨૩+૩) અને બીજામાં ૨૧૯ (૨૧૪+૫) પદ્યો છે. એમાં [1]એકેક પદ્ય [2]સ્રગ્ધરામાં, [3]માલિનીમાં અને ચતુષ્પદિકામાં, પાંચ પદ્યો ગાથામાં અને બાકીનાં ૩૩૭ દોહામાં છે. પહેલાં સાત પદ્યોમાં પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણમાં ગ્રન્થની ઉત્થાનિકા છે. શ્લો. ૯-૧૪માં આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારોનું સ્વરૂપ છે. શ્લો. ૧૫-૨૪માં વિકલ-પરમાત્માનું અને ત્યાર બાદ ૨૪ પદ્યોમાં સકલ પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. પછીનાં ૬ પદ્યોમાં જીવન પરિમાણ વિષે નિરૂપણ છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, કર્મ, નિશ્ચય-સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાત્વ ઈત્યાદિ બાબતો છે. બીજા મહાધિકારમાં શરૂઆતમાં દસ પદ્યોમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ, એકમાં મોક્ષનું ફળ અને ૨૯માં નિશ્ચય અને વ્યવહારથી મોક્ષ-માર્ગ વિચારાયાં છે. પછીનાં આઠ પદ્યોમાં અભેદ-રત્નત્રય, ૧૪માં સમભાવ, ૧૪માં પુણ્ય અને પાપની સમાનતા અને ૪૧માં શુદ્ધ ઉપયોગ વિષે પ્રરૂપણા છે. અંતમાં પરમ સમાધિનું કથન છે. **કુંદકુંદ**ના [4]**મોક્ખપાહુડ** અને **પૂજ્યપાદ**ના [5]**સમાધિશતક**નો **જોઇન્દુ**એ પુષ્કળ લાભ ઉઠાવ્યો છે.

જોગસારમાં ૧૦૪ દોહા, બે સોરઠા (શ્લો. ૩૮ ને ૪૪) અને એક ચોપાઈ (શ્લો. ૩૯) છે. પ. પ.નો વિષય તે જ આનો વિષય છે. આમાં આત્મજાગૃતિ પર ભાર મૂકાયો છે.

ણયચક્કો—કુંદકુંદાચાર્ય. પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. સ. ૧૯૯૯.

નયચક્ક—વિ. સં. ૯૯૦માં **દંસણસાર** રચનારા દિ. **દેવસેને** આ ગ્રન્થ 'દોહા' છંદમાં અવહટ્ઠમાં રચ્યો હતો, પણ તે સમયના સમાલોચકને—શુભંકરને એ છંદ પસંદ નહિ પડવાથી

પ.ની બે કન્નડ ટીકા અને હાથપોથીઓનું વંશવૃક્ષ, અપભ્રંશાદિ કૃતિની સં. છાયાનો તીવ્ર વિરોધ ઈત્યાદિ બાબતો છે.

૧. જુઓ પૃ. ૫૩.

૨. આ છંદમાં કોઈ યોગીન્દ્રે સિદ્ધના ગુણોત્કીર્તનરૂપે આઠ પદ્યોની એક કૃતિ પાઇયમાં રચી છે, છેલ્લું પદ્ય સં.માં છે. **નિજાત્માષ્ટક** (પા. નિયપ્પટ્ઠગ)ને નામે ઓળખાવાતી આ કૃતિ મા. દિ. જૈ. ગ્રં.માં ગ્રન્થાંક ૨૧રૂપે છપાઈ છે.

૩. જિનવલ્લભસૂરિકૃત **'ઉલ્લાસિક્કમ'થવ** યાને **લઘુ-અજિત-શાંતિ-સ્તોત્ર**નાં ૧૭ પદ્યો પૈકી પ્રથમ અને અંતિમ પદ્ય સિવાયનાં ૧૫ પદ્યો માલિનીમાં છે.

૪. **દંસણ** (ગા. ૩૬), **સુત્ત** (ગા. ૨૭), **ચારિત્ત** (ગા. ૪૪), **બોહ** (ગા. ૬૨), **ભાવ** (ગા. ૧૬૩), **મોક્ખ** (ગા. ૧૦૬), **લિંગ** (ગા. ૨૨) અને **સીલ** (ગા. ૪૦) એમ જે આઠ પાહુડ ગણાવાય છે અને જે જયચંદ ચાવડાએ વીરસંવત્ ૨૪૫૦માં છપાવ્યાં છે તે પૈકી આ છઠ્ઠું પાહુડ છે. પહેલાં છ પાહુડ શ્રુતસાગરની સં. ટીકા સહિત મા દિ. જૈ. ગ્રં. માં. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં છપાયાં છે.

૫. આમાં ૧૦૫ (૧૦૧ ?) સં. પદ્યો છે.

એ દેવસેનના શિષ્ય **માઇલ્લધવલે** એને 'ગાથા'માં ફેરવી નાંખ્યો. આજે આ 'અવહટ્ટ' કૃતિ મળતી નથી પણ એનું પાઇય રૂપાંતર મળે છે એમ એના અંતમાંની ગાથાઓ જોતાં જણાય છે. આ કે બીજા કોઈ દેવસેને ૨૫૦ દોહામાં **સાવયાચાર** રચ્યો છે. {"નયચક્ર" સં. અનુ. ડૉ. લાલચંદ જૈન પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

હરિવંસપુરાણ—૧૨૨ સંધિમાં ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ દિ. **ધવલે** રચી છે. એઓ વહેલામાં વહેલા ઈ. સ.ની ૧૦મી સદીમાં અને મોડામાં મોડા ૧૧મી સદીમાં થયા હોય એમ લાગે છે.

[1]પઉમસિરિચરિય—'શ્રીમાલ' વંશના માઘ કવિના વંશજ અને એમનાથી સાતમીથી નવમી પેઢીના ગાળામાં થયેલા જણાતા અને એ હિસાબે વિક્રમની દસમી સદીમાં થયેલા અને પાર્શ્વ કવિના પુત્ર દિવ્યદૃષ્ટિ ઉર્ફે **ધાહિલે** ચાર સંધિમાં વિભક્ત **પઉમસિરિચરિય** (પદ્મશ્રી-ચરિત્ર) રચ્યું છે. પહેલી સંધિમાં ૧૮, બીજીમાં ૨૨, ત્રીજીમાં ૧૦ અને ચોથીમાં ૧૬ કડવકો છે. પ્રારંભમાં કર્તાએ ચન્દ્રપ્રભ જિનેશ્વરને પ્રણામ કર્યા છે.

ભવિસયત્તકહા—ડૉ. **યાકોબી** વગેરેને મતે ઈ. સ.ની [2]બારમી સદીમાં થયેલા **ધણપાલે** બાવીસ સંધિમાં **ભવિસયત્તકહા** યાને **સુયપંચમીકહા** રચી. યાકોબીએ ઈ. સ. ૧૯૧૮માં આ સંપાદિત કરી. એની પ્રસ્તાવનામાં 'અવહટ્ટ' ભાષાના સ્વરૂપનો અને આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસ માટે એની જનનીરૂપ આ ભાષાના અભ્યાસના મહત્ત્વનો નિર્દેશ કરી એમણે આ ભાષા અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટેના પગરણ માંડ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. યાકોબીએ હરિભદ્રકૃત **નેમિનાહચરિય**ગત **સણંકુમારચરિય** પ્રકાશિત કર્યું.[3] સાથે સાથે સંપૂર્ણ અનુવાદ અને કોશ આપવા ઉપરાંત એમણે આ ભાષા વિષે વિશેષ હકીકતો રજૂ કરી.

ઈ. સ. ૧૯૨૩માં **ભવિસયત્તકહા** સ્વ. દલાલે અને સ્વ. ગુણેએ [4]ફરીથી પ્રકાશિત કરી અને એની પ્રસ્તાવનામાં એ સમય સુધીમાં બહાર પડેલી 'અવહટ્ટ' કૃતિઓની એમણે નોંધ

---

૧. મૂળ કૃતિ ગુ. ભાષાંતર, શબ્દકોશ ઇત્યાદિ વિવિધ સામગ્રી સહિત ઈ. સ. ૧૯૪૮માં સિ. જૈ. ગ્રં.માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. {સં. મધુસૂદન મોદી અને હરિવલ્લભ ભાયાણી પ્ર. ભારતીય વિદ્યા ભવન મુંબઈ વિ. સં. ૨૦૦૫.}

૨. મહેશ્વરસૂરિકૃત **નાણપંચમીકહા**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં ડૉ. અમૃતલાલ સ. ગોપાણીએ કહ્યું છે કે, "મહેશ્વરસૂરિરચિત પ્રાકૃત ગાથામય પંચમીકથાના દસમા કથાનક ભવિષ્યદત્ત ઉપરથી ઈસવી સનની બારમી સદીમાં થયેલ મનાતા ધર્કટવંશવણિક્ દિગંબર જૈન ધનપાલે ભવિસ્સયત્તકહા અથવા **સુયપંચમીકહા** અપભ્રંશ ભાષામાં રચી." આ ધનપાલને દિગંબર ન માનતાં 'યાપનીય' માનવાનું મારું વલણ છે. જુઓ **પર્વ-દેશના**નો મારો "ઉપક્રમ" (પૃ. ૧૨).

૩. જુઓ પૃ. ૮૮.

૪. ગા. પૌ. ગ્રં.માં છપાયેલ છે. {ઈ. સ. ૧૯૨૩માં અને ઈ. સ. ૧૯૬૭માં. 'ભવિસયત્ત કહા ઔર અપભ્રંશ કાવ્ય' ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી અપ્રગટ.}

લીધી. આ [1]**ભવિસયત્તકહા**નો પદ્યાત્મક ભાગ **ધવલ** અને **પુષ્પદંત**નાં લખાણ સાથે સરખાવી શકાય તેવો છે. {ભવિસ્સયત્તકવ્વં—મહેશ્વરસૂરિ પ્ર. પ્રાચ્ય ભારતી પ્રકા. આરા. ઈ. સ. ૧૯૮૮.}

સંજમમંજરી—જેસલમેરના ભંડારમાં વિ. સં. ૧૧૦૯માં લખાયેલી અને [2]**મહેશ્વરે** રચેલી **પંચમીકહા**ની હાથપોથી છે. આ મહેશ્વર તે જ જો **સંજમમંજરી**ના કર્તા **શ્વે. મહેશ્વરસૂરિ** હોય તો ૩૫ 'દોહા' છંદમાં રચાયેલી **સંજમમંજરી** ૧૧મી સદીની 'અવહટ્ઠ' કૃતિ ગણાય. આમાં સંયમનો મહિમા વર્ણવાયો છે. ૫ આસ્રવ, ૫ ઇન્દ્રિય, ૪ કષાય અને ૩ દંડ એમ ૧૭ના નિગ્રહરૂપે સંયમના ૧૭ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. ડૉ. ગુણેએ સં. છાયા સહિત આનું સંપાદન કર્યું છે.[3] **સંજમમંજરી** ઉપર **પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ**ના શિષ્ય **હેમહંસસૂરિ**ના શિષ્ય **હેમસમુદ્રે** (?) ટીકા રચી છે અને આ પાઇય અને સં. કથાઓથી સમૃદ્ધ છે. આમાં અનેક અવતરણો 'અવહટ્ઠ'માં અપાયાં છે એટલે આ ટીકા પણ આ ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે. આ ટીકાકારે મૂળકાર વિષે કશું જ કહ્યું નથી, એઓ તો એમને 'પ્રકરણકાર' કહે છે. શું પ્રકરણકારના નામથી આ ટીકાકાર અજ્ઞાત હશે ?

[4]**સચ્ચઉરમંડણ-મહાવીરોચ્છાહ**—વિ. સં. ૧૦૨૯માં **પાઇયલચ્છીનામમાલા** રચનારા **શ્વે. ધનપાલે** આ કૃતિ 'અવહટ્ઠ' ભાષામાં ૧૫ ગાથાની રચી છે.

મહમદ ગઝનવીને હાથે ઈ. સ. ૧૦૨૬માં થયેલા સોમનાથના ભંગનો ઉલ્લેખ આમાં છે,[5] જોકે અન્ય સમકાલીન કૃતિમાં એ જણાતો નથી.

[6]**તિસટ્ઠિમહાપુરિસગુણાલંકાર** યાને [7]**મહાપુરાણ** દિ. કવિ [8]**પુષ્પદંતે** ૧૦૨ સંધિમાં

---

૧. શ્રીધર નામના કોઈ દિગંબરે સંસ્કૃતમાં ભવિષ્યદત્ત-ચરિત્ર રચ્યું છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૮૬માં લખાયેલી છે. જુઓ ડૉ. ગોપાણીની ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩).

૨. જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અ. ૬)માં '' 'મહેશ્વર'નામક સૂરિઓ'' નામના મારા લેખમાં આ નામના અનેક સૂરિઓની નોંધ છે.

૩. જુઓ ભાં. પ્રા. સં.મં.નું ત્રૈમાસિક (પુ. ૧, પૃ. ૧૫૭-૧૬૬). પ્રો. વેલણકર દ્વારા સંપાદિત અને ૭૭ પદ્યમાં **સુપ્રભાચાર્યે** રચેલો **વઇરાગસાર** (સં. વૈરાગ્યસાર) આ સંસ્થાના ત્રૈમાસિકના પુ. ૯, પૃ. ૨૭૨-૨૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આ દિ. કૃતિમાં અનેક સ્થળે 'सुप्पउ भणइ' એ પાઠ આવ્યા કરે' છે.

૪. આ જૈ. સા. સં. (ખંડ ૩, અં. ૩, પૃ. ૨૪૧-૩)માં છપાયો છે. આનો પરિચય પૃ. ૨૪૫-૨૫૧માં છે.

૫. આથી તો **પાઈયલચ્છીનામમાલા** વિ. સં. ૧૦૨૯માં નહિ, પણ ૧૦૬૯માં રચાયાનું માનવા હું પ્રેરાઉં છું.

૬. ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે આનું સંપાદન કર્યું છે અને એ અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૩૭, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૧માં ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. {પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ ઈ. સ. ૧૯૮૩.}

૭. મેં આ પુરાણ (ખંડ ૧, પૃ. ૪)ગત શ્રુતદેવતાની સ્તુતિનો ''શ્રીપુષ્પદંતે કરેલી સરસ્વતીની સ્તુતિઓ'' નામથી ગુ. અનુવાદ આપ્યો છે અને એ ''દિગંબર જૈન'' (વ. ૩૯, અં. ૧૨, પૃ. ૩૧૮, '૩૨૦)માં છપાયો છે. અહીં **નાયકુમારચરિય**માંની સરસ્વતીસ્તુતિ પણ મેં સાનુવાદ આપી છે. {'એ ક્રીટીકલ સ્ટડી ઑફ મહાપુરાણ ઑફ પુષ્પદંત' રત્ના શ્રેયાન.}

૮. એમનો વિસ્તૃત પરિચય પં. નાથૂરામ પ્રેમીએ **જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ** (પૃ. ૩૦૧-૩૩૪)માં આપ્યો છે.

૧૩,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણક શકસંવત્ ૮૮૭ (ઈ. સ. ૯૬૫)માં રચ્યું છે અને એને આદિપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ એ નામના બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યું છે. આમાં ૬૩ શલાકાપુરુષનો અધિકાર છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલી 'અવહટ્ટ' કૃતિઓમાં આ સૌથી મોટી છે. {મહાપુરાણ ભા. ૧-૫ પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. સ. ૧૯૯૯. (હિન્દી સાથે) "જૈન મહાપુરાણ કા કલાપરક અધ્યયન"—પ્ર. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાપીઠ ગ્રં. ઈ. સ. ૧૯૯૫ 'મહાકવિ પુષ્પદંત ઔર ઉનકા મહાપુરાણ' ડૉ. સુદર્શન મિશ્ર, પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી 'આ. પુષ્પદંત એક અધ્યયન' રાજકુમાર જૈન અપ્રગટ.} આ જ કવિએ ચાર સંધિમાં 'જસહરચરિય અને નવં સંધિમાં 'નાયકુમારચરિય રચેલાં છે પશ્ચિમ ભારતના 'અવહટ્ટ' સાહિત્યની પરાકાષ્ઠા તે આ પુષ્પદંતનો સમય છે. {'વીરજિંણિંદચરિઉ' પુષ્પદંત, સં. ડૉ. હીરાલાલ જૈન પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ ઈ. સ. ૧૯૭૪.}

કહાકોસ—[1]દિ. શ્રીચન્દ્ર મુનિએ ૫૩ સંધિમાં આ કૃતિ **મૂલરાજ** નૃપતિના સમયમાં રચી છે. આ મૂલરાજ તે વિ. સં. ૯૯૮થી ૧૦૪૩ સુધી રાજ્ય કરી ગયેલા મૂલરાજ હશે એમ નહિ હોય તો એઓ વિ. સં. ૧૨૩૩થી ૧૨૩૫ સુધી રાજ્ય કરનાર સોલંકી વંશના મૂલરાજ હશે.

જંબુસામિચરિય—વિ. સં. ૧૦૭૬માં મહાકવિ **વીરે** આ રચ્યું છે. આમાં એમણે વાદી શાંતિ કવિ જય(? જયદેવ) કવિ, **સ્વયંભૂદેવ**, **પુષ્પદંત** અને **દેવદત્ત**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કૃતિનો પરિચય પ્રે. અ. ગ્રં.માં પરમાનંદ જૈન શાસ્ત્રીએ "अपभ्रंश भाषा का 'जम्बूस्वामिचरित' और महाकवि वीर" નામના લેખમાં આપ્યો છે. એમાં એમણે કહ્યું છે કે ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનો આ સૌથી પ્રાચીન સ્વતંત્ર ચરિત-ગ્રન્થ છે. {હિન્દી સાથે સંપા. ડૉ. વિમલપ્રકાશ જૈન પ્ર. ભા. જ્ઞા. 'ક્રિટીકલ સ્ટડી ઑફ દ લાઈફ ઑફ જંબૂસ્વામિ ઑન દ બેસીસ ઑફ જંબૂ સામિચરિઉ ઑફ વીર' ડૉ. વિમલપ્રકાશ (જબલપુર વિશ્વવિદ્યાલય).}

સુદંસણચરિય—વિ. સં. ૧૧૦૦ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા દિ. **નયનંદિ**એ આ ૧૨ સંધિમાં રચ્યું છે. {સુદંસણચરિઉ—સંપા. ડૉ. હીરાલાલ જૈન, હિન્દી અનુવાદ સાથે પ્ર. પ્રાકૃત જૈન શાસ્ત્ર ઔર અહિંસા શોધ સંસ્થાન વૈશાલી ઈ. ૧૯૭૦} ૫૬ સંધિવાળા અને ૫૮ સંધિવાળા એમ બે ભાગમાં વિભક્ત કરાયેલ **આરાહણા** નામની કૃતિ **નયનંદિ**એ રચી છે તે શું આ નયનંદિની છે ?

પાસનાહપુરાણ—દિ. માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય પદ્મકીર્તિએ ૧૮ સંધિમાં

---

૧. ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૩૧માં છપાઈ છે. {સં. ડૉ. હીરાલાલ જૈન પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. ૧૯૭૨.}

૨. પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. {પ્ર. ભા. જ્ઞા. સં. ૨૦૨૯.}

૩. જુઓ PLCIC (p. 22).

પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર આ કૃતિમાં ગૂંથ્યું છે.[1] {સંપા. પ્રફુલ્લકુમાર મોદી પ્રા. પ્રા. ગ્રં. ૫. ઈ. સ. ૧૯૬૫. ડૉ. હીરાલાલ જૈનના મતે આની રચના વિ. સં. ૯૯૯, પ્રો. કોછડના મતે શક સં. ૯૯૨, પ્રફુલ્લકુમાર મોદીના મતે શક સં. ૯૯૯માં થઈ છે.}

[2]**કરકંડુચરિય**—કરકંડુ પ્રત્યેકબુદ્ધોમાંના એક છે. આ કૃતિમાં તેર ગુફા વિષે ઉલ્લેખ છે. એના કર્તા દિ. **કનકામર** છે.

ભાવણસંધિ—શિવદેવસૂરિના શિષ્ય જયદેવ મુનિએ છ કડવામાં બાસઠ પદ્યોમાં આ રચી છે.[3] {દરેક કડવામાં ૧૦ પદ્ય છે.}

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૧૭૪માં જે **નવતત્ત્વભાષ્ય-વિવરણ** રચ્યું છે તેમાં (પત્ર ૫૧ આ) **મુકુટસપ્તમીસંધિ** અને **માણિક્યપ્રસ્તારિકાપ્રતિબદ્ધરાસક**નો નિર્દેશ છે. તેમાંની બીજી કૃતિ 'અવહટ્ટ'માં છે.

સુલસક્ખાણ—**દેવચન્દ્રે** આ ૧૭ કડવકમાં રચ્યું છે. એની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે અને તે વિ. સં. ૧૧૯૧માં લખાયેલી છે.

સ્તવન—વાદી **દેવસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૧૭૮માં સ્વર્ગે સંચરેલા પોતાના ગુરુ મુનિચન્દ્રસૂરિ વિષે એક ગુરુવિરહાલાપ રચેલ છે. {પં. બેચરદાસના લેખ 'શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિ અને મુનિચન્દ્ર ગુરુસ્તુતિ અપભ્રંશમાં' જૈન શ્વે. કો. હેરાલ્ડમાં પ્રકાશિત છે.}

જિનદત્તની કૃતિઓ—વિ. સં. ૧૨૧૧માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા આ સૂરિએ [4]**ચચ્ચરી**, ૮૦ ગાથામાં [5]**ઉવએસરસાયણ** અને ૩૨ ગાથામાં **કાલસરૂવકુલય** એમ ત્રણ [6]કૃતિઓ રચી છે.

નેમિનાહચરિય—શ્વે. **હરિભદ્રસૂરિ**એ આ વિ. સં. ૧૨૧૬માં નવ પંક્તિના [7]રડ્ડા(રદ્ધા) યાને વસ્તુ છંદમાં ૮,૦૩૨ શ્લોક જેટલું રચ્યું છે. એના પહેલા ભાગમાં જૈનોના

---

૧. કારંજા ભંડારમાં સંવત્ ૧૪૭૩માં લખાયેલી આની હાથપોથી છે.

૨. આ પ્રો. હીરાલાલ જૈન દ્વારા સંપાદિત થઈ ઈ. સ. ૧૯૩૪માં પ્રકાશિત થયું છે. પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. ૧૯૬૪.

૩. આનું સં. છાયા, શબ્દકોશ અને પ્રસ્તાવના સહિત સંપાદન શ્રી મધુસૂદન મોદીએ કર્યું છે અને એ ભાં. પ્રા. સં. મં.ના ત્રૈમાસિક (વ. ૧૧, અ. ૧)માં છપાયેલ છે. આની નોંધ મેં ''બાર ભાવનાનું સાહિત્ય'' નામના લેખમાં લીધી છે. {સંધિ કાવ્યસમુચ્ચય (સં. રમણીકલાલ શાહ, પ્ર.લા.દ.) અંતર્ગત પ્રકાશિત.}

૪. આ સંબંધમાં તેમજ સોલણની **ચર્ચરિકા** અને જિનેશ્વરસૂરિની **ચાચરી**, **ચાચરિસ્તુતિ** ને **ગુરુસ્તુતિચાચરિ** વિષે જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૨, અં. ૫-૬, પૃ. ૧૫૪-૧૬૦)માં છપાયેલ મારા લેખ નામે ''ચર્ચરી(ચર્ચરિકા)''માં કેટલીક બાબત છે. વિશેષમાં મેં 'ચર્ચરી' શબ્દ વિષે પણ વિચાર કર્યો છે.

૫. આના ઉપર ઉપાધ્યાય જિનપાલે ટીકા રચી છે. તેમાં એમણે ચર્ચરી અને રાસક એ બેને 'પ્રાકૃત-પ્રબંધ' કહ્યાં છે. જુઓ મારો ઉપર્યુક્ત લેખ (પૃ. ૧૬૦).

૬. આ ત્રણે કૃતિઓ ગા. પૌ. ગ્રં.માં ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એનું સંપાદન પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે સં.માં પ્રસ્તાવના લખી છે, અને તેમાં 'અવબ્ભંસ' વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

૭. આ છંદમાં હેમચન્દ્રસૂરિએ तुच्छमज्झहेथी શરૂ થતું એક અપભ્રંશ-મુક્તક આપેલ છે.

બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ અને રાજીમતીના નવ ભવોનું વર્ણન છે અને બીજા ભાગમાં જે પહેલા કરતાં નાનો છે તેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો પણ છે.

છક્કમ્મુવએસ—**અમરકીર્તિ**એ વિ. સં. ૧૨૪૭ કે ૧૨૭૪માં રચ્યો છે.

ભવ્વચરિય ઇત્યાદિ—**જિનપ્રભસૂરિ**એ અનેક કૃતિઓ 'અવહટ્ટ'માં રચી છે.[૧] એમણે રચેલ [૨]**ભવ્વચરિય** (ભવ્યચરિત્ર) ફા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક (પુ. ૧, અં. ૨)માં છપાયેલ છે. આ અંકમાં એમની વિવિધ 'અવહટ્ટ' કૃતિઓની નોંધ છે.

શ્રાવકવિધિરાસ—**ધણપાલે સાવયવિહિ** રચી છે એ ઉપરથી **ગુણાકરસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૩૭૧માં આ રાસ રચ્યો છે.[૩]

મહાવીરકલસ—**ધર્મઘોષસૂરિ**એ 'અવહટ્ટ'માં ૨૬ (૨૭-૧[૪]) ગાથામાં આ કૃતિ રચી છે.[૫] એમાં જન્માભિષેકની હકીકત છે.

સંનેહયરાસ યાને **સંદેસરાસગ**—અદહમાણ ઉર્ફે **અબ્દુલ રહમાન** નામના મુસ્લિમે દૂતકાવ્યોની પદ્ધતિએ આ કૃતિ દોહા, ગાથા, રડ્ડા, પદ્ધડિયા, ડોમિલય, હ્લંકોડય (?) ઇત્યાદિ છંદોમાં રચી છે. એ પાઇય અને અવહટ્ટમાં છે. એનો પ્રથમ પ્રક્રમ (શ્લો. ૧-૨૦) લક્ષ્મીચંદ્રકૃત સંસ્કૃત ટિપ્પણક સાથે "ભા. વિ." (ભા. ૨, અં. ૧)માં છપાયેલ છે. {સંદેશ રાસક. સં. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી પ્ર. હિન્દી ગ્રન્થ રત્નાકર ઈ. ૧૯૬૦. "સંદેશરાસક ઔર પદ્માવતકા તુલનાત્મક અધ્યયન" ડૉ. અરુણકુમાર સિંહ, પ્ર. પ્રા. જૈન શાસ્ત્ર, વૈશાલી.}

અમરસેનચરિત અને **નાગકુમારચરિત**—દિ. બુદસૂરા (બુધસૂરા) અને એમની પત્ની દીવાના પુત્ર કવિ **માણિક્રરાજે** વિ. સં. ૧૫૭૬માં આ બે 'અપભ્રંશ' કાવ્ય રાચ્યાં છે. પહેલા કાવ્યમાં સાત સંધિમાં મુનિ અમરસેનનો જીવનવૃત્તાંત છે. એમાં કવિએ પોતાની ગુરુપરંપરા વર્ણવી છે. {પ્ર. ભારતવર્ષીય અનેકાન્ત વિદ્વત્ પરિષદ્ વાંસવાડા ઈ. સ. ૧૯૯૧.} બીજા કાવ્યમાં નવ સંધિ છે અને એ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડું છે. કોઈ કોઈ સંધિના પ્રારંભમાં સં.માં પદ્ય છે. ચોથી સંધિની શરૂઆતમાં સાધુ ટોડર(મલ્લ)નો જયઘોષ છે.[૬]

---

૧. જિનપ્રભસૂરિની 'અપભ્રંશ' કૃતિઓની એક કામચલાઉ યાદી મેં DCJM (Vol. XVII, pt. 4, p. 14)માં આપી છે.

૨. આમાં પૂળેટીના રાજા વિષે ઉલ્લેખ છે અને એ અહીંની (સુરતની) 'ઘીસ'ના વરરાજાનું સ્મરણ કરાવે છે. વિશેષ માટે જુઓ મારો લેખ નામે "હરિપરાની ઘીસ." આ લેખ અહીંના સાપ્તાહિક "પ્રતાપ"ના તા. ૨૬-૩-૩૮ના અંકમાં છપાયેલો છે.

૩. આ રાસ "આત્માનંદ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રન્થ" (હિંદી વિભાગ, પૃ. ૭૫-૮૦)માં છપાયો છે.

૪. પહેલું પદ્ય સંસ્કૃતમાં છે.

૫. જુઓ **જૈનસ્તોત્રસંદોહ** (ભા. ૧, પૃ. ૨૫૭-૨૬૨).

૬. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ "અનેકાન્ત" (વ. ૧૦, કિ. ૪-૫).

સાવયધમ્મદોહા—આમાં શ્રાવકોના આચારનું આકર્ષક શૈલીમાં [1]૨૨૫ દોહામાં નિરૂપણ છે. ઉપમા દ્વારા અહીં ઉપદેશ અપાયો હોવાથી એ રોચક બન્યો છે. આના કર્તા **લક્ષ્મીચન્દ્ર** છે અને એઓ **શ્રુતસાગર** અને **બ્રહ્મ નેમિદત્ત** (ઈ. સ. ૧૫૨૮)ની પહેલાં થયા છે.

[2]**મદનપરાજયગીત**—આના રચનાર દિ. બ્ર. **મહેશ** છે કે જેમણે સં.માં ૭ પદ્યમાં [3]**દ્વાસપ્તતિ-તીર્થંકર-જયમાલ**ની રચના કરી છે.

{સિરિવાલચરિઉ—નરસેનદેવ—હિન્દી સાથે સં. ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર જૈન, પ્ર. ભા. જ્ઞા. મયણપરાજય ચરિઉ—હરિદેવ—સં. ડૉ. હીરાલાલ જૈન, પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. સ. ૧૯૬૨.

મયણપરાજય ચરિઉ—કર્તા નાગદેવ સં. ડૉ. હીરાલાલ જૈન પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ ઈ. ૧૯૬૨. પાહુડ દોહા—રામસિંહ સંપા. ડૉ. હીરાલાલ જૈન પ્ર. કાયજા જૈન પબ્લિકેશન વિ. સં. ૧૯૯૦ ઉક્તિવ્યક્તિપ્રકરણ—દામોદર પ્ર. સીંઘી જૈન શાસ્ત્રપીઠ મુંબઈ. વિ. સં. ૨૦૧૦.

વઢ્ઢમાણ ચરિઉ—વિબુહ સિરિહર—સંપા. ડૉ. રાજારામ જૈન પ્ર. ભા. જ્ઞા. ઈ. સ. ૧૯૭૫.

સણત્કુમાર ચરિઉ—હરિભદ્રસૂરિ, સંપા. હ.ચૂ. ભાયાણી અને મધુસૂદન મોદી પ્ર. લા. દ. વિ. ઈ. ૧૯૭૪.

વૈરાગ્યસાર—સુપ્રભાચાર્ય—સં. એચ.ડી. વેલણકર એનલ્સ પુ. ૯ પૃ. ૨૭૨-૨૮૦માં પ્રકાશિત. 'સુગંધદસમીકહા' સંપા. ડૉ. હીરાલાલ જૈન પ્ર. ભા. જ્ઞા.

ઉપદેશરસાયનરાસ—જિનદત્તસૂરિ—સંપા. લાલચંદ ગાંધી (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી-અંતર્ગત ગા. ઓ. ઈ. વડોદરા ઈ. ૧૯૨૭.)

{ર. મ. શાહ સંપાદિત, **સંધિકાવ્ય-સમુચ્ચય** પ્રકાશક લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, ૯, ૧૯૮૦ ઈ. આ પુસ્તકમાં નિમ્નલિખિત લેખકોની આ રચનાઓ સંગ્રહિત છે—૧. **રત્નપ્રભસૂરિ**, **વીરજિણ-પરાજય-સંધિ** (રચના-સમય ઈ. સ. ૧૯૮૨) **ગયસુઉમાલ-સંધિ** (રચના-સમય ઈ. સ. ૧૧૮૨), **સાલિભદ્દ-સંધિ** (રચના-સમય, ઈ. સ. ૧૧૮૨), **અવંતિસુકુમાલસંધિ** (રચના સમય ઈ. સ. ૧૧૮૨). ૨. **જિનપ્રભસૂરિ**, **મયણરેહા** (ઈ. સ. ૧૨૪૧), **જીવાણુસટ્ઠિ-સંધિ** (ઈ. સ. ૧૨૨૫), **નમયાસુંદરિ-સંધિ** (ઈ. સ. ૧૨૭૨), **ચઉરંગ-ભાવણ-સંધિ** (ઈ. સ. ૧૩૦૦ પૂર્વે). ૩. **વિનયચન્દ્રસૂરિ**, **આણંદ-સાવય-**

---

૧. પ્રથમ પદ્ય ણમકારેપિણુ થી શરૂ થાય છે. એ ઉપરથી આ કૃતિને 'નવકારશ્રાવકાચાર' તરીકે ઓળખાવાય છે. આ કૃતિ હિંદી અનુવાદ, ટિપ્પની અને ભૂમિકા તેમજ શબ્દકોષ અને પદ્યાનુક્રમણિકા સહિત ''જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટી'' (કરંજા) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૨. આનાં બે પદ્યો ''અનેકાન્ત'' (વ. ૧૦, કિ. ૪-૫, પૃ. ૧૬૫)માં છપાયાં છે.

૩. ૪ એજન, પૃ. ૧૬૫.

સંધિ ઈ. સ. ૧૩૦૦ પૂર્વ). ૪. રત્નપ્રભ ગણિ, અંતરંગ સંધિ (ઈ. સ. ૧૩૦૦ પૂર્વ). ૫. લેખક અજ્ઞાત, કેસીગોયમ-સંધિ (ઈ. સ. ૧૪૧૭). ૬. જયદેવ મુનિ, ભાવણા-સંધિ (રચના સમય ઈ. સં. ૧૪૦૦ પૂર્વ, લેખન-સમય ઈ. સં. ૧૪૧૩). ૭. જયશેખરસૂરિ-શિષ્ય સીલ-સંધિ (રચના સમય ઈ. સ. ૧૪૦૦ પૂર્વ, લેખન-સમય ઈ. સ. ૧૪૧૩), અવહાણ-સંધિ (રચના સમય ઈ. સ. ૧૪૦૦ પૂર્વ.) ૮. કર્તા અજ્ઞાત, હેમતિલયસૂરિ સંધિ (રચના-સમય ઈ. સ. ૧૪૦૦ પૂર્વ). ૯. વિશાલરાજસૂરિ, તવ-સંધિ (રચના-સમય ઈ. સ. ૧૪૦૦ પૂર્વ, લેખન-સમય ઈ. સ. ૧૪૪૯). ૧૦. કર્તા અજ્ઞાત, અણાહિ-મહરિસિ-સંધિ (ઈ. સ. ૧૪૦૦ પૂર્વ, લેખન-સમય ઈ. સ. ૧૪૩૦). ૧૧. હેમસાર, ઉવએસ-સંધિ (રચના-સમય ઈ. સં. ૧૫૦૦ પૂર્વ).

પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંચયમાં સંગ્રહિત ૧. કેસીગોયમ-સંધિ. ૨. જિનપ્રભસૂરિ (રચના સમય ઈ. ૧૨૭૨) નમયાસુંદરિ-સંધિ. ૩. જયશેખરસૂરિ (લેખન-સમય ૧૪૩૭ ઈ.) સીલ-સંધિ. ૪. વજસેન, ભરહેસર-બાહુબલિ-ઘોર (રચના-સમય ૧૧૬૬ લગભગ). ૫. આસિગ, જીવદયા-રાસ (રચના સમય ૧૨૦૧ ઈ). ૬. આસિગ, ચંદનબાલા-રાસ (લેખન સમય ૧૩૮૧ ઈ.). ૭. પાલ્હણ, આબૂ-રાસ (રચના-સમય ૧૨૩૩ ઈ.) ૮. દેલ્હણ, ગયસુકુમાલ-રાસ (રચના સમય ઈ. ૧૨૫૦). ૯. જમ્બસ્વામિસત્કવસ્તુ (સન્ ૧૩૮૧ ઈ.) ૧૦. ઉપાધ્યય વિનયપ્રભ ગૌતમસ્વામી-રાસ (રચના સમય ૧૩૫૬). ૧૧. નેમિનાથરાસ. ૧૨. લક્ષ્મીતિલક-ગણિ શાંતિ-નાથદેવ-રાસ (રચના-સમય ૧૩મી શતાબ્દી), ૧૩. શાંતિનાથ-રાસ. ૧૪. રાજતિલક, સાલિભદ્ર-રાસુ (લેખન-સમય ૧૩૮૧ ઈ.). ૧૫. અભયતિલકગણિ-મહાવીર-રાસ (રચના સમય ?), ૧૬. થૂલિભદ્ર-રાસ (લેખન સમય ૧૩૮૧ ઈ.). ૧૭. નવકાર-રાસુ. ૧૮. ધર્મચચ્ચરી. ૧૯. ચચ્ચરી. ૨૦. દિઘમ-સબરી-ભાસ. ૨૧. જિનચન્દ્રસૂરિ-ફાગુ. ૨૨. જિનપદ્મસૂરિ, સિરિ-થૂલિભદ્ર-ફાગુ (રચના-સમય ૧૩૦૦-૧૩૫૦ ઈ.). ૨૩. વિનયચન્દ્ર-સૂરિ, નેમિનાથચતુષ્પદિકા (રચના સમય ૧૩મી શતાબ્દી), ૨૪. પાલ્હણ, નેમિ-બારહમાસા (રચના-સમય ૧૩મી શતાબ્દી). ૨૫. દેપાલ, કચ્છવવજ્ઞાવિવાહલઉ, (રચના-સમય ૧૫મી શતાબ્દી). ૨૬. દેપાલ, નેમિનાથ-ધવલ (રચના-સમય ૧૫મી શતાબ્દી). ૨૭. દેપાલ, આર્દ્રકુમાર-ધવલ (રચના-સમય ૧૫મી શતાબ્દી) ૨૮. અંબિકા-દેવી-પૂર્વભવવર્ણન-તલહારા. ૨૯. નેમિનાથબોલી. ૩૦. થૂલિભદ્ર-મુનિ-વર્ણનાબોલી. ૩૧. શાંતિનાથ-બોલિકા. ૩૨. વાસુપૂજ્ય બોલિકા. ૩૩. સર્વજિન-કલશ. ૩૪. યુગાદિ દેવ-કલશ. ૩૫. વીરજિનકલશ. ૩૬. જિનેશ્વરસૂરિ, મહાવીર-જન્માભિષેક (રચના-સમય ૧૧મી શતાબ્દી). ૩૭. આસિગ કૃપણ-ગૃહિણી સંવાદ (રચના-સમય ૧૨૦૦ પશ્ચાત્). ૩૮. પ્રકીર્ણ-દોહા. ૩૯. દંગડુ. ૪૦. નવકારફલ-સ્તવન.

અપ્રગટ અપભ્રંશ રચનાઓ

'સુલોચનાચરિઉ' દેવસેનગણિ—આમેર શાસ્ત્રભંડાર જયપુરમાં હ. લિ. પ્રત છે.

બાહુબલિચરિત—ધનપાલ આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં પ્રત છે.

'ચંદપ્પહચરિઉ'—યશઃકીર્તિ—આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં પ્રત છે.

જિણદત્તચરિઉ—કર્તા લક્ખણ અથવા લાખૂ—આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં પ્રત છે.

પાસણાહચરિઉ—શ્રીધર—આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં પ્રત છે.

ભવિસયત્તચરિઉ—શ્રીધર—આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં પ્રત છે.

સુકુમાલચરિઉ—શ્રીધર—આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં પ્રત છે.

ણેમિણાહચરિઉ—લખમદેવ—પટોદી શાસ્ત્રભંડાર જયપુરમાં હ. લિ. પ્રત છે.}

'અવહટ્ટ'ની બીજી પણ કેટલીક સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે,[1] પણ તેનો પરિચય[2] વિસ્તારના ભયથી હું આપતો નથી. કોઈ કોઈ ભાગ 'અવહટ્ટ'માં હોય એવી પણ કેટલીક કૃતિઓ છે. જેમકે વર્ધમાનસૂરિકૃત [3]**આદિનાહચરિય**, આ. હેમચન્દ્રના ગુરુએ રચેલું [4]**સંતિનાહચરિય**, આ. હેમચન્દ્રકૃત [5]**કુમારવાલચરિય** (સ. ૮, શ્લો. ૧૪-૮૩), [6]**સુદંસણાચરિય**, **ભવભાવણાની** સ્વોપજ્ઞ [7]**વૃત્તિ**, **સુપાસનાહચરિય**, ધર્મદાસકૃત **ઉવએસમાલા** ઉપર વિ. સં. ૧૨૩૮માં

---

૧. ચઉક્કસાય એ અવહટ્ટની એક નાની કૃતિ છે.

૨. પ. જૈ. ભાં. સૂ.માં અપભ્રંશ કૃતિઓ નીચે મુજબનાં નામે નોંધાયેલી છે :

અજિતશાન્તિસ્તવ (લઘુ), અંજનાસુંદરીકથા, અનાથિસન્ધિ, અન્તરંગરાસ, અન્તરંગવિવાહ, અન્તરંગસંધિ, અવન્તીસુકુમાલસન્ધિ, આરાત્રિક-સ્નપનવિધિ, ઉપદેશરસાયન, ઋષભજિનચરિત્ર-જન્માભિષેક, ઋષભજિનચરિત્રપારણક, ઋષભજિનચરિત્રસ્તવ, ઋષભજિનચરિત્રસ્તુતિ, કલ્યાણકપ્રકરણ, ગૌતમ-સ્વામિચરિત્રકુલક, ચતુર્વિંશતિકા, ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણક, ચતુર્વિંશતિજિનનમસ્કાર, ચર્ચરી, ચર્ચરીસ્તુતિ, ચર્ચરીગુરુસ્તુતિ, ચૈત્યપરિપાટિ, જન્માભિષેક, જમ્બૂચરિત્ર, જિનગણધરનમસ્કાર, જિનજન્મમહ, જિન-જન્માભિષેક, જિનપ્રતિમાકોશ, જિનમહિમા, જિનસ્તુતિ, જિનસ્તોત્ર, જિનાગમવચન, જીવાનુશાસ્તિસન્ધિ, જ્ઞાનપ્રકાશકુલક, દંગડ, દાનાદિકુલક, દૂહામાઈ, ધર્મઘોષસૂરિસ્તવન, ધર્મઘોષસૂરિસ્તુતિ, ધર્મઘોષસૂરિસ્તોત્ર, ધર્માધર્મવિચાર, ધર્મોપદેશકુલક, નમસ્કારસૂત્રફલ, નર્મદાસુંદરીસન્ધિ, નવફણપાર્શ્વનમસ્કાર, નેમિનાથ-જન્માભિષેક, નેમિનાથબોલી, નેમિનાથરાસ, પદ્મશ્રીચરિત્ર, પશ્ચાત્તાપકુલક, પાર્શ્વનાથજન્મકલશ, પાર્શ્વનાથજન્માભિષેક, પ્રત્યેકબુદ્ધચરિત્ર, ભવ્યકુટુંબચરિત્ર, ભવ્યચરિત્ર, ભાવનાકુલક, ભાવનાસાર, મદનરેખાસન્ધિ, મલ્લિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, મુનિચન્દ્રસૂરિસ્તુતિ, મુનિમુક્તાવલી, મુનિસુવ્રતસ્વામિસ્તોત્ર, મોહરાજવિજય, વજ્ર(વઈર)સ્વામિચરિત્ર, વીરજિનપારણક, વીરજિનવિજ્ઞપ્તિકા, શાંતિનાથસ્તુતિ, શાલિભદ્રમાતૃકા, શ્રાવકવિધિ, સંયમમંજરી, સીતાચરિત્રસત્ત્વ, સુભદ્રાચરિત્ર, સુભાષિતકુલક, સુલસાચરિત્ર, સ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા, સ્તોત્રસંગ્રહ ને સ્થૂલભદ્રસંધિ.

૩-૪. જુઓ પૃ. ૮૪-૮૫.

૫. જુઓ પૃ. ૮૭.

૬. જુઓ પૃ. ૮૯-૯૦.

૭. આ વૃત્તિ (ભા. ૧, પત્ર ૧૫૦ આ-૧૫૫ આ)માં ગાથા ૨૨૬૯-૨૩૩૦ દ્વારા જન્માભિષેકનું 'અપભ્રંશ'માં વર્ણન છે. એવી રીતે ભા. ૨, પત્ર ૪૭૨ આ-૪૮૪માં ગાથા ૩૮-૧૬૩ દ્વારા પુષ્પચૂલના હરણ તરીકેના ભવનું 'અપભ્રંશ'માં લખાણ છે. વળી એમની ઉવએસમાલામાં પણ 'અપભ્રંશ'માં લખાણ છે.

રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલી દોઘટ્ટી નામની વૃત્તિ, [1]કુમારવાલપડિબોહ, [2]રત્નમંદિરગણિએ રચેલી [3]ઉપદેશતરંગિણી, [4]સિરિવાલકહા, યશઃકીર્તિકૃત [5]ચંદપ્પહચરિય, પાઇય પિંગલ, શાંતિસૂરિકૃત સાગરદત્તરાસ, વિ. સં. ૧૬૫૭માં હેમવિજયગણિએ રચેલો [6]કથારત્નાકર, ઇત્યાદિ

શ્રી મધુસૂદન મોદીએ [7]અપભ્રંશપાઠાવલીમાં ઈ. સ.ના સાતમા સૈકાથી તે અગ્યારમા સૈકા સુધીની પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાંથી ૧૪ ઉદ્ધરણો સં. છાયા સહિત આપ્યાં છે.

{"અપભ્રંશ ઔર હિંદી"માં ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર જૈન એ અપભ્રંશથી હિંદીની વિકાસ-યાત્રાની ચર્ચા કરી છે. અપભ્રંશ કૃતિઓના અંશો સાનુવાદ આપ્યા છે.}

કથાકોષ—પ્રે. અ. ગ્રં.માં શ્રી હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીનો "જૈન સાહિત્ય" નામનો લેખ હિંદીમાં પૃ. ૪૪૮-૪૫૪માં છપાયો છે. એના પૃ. ૪૫૩માં એમણે કહ્યું છે કે **શ્રીચન્દ્રે** 'અપભ્રંશ' ભાષામાં એક કથાકોષ રચ્યો છે. {પ્ર. પ્રાકૃતગ્રન્થ પરિષદ્ વિ. સં. ૨૦૨૫}

સુભાષિતસંગ્રહ—આનંદવર્ધને 'અવહટ્ટ'માં કોઈ સુભાષિત સંગ્રહ રચ્યો હશે એમ ડૉ. કોનોએ **કપ્પૂરમંજરી** (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૩)માં સૂચવ્યું છે.

---

૧. આમાંના 'અવહટ્ટ' ભાગનો ડૉ. આલ્સડોર્ફે વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો છે. આ વિદ્વાને 'અવહટ્ટ'નાં વ્યાકરણ અને છંદ વિષે અનેક નિબંધો લખ્યા છે અને તે Apabhraṁśa Studien એ નામથી ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. **કુમારવાલપડિબોહ**માં સંખ્યાબંધ 'અપભ્રંશ' પદ્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક એ જ સ્વરૂપમાં સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જોવાય છે. વિશેષમાં આ વૃત્તિમાંનાં 'અપભ્રંશ' પદ્યો પર સં.માં 'દોગ્ધકવૃત્તિ' રચાયેલી છે અને તે "હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન ગ્રન્થમાલા" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મેં આનો પદ્યાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે અને તે અહીંના "ગુ. મિત્ર તથા ગુ. દર્પણ" (સાપ્તાહિક)ના તા. ૨૯-૭-૪૫ ને તા. ૨૬-૮-૪૫ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૨. એમણે વિ. સં. ૧૫૧૭માં **ભોજપ્રબંધ** રચ્યો છે.

૩. આના ૨૬૮ આ પત્રમાં **વસંતવિલાસ**નો ઉલ્લેખ છે અને વિશેષમાં આ જૂના ગુજરાતી ફાગનું કંઈક પાઠભેદપૂર્વક ૭૮મું પદ્ય એમાં અવતરણરૂપે અપાયેલું છે, પણ એમાં **વસંતવિલાસ**ના કર્તાના નામ વિષે નિર્દેશ નથી. કોઈ રત્નાગરનું નામ સૂચવે છે તો કોઈ નટર્ષિનું, પણ એ વ્યાજબી હોવા વિષે શંકા રહે છે. આ બાબત મેં "આપણાં 'ફાગ' કાવ્યો" નામના લેખમાં ચર્ચી છે. જુઓ જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૧, અં. ૬, પૃ. ૧૬૯-૧૮૪).

૪. જુઓ પૃ. ૧૨૧. **સિરિવાલકહા**માંનું 'સિદ્ધચક્ર'નું ચૈત્યવંદન 'અવહટ્ટ'માં છે.

૫. આનાં આદ્ય બે પદ્યો પાઇયમાં છે, જ્યારે બાકીનો તમામ ભાગ 'અવહટ્ટ'માં છે.

૬. આ દસ તરંગમાં ૨૫૮ કથાઓ મુખ્યતયા સં.માં રજૂ કરતી અને હર્ટલ દ્વારા જર્મન અનુવાદ કરાયેલી કૃતિ છે.

૭. "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" તરફથી આ ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. અહીં ચતુર્મુખ અને સ્વયંભૂ એ બેને એક ગણવાની શ્રી મોદીએ ભૂલ કરી છે. જુઓ "ભારતીય વિદ્યા" (ભા. ૨, અં. ૧, પૃ. ૫૭-૬૧)માં છપાયેલો શ્રી નાથૂરામ પ્રેમીનો લેખ નામે "चतुर्मुख और स्वयंभू दो भिन्न कवि हैं."

શિલાલેખ—**કનકામરકૃત કરકંડુચરિયની** પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે બુંદેલખંડ પ્રાંતની અંદર કે આસપાસથી જે ત્રણ શિલાલેખ મળ્યા છે તેમાંનો એક 'અપભ્રંશ' ભાષામાં છે અને એની નીચે એનો સં. અનુવાદ છે.

સાહિત્ય—પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ગત સ્વ. **દલાલ**નો નિબંધ, જૈન. સા. સં. ઈ. (કંડિકા ૨૦૫, ૨૫૯, ૨૯૬, ૪૩૩-૪૩૬) અને જૈ. ગૂ. ક. (ભા. ૧)નો પ્રારંભિક ભાગ, અંગ્રેજીમાં પ્રો. **હીરાલાલ** જૈનનો "Apabhraṁśa Literature" નામનો [1]લેખ, **ભવિસ્સયત્તકહા**ની પ્રસ્તાવના ઈત્યાદિ આ સાહિત્યનો કંઈક ખ્યાલ કરાવે છે.

અપભ્રંશનો સમય—"જૈ. સિ. ભા." (ભા. ૧૧, કિ. ૧, પૃ. ૩૮-૪૦)માં પં. **પરમાનંદ** શાસ્ત્રીનો "अपभ्रंश भाषा का काल" નામનો લેખ છપાયો છે. પૃ. ૩૮માં એમણે કહ્યું છે કે વિક્રમની સાતમી સદીથી સત્તરમી સદી સુધી ઉત્તરોત્તર રૂપમાં અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યિક સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઈલ્લરાજના પુત્ર મહેન્દુ ઉર્ફે **મહાચન્દ્રે** વિ. સં. ૧૪૮૭માં [2]**સંતિનાહચરિય** પૂર્ણ કર્યું છે (પૃ. ૪૦). કવિ [3]**રઇધૂ**એ અપભ્રંશમાં [4]ત્રેવીસ ગ્રન્થો રચ્યા છે.[5] કવિ **માણિક્યરાજે** નવ સંધિમાં **નાગકુમારચરિય** વિ. સં. ૧૫૭૯માં રચેલું છે.[6] મહેન્દ્રસેનના શિષ્ય પં. **ભગવતીદાસે** "**મૃગાંકલેખાચરિત્ર**" વિ. સં. ૧૭૦૦માં રચ્યું છે.[7]

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધી જે ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થયા છે તે વિચારતાં એમ લાગે છે કે પ્રાચીન 'અવહટ્ટ' સાહિત્યના નિર્માણમાં જૈનોનો સબળ ફાળો છે, નહિ કે અજૈન લેખકોનો. ભારતવર્ષમાં અને ખાસ કરીને એના ઉત્તરાર્ધમાં 'અવહટ્ટ' ભાષા અમુક શતાબ્દીઓ સુધી રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca) હતી એ હકીકત ઉપરથી તો અજૈનોને હાથે પણ 'અવહટ્ટ' ગ્રન્થો રચાયા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. વળી દસમી સદીની પૂર્વેનું ઉપલબ્ધ 'અવહટ્ટ' સાહિત્ય મુખ્યતયા દિગંબરીય છે. અગ્યારમી સદીથી તે છેક પંદરમી સદી સુધી તો શ્વેતાંબરોએ પણ આ સાહિત્યને વિવિધ કૃતિઓ રચી પુષ્ટ કર્યું છે. ભારતના પૂર્વ ભાગમાં ઉત્તર હિંદના બૌદ્ધોએ 'અવહટ્ટ' કૃતિઓ રચી છે. (ઈ. સ.ના આઠમા સૈકાના) **વિનીતદેવ** કહે છે કે બૌદ્ધોના

---

૧. જુઓ અલ્લાહાબાદથી ઈ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત "Allahabad University Studies" (Vol. 1, pp. 157-185).

૨. આનો પરિચય "અનેકાંત" (વ. ૫, કિ. ૬-૭)માં અપાયો છે.

૩. એમના **સુકોશલચરિત** પર એક લેખ જૈ. સિ. ભા. (ભા. ૧૦, કિ. ૨)માં પં. રામજી ઉપાધ્યાયે લખ્યો છે.

૪. જૈ. સા. સં. ઈ. (પૃ. ૫૨૦) જોતાં એમ જણાય છે કે **વિક્રમની સોળમી સદીમાં** થઈ ગયેલ **સિંહસેન ઉર્ફે રઇધૂએ મહેસરચરિય** અને **ભવિસ્સયત્તચરિય** રચ્યાં છે.

૫. જુઓ "અનેકાંત" (વ. ૫).

૬. એજન, પૃ. ૩૯,

૭. એજન, પૃ. ૪૦.

'સંમિતીય' સંપ્રદાયે 'અવહટ્ટ'નો મહાસંઘિકોએ પ્રાકૃતનો અને સ્થવિરવાદીઓએ પૈશાચીનો ઉપયોગ કર્યો છે.[૧]

અપભ્રંશનું મહત્ત્વ, સૌષ્ઠવ ઇત્યાદિ—પટના કૉલેજના પ્રો. જગન્નાથ શર્માએ **અપભ્રંશ-દર્પણ** નામનું [૨]પુસ્તક [૩]હિંદીમાં રચ્યું છે. આમાં 'અપભ્રંશ' ભાષા કેટલાંયે વર્ષો સુધી રાષ્ટ્ર-ભાષા તેમજ સાહિત્ય-ભાષા રહી એ વાત ભૂમિકામાં દર્શાવાઈ છે. પુસ્તકના પ્રારંભમાં 'અપભ્રંશ'ની ઉત્પત્તિ વિષે નિરૂપણ છે. 'અપભ્રંશ' સાહિત્યનું મહત્ત્વ અને એનું સૌષ્ઠવ તેમજ હિંદી [૪]કવિઓ ઉપર એનો પડેલો પ્રભાવ વિચારાયેલ છે. **ભવિસ્સયત્તકહા**ના આધાર ઉપર **રામચરિતમાનસ** અને **પદ્માવત** જેવા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ રચાયાનો અહીં ઉલ્લેખ છે. આ પુસ્તકના દ્વિતીય ભાગમાં 'અપભ્રંશ'નું વ્યાકરણ નામે Historical Grammar of Apabhraṁśa ડૉ. ગજાનન વાસુદેવ તગારે (Tagare) દ્વારા ચાર પ્રકરણમાં તૈયાર કરાયું છે.[૫] એમાં ઉપોદ્ઘાતમાં 'અપભ્રંશ' શબ્દ વિષે ચર્ચા છે, અને રચના-સમય અનુસાર કેટલીક 'અપભ્રંશ' કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય છે. વિશેષમાં પ્રદેશ અને સમયને લક્ષીને પાશ્ચાત્ય, દાક્ષિણાત્ય અને પૌર્વાત્ય 'અપભ્રંશ'ની કૃતિઓ નિરનિરાળી ગણાવાઈ છે. ત્રીજા ભાગમાં અપભ્રંશ-ગ્રન્થોના ઉદ્ધરણો અપાયાં છે, અને એનો હિંદી અનુવાદ અપાયો છે. જાયસીએ અને તુલસીએ જેવી રીતે કેટલીક ૩૨ માત્રાઓવાળી ચોપાઈની અર્ધાલિયા પછી ૪૮ માત્રાવાળા દોહા મૂક્યા છે તેવી જ રીતે ૩૨ માત્રાવાળી અર્ધાલિયાવાળા પંઝટિકાના અને 'અલ્લિલા' નામના છંદો પછી ધનપાલે ૬૨ માત્રાવાળા 'ધત્તા' નામના છંદ મૂક્યા છે. વળી જેમ જાયસી અને તુલસીમાં "[૬]તુક'ની કડી દરેક ચરણના અંતમાં—કમમાં કમ બે ચરણોમાં મળે છે તેમ ધનપાલમાં પણ છે. એમ આ ત્રણ ગ્રન્થોની પદ્ધતિની સમાનતા સચવાઈ છે.

'અવહટ્ટ' સાહિત્યનાં અંગો—'અવહટ્ટ ભાષાનું' કોઈ [૭]વ્યાકરણ આ ભાષમાં રચાયું

---

૧. જુઓ PLCIC (p. 22).

૨. સાહિત્ય સુમનમાલા કાર્યાલય, બાંકીપુર, પટણાથી આ પ્રસિદ્ધ થયું છે. જુઓ જૈં. સિ. ભા. (ભા. ૧૨ કિ. ૧, પૃ. ૪૨).

૩. મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ (ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦)ના સમકાલીન ચંદેલ્લ (Chandella)નાં પદ્યો લુધત અર્થાત્ જવાન હિંદવી (હિંદી)માં રચાયાં છે. અમીર ખુશરુ હિંદી પદ્યોના લેખક તરીકે મસુદ ઈબ્ન સદ (Masud ibn sad) કે જેમનું ઈ. સ. ૧૧૨૧ કે ૧૧૩૦માં અવસાન થયું તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુઓ G P L (p. 2).

૪. મૈથિલીમાંના વિદ્યાપતિ જેવા પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓ 'અપભ્રંશ'નું સ્મરણ કરાવે છે.

૫. આ "ડેક્કન કૉલેજ પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે.

૬. જોડકણા જેવી કવિતા.

૭. ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં **અપભ્રંશ વ્યાકરણ** એ નામથી

હોય તો તે મળતું નથી. એવી રીતે કોશ, છંદ અલંકાર (કાવ્યશાસ્ત્ર) કે નાટકની કોઈ કૃતિ આ જ ભાષામાં રચાયેલી જણાતી નથી. બાકી જેમ સં. અને પાઈય છંદો છે તેમ પાઈયથી એક રીતે ભિન્ન ગણાતા 'અવહટ્ઠ'ને પણ પોતાના [1]છંદો છે. 'અવહટ્ઠ'માં આખ્યાન-સાહિત્ય પુષ્કળ છે, પરંતુ એ પદ્યમાં છે. રૂપકાત્મક [2]પ્રબંધો છે. વળી [3]કુલય, [4]સુભાષિતસંગ્રહ, સ્તોત્રો અને [5]શિલાલેખો તેમજ [6]ચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—તત્ત્વજ્ઞાન, [7]ગૂઢવાદ ઈત્યાદિને

છપાયેલા પુસ્તકમાં સિ. હે. (અ. ૮, પા. ૪)નાં સૂ. ૩૨૯-૩૪૮ (મોટા અક્ષરે), બાજુમાં પદચ્છેદપૂર્વક એ જ સૂત્રો, એની પદચ્છેદપૂર્વકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, ગુ.માં સૂત્રાર્થ અને વિવેચન, 'અપભ્રંશ' ઉદાહરણોની સં. છાયા, 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય'ના સ. ૮ના શ્લો. ૧૪-૮૩, એની સં. છાયા અને વ્યાકરણ-દૃષ્ટિએ કેટલીક વાર વિવેચન તેમજ અંતમાં પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે સૂત્ર અને 'અપભ્રંશ' ઉદાહરણોની અને પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે ''પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય''માંથી લીધેલાં ઉદાહરણોની વર્ણાનુક્રમી છે. અનુવાદક અ. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી છે. {'અપભ્રંશ ભાષા કા વ્યાકરણ' ડૉ. રામ ગોપાલ શર્મા પ્ર. રાજસ્થાન હિંદી ગ્રન્થ અકાદમી ઈ. ૧૯૮૨, 'અપભ્રંશ ભાષા કા અધ્યયન' ડૉ. વીરેન્દ્ર શ્રીવાસ્તવ પ્ર. એસ. ચન્દ્ર એન્ડ કું. નવી દિલ્હી ઈ. ૧૯૭૬.}

૧. પ્રો. વેલણકરે છંદોની કેટલીક કૃતિઓ સંપાદિત કરી છે, અને થોડા જ વખત ઉપર હેમચન્દ્રસૂરિકૃત **છંદોઽનુશાસન**ના આઠે અધ્યાયોનું મૂળ તેમજ એના પહેલા ત્રણ પૂરતી સંક્ષિપ્ત ટીકા 'જયદામન્' નામના સંસ્કરણમાં રજૂ કરી છે. સાથે સાથે અહીં **જયદેવ**કૃત સં. **જયદેવચ્છન્દસ્**, શ્રીભટ્ટ મુકુલના પુત્ર હર્ષદે રચેલી એની સં. ટીકા, જયકીર્તિએ સં.માં રચેલ **છન્દોઽનુશાસન** અને ભટ્ટ કેદારકૃત **વૃત્તરત્નાકર** સંપાદિત કર્યાં છે. વળી એમણે અંગ્રેજીમાં ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૭-૬૦) પણ લખ્યો છે. આ સંસ્કરણ ''હરિતોષસમિતિ'' (મુંબઈ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. પ્રો. વેલણકરે છંદોને અંગે વિવિધ લેખો લખ્યા છે : Apabhraṁśa Metres I and II (J U B 1933 & 1936), Apabhraṁśa and Marāṭhī Metres (New Indian Antiquary, Poona, 1938), Music and Metres (Poona Orientalist, October, 1943), Apabhraṁś Metres III Mātrāvṛttas and Tāla-vṛttas (Radhakumud Mookerji's Commemoration Vol., 1947), Prākṛta and Apabhraṁśa metres (Classified List and Alphabetical Index (J B B R A S, N. S., Vol. 22, 1946). J B B R A S (N. S., Vol. 19)માં **છંદોઽનુશાશન** (અ. ૪।।-૫)નું અને એના Vol. 20 (A.D. 1944)માં અ. ૬ને ૭નું સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત એમણે સંપાદન કર્યું છે. {'પ્રાકૃત પૈંગલમ્' સંપા. ડૉ. ભોલાશંકર વ્યાસ, 'પ્રાકૃત પૈંગલમ્ ભાષા શાસ્ત્રીય ઔર છંદશાસ્ત્રીય અનુશીલન લે. ડૉ. ભોલાશંકર વ્યાસ પ્ર. પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ્.} ૫. ઐ. આ.માં વૈદિક, સંસ્કૃત અને પાઇય છંદોની મીમાંસા છે. એના અનુસંધાનરૂપે શ્રી **રામનારાયણ** વિશ્વનાથ પાઠકે રચેલા **પ્રાચીન ગુજરાતી** છંદોમાં અવહટ્ઠ છંદો જેટલે અંશે ગુજરાતી પિંગળને ઉપકારક છે તેટલે અંશે એની આલોચના છે. આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં છપાયું છે.

૨. જુઓ પૃ. ૯૯.

૩. જુઓ પૃ. ૧૦૦-૧૦૧. એમાં હું **સિદ્ધકુલય** ઉમેરું છું.

૪. જુઓ પૃ. ૧૬૫.

૫. જુઓ પૃ. ૧૬૬.

૬. દા. ત. **સાવયવિહિ, સાવયધમ્મદોહા** ઇત્યાદિ.

૭. દા. ત. પરમપ્પપયાસ

લગતી કૃતિઓ પણ છે. **તત્તી સીઅલીવાળું** પદ્ય આ ભાષાની અનેકાર્થી કૃતિ ગણી શકાય. આમ હોવા છતાં વિષયોની વિવિધતાની દૃષ્ટિએ 'અવહટ્ઠ' સાહિત્ય જ. મ. સાહિત્યની સાથે બરાબરી કરી શકે તેમ નથી, પરંતુ મરહટ્ઠી સિવાયની પાઈય ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય મળે છે તેની સાથે સરખાવતાં એ આ તમામથી ચડે તેમ છે.

'અપભ્રંશ'ના કવિઓની મૌલિક્તા અને પ્રેરણાશક્તિ—શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયને **હિંદી ધારા**માં આ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી જૈ. સ. પ્ર. (વ. ૧૫, અં. ૧, પૃ. ૮)માં નીચે મુજબ લખાણ રજૂ કરાયું છે :-

"અપભ્રંશના કવિઓને વિસ્મરણ કરવા આપણા માટે હાનિકારક વસ્તુ છે. આ જ કવિઓ હિંદી કાવ્યધારાના પ્રથમ સ્રષ્ટા હતા. તેઓ **અશ્વઘોષ, ભાસ, કાલિદાસ** અને **બાણ**ની કેવળ એંઠી પતરાળી નહોતા ચાટતા, પરંતુ તેમણે એક યોગ્ય પુત્રની માફક આપણા કાવ્યક્ષેત્રમાં નવું સર્જન કર્યું છે, નવા ચમત્કારો અને નવા ભાવો પેદા કર્યો છે એ **સ્વયંભૂ** (જૈન કવિ) આદિની કવિતાથી સારી રીતે માલમ પડી જશે. નવા નવા છંદોની સૃષ્ટિ કરવી તેમાં તો તેમનું અદ્‌ભુત કવિત્વ છે. દોહા, સોરઠા, ચોપાઈ, છપ્પય આદિ કેટલાયે સેંકડો નવા નવા છંદોની તેમણે સૃષ્ટિ કરી, જેને હિંદી કવિઓએ બરાબર અપનાવ્યા છે, જોકે બધાને નહિ. એ આપણા વિદ્યાપતિ, કબીર, સૂર, જાયસી અને તુલસીના જ ઉજ્જીવક અને પ્રથમ પ્રેરક રહ્યા છે. તેમને છોડી દેવાથી વચલા કાળમાં આપણને ઘણી હાનિ પહોંચી છે અને આજે પણ એવી સંભાવના છે." {'અપભ્રંશ કથાકાવ્યોં કા હિન્દી પ્રેમાખ્યાનો કે શિલ્પ પર પ્રભાવ' પ્રેમચંદ જૈન પાર્શ્વનાથ વિદ્યાલય વારાણસી.}

રાજસ્થાની—આ ભાષા ઉત્તર ભારતની વર્તમાન પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે અને એ 'અવહટ્ઠ'ની સૌથી મોટામાં મોટી પુત્રી છે એમ કેટલાક માને છે.[૧]

ગુજરાતી—આ ભાષા સો. દ્વારા ગૌર્જરી અપભ્રંશમાંથી ઉદ્‌ભવી છે એમ મનાય છે. "ગુજરાતીને અપભ્રંશનું ઋણ" એવું જૂ. ગુ. ભા.નું સાતમું પ્રકરણ ગુજરાતી ભાષાએ 'અપભ્રંશ'માંથી શું શું લીધું છે તે સૂચવે છે.

પાઇય છંદો—**જયદામન્**ના ઉપોદ્‌ઘાત(પૃ. ૧૨ને ૧૩)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે લૌકિક (classical) સં.માંનાં અર્ધસમવૃત્તો એ પ્રાકૃત કવિઓ—છંદશાસ્ત્રીઓનો વારસો હોવાનો ઘણો સંભવ છે. પૃ. ૨૪માં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત છંદોમાંના ઘણાખરાનું સંગીત કાલમાત્રા ઉપર આધાર રાખે છે. પૃ. ૩૫માં એવું કથન છે કે **જયદેવ** એ જૈન અને પ્રાચીન ગ્રન્થકાર છે અને એઓ પિંગલ પછી થોડાક સૈકાઓ બાદ થયા છે એમ માનવામાં અત્યારે તો કોઈ હરકત જણાતી નથી. ધ્રુવાઓ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં રચાતી અને ગવાતી (પૃ. ૧૯). આર્યા પ્રાકૃત વેષમાં ગાથા તરીકે (પૃ. ૨૩) અને આર્યાગીતિ પ્રાકૃત વેષમાં સ્કંધક તરીકે (પૃ. ૨૬) ઓળખાવાય છે. પિંગલ, ભરત અને જયદેવ એ ત્રણ પ્રાચીનતમ છંદશાસ્ત્રીઓ છે (પૃ. ૧૮). વૈતાલીય

---

૧. જુઓ ચા. ચા. સા. (પૃ. ૪૫).

અને એના સંબંધીઓ (cognates) એ મૂળ શુદ્ધ પ્રાકૃત છંદ હોવાનો ઘણો સંભવ છે (પૃ. ૧૨). ગલિતકો, ખંજકો અને શીર્ષકો એ સર્વે ચોકખી રીતે પ્રાકૃત છંદો છે (પૃ. ૪૫). {"પ્રાકૃત અપભ્રંશ છંદકોશ" ડૉ. ગદાધર સિંહ, પ્ર. પ્રા. જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી.}

સમસંસ્કૃત—સં. અને પાઇય ભાષાઓનાં બંધારણ એવાં છે કે એમાં કેટલાક શબ્દો અને કેટલાંક રૂપો સમાન છે. આ હકીકત કેટલીક પાઇય ભાષાઓને દા. ત. મ. અને સો.ને લાગુ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લઈને આપણા દેશમાં એવી રચનાઓ થઈ છે કે જેને એક કરતાં વધારે ભાષામાં ગૂંથાયેલી ગણી શકાય. **હરિભદ્રસૂરિ**કૃત ચાર પદ્યોમાં રચાયેલી અને 'સંસારદાવાનલ'થી શરૂ થતી [1]સ્તુતિ, **જિનવલ્લભસૂરિ**કૃત [2]**મહાવીરસ્તોત્ર**, **જયશેખરસૂરિ**કૃત, **વીરસ્તવન**, **જિનપ્રભસૂરિ**કૃત ષડ્ભાષામય **ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવન**માંનો એક ભાગ, આ જ સૂરિએ રચેલા અષ્ટભાષાત્મક **ઋષભસ્તવન**નો એક ભાગ તેમજ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય **સહજ-સાગર**કૃત ૨૮ પદ્યનું **જિનસ્તવન** એ સમસંસ્કૃત [3]કૃતિઓ ગણાય છે.

રત્નશેખરગણિએ માલિની છંદમાં ૨૫ પદ્યોમાં જે [4]**ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવન** રચ્યું છે તે સં., મ. અને સો. એમ ત્રણ ભાષાની દૃષ્ટિએ સમાન છે.

અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં 'ભાષા-શ્લેષ'નો અધિકાર આવે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે 'સમસંસ્કૃત' ઈત્યાદિ જાતનાં પદ્યો નાટક, કાવ્ય વગેરેમાંથી રજૂ કરાય છે. દા. ત. **હેમચન્દ્રસૂરિ**એ **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૫, સૂ. ૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ નામે **અલંકારચૂડામણિ** (પૃ. ૩૩૧)માં **માલતીમાધવ** (અં. ૬)નો શ્લો. ૧૦ સં. ને પ્રાકૃતના સંયોગના ઉદાહરણરૂપે, **કાવ્યાલંકાર**(અ. ૪)નો શ્લો. ૧૮ સં. ને માગધી માટે, શ્લો. ૧૯ સં. ને પૈશાચી માટે, શ્લો. ૨૦ સં. ને શૌરસેની માટે અને શ્લો. ૨૩ સં. ને 'અપભ્રંશ' માટે રજૂ કર્યા છે. વળી એમણે પૃ. ૩૩૨માં **દેવીશતક**નું નિમ્નલિખિત ૭૪મું પદ્ય [5]છ ભાષામાં સમાનતાના દૃષ્ટાંત તરીકે આપ્યું છે :-

"अलोलकमले ! चित्तललामकमलालये ! ।
पाहि चण्डि ! महामोहभङ्गभीमबलामले ! ॥७४॥"

[6]**અર્ધ-સંસ્કૃત**—પૂર્વાર્ધ કે ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃતમાં અને બાકીનો અડધો ભાગ મ.માં હોય

---

૧. આમાં અનુનાસિકની વાત બાજુએ રખાય તો એકે જોડાક્ષર નથી.

૨. આ સૂરિએ પોતાની કૃતિ નામે **મહાવીરસ્તોત્ર**ના અંતમાં એને 'સમસંસ્કૃત' કહેલ છે.

૩. આ તમામ કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેં **સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા**ની મારી સં. ભૂમિકા (પૃ. ૨૪)માં આપ્યો છે.

૪. આના આદ્ય પદ્ય માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત ભૂમિકા (પ. ૨૫).

૫. શ્રીપાલ કવિને 'ષડ્ભાષાચક્રવર્તી'નું બિરુદ હતું.

૬. જુઓ પૃ. ૯૦, ૯૪, ૯૫ (ટિ. ૧) તેમજ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧)ગત ૨, ૩૧ ને ૩૨ ક્રમાંકવાળી કૃતિઓ.

એવી કેટલીક ''અર્ધ-સંસ્કૃત'' કૃતિઓ છે. જેમકે **ધનપાલકૃત વીરસ્તવ, ધમ્મરયણપગરણ** (ગા. ૨)ની **દેવેન્દ્રસૂરિકૃત** ટીકા (પત્ર ૯૯ આ-૧૦૮આ)માંની ૨૫૧ પદ્યમાં રચાયેલી **ભીમકુમારકથા, રત્નશેખરસૂરિકૃત અર્થદીપિકા** (પત્ર ૮૫આ-૯૨અ)માંથી ૩૮૭ શ્લોક જેવડી **શીલવતીકથા, વિનયવિજયગણિકૃત** [1]**વિજ્ઞપ્તિપત્ર**માંના કેટલાંક પદ્યો **ધર્મઘોષસૂરિકૃત** નવ પદ્યમાં રચાયેલું [2]**જિનસ્તવન, રામચન્દ્રસૂરિકૃત** [3]**આદિદેવસ્તવ,** ઇત્યાદિ.

અનેકભાષાત્મક કૃતિઓ—જિનકીર્તિસૂરિએ પાંચ ભાષામાં **જિનસ્તવન** રચ્યાનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

સોમસુંદર(?)સૂરિએ છ ભાષામાં એક સ્તોત્ર રચ્યું છે. **ધર્મવર્ધનગણિએ** [4]છ ભાષામાં **પાર્શ્વનાથસ્તવન** રચ્યું છે. એમની પૂર્વે **જિનપ્રભસૂરિએ** પણ [5]ષડ્‌ભાષાત્મક [6]**ચન્દ્રપ્રભ-જિનસ્તવન**[7] ૧૩ પદ્યમાં રચેલું છે.

[8]**સોમસુંદરસૂરિએ** સં. પ્રાકૃત (માહારાષ્ટ્રી,) માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશ એમ સાત ભાષામાં **ઋષભ, શાંતિ, નેમિ, પાર્શ્વ** અને **વીર** એ પાંચ જિનેશ્વરનાં સ્તોત્રો સાત સાત પદ્યોમાં રચ્યાં છે.[9] **મહીકલશગણિના** શિષ્ય **ચારિત્રસુંદરગણિએ** વિ. સં. ૧૫૧૨માં આ લિપિબદ્ધ કર્યાં છે.

જિનપ્રભસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સં. વગેરે સાત ભાષામાં તેમજ સમસંસ્કૃત એમ આઠ ભાષામાં **ઋષભસ્તવન** રચ્યું છે.

રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય **સંઘકલશે** આઠ ભાષામાં **સમ્યક્ત્વરાસ** રચ્યો છે.[10]

પાઇય સાહિત્યના પ્રણેતાઓ—બીજા થરની પાઇય ભાષામાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યના સર્જનમાં મુખ્ય પ્રેરક બળો મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ એ બે મહાવિભૂતિઓ છે, અને એ સર્જનમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર આ બંનેના સાક્ષાત્ શિષ્યો છે. અશોક ચક્રવર્તીએ આ

---

૧. આનું પ્રથમ પદ્ય સ્તુ. ચ.ની ''ભૂમિકા'' (પૃ. ૨૬)માં અપાયું છે.

૨. આ જૈ. સ્તો. સં. (ભા. ૧, પૃ. ૧૩-૧૪)માં છપાયું છે.

૩. એજન (પૃ. ૯૨).

૪. આ પૈકી સંસ્કૃત, માગધી, શૌરસેની, બે પ્રકારની પૈશાચી અને અપભ્રંશિકા એમ ભાષાઓનાં નામ અંતિમ પદ્યમાં ગણાવાયાં છે. આ અંતિમ પદ્ય માટે જુઓ સ્તુ. ચ.ની ''ભૂમિકા'' (પૃ. ૨૫).

૫. સં., મ. સો., મા., પે., ચૂ. પે., અપભ્રંશ ને સમસંસ્કૃત (શ્લો. ૧. ૧-૧૨).

૬. આ પ્રકરણરત્નાકર(ભા. ૨, પૃ. ૨૬૯-૨૭૦)માં છપાયું છે.

૭. ૧૧મા સમસંસ્કૃત પદ્ય માટે જુઓ સ્તુ. ચ.ની ''ભૂમિકા'' (પૃ. ૨૫).

૮. જુઓ જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચ (પૃ. ૧૦૬).

૯. પૃ. ૯૯-૧૦૬માં પાંચે જિનેશ્વરોનાં સ્તોત્રો છે.

૧૦. જુઓ જૈ. સ્તો. સં. (ભા.૨)ની સ્વ. મુનિ ચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૯૫).

ફાળાના પ્રચારને અને વેગને આગળ ધપાવનારું એક કાર્ય એ કર્યું કે એ સમયની પાઈયરૂપ કથ્ય ભાષાઓને રાજભાષાનું ગૌરવવંતું પદ સમર્પ્યું અને તેમ કરીને લોકોને એને સન્માનવાને પ્રેર્યા. આગળ જતાં સં. તરફ ફરીથી રુચિ સજીવન થઈ અને વૈદિક દર્શનકારોનો એ તરફ એટલો બધો પક્ષપાત કેળવાયો કે જૈન શ્રમણોને અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને પણ સં.માં પોતાના આચાર-વિચારના-તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને ક્રિયાકાંડના ગ્રન્થો રચવા પડ્યા. બીજા થરની ભાષાનો રોજના વ્યવહારની ભાષારૂપે ઈ. સ. ૯૦૦માં અંત આવ્યો. એ પૂર્વે કેટલીક સદીથી એ ભાષામાં પ્રતિભાપૂર્ણ કૃતિઓ રચી શકનારાઓએ પાઈયને પડતી મૂકી સં.ને મને કે કમને અપનાવી લીધી હતી. એની એક સાબિતી તે વિ. સં. ૯૬૨માં રચાયેલી મનાતી **ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા**માં એના કર્તા **સિદ્ધર્ષિ**એ પ્રારંભમાં નીચે મુજબ રજૂ કરેલા ઉદ્‌ગારો છે :-

> ''संस्कृता प्राकृता चेति भाषे प्राधान्यमर्हतः ।
> तत्रापि संस्कृतां तावद् दुर्विग्धहृदि स्थिता ॥४१॥
>
> बालानामपि सद्बोधकारिणी कर्णपेशला ।
> तथापि प्राकृता भाषा न तेषामपि भासते ॥४२॥
>
> उपाये सति कर्तव्यं सर्वेषां चित्तरञ्जनम् ।
> अतस्तदनुरोधेन संस्कृतेयं करिष्यते ॥४३॥''

પાઇય યુગ—લોકભાષાના વિશિષ્ટ ઉત્થાનનો—ગૌરવનો યુગ તે 'પાઈય યુગ' એ પાઈય યુગનો વ્યાપક અર્થ છે. એના કરતાં કંઈક સંકુચિત અર્થમાં હું અહીં આ પ્રયોગ કરું છું. સમગ્ર પાઈય સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો વિચાર કરતાં સહેજે જણાશે કે એમાં જેટલો હિસ્સો જૈનોનો અને તે પણ [1]શ્વેતાંબરોનો છે એટલો અજૈનોનો નથી. આનું એક કારણ એ છે કે જેમ વૈદિકોએ પોતાની દાર્શનિક કૃતિઓને માટે સં. ભાષાનો આશ્રય લીધો તેમ લગભગ ૨,૫૦૦ વર્ષ ઉપર જૈન મહર્ષિઓએ જૈન દર્શનના નિરૂપણ માટે પ્રાયઃ પાઈય ભાષાનો—અ. મા.નો આશ્રય લીધો. ઉત્તરોત્તર મહર્ષિઓએ આ પ્રણાલિકા અમુક કાળ સુધી ચાલુ રાખી એ વાતની, નિજ્જુત્તિ અને ભાસરૂપ જે આગમોનાં વિવરણો જ.મ.માં રચાયેલાં મળે છે તે સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રાદિનું પ્રણયન અમુક સમય સુધી લગભગ પાઈયમાં જ કરાયું. એને અનુલક્ષીને આપણે એ સમયને 'પાઈય યુગ' કહી શકીએ. જેમ આ યુગની એક વિશિષ્ટતા તે પાઈય ભાષાનું સેવન છે તેમ એની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં આગમિક દૃષ્ટિને જેટલું સ્વતંત્ર સ્થાન અપાયું એટલું કેવળ તાર્કિક દૃષ્ટિને અપાયું નહિ. આગળ ઉપર સં. ભાષામાં આગમોની ટીકા રચવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો, કેમકે ચારે બાજુથી સં.નો વિજયનાદ સંભળાવા લાગ્યો એટલે પાઈય યુગમાં કેવળ સં. ભાષા અને સાહિત્યના ખપપૂરતા પરિચયથી ચલાવી લેવાતું હતું તેને બદલે એ યુગ પલટાયો અને 'સંસ્કૃત યુગ'નો ઉદય થયો. આ સં. યુગમાં

---

૧. દિ. ગ્રન્થકારોએ સં. કૃતિ રચવા માંડી ત્યાર પછી એ પરંપરામાં પાઇય કૃતિઓ ભાગ્યે જ રચાઈ છે, જ્યારે શ્વે. પરંપરામાં તો સં. કૃતિઓની સાથે સાથે પાઇય કૃતિઓ છેક યશોવિજયગણિ સુધી રચાઈ છે અને આજે પણ કેટલાક પાઇય સ્તોત્ર વગેરે રચે છે.

પાઈય ભાષાની સાથે સાથે સં. ભાષામાં કૃતિઓનું સર્જન થવા લાગ્યું અને તેમ કરતી વેળા તાર્કિક દૃષ્ટિ તરફ-અજૈન દાર્શનિક સાહિત્યના વિશિષ્ટ અનુશીલન તરફ પણ ઝોક વધતો ગયો અને એક રીતે 'પાઈય યુગ' જેમ 'આગમિક યુગ' ગણાયો તેમ 'સંસ્કૃત યુગ' 'તાર્કિક યુગ' બન્યો, જોકે જ્ઞાન, નય, સ્યાદ્વાદ ઈત્યાદિ અમુક પ્રમેયો પૂરતો જ એ વિશેષતઃ 'તાર્કિક યુગ' રહ્યો. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાં એકે એક પ્રમેયને તાર્કિક દૃષ્ટિથી કસી જોવાની વૃત્તિ પૂરેપૂરી ખીલી નહિ અને એથી એ સંબંધમાં અજૈન સંપ્રદાયોનાં જે મંતવ્યો હતાં તેનું નિરસન કરવાનો કે તેનો સમન્વય સાધવાનો સુયોગ સાંપડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પં. સુખલાલના [1]મતે સંપૂર્ણ કર્મશાસ્ત્ર, ગુણસ્થાનવિચાર, ષડ્દ્રવ્યવિચારણા, ખાસ કરીને લોક તથા જીવ-વિભાગ ઈત્યાદિ ઉપર તર્કશૈલી યાને દર્શનાન્તરીય ચિંતનનો કોઈ પ્રભાવ આજ દિન સુધી પડ્યો નથી.

પાઇય સાહિત્યની વ્યાપકતા—એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પાઈય ભાષાની સામે સં. ભાષા નિસ્તેજ બની ગઈ હતી અને હૃદયંગમ વિષયોની પાઈયમાં રચના છોડીને સં. ભાષાનો સ્વીકાર કરવાનું કાર્ય લોકોને માટે અતિશય અરુચિકર બની ગયું હતું. વળી નવ રસમાં મધુરમાં મધુર ગણાતો 'શૃંગાર' રસ પોષવામાં પાઈય ભાષા અદ્વિતીય મનાતી હતી, અને એ માનનારા સં. ભાષાથી અનભિજ્ઞ ન હતા, પણ **બાલરામાયણ**, **કાવ્યમીમાંસા** વગેરેના રચનારા સં.ના પ્રકાંડ વિદ્વાન **રાજશેખર** પણ એમાંનાં એક હતા. આ બતાવી આપે છે કે પાઈય ભાષાનું સાહિત્ય કેવું વિપુલ અને સમૃદ્ધ હશે ! આજે એ જેટલું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે તેટલું જ એ ઉપલબ્ધ છે એમ કોઈ માને તો એ ભૂલ છે, કારણ કે ડૉ. કોનોએ સૂચવ્યું છે તેમ હાથપોથીઓની વ્યવસ્થિત શોધ કરનારાઓએ સં. સાહિત્યને ઘણી વાર પ્રધાન પદ આપી એ શોધ કરી છે.[2] વળી સં. નો પ્રભાવ એક સમયે વિશેષ વ્યાપક બન્યો તેની અસર પાઈય કૃતિઓની રચના ઉપર પણ થઈ હોય અને તેથી નવીન પાઈય રચનાઓનું કાર્ય મંદ પડ્યું હોય અને જે પ્રાચીન રચનાઓ હતી તેનું સંરક્ષણ પણ ઉપેક્ષાને પાત્ર બન્યું હોય. આ અને આવાં બીજાં કારણોને લઈને જેટલું જોઈએ તેટલું વિવિધ, વિશાળ અને વરેણ્ય કોટિનું પાઈય સાહિત્ય હજી સુધી તો આપણને મળ્યું નથી.

પાઇય સાહિત્યમાં ઓટ—પાઈય લેખકોનો પણ સં. સાહિત્યના સર્જન તરફનો ઝોક અને લૌકિક-વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવા માટે અમુક જ ભાષા દ્વારા એ મળવું જોઈએ એવો કદાગ્રહ નહિ હોવાનું પાઈય વિદ્વાનોનું અને ઈતર જનોનું ઉચિત વલણ પાઈય સાહિત્યના સર્જનમાં આવેલી ઓટનાં મુખ્ય કારણો છે.

પાઇય સાહિત્યની વિશિષ્ટતા—પાઈય સાહિત્યમાં 'આર્યા' છંદનો ઘણા પ્રાચીન સમયથી ઉપયોગ કરાયેલો છે અને એમ જણાય છે કે એની ઉત્પત્તિ પણ આ જ સાહિત્યને આભારી છે. સં. કૃતિઓમાં એને પાછળથી સ્થાન અપાયું છે.

---

૧. જુઓ અકલંકગ્રન્થત્રયનું "પ્રાક્કથન" (પૃ. ૮).

૨. જુઓ કર્પૂરમંજરી (ભા. ૩, પૃ. ૧૯૨).

કથાત્મક સં. સાહિત્ય એ પ્રકારના પાઈય સાહિત્યના અનુકરણરૂપ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

લોકસાહિત્યનું અને સામાન્ય જનતાની રહેણીકરણીનું પ્રતિબિંબ પાઇય સાહિત્યમાં જેટલું જળવાઈ રહ્યું છે એટલું સં. સાહિત્યમાં જળવાયું નથી.

પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઇતર પાઇય સાહિત્યની વિશાળતા—પાલિ તેમજ અ. મા. જેવી અન્ય પાઈય ભાષાઓમાં કૃતિઓ રચવાનો પ્રારંભ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ વિચારતાં જોકે સમકાલીન જણાય છે, તોપણ પાલિમાં કૃતિઓ રચવાનો પ્રવાહ બુદ્ધઘોષ પછી લગભગ અટકી જાય છે, જ્યારે ઈતર પાઈય ભાષાઓમાં રચનાનો પ્રવાહ-ખાસ કરીને જ. મ.નો પ્રવાહ વિક્રમની ૧૮મી સદી સુધી તો અસ્ખલિત ગતિએ વહ્યો છે અને આજે પણ તૂટક તૂટક રૂપે તો એ ચાલુ છે. આને લઈને પાલિ સાહિત્ય કરતાં ઈતર પાઈય સાહિત્ય વધારે વિશાળ છે.

ઉપલબ્ધ પાઇય અને સં. સાહિત્યની તુલના[1]—અત્યાર સુધીમાં જેટલું સં. સાહિત્ય

---

૧. આશરે બસો કે સવા બસો વર્ષ ઉપર શામળ ભટ્ટે શિવપુરાણમાં શિવનો મહિમા વર્ણવતી વેળા સં.ની 'પ્રાકૃત' સાથે સરખામણી કરી છે. આને લગતો પ્રસ્તુત વિભાગ બૃહત્કાવ્યદોહન (ભા. ૮, પૃ. ૩૫૨-૩)ના આધારે ''ગુજરાતી'ના ૧૬-૧૦-૪૯ના અંકમાં પ્રા. મંજુલાલ. ૨. મજમુદારે સંપાદિત કર્યો છે એ હું અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું :-

''વિચાર કર્યો નિજ મનમાં, સંસ્કૃતનો છે સાર,
કરવો અર્થ પ્રાકૃત વડે, પ્રાકૃત-પાખી ન પાર.
સંસ્કૃત રૂડી શાલ છે, ખાંડ્યા વિણ ન ખવાય,
પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, ઝટ ચવાય ગળાય.
સંસ્કૃતમહોર સોના તણી, પંડિત વિણ ન પરખાય,
પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારંવાર વપરાય.
સારું સંસ્કૃત સર્વથી, જવરલે સમજે કોય,
એવા ગ્રન્થ કઠિણ છે, આદિ કરૂચિ હોય.
જેનું મન જ્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાંય,
બેમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત-માંય.
મમત કરે તે મૂરખા, અહંકાર કર અજાણ,
મહિમા બાવન માતૃકા, મીઠું પુણ્ય પુરાણ.
સંસ્કૃતમાં વાંચે સઉ, જુગતે રૂડે જાગ,
પ્રાકૃત વિના જો પ્રીછવે તો નિત પ્રણમું પાગ.
નાણાં લેખાં નાણાવટાં, ભણતર ગણતર ભાર,
પ્રાકૃત વિના પ્રીછે નહીં, પામે ક્યાંથી પાર ?
પોતપોતાની બોલીઓ, પોતપોતાનો ગર્થ,
પરદેશીને પ્રિય નહીં, સ્વદેશમાં નહીં વ્યર્થ.
વિષ્ણુ શિવ ને શક્તિનાં, નિર્મળ રૂડાં નામ,
પ્રાકૃતમાં પ્રીછે સઉ, જો જો ઠામોઠામ.

અને જેટલું પાઇય સાહિત્ય વિદ્યમાન હોવાનું હાથપોથીઓનાં સૂચીપત્રો ઉપરથી તેમજ પ્રકાશિત થયેલા ગ્રન્થો ઉપરથી જાણવામાં આવે છે તેની અહીં અંશતઃ તુલના કરાય છે, કેમકે એ વાત ખરી છે કે પાઇય સાહિત્યના ગ્રન્થોની સં. ગ્રન્થોની જેમ તપાસ અને નોંધ થઈ નથી,[1] પણ એ ઉપર આધાર રાખી અહીં તુલના કરવાનો કંઈ અર્થ નથી એટલે જાણે પાઇય કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે એટલી જ છે અને સં. કૃતિઓ માટે પણ એમ જ માની લઈ અહીં વિચાર કરાય છે.

પાઇય ભાષામાં જે જે વિષયો લખાયાની આ પૂર્વે મેં નોંધ લીધી છે તે સર્વે વિષયોને અંગે સં. કૃતિઓ મોજુદ છે, પણ એથી ઊલટું કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે સં. સાહિત્યમાં એવા કેટલાયે વિષયો છે જે ઉપલબ્ધ પાઇય સાહિત્યમાં જણાતાં નથી. દા. ત. ગણિત પરત્વે ત્રિકોણમિતિ, શૂન્યલબ્ધિ ઇત્યાદિ.

જેમ પાઇય સાહિત્ય સં. કરતાં વિષયોની વિવિધતામાં ઉતરતું છે[2] તેમ પ્રત્યેક વિષય સંબંધી કૃતિઓની સંખ્યામાં પણ એ હીન છે. હા, કથાત્મક સાહિત્યમાં પાઇય કૃતિઓ સં. કરતાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે ખરી. કેટલાક વિદ્વાનોનું તો ત્યાં સુધી માનવું છે કે પાઇય કથાઓ, વાર્તાઓ, કહાણીઓ, કિસ્સાઓ, ટુચકાઓ ઇત્યાદિ જોઈને સં.માં એ જાતનું સાહિત્ય સર્જાયું છે[3] અને તેમ છતાં એ સં. સાહિત્ય પાઇયની બરાબરી કરી શક્યું નથી, કેમકે કથા વગેરે માટે જેટલી પાઇય ભાષા યોગ્ય છે એટલી સં. નથી, કારણ કે કથા એટલે લોકભોગ્ય સાહિત્ય અને એ માટે લોકભાષા અર્થાત્ પાઇય ભાષા જ વિશેષ અનુકૂળ છે.

શંકરાચાર્યની **શારીરક** ભાષ્ય જેવી કૃતિમાં જે જાતનું ઉચ્ચ કોટિનું સરળ અને સરસ ગદ્ય છે અને જેનો જોટો સં. સાહિત્યમાં પણ **દશકુમારચરિત** જેવી કોઈક જ કૃતિમાં ભાગ્યે જોવાય છે તેવું પ્રાસાદિક ગદ્યાત્મક લખાણ કઈ કઈ પાઇય કૃતિમાં છે એ પ્રશ્ન હું પાઇય સાહિત્યના વિશેષજ્ઞોને ભળાવું તો કેમ ?

રામ કૃષ્ણ ગોવિંદ ગુણ, શિવ મહાદેવ કે શક્ત,
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે, જાણે બાધું જગ્ત.
કનૈયો રીઝે કીર્તને, રૂડા છત્રીસે રાગ,
જગદંબાને ગરબા ગમે, પ્રાકૃત લાખેણો લાગ.
તેત્રીસ કોટી દેવતા, સહસ્ર અઠ્યાસી મુખ,
સંસ્કૃત નામ શોધી જુઓ, પ્રાકૃત સૌને મુખ.''

૧. જિનરત્નકોશમાં પાઇય કૃતિઓનાં નામ પાઇયમાં ન અપાતાં સં.માં અપાયાં છે. આ એક ત્રુટિ છે એમ એની એક સમાલોચનામાં કહેવાયું છે.

૨. આથી કોઈ અનભિજ્ઞ જન એમ માનવા પ્રેરાય કે સમગ્ર સાહિત્ય—વાઙ્મય અને સંસ્કૃતિને લગતી તમામ બાબતો સં. ભાષામાં જ ગુંથાયેલા સાહિત્યમાં સમાઈ જાય છે તો એ એનો ખોટો ખ્યાલ છે- ખાલી ભ્રમ છે અને કોઈ જાણકાર પણ આવી વાત કરે તો એ એનો કદાગ્રહ છે, કેમકે પાઇય સાહિત્યનું એક તો સ્વતંત્ર રીતે અને બીજું પૂરક તરીકે મૂલ્ય છે.

૩. જુઓ પૃ. ૧૭૩-૧૭૪.

[1]**નિષ્કર્ષ**—આપણે વ્યાકરણ વગેરેને લગતી પાઇય કૃતિઓ વિષે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી નીચે મુજબનો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે :-

(૧) અ. મા. માં અ. મા.નું વ્યાકરણ રચાયું હશે એવી રીતે મ.માં મ.નું વ્યાકરણ પણ હશે.

(૨) 'દેશ્ય' શબ્દોના સાતેક કોશો રચાયા હશે. તેમાંથી ફક્ત એક જ મળે છે.

(૩) જ. મ.માં રચાયેલા બે કોશો મળે છે. એક મ. ભાષાનો અને બીજો 'દેશ્ય' શબ્દોનો.[2] વિશેષમાં આ બંને શ્વે.ની કૃતિ છે.

(૪) મ.માં છંદશાસ્ત્રો રચવામાં જૈનોનો તેમજ અજૈનોનો પણ ફાળો છે. એકંદર [3]નવેક છંદશાસ્ત્રો અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે.

(૫) પાઇયને—અવહટ્ઠને પણ કેટલાક સ્વતંત્ર છંદો છે.[4]

(૬) અલંકારશાસ્ત્રનો એક જ ગ્રન્થ અને તે પણ જ. મ.માં મળે છે.

(૭) હરિએ રચેલું કાવ્યશાસ્ત્ર મળતું નથી. જુઓ પૃ. ૫૪.

(૮) પ્રાચીન ભારતીય નાટકોમાંનાં લગભગ બધાં જ દ્વૈભાષિક છે.[5] એમાં સો. નો હિસ્સો અન્ય પાઇય ભાષાઓ કરતાં અધિક જણાય છે.

(૯) સાત [6]સટ્ટકો ઉપલબ્ધ થયાં છે.

(૧૦) અ.મા.માં બે નોંધપાત્ર કથાત્મક કૃતિ છે : (૧) **નાયાધમ્મકહા** ને (૨) **ઉવાસગદસા** આ બંને ટૂંકી વાર્તાના આદર્શરૂપ છે.

(૧૧) અ. મા. માં, જ. મ.માં અને પેસાઈમાં રચાયેલું પુષ્કળ કથાસાહિત્ય નાશ પામ્યું છે.

(૧૨) જ. મ.માં રચાયેલું અને જૈન મંતવ્ય રજૂ કરતું પ્રાચીન **રામાયણ** મોજુદ છે, પણ એવું સ્વતંત્ર **મહાભારત** મળ્યું નથી.

---

૧. જુઓ પૃ. ૩૩-૩૪.

૨. રયણાવલીમાં લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા 'દ્રાવિડ' શબ્દો છે.

૩. જુઓ પૃ. ૪૫-૫૩.

૪. જુઓ પૃ. ૧૬૮-૧૬૯.

૫. આમાંનાં લગભગ ગણનાપાત્ર તમામ નાટકોનો ગુ.માં અનુવાદ થયો છે. જુઓ ''સુન્દરમ્''કૃત **અર્વાચીન કવિતા** (પૃ. ૫૩૮-૫૪૧).

૬. ''સંસ્કૃત સાટ્ ૧૦, ઉભયપદીનો અર્થ 'પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું' થાય છે. પ્રાકૃતમાં નવા ઘડાયલા સટ્ટઅ અને જવણિઆ બોલ સૂચવે છે કે સટ્ટઅ પ્રાકૃતની પેદાશ છે.''—પ. ઐ. આ. (પૃ. ૨૭૮).

(૧૩) જ. મ.માં [1]અનેક જાતની કથાના સ્વતંત્ર-ગ્રન્થો મળે છે અને એ સર્વે શ્વે.ની કૃતિઓ છે. આ પૈકી **અંજણાસુંદરીચરિય** 'ખરતર' ગચ્છની સાધ્વી **ગુણસમૃદ્ધિ** મહત્તરાએ વિ. સં. ૧૪૦૭માં રચેલી છે. આમ કથાસાહિત્યના સર્જનમાં [2]સ્ત્રીઓનો પણ ફાળો છે.

(૧૪) [3]પાઇયમાં અનેક [4]મહાકાવ્યો રચાયાં હોવા છતાં **રાવણવહ**, **ગઉડવહ** અને **લીલાવઇક્હા** જેવી ગણનાપાત્ર જૂજ કૃતિઓ હજી સુધી મળી છે.

(૧૫) અજૈનોને હાથે મ.માં રચાયેલાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક જ મળે છે. દા. ત. **મહુમહવિજય** નામનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી.

(૧૬) પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ગેયતાની દૃષ્ટિએ મ.નું સ્થાન સૌથી મોખરે ગણાય છે.

(૧૭) ઊર્મિ-ગીતો (lyric songs) તરીકે તેમજ સુભાષિતોનાં સંગ્રહ તરીકે પણ ઉપલબ્ધ પાઇય સાહિત્યમાં [5]**ગાહાસત્તસઈ** અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. ગા. સ.ની ૮૯મી ગાથામાં કૃષ્ણ અને રાધાનો અને ૨૬૧મીમાં વાર યાને અઠવાડિયાના દિવસનો ઉલ્લેખ છે.[6]

(૧૮) 'ગલિતકવાદ' એ પાઇયમાં એક અભિનવ કલાત્મક ઘટના છે.

(૧૯) પાઇય સાહિત્યોમાંથી સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સામગ્રી જેટલી મળે છે એટલી સં. સાહિત્ય વિશાળ અને અવિચ્છિન્ન હોવા છતાં એમાંથી મળતી નથી. જુઓ P L C I C (p. 8).

(૨૦) મધ્યકાલીન ભારતીય જીવન ઉપર પાઇય સાહિત્ય અનુપમ પ્રકાશ પાડે છે.[7]

---

૧. **મહાવીરચરિય**ના યાને **વીરજિણચરિય**ના ચોથા પત્થાવમાં જે નરસિંહ રાજા ને શીલવતીની કથા છે તે ચંદન રાજા ને એની પત્ની મલયગિરિને લગતી લોકકથાનું સ્મરણ કરાવે છે. 'ચંદનમલયાગિરિ' ચઉપાઈ નામની એક કૃતિ ભદ્રેશ્વર મુનિએ વિ. સં. ૧૬૭૫ની આસપાસમાં રચી છે. આ કૃતિ સચિત્ર સ્વરૂપે આ. પ્રુ. સ્મા. ગ્રં. (પૃ. ૨૫૬-૨૮૨)માં છપાઈ છે. એના પૃ. ૨૭૬માં પાંચ દિવ્યોની હકીકત છે.

૨. પ્રો. જે. બી. ચૌધરી (Chaudhari) દ્વારા રચાયેલ Sanskrit Poetesses (Vol. II)માં કેટલીક 'પ્રાકૃત' કવયિત્રીઓ વિષે ઉલ્લેખ છે.

૩. પુરાણો અસલ પાઇયમાં હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ દર્શાવવા પાર્જિટરે જે વિધાનો કર્યાં છે તેની આ પ્રુ. સ્મા. ગ્રં. (ભા. ૩, પૃ. ૧૦૧-૪)માં છપાયેલા ડૉ. પુસલકરના લેખ "Were the Purāṇas originally in Prakrit"માં આલોચના છે.

૪. આનાં લક્ષણ **ભામહે** અને દંડીએ રજૂ કર્યાં છે.

૫. આની અનેક વાચના (recension) મળે છે. એ સૌમાં લગભગ ૪૩૦ પદ્યો સમાન રૂપે છે.

૬. ઈ. સ.ની પાંચમી સદીમાં સંકલિત **પંચતંત્ર**માં રાધિકાનો અને બુદ્ધ ગુપ્તના ઈ. સ. ૪૮૪ના એરણ (Eran)ના શિલાલેખમાં વારનો ઉલ્લેખ છે.

૭. "All India Oriental Conference"ની તા. ૭-૧૧-૪૯ની બેઠકમાં જિનવિજયજીએ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યાનું ''પ્રજાબંધુ''ના તા. ૨૭-૯-૪૯ના અંકમાં લખાણ છે :-

(૨૧) પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ઈતિહાસની સાચી અને સર્વાંગીણ સમજ માટે સં. સાહિત્યનો અભ્યાસ જેટલો આવશ્યક છે તેટલો અને કોઈક અપેક્ષાએ તો એથી પણ વધારે આવશ્યક પાઈય સાહિત્યનો અભ્યાસ છે.

(૨૨) અ. મ. સાહિત્ય કૌટિલ્યના **અર્થશાસ્ત્ર**માંનાં દુર્ગમ સ્થળો ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે.[1]

(૨૩) અ. મા. સાહિત્ય અને [2]પાલિમાં રચાયેલું બૌદ્ધોનું સાહિત્ય પરસ્પર દ્યોતક, પૂરક, પ્રેરક અને સમર્થક છે.

(૨૪) રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca)નું સ્થાન અપભ્રંશાદિને મળ્યું છે તેવું સ્થાન સં.ને કદી મળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(૨૫) આંતર-પ્રાંતીય કોશની રચનામાં 'અપભ્રંશ'નો વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત અભ્યાસ સહાયક થઈ પડે તેમ છે.

(૨૬) 'અપભ્રંશ' કાવ્યોમાં ધ્વનિ (sound) અને અર્થનો તેમજ બાહ્ય ગેયતા અને આંતરિક લયનો પરસ્પર એવો સહયોગ છે કે જે ભારતીય સાહિત્યમાં અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવાય છે.

(૨૭) સજીવ 'અપભ્રંશ' બોલીઓ એ મધ્યકાલીન ભારતીય આર્ય (middle Indo-Aryan) ભાષાનું આદ્ય સ્વરૂપ છે.

(૨૮) 'અપભ્રંશ'માં ગદ્યમાં લખાયેલી કોઈ કથા હજી સુધી મળી આવી નથી.

(૨૯) અપભ્રંશમાં તાંત્રિક સાહિત્ય છે. દા. ત. [3]**ડાકાર્ણવ**—આ એક પદ્યાત્મક 'અપભ્રંશ' કૃતિ છે. એના નામનો અર્થ 'જ્ઞાનનો સાગર' થાય છે. આ તંત્રાત્મક કૃતિ અઠ્ઠાવીસ

''મધ્યકાળના ભારતીય જીવનના સાચા ધબકારા આપણને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જ સાંભળવા મળે છે. ગુપ્તકાળના પ્રારંભથી ચૌલુક્ય સમય સુધીમાં જે રાષ્ટ્રકૂટ, પ્રતિહાર, ચાહમાન, પરમાર વગેરે રાજવંશોનો અભ્યુદય થયો, અને જે રાજસ્થાનમાં તથા કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં સંખ્યાબંધ નવી જાતિઓનો ઉદ્ભવ અને હિંદુ સમાજમાં તેનો સમાવેશ થયો એનું ચિત્ર આપણને બીજે ક્યાંય નહીં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં જ મળી શકે એમ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્ય રચવાનો પ્રવાહ ગુપ્તકાળ સાથે કંઈક પાતળો થાય છે અને એ જ કાળથી પ્રાકૃત ભાષામાં લખવાનો પ્રવાહ વેગબંધ ચાલે છે.''

૧. ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૨માં છપાયેલી **આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા** (પૃ. ૪૧-૧૦૫)માં અ. રામનારાયણ પાઠકનો ''ચાણક્ય કૌટિલ્ય'' નામનો લેખ છપાયો છે. આ લેખ (પૃ. ૫૪)માં કહ્યું છે કે ''જૈન શાસ્ત્રોમાં યોગ શબ્દ નૈયાયિક અર્થમાં વપરાય છે, અને ચાણક્યનો અર્થ કરવામાં જૈન શાસ્ત્રના સમાન શબ્દોની સંપૂર્ણ મદદ લેવી જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય થયો છે.''

૨. જુઓ આગમોનું દિગ્દર્શન (પૃ. ૯, ૫૦, ૫૩, ૬૪, ૭૫, ૭૯, ૧૨૨ ને ૧૬૧) તેમજ H C L J (pp. 221-3).

૩. આનું સંપાદન શ્રી નાગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરીએ કર્યું છે અને એ કલકત્તાથી ''મેટ્રોપોલિટન પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ હાઉસ લિમિટેડ'' તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

અંશમાં વિભક્ત છે. મૂળ સં. છાયા, તિબેટી રૂપાંતર અને અંગ્રેજી ટિપ્પણ સહિત અપાયેલ છે. પ્રારંભમાં અંગ્રેજીમાં ૩૪ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના છે. એમાં વ્યાકરણ અને છંદ વિષે નિરૂપણ છે.

(૩૦) 'અપભ્રંશ'ના વિસ્તૃત નિરૂપક હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ 'અપભ્રંશ'ના પાણિનિ છે.એમનું ઉદાહરણપૂર્વકનું [૧]સિ. હે. નામનું [૨]વ્યાકરણ, એમનાં **કુમારવાલચરિય** ને [૩]**છંદોઽનુશાસન** અને એમની **રયણાવલી** એ પાઇય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અદ્વિતીય સાધનો છે.

(૩૧) 'અપભ્રંશ'ના કવિઓનું સર્જક બળ પ્રશંસનીય છે.

(૩૨) હિંદીના કેટલાયે કવિઓ 'અપભ્રંશ'ના કવિઓના ઋણી છે.[૪]

(૩૩) લગભગ ૩,૫૦૦ વર્ષ સુધી—અતિપ્રાચીન સમયથી માંડીને તે આજ દિન સુધી જે ભાષાનાં અવિચ્છિન્ન ઝરણાંનું પ્રતિબિંબ લોકના સાહિત્યમાં જોવાય છે એ ભારતીય-આર્યભાષા (Indo-Aryan) આ દૃષ્ટિએ જગતના કોઈ પણ ભાષા-સમૂહના ઈતિહાસમાં અજોડ છે.[૫]

(૩૪) જૈનો અને બૌદ્ધોએ પાઇય ભાષામાં કૃતિઓ રચી છે તેનું એક કારણ એ છે કે એનો અભ્યાસ એમને પોતપોતાના સંપ્રદાયની મૌલિક કૃતિઓ સમજવામાં સુગમતા કરી આપે તેમ છે.

(૩૫) યુરોપમાં પાઇયનો પ્રચાર દોઢેક સૈકાથી છે.[૬]

---

૧. સિ. હે. (અ. ૮)ના બીજા પાદમાંનાં નામોનો ને ચોથા પાદગત ધાતુના આદેશોનો શબ્દ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પં. બેચરદાસે ''હેમચન્દ્રના આદેશ-વિધાનો'' નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ આ. ધ્રુ. સ્મા. ગ્રં.માં પૃ. ૨૧૯-૨૩૭માં છપાયો છે.

૨. જુઓ નીચે ટિ. ૬

૩. આના પત્ર ૧અમાં જે પચ્ચૂસગયથી શરૂ થતી ગાથા છે તે લીલાવઈકહામાં ૧૦૯૧મી ગાથારૂપે જોવાય છે.

૪. જુઓ પૃ. ૧૬૯.

૫. જુઓ PLCIC (p. 7).

૬. પાઈયનું સૌથી પહેલું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ લેટિન ભાષામાં પ્રો. લાસને ઈ. સ. ૧૮૩૭માં રચ્યું એમ ડૉ. બનારસીદાસે Shri Mahāvira Commemoration Volume (શ્રી મહાવીરસ્મૃતિગ્રન્થ ભા.૧)માં એમના લેખ નામે ''विदेशों में प्राकृतका प्रचार'' (પૃ. ૨૦૫)માં કહ્યું છે. ડૉ. પિશેલે 'ડોક્ટરેટ'ની પદવી માટે લેટિનમાં De grammaticis pracriticis નામનો ૪૩ પૃષ્ઠનો નિબંધ ઈ. સ. ૧૮૭૪માં બ્રેસ્લોથી લખ્યો. આમાં પાઇય ભાષાનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ છે. ડૉ. પિશેલે જર્મનમાં Grammatik der Prakrit-Sprachen નામનું ૪૩૦ પૃષ્ઠનું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૦૦માં રચ્યું છે. આ વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ તરીકે ૮૬ પૃષ્ઠની કૃતિ નામે Materialien zur Kenntnis des Apabhraṁśa : Ein Nachtrag zur grammatik der Prakrit-Sprachen રચી બર્લિનથી ઈ. સ. ૧૯૦૨માં છપાવી છે. આ ઉપરાંત જર્મન અનુવાદપૂર્વકનું સિ. હે. (અ. ૮) Grammatik der Prakrit-Sprachen નામથી બે ભાગમાં ઈ. સ. ૧૮૭૭-૮૦માં એમણે સંપાદિત કર્યું છે.

(૩૬) સં. તરફના પક્ષપાતના અતિરેકથી પાઇય સાહિત્યની થયેલી ઉપેક્ષા પાઇય સાહિત્યના નાશનું એક સબળ કારણ છે.[1]

(૩૭) સં. એ કેવળ પંડિતોની જ ભાષા છે, જ્યારે પાઇય એ પંડિતોની તેમજ આમ જનતાની ભાષા છે. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો સં. એ વૈભવશાળીઓની પ્રતિનિધિ છે, જ્યારે પાઇય એ દરિદ્રનારાયણની યે પ્રતિનિધિ છે.

(૩૮) પાઇય અને સં. એ બે મૂળે ભિન્ન ભાષા નથી, પણ એક જ સિક્કાની જાણે બે બાજુઓ છે. સામાન્ય જનતાની બોલચાલની—રોજના વ્યવહારની ભાષા તે પાઇય છે અને એના ઉપર વ્યાકરણના સંસ્કારરૂપ ઢોળ ચડાવાતાં એનું ઉદ્ભવેલું કૃત્રિમ—સંસ્કારિત સ્વરૂપ તે 'સંસ્કૃત' છે. જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ભાષાને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે અને મળે છે ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે એ ભાષાએ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ મૌલિક પાઇય સ્વરૂપની સાથે સાથે સં. સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે અને એ એમ કરે છે. આમ ભાષાના પાઇય અને સં. એ બે સ્વરૂપોને કોઈ ક્ષેત્ર કે કાળની મર્યાદા નથી. ગુજરાતીનો વિચાર કરીશું તો એનાં પણ પાઇય-ગુજરાતી અને સં. ગુજરાતી એમ બે રૂપ છે એમ આપણે કહી શકીશું. આ હકીકત અંગ્રેજી ઇત્યાદિ ભાષાને પણ લાગૂ પડે છે એટલે કે પાઇય-અંગ્રેજી, સં. અંગ્રેજી ઇત્યાદિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર [2]પાઇય ભાષાઓ અને સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખતાં મારે હાથે જે કંઈ દોષ ઉદ્ભવ્યા હોય તેને અંગે હું વિમલસૂરિકૃત [3]પઉમચરિય (પ. ૧૧૮)ના નિમ્નલિખિત પદ્યના ભાવનું સૂચન કરું છું :-

''ऊणं अइरित्तं वा जं एत्थ कयं पमायदोसेणं ।
तं मे परिपूरेउं खमन्तु इह पण्डिया सव्वं ॥११६॥''

અંતમાં વિક્રમસિંહે રચેલા 'પારસી-સંસ્કૃત' કોષના મંગલાચરણરૂપ અને સં., મ. સો.

---

૧. જુઓ પૃ. ૧૭૨-૪.

૨. **આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા** (પૃ. ૧૯૫-૨૩૧)માં પં. બેચરદાસનો ''પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય'' નામનો લેખ છપાયો છે. ભાષાના દૈવી અને માનુષી એ બે પ્રકારોની સમજણ, ભાષાની વિષમતાનાં-અનેકતાનાં કારણોનો નિર્દેશ, પાલી(લિ) અને પ્રાકૃતનો અભેદ, પ્રાકૃતના મૂળ કાઠા તરીકે વેદસમયની લૌકિક ભાષાનો ઉલ્લેખ તેમજ વૈદિક અને પ્રાકૃત ભાષાઓની તુલના એટલી બાબતો ભાષાને અંગે વિચારાઈ છે. આના પછીનો સાહિત્યને લગતો વિભાગ આના હિસાબે મોળો છે. એમાં પાલિમાં રચાયેલાં ત્રણ પિટકો અને એના ૧૭ (૭+૫+૫) વિભાગોનો તથા અ. મા. આગમોનો નામોલ્લેખ છે તેમજ બૌદ્ધોના તેમજ જૈનોના કેટલાક મૌલિક અને આદિમ ગ્રન્થોમાંથી ઉતારા છે.

૩. ''ભારતીય વિદ્યા'' (ભા. ૨, અં. ૨, પૃ. ૧૯૩-૨૧૨)માં પં. **નાથૂરામજી** પ્રેમીનો ''पउमचरिय और पद्मपुराण'' નામનો લેખ છપાયો છે. આમાં પાઇય અને સં. એ બે **રામાયણ**ની તુલના છે. વળી **પઉમચરિય**ને વીરસંવત ૫૩૦ની કૃતિ માનવાની તરફેણમાં મત ઉચ્ચારાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૯૭).

અને માગહીમાં રચાયેલાં ચરણવાળું નિમ્નલિખિત [1]પદ્ય રજૂ કરી સૌ કોઈનું સાનંદ મંગળ ઇચ્છું છું :-

[2]"यद्‌गौरद्युतिदेहसुन्दररदज्योत्स्नाजलौघे मुदा
दट्ठूणासणसेयपंकयमिणं नूणं सरं माणसं ।
एयं चिंतिय झत्ति एस करदे न्हाणंमि हंसो मदिं
शा पक्खालदु भालदी भयवदी जड्डाणुलित्तं मणं ॥"[3]

● ● ●

પંચગ્રંથી વ્યાકરણ : કર્તા બુદ્ધિસાગરસૂરિજી સંપા. પ્રો. નારાયણ કંસારા પ્ર.બી.એલ.ઇંસ્ટી. દિલ્હી.

પ્રાકૃત વૈદ્યક : કર્તા હરિપાલ, સં. ૧૩૪૧માં રચાયેલી ૨૫૭ ગાથાની આ કૃતિ 'શ્રમણ' વર્ષ ૫૦ અંક ૪-૬માં પ્રગટ થઈ છે. આની ૨૫૫મી ગાથામાં 'યોગસાર' નામના આયુર્વૈદિક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે.

મુનિસુવ્રતકાવ્યમ્ : કર્તા અર્હદ્દાસ હિંદી અનુવાદ પ્રો. સુદર્શનલાલ જૈન. પ્રકા. સિંઘઈ ટોડરમલ જૈન, સ્વસ્તિક લાઈન ઈંડસ્ટ્રીઝ, શિવધામ સ્ટેશન રોડ કટની મ.પ્ર.

છેદ પિંડશાસ્ત્ર : કર્તા ઇન્દ્રનન્દિ પ્ર.મા.દિ. જૈન ગ્રં. મુંબઈ

જીવસમાસ : મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકાના અનુવાદ સાથે સંપા. આ.અમિતયશસૂરિ પ્ર.જિ.આ. ટ્ર.

અપભ્રંશ કથાકાવ્ય : ડૉ. પ્રેમચન્દ્ર જૈન પરાગ પ્રકાશન

Jain literature in Tamil - ડૉ. કે.વી. રમેશ પ્ર. ભા. જ્ઞા.

દેવગઢકી જૈન કલા : ડૉ. ભાગચંદ્ર જૈન. પ્ર. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ

The Hatigumpha Inscription of kharavel and the Bhabru લે. શશિકાંત જૈન પ્ર.ડી. કે. પ્રિંટવર્લ્ડ, Prolegomena to Prakriticaet Jainica, સં. સત્યરંજન બનર્જી પ્ર. એશિયાટિક સો. કોલકત્તા.

---

૧. પ્રે. અ. ગ્રં. (પૃ. ૩૬૭-૩૭૧)માં ડૉ. બનારસીદાસનો "विक्रमसिंहरचित पारसी-संस्कृत कोष" નામનો લેખ છપાયો છે તેમાં પૃ. ૩૭૦માં આ પદ્ય અપાયું છે. ચોથા ચરણની શરૂઆતમાં सा છપાયું છે તે शा જોઈએ એટલો મેં ફેરફાર કર્યો છે.

૨. જેના ગૌર (શ્વેત) પ્રભાવાળા દેહ અને સુંદર દાંતની ચંદ્રિકારૂપ જલસમૂહમાં (એના) આસનરૂપ શ્વેત કમળને સાનંદ જોઈને આ ખરેખર 'માનસ' સરોવર છે એમ વિચારી એમાં સ્નાન કરવાનો વિચાર આ હંસ કરે છે તે ભગવતી ભારતી જડતાથી લિપ્ત ચિત્તનું પ્રક્ષાલન કરો.

૩. આ નિબંધ પૂરો કર્યા પછી જોસફ. ટી. શિપલે (Shipley) દ્વારા સંપાદિત Encyclopedia of Literature (Vol. 1) મારા જોવામાં આવ્યું. એમાં પૃ. ૪૮૧-૪૯૦માં ભારતીય સાહિત્યના એક વિભાગરૂપે 'પ્રાકૃત' સાહિત્ય ઉપર ડૉ. ઉપાધ્યેનો લખેલો લેખ છપાયેલો છે.આમાંથી એકાદ બાબત સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ નવીન બાબત આ નિબંધ તપાસી જતી વેળા ઉમેરવા જેવી જણાઈ છે. મારે અંગ્રેજીમાં આ સંબંધમાં વિસ્તૃત પુસ્તક લખવાની ભાવના છે અને એથી મેં એ દિશામાં થોડોક પ્રયાસ પણ કર્યો છે. એનું પૂરેપૂરું સક્રિય ફળ આવે તે પહેલાં પણ કોઈ પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનને હાથે આ વિષયનું સાંગોપાંગ અને સમુચિત નિરૂપણ થઈ એ પ્રકાશિત થશે તો મને આનંદ થશે.

પરિશિષ્ટ-૧

આ. કૈલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર(કોબા)માંથી પ્રાપ્ત વિગતના આધારે પ્રાકૃત ગ્રંથોની નોંધ

अगडदत्तचरियम् व (हिं.) अनुवाद, प्र. वर्ष-ई.स. १९९१, पे.नं.-२, प्रकाशक-पङ्कज प्रकाशन-आग्रा

अङ्गपण्णत्ति, मूल, प्राकृत आचार्य-शुभचन्द्र ई.स. १९९० प्रकाशक-भारतवर्षीय अनेकान्त विद्वत् परिषद्-बांसवाडा

अङ्गुलसत्तरी, वि. १९७५, प्रकाशक-महावीर जैन सभा-खम्भात

स्तोत्रचिन्तामणिः प्राकृतस्तोत्रप्रकाशश्च प्रकाशक-जैन ग्रन्थ प्रकाशक-संस्था-भावनगर

अढारसहसशीलाङ्गरथ उपाध्याय-यशोविजयजी गणि पञ्चग्रन्थी, अंतर्गत प्रकाशक-यशोभारती जैन प्रकाशन समिति बम्बई

अणुपेहा, पण्डित-लक्ष्मीचन्द्र, प्रकाशक-पार्श्व शैक्षणिक और शोधनिष्ठ प्रतिष्ठान-अहमदाबाद

अध्यात्ममतपरीक्षा शब्दशः विवेचन, भाग-१-३, वि. २०५७, प्रकाशक-गीतार्थ गङ्गा अमहदाबाद

पइण्णयसुत्ताइं, भाग १-३, प्र. वर्ष वि. २०४३, प्रकाशक-महावीर जैन विद्यालय मुम्बई

अर्हत् प्रवचन, वि. १९९२, प्रकाशक विजयधर्मसूरि जैन ग्रन्थमाला उज्जैन

अलङ्कारदप्पण, ई. स. २००१, प्रकाशक-पार्श्वनाथ विद्यापीठ वाराणसी

अल्पबहुत्वगर्भित महावीरस्तवन, गणि समयसुन्दर, वि. २०४७, प्रकाशक-हर्षपुष्पामृत जैन ग्रन्थमाला लाखाबावल

अवनिकूर्मशतक,भोजदेव, ई. स. २००३, प्रकाशक-लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अहमदाबाद

देशना शतक, ई. स. १८९४, प्रकाशक-माणेकलाल घेलाभाई झवेरी बम्बई

आराधनासार, आचार्य देवसेन, ई. स. १९८४, प्रकाशक-वीर सेवामन्दिर ट्रस्ट-वाराणसी

उक्तिरत्नाकर, उपाध्याय-साधुसुन्दर, वि. २०१३, प्रकाशक-राजस्थान प्राच्य विद्या प्रतिष्ठान जोधपुर

प्राकृत कथा सङ्ग्रह, वर्ष वि. १९७८, प्रकाशक-गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर-अहमदाबाद

उपदेशचिन्तामणि, आचार्य जयशेखरसूरि, भाग १-४, वि. १९७७, प्रकाशक-सोमचन्द धारसी शाह-अञ्जार

उपदेशरत्नमाला, आचार्य पद्मजिनेश्वरसूरि, वि. २०१४, प्रकाशक-वर्धमान सत्य-नीति हर्षसूरि जैनग्रन्थमाला अहमदाबाद

उपदेशरत्नाकर, आचार्य मुनिसुन्दरसूरि, प्रकाशक-जैन श्वेताम्बर मूर्तिपूजक ट्रस्ट बेंग्लोर

कार्तिकेयानुप्रेक्षा, मुनि कार्तिकेयस्वामी, ई. स. १९०४, प्रकाशक-जैनग्रन्थरत्नाकर कार्यालय मुम्बई

कालिकाचार्य कथा सङ्ग्रह, वि. २००५, प्रकाशक-साराभाई मणिलाल नवाब अहमदाबाद

Collecton of Kalaka Story ई. स. १९५९, प्रकाशक-साराभाई मणिलाल नवाब अहमदाबाद
कुसुमाञ्जलि, उपाध्याय समयसुन्दर, वि. २०१३, प्रकाशक-नाहटा ब्रधर्स कलकत्ता
कृष्णचरित्र, देवेन्द्रसूरि, वि. १९९४, प्रकाशक-ऋषभदेवजी केशरीमल जैन श्वेताम्बर सङ्घ-रतलाम
क्रिया कलाप, कुन्दकुन्दाचार्य, वि. १९९३, प्रकाशक-पन्नालाल सोनी झालरापाटन
गणधरसार्धशतक, जिनदत्तसूरि ई. स. १९२७, प्रकाशक-Oriental Research Institute Vadodra
प्रकरणसमुच्चय, वि. १९८०, प्रकाशक-ऋषभदेवजी केशरीमल जैन श्वेताम्बर सङ्घ रतलाम
गाथाकोस (भाग १-२) ई. स. १९८०, प्रकाशक-प्राकृत ग्रन्थ परिषद् अहमदाबाद (१४२)
गुरुगुणषट्त्रिंशत्षट्त्रिंशिका कुलक रत्नशेखरसूरि, वि. २०४५, प्रकाशक-जिनाशसन आराधना ट्रस्ट बम्बई
गुरुतत्त्वसिद्धि, वि. २४५४, प्रकाशक-सत्यविजय जैन ग्रन्थमाला अहमदाबाद
गुरुपदवी सौभाग्यस्तोत्र, तपोरत्नविजय, वि. २०५०, प्रकाशक-पूनचन्द दीपचन्द महेता मुम्बई
गुरुपारतन्त्र्य स्मरण, जिनदत्तसूरि, वि. १९९१, प्रकाशक-भूपतराय जादवजी शा पालिताणा
ऐतिहासिक जैनकाव्यसङ्ग्रह, वि. १९९४, प्रकाशक-शङ्करदान नाहटा कलकत्ता
चारित्रमनोरथमाला, वि. २०४७, प्रकाशक-पद्मविजयजीगणि जैन ग्रन्थमाला अहमदाबाद
जीवानुशासन, देवसूरि, वि. १९८४, प्रकाशक-हेमचन्द्राचार्य जैन सभा पाटण अने वि. २०५९, प्रकाशक-जिनशासन आराधना ट्रस्ट बम्बई
जैनलक्षणावली भाग १-३, वि. सं. २०२८-वि. २०३६, प्रकाशक-वीर सेवामन्दिर ट्रस्ट दिल्ली
दर्शनशुद्धिप्रकरण, आ. चन्द्रप्रभसूरि वि. सं. २०४५, प्र. मोक्षैकलक्षीप्र.
दीआलिकप्प, जिनप्रभसूरि, प्रकाशक-गलालचन्द शिवजी शाह भूज
देहस्थिति स्तव, आचार्य धर्मघोषसूरि, वि. १९६८, प्रकाशक-आत्मानन्द जैन सभा भावनगर
दोहा पाहुड मुनि रामसिंह, ई. स. १९९९, प्रकाशक-पार्श्व इन्टरनेशनल शैक्षणिक और शोधनिष्ठ प्रतिष्ठान अहमदाबाद (१९९)
द्रव्य सङ्ग्रह, नेमिचन्द्र सिद्धान्त चकवर्ती, ई. स. १९०६, प्रकाशक-जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय बम्बई
द्रव्यसप्ततिका (गु. भाषांतर साथे) प्र. विनयभक्ति सुंदर चरण ग्रं. वेणप
धण्णकुमारचरिउ, कवि-रइधु
रइधूग्रन्थावली (भाग १) प्रकाशक-जैन संस्कृति संरक्षक सङ्घ सोलापुर
पण्डिअधणवालकहा, सङ्घतिलकसूरि, वि. १९९७, प्रकाशक-वडगच्छीय श्रीसङ्घ सूरत
धम्मपरिक्खा, आचार्य हरिषेणसूरि, ई. स. १९९०, प्रकाशक-सन्मति रिसर्च इन्स्टीट्युय ऑफ इन्डोलोजी नागपुर
धम्मरसायणं, पद्मनन्दि, ई. स. १९९१, प्रकाशक-भारतवर्षीय अनेकान्त विद्वत् परिषद् बांसवाडा
धम्मकहाणुओगो (भाग-१-२) वि. २०४१, प्रकाशक-आगम अनुयोग ट्रस्ट अहमदाबाद
धर्मपरीक्षा, वि. २०४३, प्रकाशक-अन्धेरी गुजराती जैन सङ्घ मुंबई
धर्मपरीक्षा (संप्रा.) वार्तिक विचारबिन्दु, वि. २०३७, प्रकाशक-यशोभारती जैन प्रकाशन समिति बम्बई
धूर्ताख्यान, हरिभद्रसूरि, प्रकाशक-भारतीय विद्या भवन बम्बई अने सरस्वती पुस्तक भण्डार अहमदाबाद
नम्मयासुन्दरी कहा, मलयेन्द्रसूरि, ई. स. १९८९ प्रकाशक-पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान वाराणसी
नम्मयासुन्दरी कहा, महेन्द्रसूरि, वि. २०१६, प्रकाशक-भारतीय विद्या भवन बम्बई

नम्मयासुन्दरी कहा, देवेन्द्रसूरि, प्रकाशक-भारतीय विद्या भवन बम्बई
नयचक्र, कुन्दकुन्दाचार्य, प्रकाशक-भारतीय ज्ञानपीठ वाराणसी
नरभवदृष्टान्तउपनयमाला, ज्ञानविमलसूरि, वि. २०५२, प्रकाशक-हर्षपुष्पामृत जैन ग्रन्थमाला लाखाबावल
नलकथा, आचार्य सोमप्रभसूरि, ई. स. १९७८, प्रकाशक-पालि पाठ संस्था बम्बई
नव्यउपदेशसप्ततिका, मुनि क्षेमराज, वि. १९७६, प्रकाशक-जैन धर्म प्रसारक सभा भावनगर
पाइय गज्ज सङ्गहो, आचार्य कस्तूरसूरि, ई. स. १९८७, प्रकाशक-प्राच्य भारती प्रकाशन आरा
पज्जुण्णचरिउ, जैनश्रावक सिंह, ई. स. २०००, प्रकाशक-भारतीय ज्ञानपीठ वाराणसी
पञ्चास्तिकाय, कुन्दकुन्दसूरि, वि. २०५५, प्रकाशक-श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम अगास
प्रवचनसारोद्धार (भाग १-२) वि. २०३६, प्रकाशक-भारतीय प्राच्य तत्त्व प्रकाशन समिति पीण्डवाडा
प्रवचन सारोद्धार (भाग १-२) हिन्दी साथे प्रकाशक-प्राकृत भारती अकादमी जयपुर
प्राकृत काव्य मञ्जरी, प्रेमसुमन जैन, ई. स. १९८२, प्रकाशक-राजस्थान प्राकृत भारती संस्थान जयपुर
प्राकृत गद्य सोपान जैनश्रावक प्रेमसुमन जैन, ई. स. १९८३, प्रकाशक-राजस्थान प्राकृत भारती संस्थान जयपुर
प्राकृत चन्द्रिका, जैनेतर शेषकृष्ण, ई. स. १९६९, प्रकाशक-अमर पब्लिकेशन्स वाराणसी
प्राकृत दीपिका, जैनश्रावक सुदर्शनलाल जैन ई. स. १९८३, प्रकाशक-पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान वाराणसी
प्राकृत प्रकाश आचार्य वररुचि, वि. २०१६, प्रकाशक-चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस वाराणसी
पाइअकहासङ्ग्रह, वि. २००८ प्रकाशक-दानसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला सूरत
प्राकृतदीपालिकाकल्प, जिनप्रभसूरि, प्रकाशक-गलालचन्द शिवजी शाह भूज
प्राकृतधातुरूपमाला, आचार्य कस्तूरसूरि, वि. १९८२, प्रकाशक-जैन ग्रन्थ प्रकाशक-समिति अहमदाबाद
प्राकृतमञ्जरी, मुकुन्द शर्मा, वि. १९६९, प्रकाशक-निर्णयसागर प्रेस मुम्बई
प्राकृतमनोरमाव्याकरण आचार्य वररुचि, वि. १९२७, प्रकाशक-धनपतसिंह बहादुर अजीमगंज
प्राकृतप्रकाश, ई. स. १९९६, प्रकाशक-सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी
कुन्दकुन्द प्राभृत सङ्ग्रह वि. २०१६, प्रकाशक-जैन संस्कृति संरक्षक सङ्घ सोलापुर
बन्धविहाण, मुनि वीरशेखरविजय, जिल्द-१४, भाग १४ वि. २०३२, प्रकाशक-भारतीय प्राच्य तत्त्व प्रकाशन समिति पीण्डवाडा
बलभद्दचरियं, नेमिचन्दसूरि, वि. २०४९, प्रकाशक-हर्षपुष्पामृत जैन ग्रन्थमाला लाखाबावल
बारहक्खर कक्क, जैनेतर महाचन्द मुनि, ई. स. १९९७, प्रकाशक-पार्श्व एज्युकेशनल एन्ड रिसर्च फाउन्डेशन अहमदाबाद
नयचक्रादिसङ्ग्रह वि. १९७७, प्रकाशक-माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रन्थमाला समिति मुम्बई
बृहद्द्रव्यसङ्ग्रह नेमिचन्द्र सिद्धान्ति देव, वि. २०२२, प्रकाशक-श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम अगास
मूलशुद्धिप्रकरण आचार्य प्रद्युम्नसूरि, भाग-१-२, ई. स. २००२, प्रकाशन श्रुतनिधि कार्यालय अहमदाबाद
युक्तिप्रबोध, उपाध्याय मेघविजय, वि. २०४५, प्रकाशक-जिनशासन आराधना ट्रस्ट बम्बई
रयणचूडरायचरियं, आचार्य नेमिचन्द्रसूरि, वि. १९९८ प्रकाशक-तपागच्छ जैन उपाश्रय सङ्घ अहमदाबाद
रयणसेहरनिवकहा, गणि जिनहर्ष, वि. १९७५, प्रकाशक-जैन विविध साहित्य शास्त्रमाला वाराणसी

रिष्टसमुच्चय, दुर्ग देवाचार्य, वि. २००१, प्रकाशक-भारतीय विद्या भवन बम्बई

लोकनालिद्वात्रिंशिका, आचार्य धर्मघोषसूरि, वि. १९६८, प्रकाशक-आत्मानन्द जैन सभा भावनगर

विचारपंचाशिका, गणि विजयविमल, वि. १९६९, प्रकाशक-आत्मानन्द जैन सभा भावनगर

विचारसार प्रकरण, गणि देवचन्द्र, वि. १९७५, प्रकाशक-अध्यात्म ज्ञान प्रसारक मण्डल पादरा

विचारसारप्रकरण, आचार्य प्रद्युम्नसूरि, वि. १९७९, प्रकाशक-आगमोदय समिति महेसाणा

विजयप्रस्थान, वि. २०२९, प्रकाशक-खीमचन्द उजमशी शाह कलकत्ता

शीलोपदेशमाला, जयकीर्तिसूरि, वि. २०४९, प्रकाशक-तपागच्छ समाज मुम्बई,

शीलोपदेशमाला बालावबोध, ई. स. १९८०, प्रकाशक-लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर अहमदाबाद

श्रद्धानजल्पट्टक, उपाध्याय यशोविजय, (पञ्चग्रन्थी अंतर्गत) वि. २०३६, प्रकाशक-यशोभारती जैन प्रकाशन समिति बम्बई

श्रावकधर्मविधिप्रकरण, आचार्य हरिभद्रसूरि, वि. २०४६, प्रकाशक-गोडीजीपार्श्वनाथजी जैन देरासर पेढी बम्बई

षट्स्थानकप्रकरण, जिनेश्वरसूरि, वि. १९९०, प्रकाशक-जिनदत्तसूरि ज्ञानभण्डार सूरत

सन्देहदोलावली प्रकरण, जिनदत्तसूरि, वि. १९७५, प्रकाशक-गुलाबचन्द गोमाजी

सम्यक्त्व प्रकरण, चन्द्रप्रभसूरि, वि. २०५०, प्रकाशक-सन्मार्ग प्रकाशन अहमदाबाद

समवसरण स्तव, धर्मघोषसूरि, वि. १९६७, प्रकाशक-आत्मानन्द जैन सभा भावनगर

समुत्थानसूत्र, वि. १९९८, प्रकाशक-सोमचन्द टोकरशी शेठ जामनगर

सम्बोधप्रकरण, हरिभद्रसूरि, वि. १९७२, प्रकाशक-जैन ग्रन्थ प्रकाशक-सभा अहमदाबाद

सम्बोधसप्ततिका, रत्नशेखरसूरि, वि. २०४५, प्रकाशक-जिनशासन आराधना ट्रस्ट बम्बई

सर्वज्ञशतक, गणिधर्मसागर, वि. २०१२, प्रकाशक-मीठाभाई कल्याणचन्द जैन पेढी कपडवंज

सिद्धपञ्चाशिका प्रकरण देवेन्द्रसूरि, वि. १९६९, प्रकाशक-आत्मानन्द जैन सभा भावनगर

सिद्धान्तसार, जैनेतर कनीरामजी, वि. १९६४, प्रकाशक-गम्भीरमलहेमराज महेता पालनपुर

सिरि-बलभद्दमुणिचरियं, नेमिचन्द्रसूरि, वि. २०४९, प्रकाशक-हर्षपुष्पामृत जैन ग्रन्थमाला, लाखाबावल

सिरिवालचरिउ, कवि नरसेनदेव, वि. २०३१, प्रकाशक-भारतीय ज्ञानपीठ वाराणसी

सिरिसिरिवाल कहा, वि. १४२८, रत्नशेखरसूरि, वि. २०४८, प्रकाशक-सिसोदरा श्वेताम्बर मूर्तिपूजक सङ्घ, नवसारी

सूत्रव्याख्यानविधिशतक, उपाध्याय धर्मसागरगणि, वि. २०१८, प्रकाशक-मीठाभाई कल्याणचन्द जैन पेढी कपडवंज,

सूरचन्द्रचरित्र, वर्धमानसूरि, ई. स. १९३५, प्रकाशक-हीरालाल हंसराज पण्डित जामनगर

हर्षहृदय दर्पण, पंन्यास केशरमुनिजी, (भाग-२), प्रकाशक-बुद्धिसागर मुनि मुर्शिदाबाद

हितोपदेशमाला, प्रभानन्दसूरि, वि. २०३९, प्रकाशक-नगीनबाई पौषधशाला, पाटण

अशोक के अभिलेख प्र. प्राकृतभारती ई. स. १९९१.

Ashok Rock at Girnar प्र. बरोडा स्टेट प्रेस ई. स. १९३६.

પરિશિષ્ટ-૨ શાસ્ત્રસંદેશમાલા

સંકલન : મુનિશ્રી વિનયરક્ષિત વિ.મ. ભા.-૧થી ૨૦ પ્ર. શાસ્ત્રસંદેશમાલા. સુરત

S=સંસ્કૃતભાષા P=પ્રાકૃતભાષા G=ગુજરાતી

શાસ્ત્રસંદેશમાલા ભાગ ૧થી ૨૦માં આવતાં ૪૦૫ ગ્રંથોના નામ અહીં અકારાદિક્રમે આપ્યા છે. પાછળનો અંક ભાગનું સૂચન કરે છે.

આ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની સંયુક્ત છે. વિદ્વાનોને ઉપયોગી થશે એમ જાણી અત્રે આપી છે.

अ

अट्ठारसहस्सशीलंगाइरहा (५) P
अध्यात्मकल्पद्रुमः (९) S
अध्यात्मबिन्दुः (१८) S
अध्यात्मसारः (४) S
अध्यात्मोपनिषत् (४) S
अनुमानमातृका (१६) S
अनेकान्तव्यवस्थाप्रकरणस्य मङ्गल-प्रशस्ति (५) S
अन्नायउंछकुलयं (७) P
अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका (१६) S
अन्योक्तिशतकम् (६) S
अन्तिमाऽऽराधना (१४) P
अप्पविसोहिकुलयं (७) P
अभव्यकुलकम् (७) P
अष्टकानि (३) S

आ

आउरपच्चक्खाण-१ (१५) P
आउरपच्चक्खाणं-२ (१५) P
आख्यानकमणिकोशः (८) P
आचारोपदेशः (११) S
आत्मतत्त्वचिन्ताभावनाचूलिका (९) S
आत्मनिन्दाष्टकम् (१४) S
आत्मप्रबोधः (१७) S
आत्मबोधकुलकम् (७) P
आत्महितकुलकम् (७) P
आत्मनुशासनकुलकम् (७) P
आत्मानुशासनम् (१४) S
आत्मानुशास्तिसंज्ञिका पञ्चविंशतिका (१४) S
आत्मबोधकुलकम् (७) P
आध्यात्मिकमतपरीक्षा (५) S
आभाणशतकम् (६) S
आराधकविराधकचतुर्भङ्गी (४) S
आराधना (१४) S
आराहणा (१४) P
आराहणाकुलयं (७) P
आराहणापडागा-१ (१४) P
आराहणापडागा-२ (१४) P
आराहणापणगं (१४) P
आराहणापयरणं (१४) P
आलोयणाकुलयं (७) P
आर्षभीयचरितमहाकाव्यम् (५) S

इ-ई

इन्द्रियपराजयशतकम् (६) P
ईर्यापथिकीषट्त्रिंशिका (१६) P
ईर्यापथिकीमिथ्यादुष्कृतकुलकम् (७) P

उ

उत्पादादिसिद्धिः (१६) S
उत्सूत्रपदोद्घाटनकुलकम् (७) P
उपदेशकल्पवल्लिः (११) S
उपदेशकुलकम्-१ (७) P
उपदेशकुलकम्-२ (७) P
उपदेशचिन्तामणिः (१०) P
उपदेशपदग्रन्थः (१) P
उपदेशप्रदीपः (१२) S
उपदेशरत्नकोशः (८) P
उपदेशरत्नाकरः (८) P
उपदेश(धर्म)रसायनरासः (८) P
उपदेशरहस्यम् (४) P
उपदेशशतकम् (६) S
उपदेशसप्ततिका (८) P
उपदेशसप्ततिः (११) S
उपदेशसारः (११) S
उपदेशामृताकुलकम् (७) P
उपधानविधिः-१ (१०) P
उपधानविधिः-२ (१०) P
उवएसचउक्ककुलयं-१ (७) P
उवएसचउक्ककुलयं-२ (७) P
उवएसमाला (८) P

ऋ

ऋषभशतकम् (६) S
ऋषिमण्डलस्तवः (१२) S

ए-ऐ

एकविंशतिद्वात्रिंशिकाः (१६) S
ऐन्द्रस्तुतयः (५) S

औ

औष्ट्रिकमतोत्सूत्रोद्घाटनकुलकम् (७) P

अं

अंगुलसत्तरी (१३) P

क

कथाकोषः (१२) S
कथानककोशः (१२) S
कर्पूरप्रकर (१२) P
कर्मप्रकृति (१३) P
कर्मविपाककुलकम् (७) P
कर्मविपाकाख्यः प्रथमः प्राचीनकर्म-ग्रन्थः (१३) P
कर्मस्तवाख्यः द्वितीयः प्राचीनकर्म-ग्रन्थः (१३) P
कम्मबत्तीसी (१३) P
कविकल्पद्रुमः (१८) S
कस्तूरीप्रकरः (१२) P
कायस्थितिस्तोत्रम् (१३) P
कालसप्ततिका (१३) P
कालस्वरूपकुलकम् (७) P
कुमारविहारशतकम् (६) S
कूपदृष्टान्तविशदीकरणम् (५) P
कृष्णराजीविमानविचारः (१३) P

केवलिभुक्तिप्रकरणम् (१६) S
क्ष
क्षमाकुलकम् (७) P
क्षान्तिकुलकम् (७) P
क्षुल्लकभवावलिः (१३) P
ख
खामणाकुलयं (१) (७) P
खामणाकुलयं (२) (७) P
ग
गणधरसार्धशतकम् (६) P
गाङ्गेयभङ्गप्रकरणम्-१ (१५) P
गाङ्गेयभङ्गप्रकरणम्-२ (१५) P
गुणस्थानकमारोहः (१३) S
गुणानुरागकुलकम् (७) P
गुरुगुणषट्त्रिंशत्षट्त्रिंशिकाकुलकम् (७) P
गुरुतत्त्वप्रदीपः (१६) S
गुरुतत्त्वविनिश्चयः (५) P
गुरुदर्शनहर्षकुलकम् (७) P
गुरुविरहविलापः (१४) P
गोडीपार्श्वस्तवनम् (५) S
गौतमकुलकम् (७) P
घ
घनगणितसंग्रहगाथाः (१८) P
च
चउसरणपइन्नयं (१५) P
चतुर्गतिजीवक्षपणकानि (१४) P
चतुर्दशजीवस्थानेषु जघन्योत्कृष्टापदे (१३) P
चरणकरणमूलोत्तरगुण० (१८) P
चारित्रमनोरथमाला (८) P
चित्तशुद्धिफलम् (१८) S
चेइयवंदणमहाभासं (१०) P
चंदावेज्झयं पइण्णयं (१५) P
ज
जघन्योत्कृष्टपद एककालं गुणस्थानकेषु (१३) P
जल्पकल्पलता (१६) S
जिनप्रतिमास्तोत्रम् (१) P
जिनबिम्बप्रतिष्ठाविधिः (१०) S
जिनशतकम्-१ (६) S
जिनशतकम्-२ (६) S
जीवजोणिभावणाकुलयं (७) P
जीवदयाप्रकरणं (८) P
जीवसमासः (१३) P
जीवादिगणितसंग्रहगाथाः (१८) P
जीवानुशासनम् (१४) P
जीवानुशास्तिकुलकम् (७) P
जीवाभिगमसंग्रहणी (१५) P
जैनतत्त्वसारः (१६) S
जैनस्याद्वादमुक्तावली (१६) P
जोइसकरंडगं पइण्णयं (१५) P
ज्ञ
ज्ञाताधर्मकथोपनयगाथाः (१५) P
ज्ञानप्रकाशकुलकम् (७) P
ज्ञानसारः (४) S
ज्ञानार्णवः (५) S
त
तत्त्वतरङ्गिणी (१६) P
तत्त्वबोधतरङ्गिणी (१२) S
तत्त्वामृतम् (९) S
तपःकुलकम् (७) P
तित्थोगालिपइन्नयं (१५) P
त्रिशतत्रिषष्टिपाखण्डस्वरूपस्तोत्रम् (१५) S
त्रिषष्टीयदेशनासंग्रहः (११) S
द
दशश्रावककुलकम् (७) P
दर्शननियमकुलकम् (७) P
दानकुलकम् (७) P
दानविधिः (१०) P
दानषट्त्रिंशिका (९) S
दानादिप्रकरणम् (१२) S
दानोपदेशमाला (८) P
दीवसागरपन्नत्ति (१५) P
दृष्टान्तशतकम्-१ (६) S
दृष्टान्तशतकम्-२ (६) S
देवेन्द्रनरकेन्द्रप्रकरणम् (१३) P
देशनाशतकम् (६) P
देहकुलकम् (७) P
देहस्थितिस्तवः (१३) P
दंसणसुद्धिपयरणं (१०) P
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकाः (४) S
द्वादश-कुलकम् (७) P
द्वादशव्रतस्वरूपम् (१०) P
द्वादशाङ्गीपदप्रमाणकुलकम् (७) P
ध
धनुःपृष्ठबाह्यसंग्रहगाथाः (१८) P
धर्मपरीक्षा (५) P
धर्मबिन्दुः (३) S
धर्मरत्नप्रकरणम् (१०) P
धर्मरत्नकरण्डकः (११) S
धर्मविधिः (८) P
धर्मशिक्षा (९) S
धर्मसंग्रहणिः (१) P
धर्मसंग्रहः (११) S
धर्माचार्यबहुमानकुलकम् (७) P
धर्मोद्यमकुलकम् (७) P
धर्मोपदेशः (९) S
धर्मोपदेशमाला (८) P
धम्मारिहगुणोवएसकुलयं (७) P
धर्म्मोपदेशकुलकम् (७) P
धम्मोवएसकुलयं (७) P
धूर्ताख्यानम् (३) P
धूमावली (३) P
ध्यानदीपिका (१८) S
ध्यानशतकम् (६) P
न
नन्दीश्वरस्तवः (१३) P
नमस्कारस्तवः (१८) P
नयकर्णिका (१६) S
नयोपदेशः (५) S
नरभवदिट्ठंतोवणयमाला (१२) P
नवकारफलकुलकम् (७) P
नवतत्त्वभाष्यम् (१३) P
नवतत्त्वम् (१३) P
नवतत्त्वसंवेदनम् (१३) S
नवपदप्रकरणम् (१०) P
नानाचित्तप्रकरणम् (३) P
नारीशीलरक्षाकुलकम् (७) P

निगोदषट्त्रिंशिका (१५) P
नूतनाचार्याय हितशिक्षा (९) S
नंदणरायरिसिस्स अन्तिमाऽऽराधना (१४) P
न्यायखण्डखाद्याऽपरनामा महावीर-स्तवः (५) S
न्यायावतारः (१६) S
न्यायावतारसूत्रवार्तिकम् (१६) S

प

पज्जंताराहणा (१४) P
पंचवत्थुगं (२) P
पञ्चनिर्ग्रन्थी (१५) P
पञ्चलिङ्गीप्रकरणम् (१५) P
पञ्चसङ्ग्रहः (१३) P
पञ्चसंयतप्रकरणम् (१५) P
पञ्चाशकानि (१) P
पट्टावलीविसुद्धी (१६) P
पडिलेहणाविचारकुलकम् (७) P
पदार्थस्थापनासंग्रह (१७) P
पद्मानन्दशतकम् (६) S
परमज्योतिः पञ्चविंशतिका (१५) S
परमाणुखण्डषट्त्रिंशिका (१५) P
परमात्मपञ्चविंशतिका (५) S
परमानन्दपञ्चविंशतिः (९) S
पर्यन्ताराधनाकुलकम् (७) P
पर्युषणादशशतकम् (१६) P
पव्वज्जाविहाणकुलयं (७) P
पिण्डविशुद्धिः (१०) P
पुण्डरीकतीर्थपतिस्तोत्रम् (५) S
पुण्यकुलकम् (७) P
पुद्गलपरावर्तस्तवनम् (१३) P
पुद्गलषट्त्रिंशिका (१५) P
पुष्पमाला (८) P
पूजाविधिः (११) S
पोसहविही (१०) P
पौषधषट्त्रिंशिका (१६) P
प्रज्ञापनोपाङ्गतृतीयपदसंग्रहणी (१५) P
प्रतरप्रमाणसंग्रहगाथाः (१८) P
प्रतिमाशतकम् (४) S
प्रतिसमयजागृतिकुलकम् (७) P
प्रत्याख्यानस्वरूपम् (१०) P
प्रबोधचिन्तामणिः (९) S
प्रभाते जीवानुशासनम् (१४) P
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः (१६) S
प्रमाणप्रकाशः (१६) S
प्रमाणमीमांसा (१६) S
प्रमादपरिहारकुलकम् (७) P
प्रवचनपरीक्षा (१६) P
प्रवचनसारोद्धारः (१७) P
प्रव्रज्याविधानकुलकम् (७) P
प्रशमरतिः (९) S
प्रश्नद्वात्रिंशिका (१६) S
प्रश्नशतकम् (६) S
प्रश्नोत्तररत्नमाला (१२) S
प्राकृतसंवेगामृतपद्धतिः (१४) P
प्रातःकालिकजिनस्तुतिः (९) S

ब

बन्धस्वामित्वाख्यः तृतीयः प्राचीन-कर्मग्रन्थः (१३) P
बन्धषट्त्रिंशिका (१५) P
बन्धहेतुप्रकरणम् (१३) P
बन्धहेतूदयभङ्गप्रकरणसमाप्तिगते द्वे प्रकरणे (५) S
बन्धोदयसत्ता (१३) P
बृहद्वन्दनकभाष्यम् (१०) P

भ

भवभावना (८) P
भावकुलकम् (७) P
भावनाशतकम् (६) P
भावप्रकरणम् (१३) P
भाषारहस्यम् (५) P
भोजनपूर्वचिन्तागाथाः (८) P

म

मंगलकुलयं (७) P
मण्डलप्रकरणम् (१८) P
मदादिविपाककुलकम् (७) P
मनुष्यभवदुर्लभता (९) S
मनोनिग्रहभावनाकुलकम् (७) P
महासतीकुलकम् (७) P
मार्गपरिशुद्धिः (५) S
मार्गणासु बंधहेतूदयत्रिभङ्गी (१३) P
मिच्छादुक्कडवोसिरणविहिकुलयं (७) P
मिथ्यात्वकुलकम् (७) P
मिथ्यात्वमथनकुलकम् (७) P
मिथ्यात्वविचारकुलकम् (७) P
मिथ्यात्वस्थानविवरणकुलकम् (७) P
मुखवस्त्रिकास्थापनकुलकम् (७) P
मूलशुद्धिः (१०) P
मृत्युमहोत्सवः (१४) S
मोक्षोपदेशपञ्चाशकम् (९) S

य

यतिदिनकृत्यम् (११) S
यतिदिनचर्या (१०) P
यतिलक्षणसमुच्चयः (४) P
यतिशिक्षापञ्चाशिका (८) P
यात्रास्तवः (११) S
युक्त्यनुशासनम् (१६) S
युक्तिप्रकाशः (१६) S
युक्तिप्रबोधः (१६) P
युगपद्बन्धहेतुप्रकरणम् (१३) P
योगदृष्टिसमुच्चयः (३) S
योगप्रदीपः (१२) S
योगबिन्दुः (३) S
योगशतकम् (३) P
योगशास्त्रम् (१८) S
योगानुष्ठानकुलकम् (७) P
योनिस्तवः (१३) P

र

रत्नत्रयकुलकम् (७) P
रत्नसञ्चयः (१७) P

ल

लघुप्रवचनसारोद्धारः (१७) P
लघ्वल्पबहुत्वप्रकरणम् (१३) P
लोकतत्त्वनिर्णयः (३) S
लोकनालिकाद्वात्रिंशिका (१३) P

व

वाक्यप्रकाशः (१८) S
वाणारस्यां कृतं श्रीपार्श्वनाथजिन-

स्तोत्रम् (५) S
विचारपञ्चाशिका (१३) P
विचारसप्ततिका (१७) P
विचारसारः (१७) P
विजयप्रभसूरिक्षामणकविज्ञप्तिः (५) S
विजयप्रभसूरिस्वाध्यायः (५) S
विजयोल्लासमहाकाव्यम् (५) S
विद्वद्गोष्ठी (१२) S
विभक्तिविचारः (१५) S
विरतिफलकुलकम् (७) P
विविधतपोदिनाङ्ककुलकम् (७) P
विवेककुलकम् (७) P
विवेकमञ्जरी (८) P
विशेषणवतिः (१५) P
विंशतिर्विंशिकाः (३) P
विषयविरक्तिकुलकम् (७) P
वीरस्तवः (१५) P
वैराग्यकल्पलता (१९-२०) S
वैराग्यरसायनम् (८) P
वैराग्यशतकम् (६) P
व्यवहारकुलकम् (७) P
व्याख्यानविधिशतकम् (६) P

श

शङ्खेश्वरपार्श्वजिनस्तोत्रम्-१ (५) S
शङ्खेश्वरपार्श्वनाथस्तोत्रम्-२ (५) S
शङ्खेश्वरपार्श्वनाथस्तोत्रम्-३ (५) S
शमीनपार्श्वस्तोत्रम् (५) S
शास्त्रवार्तासमुच्चयः (३) S
शीलकुलकम् (७) P
शीलोपदेशमाला (८) P
शोकनिवारणकुलकम् (७) P

श्र

श्राद्धदिनकृत्यम् (१०) P
श्राद्धविधिः (१०) P
श्रावकधर्मकृत्यम् (११) S
श्रावकधर्मविधिः (३) P
श्रावकप्रज्ञप्तिः (१०) P
श्रावकव्रतभङ्गप्रकरणम् (१८) P
श्रीकातन्त्रविभ्रमसूत्रम् (१८) S
श्रीमद्गीता-तत्त्वगीता (१८) S
श्रुतास्वादः (८) P
शृङ्गारवैराग्यतरङ्गिणी (१२) S

ष

षट्स्थानकम् (१३) P
षडशीतिनामा चतुर्थः प्राचीनकर्मग्रन्थः (१३) P
षड्दर्शनपरिक्रमः (१६) S
षड्दर्शनसमुच्चयः-१ (२) S
षड्दर्शनसमुच्चयः-२ (१६) S
षड्द्रव्यसङ्ग्रहः (१३) P
षड्विधाऽन्तिमाऽऽराधना (१४) S
षष्ठिशतकम् (६) P
षोडशकप्रकरणम् (३) S

स

संग्रहशतकम् (६) P
संज्ञाकुलकम् (७) P
संज्ञाधिकारः (१८) S
संबोधप्रकरणम् (२) P
संविज्ञसाधुयोग्यनियमकुलकम् (७) P
संवेगकुलयं (७) P
संवेगद्रुमकन्दली (९) S
संवेगमंजरीकुलयं (७) P
संवेगरंगमाला (१४) P
संवेगामृतम् (१८) S
सङ्घस्वरूपकुलकम् (७) P
सज्जनचित्तवल्लभः (९) S
सन्देहदोलावली (१६) P
सभापञ्चकप्रकरणम् (१८) P
सप्ततिकाभाष्यम् (१३) P
समताशतक (६) G
समवसरणप्रकरणम् (१३) P
समवसरणस्तोत्रम् (१३) S
समाधिशतक (६) G
समाधिशतकम् (६) S
समाधिसाम्यद्वात्रिंशिका (४) S
सम्मतिसूत्रम् (१६) P
सम्मत्तकुलयं-१ (७)
सम्मत्तुप्पायविही कुलकम् (७) P
सम्यक्त्वकुलकम्-२ (७) P
सम्यक्त्वकुलकम्-३ (७) P
सम्यक्त्वपरीक्षा (१६) S
सम्यक्त्वसप्ततिः (१०) P
सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम् (७) P
सर्वज्ञशतकम् (६) P
सर्वज्ञसिद्धिः (२) S
सर्वतीर्थमहर्षिकुलकम् (७) P
सर्वश्रीजिनसाधारणस्तवनम् (३) P
साधर्मिकवात्सल्यकुलकम् (७) P
सामाचारी (४) P
सामान्यगुणोपदेशकुलकम् (७) P
साम्यशतकम् (६) S
सारावलीपइण्णयं (१५) P
सिद्धदण्डिकास्तवः (१३) P
सिद्धपञ्चाशिका (१३) P
सिद्धप्राभृतम् (१३) P
सिद्धसहस्रनामकोशः (५) S
सिद्धान्तसारोद्धारः (१८) P
सुक्ष्मार्थविचारसारोद्धारः (१५) P
सुभाषिताष्टकानि (१२) S
सुमिणसित्तरी (८) P
सूक्तरत्नावली-१ (१२) S
सूक्तरत्नावली-२ (१२) S
सूक्तिमुक्तावली (१२) S
सूक्ष्मार्थसप्तति प्रकरणम् (१८) P
सूत्रकृताङ्गाद्यचतुरध्ययनाऽनुक्रमगाथाः (१५) P
स्तवपरिज्ञा (१०) P
स्त्रीनिर्वाणप्रकरणम् (१६) S
स्त्रीवास्तविकताप्रकरणम् (८) P
स्याद्वादकलिका (१६) S
स्याद्वादभाषा (१६) S
स्याद्वादमुक्तावली (१६) S

ह

हिंसाफलाष्टकम् (३) S
हिओवएसमाला (८) P
हिङ्गुलप्रकरणम् (१२) P
हृदयप्रदीपषट्त्रिंशिका (९) S

(મુનિશ્રી વિનયરક્ષિત વિ.મ. પાસેથી આ નોંધ પ્રાપ્ત થઈ છે. ૨૦ ભાગમાં કુલ ૪૦૫ ગ્રંથો અને ૭૦૨૦૦ ગાથાઓ છે.)

પરિશિષ્ટ - ૩

(પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં રોમન લિપિમાં આવતાં અંગ્રેજી-જર્મન વગેરે ભાષાના પુસ્તકો, વિશેષ નામોની અકારાદિ સૂચી અહીં આપવામાં આવી છે. - સંપાદક)

"A Sanskrit Version of Yasna IX" 25
"The Jaina Ramayanas" 64
'Fick' - 312 Eine Jainistische Baarbeitung Der sagar-Sage 100
"A Sanskrit Version of some Avestic verses" 25
"Grammatical Topics in Paiya" 39
"Oldest available Jain Epic" 63
"The Sarvajanikan" 39
A Bibliography of the Ramayana. 4
A Bibliography of the Sanskrit Drama 19
A Brief sketch of Prakrit Studies 35
A Comparative Grammar of the Asokan Inscriptions 145
A critical Introduction to the Panhavagaranalm the tenth Anga of the Jaina Canon 52
A critical Study of the Paumacarium 66
A Grammar of the Prakrit Language 37
A Grammar of the Prakrit Language Based Mainly on Vararuchis Prakritaprakasa 10
A History of Indian Literature 38
A Histrory of Pali Literature 38
A Lost Jain Treatise on Arithmetic 127
A Muslim contribution to Apabharamsa Literature 18
A New Approach To the study of Middle And Modern Indo Aryan (Bharatiya Vidya) 36
A Note on Jaina Hymns and Magic Squares 108
A Volume of Studies in Indology 104
All India oriental conference 177
Am. Grammar 39
An Introduction to Karpur Manjari 56
APabhrams'A And Marathi Metres 168
APabhrams'a Metres I And II 168
APabhrams'a Metres III
APabhransa Studien 165
Ardhamagadhi 27
Ardhamagadhi Dictionary 43
Asoka Et La Magadhi 36
Ausgewahlte Erzahlangen in Maharastri 100
Bharatiya Vidya 83
Bhasa As A Prakrit Poet 107

Bulletin of the School of oriental studies	71
Burrow	145
Causal Formations in Prakrit	36
Celebrities	76
Collection of Kalaka Story	182
Concord in Prakrit Syntax	41
D. L Narasimhachar	64
De grammaticis Pracriticis	179
Didactic Wok's in Prakrit	96
Dolci Nitti	39
Ein Nachtrazur Grammatik der Prakrit Sprachen	155
Eine Neve Version der verlorene Brhatkatha des Gunadhya	71
Encyclopedia of literature	54
Encyclopedia of literature	181
Essay sur Gunadhya Et La Brhatkatha	71
Festschrift Wakernagel	13
Gujarati Secular Paintings of Kakaruta and citrapras'ns	135
Geschichte der Indischen Litteratur	38
Grammatik Der Prakrit-SPrachen	179
Grammatik Der Prakrit-Sprachen	179
Grammar	27
Hetairae	59
Hindu Tales	100
Historical Grammar of Apabhrams'a.	167
Histroy of Classical Sanskrit literature	151
Hutlzsch	145
Hymns In Prakrit	107
Indo - Aryan and Hindi	12
Inscription's of Asoka	145
Instrumental and Locative in Aradhamagadhi (I H Q, 1937)	40
Introduction to Ardhamagadhi	41
Jain Stupas and other Antiquities of Mathara	146
Jainism in Kalingadesa Jain Inscriptions of Rajasthan	146
Jain literature in Tamil	
Jayadeva Kavi	112
Kalipada Mita	63
Kanarese Words in Desi Lexicons	44
Kharosthi Inscriptions	145
Le theatre Indien	59
Les Grammariens Prakrits	39
Les grammariens Prakrits	152

L'Indo-Aryen (Paris, 1934)	41
Luders	59
Magadhi And Ardha-Magadhi	36
Magadhi Prakrit And Bengali	36
Maharastri A Later Phase of Sauraseni	36
Maharastri Language And Literature	35
Materiailen zur kenntnis Des Apabharansa	155
Materialien Zur Kenntnis Des APabharams'A : Ein Nachtrag Zur	
Materials For A Dhatupatha of Indo-Aryan (Indian Culture)	37
MatheMatics of Dhavala	127
Matravrttas and Tala-Vrttas	168
Mehendale	145
Montgomery Schuyler	19
Music And Metres	168
Musud Ibn Sad	167
Names of Prakrit Languages	16
Narrative literature in Jain Maharasti	63
New Lins of Investigation in Indian Linguistice	36
Observations of middle Indian Morephology (BSOS, 1936)	40
Observations on Hemacandra's Desinamamala	44
Orthographical Explanation of certain Prakrit forms.	40
Paisaci and chulika-paisaci	36
Paisaci Language And Literature	36
Pali Literature and Language.	2
Pali Literatur und Sprache.	2
Prakrit Languages and Their Contribution to Indian Culture	5
Prakrita Verses of the Bharata-Natya-Sastra	51
Prakrta And APabhrams'a Metres	168
Progress of Indic Studies	35
Rajasekhara His Life And Writings	55
Rajasekhara on the Home of Paisaci	36
Repetition in Prakrit Syntax (NIA, 1939)	41
Sanskrit Drama	59
Sanskrit Poetesses	177
Select Inscriptions Bearing on Indian History And Civilization	145
Siegfried Goldschmidt	102
Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes	25
Some Aspects of Jaina Sanskrit.	13
Some Problems of Historical Linguistics in Indo Aryan.	12
Some Problems of Historical Linguistics In Indo-Aryan (Bhartiya Vidya)	37
Some Problems of Indo-Aryan Philology (BSOS, 1913)	40

Some tales of Ancient Israel, their originals And Paralles	63
Supernatural Beings in the Jain Tantras	108
Svayambhu And Hemacandra	'48
Takki or Dhakki	36
The Adyar Library Series	39
The Dasavaikalikasutra A Study	28
The Date of Bharatiya natyasatra	152
The Doctrine of Ahimasa in The Jaina Canon	117
The Doctrine of Karman in Jain Philosophy	125
The Evolution of Magadhi	36
The Imperial Gazetteer of India	26
The Jain Image Inscription of Ahmedabad	146
The Language of the Kharosthi Documents	145
The Linguistic Speculations of the Hindus	6
The original name of the Gathasaptasati	112
The Prakrit in Kundamala	37
The Prakrit Vibhasas	36
The Pronunciation of Prakrit Palatals (JARS, 1913)	40
The Prose kavyas of Dandin Subandhu And Bana	104
The Puranic & Historical References in the Apabhrans a Stanzas of Hemacandra	154
The Sanskrit Drama	20
The Sauraseni Prakrit	36
The Student's English-Paiya Dictionary	43
The Vasudevahindi A Specimen of Archaic Jaina Maharastri	71
The Vidushka in the Indian Theatre	20
Were the Puranas Originally in Prakrit	177
Wilson Philological Lectures	36
Women in Separation (Prosita-Bhartrka) in the Apbhrams a Strophes of Hemacandra	154

પરિશિષ્ટ - ૪

[અહીં તમામ વિશેષનામો અકારાદિક્રમે આપવામાં આવ્યા છે. કોમ્પ્યુટર દ્વારા અકારાદિક્રમ બનાવવામાં આવ્યો છે એટલે વર્ણાનુક્રમની પદ્ધતિ કોમ્પ્યુટરના કાર્યક્રમ મુજબ હોય તે સ્વાભાવિક છે. વિદ્વાનો તદ્નુસાર શબ્દો શોધે.]

અકલંક ૯
અકલંકગ્રન્થત્રય ૧૭૩
અકૃખાણ મણીકોશ ૮૩
અખા ૭/૧૪
અગડ દત્ત ૬૯
અગડદત ચરિય ૧૦૦
અગડદત્ત ૧૦૦
અગડદત્ત કહા ૯૫
અગડદત્ત ચરિત્રની સામગ્રી ૬૯
અગડદત્ત ચરિયમ્ ૧૮૨
અગ્નિ પુરાણ ૬૮/૧૩૬
અઙ્ગપણ્ણત્તિ ૧૮૨
અઙ્ગુલસત્તરી ૧૮૨
અજ્ઝગાતત્તાલોઅ ૯૮
અજિતદેવ ૮૮
અજિત-શાન્તિ ૯૮/૯૯
અજિતશાન્તિ સ્તવ ૧૬૪
અજિતસાગરગણિ ૮૭
અજિતસાગર સૂરિ ૮૧
અજિયસંતિથય ૪૭/૫૨/૧૦૯
અજીયસંતિ થવ ૧૦૭
અઢારસહસશીલાઙ્ગરથ ૧૮૨
અણારિયવેદ ૭૦
અણાહિ-મહરિસિ-સંધિ ૧૬૩
અણિચ્ચયા કુલય ૧૦૧
અણુઓગદાર ૪/૫૩/૬૧/૧૧૧/૧૪૩
અણુત્તરોવવાઈયદસા ૪૪
અણુપેહા ૧૮૨
અણુવ્રત વિધિ ૧૨૦
અણુવ્વય વિહિ ૧૨૦
અણ્ણુત્તિ સયયં ૯૮
અણંતકિત્તિ કહા ૯૩
અત્થસત્ય ૧૩૦
અદ્દકુમાર કહા ૯૩
અદ્દહમાણ ૧૬૧
અદ્ધમાગધી ૩૮
અદ્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટેના સાધનો ૩૪/૩૯
અદ્ધમાગધી ભાષાની આછી રૂપરેખા ૨૬
અદ્ભુતસાગર ૧૩૨
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ૧૮૨
અનન્તહંસ ૯૩
અનાથિ સંધિ ૧૬૪
અનેકાન્ત ૧૧૭
અનેકાર્થ રત્નમંજૂષા ૪૫
અનેકાંતજયપતાકા ૭૩
અન્નાય-ઉંછ કુલય ૧૦૧
અનંતનાથ ચરિત્ર ૯૫
અનંતનાહ જિણચરિયં ૯૫
અપભ્રંસ ભાષાકા જમ્બુસ્વામિ ચરિત ઔર મહાકવિ વીર ૧૫૯
અપભ્રંશ ઔર હિન્દી ૧૫૪
અપભ્રંશ ભાષા ઔર સાહિત્ય કી શોધ પ્રવૃત્તિયાં ૩૭
અપભ્રંશ ભાષા કા અધ્યયન ૧૬૮
અપભ્રંશ ભાષા કા પારિભાષિક કોષ ૩૭/૪૫
અપભ્રંસ ૮૨
અપભ્રંસ એન્ડ ઓલ્ડ ગુજરાતી સ્ટડીઝ ૧૫૪
અપભ્રંસ ઔર હિંદી ૧૬૫
અપભ્રંશ કથા કાવ્ય ૧૮૧
અપભ્રંસ કથાકાવ્યોં કા હિન્દી પ્રેમાખ્યાનો કે શિલ્પ પ્રભાવ ૧૬૯
અપભ્રંસ કાવ્યત્રયી ૧૬/૮૩/૧૬૨
અપભ્રંસદર્પણ ૧૬૭
અપભ્રંસના અભ્યાસીઓને સિદ્ધહેમચન્દ્રમાના 'અપભ્રસંટ' સંબંધી સૂત્રો અને..... ૩૪
અપભ્રંસપાઠાવલી ૧૬૫
અપભ્રંસ ભાષા કા અધ્યયન ૩૭
અપભ્રંસભાષા કા કાલ ૧૬૬
અપભ્રંસ ભાષા કા વ્યાકરણ ઔર સાહિત્ય ૩૭
અપભ્રંસવ્યાકરણ ૧૬૭
અબ્દુર રહેમાન ૧૮
અબ્દુલ રહમાન ૧૫૩/૧૬૧
અબ્ધિ મંથન ૧૫૫

અભય સૂરિ ૮૨
અભયતિલક ગણિ ૧૬૩
અભયદેવ ૭૪/૮૪
અભયદેવ સૂરિ૧૬/૨૭/૫૨/૬૫/૮૩/૮૪/૮૮/૧૦૦/૧૦૯/૧૨૦/૧૨૨/૧૪૪
અભયશેખર સૂરિ ૧૧૮
અભવ્ય કુલક ૧૦૦
અભવ્ય કુલય ૧૦૦
અભિજ્ઞાનશાકુંતલ ૨૨/૧૪૯
અભિધાનપ્પદીપિકા ૪૧
અભિધાન મેરુ ૪૧
અભિધાન રાજેન્દ્ર ૪૩
અભિનન્દન ગ્રન્થ (મીશ્રીમલજી) ૫૪
અભિનવપ્રાકૃત વ્યાકરણ ૪૦
અભિનંદ ૧૧૦
અભિમાન ચિહ્ન ૪૧/૪૧
અભિમાનાંક ૪૧
અભ્યંકર કે. વી. ૯૩
અમરકીર્તિ ૧૬૧
અમરચન્દ્ર સૂરિ ૫૪
અમરસેન ૧૬૧
અમરસેન ચરિત ૧૬૧
અમરુ ૧૧૧/૧૧૨
અમરુ શતક ૧૧૨
અમિતગતિ ૧૧૦/૧૪૯
અમિતયશ વિ. ૧૨૪
અમિયતેય કહા ૯૫
અમૃતચન્દ્ર ૧૨૩
અમૃતચન્દ્ર સૂરિ ૧૨૩
અમૃતદેવ ૮૪
અમૃતલાલ ભોજક ૮૩/૮૬
અમૃતોદય ૧૪૯
અર્થકાંડ ૧૩૪
અર્થ દીપિકા ૬૭/૧૭૧/૧૧૬
અર્થકલ્પલતા ૧૧૬
અર્થરત્નાવલી ૧૧૫
અર્થશાસ્ત્ર ૧૩૦/૧૭૮
અર્ધમાગધીશબ્દરૂપાવલી ૪૦
અર્વાચીન કવિતા ૧૭૬
અર્હચ્ચૂડામણિ ૧૩૪
અર્હચ્ચૂડામણિસાર ૧૩૪/૧૩૮
અર્હત્ પ્રવચન ૧૮૨
અલકારદપ્પણ ૧૮૨
અલ્પપરિચિત-સૈદ્ધાન્તિક શબ્દકોશ ૪૩
અલ્પબહુત્વગર્ભિત મહાવીરસ્તવન ૧૮૨
અલ્લુ (અર્જુન) ૪૯
અલંકાર ચૂડામણિ ૧૦૪/૧૦૫/૧૧૩/૧૭૦
અલંકાર તિલક ૮૦/૧૫૫
અલંકારદપ્પણ ૫૩
અલંકાર પ્રબોધ ૫૪
અલંકાર સુધા નિધિ ૧૦૭
અવનિકૂર્મશતક ૧૮૨
અવન્તિસુંદરી કથા ૧૦૩
અવલેપચિહ્ન ૪૮
અવહટ્ઠ ૪૬/૫૩/૬૫
અવહણ-સંધિ ૧૬૩
અવંતિસુકુમાલ સંધિ ૧૬૨/૧૬૪
અશોક ૧૨/૧૪/૧૬/૩૮/૧૪૫/૧૫૨
અશોક ચક્રવર્તી ૧૭૧
અશોકચન્દ્ર સૂરિ ૮૧/૮૩
અશોકવતી ૬૨
અશ્વઘોષ ૧૪/૧૭/૧૯/૨૦/૨૮/૫૯/૧૬૯
અશ્વતર ૪૯/૫૦
અષ્ટકપ્રકરણ હારિભદ્રીય ૭૭
અષ્ટાધ્યાયી ૪/૬/૨૪/૨૬/૬૨/૭૨/૮૭
અંગવિજ્જા ૧૩૨/૧૩૩
અંગુલ સિત્તરિ ૧૨૭
અંચલગચ્છ ૧૦૮
અંજણાસુંદરી ચરિય ૯૦/૧૭૭
અંજના-પવનંજય ૫૬
અંજના સુંદરી ૯૦
અંજનાસુંદરી કથા ૧૬૪
અંતગડદશા ૪૪
અંતરંગ કહા ૯૩
અંતરંગ રાસ ૧૬૪
અંતરંગ વિવાહ ૧૬૪
અંતરંગ સંધિ ૧૬૩/૧૬૪
અંબદેવ ૮૪

અંબિકાદેવી પૂર્વ ભવવર્ણન તલહારા ૧૬૩
આ. ક્ષુ. સ્મા. ગ્રં. ૧૨૨/૧૩૫/૧૪૧/૧૪૬/૧૪૮/૧૭૭
આકલ દંત કપ્પ ૧૪૨
આકાશ ગામિની ૮૨
આખ્યાયિકા ૬૨
આગમરત્નમંજૂષા ૩૨
આગમશબ્દ કોશ ૪૪
આગમીય સૂક્તાવલ્યાદિ ૧૧૪/૧૧૫
આગમોદ્ધારક ૬૬/૧૧૫/૧૧૯
આગમોદ્ધારક કૃતિ સંદોહ ૯૯
આગમોદ્ધારક સંગ્રહ ૧૧૫
આગમોનું દિગ્દર્શન ૫૩/૧૩૮/૧૪૭/૧૪૮/૧૭૮
આચારાંગ ૧૧૪
આચારાંગ સૂત્ર ૧૧૮
આચાર્ય કૃષ્ણચંદ્ર ૩૯
આચાર્ય હરિરામ ૧૧૦
આર્જેડ ૯/૧૬/૧૫૨
આજડે કરેલી પ્રાકૃતભાષાની વ્યાખ્યા ૯
આઢ્ય રાજ ૩૨
આણંદ-સાવય-સંધિ ૧૬૨
આત્માનંદ સભા ૧૨૧
આદિદેવ સ્તવ ૧૭૧
આદિનાહ ચરિય ૮૪/૮૫/૧૭૪
આદિપુરાણ ૭૫/૧૫૦/૧૫૯
આનન્દસુન્દરી ૫૪/૫૮
આનંદ વર્ધન ૧૦૫/૧૬૫
આનંદવલ્લભ ૧૨૧
આનંદવિજય ૧૦૧
આનંદસાગર સૂરિજી ૪૩/૯૯
આપણા કવિઓ ૬/૧૨/૧૩/૨૭
આપણા પ્રાભૃતો ૧૬૨/૧૩૩/૧૩૫/૧૪૧
આપણા ફાગ કાવ્યો ૧૬૫
આપ્ટે વામન શિવરામ ૫૫
આબૂ-રાસ ૧૬૩
આમ્રદેવ ૭૪
આમ્રદેવ સૂરિ ૯૫
આયનાણતિલય ૧૩૫
આયાર ૪૨/૫૦/૭૬
આયાર નિજ્જુત્તિ ૧૨૬
આયારવિહિ ૧૪૨
આરાત્રિક-સ્વપ્ન વિધિ ૧૭૪
આરાધનાસાર ૧૮૨
આરામસોહા કહા ૯૪
આરાહણા ૧૫૯
આરાહણા કુલય ૧૦૦
આરિયવેદ ૭૦
આરુગ્ગદિય કહા ૯૪
આર્દ્રકુમાર ધવલ ૧૬૩
આર્યભટ ૧૨૭
આર્યભટીય ૧૨૭
આર્યરક્ષિત સૂરિ ૧૧૫
આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા ૧૭૭/૧૮૦
આર્યાણી સમ્પત્તિ ૩૭
આર્યાસપ્તશતી ૧૧૨
આલાપ પદ્ધતિ ૧૨૩
આલ્સડોર્ફ ૭૧/૧૫૧/૧૬૫
આવશ્યક ૯૯
આવસ્સય ૫૪/૬૫/૬૭
આવસ્સય ચુણ્ણિ ૬૭/૯૫
આવસ્સય નિજ્જુત્તિ ૯૯/૧૦૦/૧૦૮/૧૧૪/૧૧૫/૧૪૦/૧૪૧
આવસ્સયની હરિભદ્ર કૃત ટીકા ૧૪૧
આશાપલ્લી ૭૯
આસિગ ૧૬૩
આહવ્વવેય ૭૦
ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૨૩
ઇતિહાસની કેડી ૭૬
ઇસિમંડલપયરણ વિત્તિ ૯૨
ઈન્દ્રનંદિ ૧૮૧
ઈન્દ્રહંસ ૯૯
ઈલાસુય કહા ૯૬
ઈલ્લરાજ ૧૬૬
ઈસરરાય કહા ૯૫
ઈસિદત્તા ચરિય ૯૪
ઈસિભાસિય ૧૪૭
ઈસિમંડલ પયરણ ૧૦૮
ઉકેશગચ્છ ૭૪
ઉક્તિ વ્યક્તિ પ્રકરણ ૧૬૨
ઉક્તિરત્નાકર ૧૮૨

ઉચ્ચપ્રકાશના પંથે ૧૧૭
ઉજ્જિયની ૭૭
ઉત્તગીકર ૧૦૩
ઉત્તર અપભ્રંશનો સાહિત્ય વિકાસ ૧૫૪
ઉત્તર પુરાણ ૬૯/૧૨૭/૧૫૯
ઉત્તરજ્ઝયણ ૨૮/૬૩/૮૩/૯૯/૧૦૦/૧૧૪/૧૩૦/૧૪૩
ઉત્તરજ્ઝયણની ચુણ્ણિ ૯૫
ઉત્તરાધ્યયન ૯૯/૧૧૪
ઉદય સુંદરી ૬૨
ઉદય સૌભાગ્ય ગણિ ૭
ઉદયધર્મ ગણિ ૧૧૬
ઉદયન રાજ ૫૬
ઉદયસિંહ સૂરિ ૯૫
ઉદાયણ ૧૦૦
ઉદાયણ કહા ૯૫
ઉદૂખલ ૪૧
ઉદ્યોતન ૭૪
ઉદ્યોતનસૂરિ ૨૬/૭૨/૭૪/૭૭/૧૫૦/૧૫૨
ઉધઈનું જીવન ૧૩૮
ઉપદેશ ચિન્તામણિ ૧૮૨
ઉપદેશ રત્નાકર ૬૫/૯૬/૯૮/૧૮૨
ઉપદેશ રસાયનરાસ ૧૬૨
ઉપદેશતરંગિણી ૭૮/૧૬૫
ઉપદેશરત્ન માલા ૧૮૨
ઉપદેશરત્નકોશ ૧૧૪
ઉપદેસ રસાયન ૧૬૪
ઉપમિતિ ૧૦૦
ઉપમિતિભવ પ્રપંચા કથા ૩૨/૯૯/૧૭૨
ઉપાધ્યે ૧૩/૩૬/૪૦/૪૪/૫૩/૫૬/૫૪/૭૩/૭૯/૮૦/૧૦૫/
૧૦૬/૧૧૭/૧૨૩/૧૨૮/૧૨૯/૧૫૫/૧૫૬
ઉપાધ્યે એ. એન. ૩૭/૫૮/૭૫/૧૦૭/૧૮૧
ઉપાસગ દશા ૬૩
ઉમાપતિધર ૧૧૧
ઉમાસ્વાતિ ૧૧૭/૧૨૦
ઉમંગ વિજય ગણિ ૮૯
ઉર્વશી ૬૨
ઉલ્લાસિક્કકમથવ ૧૫૬
ઉવએસ કુલય ૧૦૧
ઉવએસ રસાયણ ૧૬૦
ઉવએસ-સંધિ ૧૬૩
ઉવએસપય ૯૩
ઉવએસમાલા ૯૬/૯૮/૧૧૬/૧૪૬/૧૬૪
ઉવએસરયણાયર ૯૮
ઉવએસરહસ્સ ૯૮
ઉવસ્સગ્ગહરં ૯૮
ઉવહાણ પઈટ્ઠા પંચાસય ૧૪૨
ઉવહાણ વિહિ ૧૪૨ બે વાર
ઉવાસગ દસા ૧૨૨/૧૭૬
ઉષાનિરૂદ્ધ ૧૦૬
ઉસહણાહ ચરિય ૯૯
ઉસાણિરુદ્ધ ૩૯/૧૦૫
ઋગ્વેદ ૩/૬/૧૪/૩૦
ઋષભચન્દ્ર ૭૯
ઋષભજિન ચરિત્ર જન્માભિષેક ૧૬૪
ઋષભજિન ચરિત્ર પારણક ૧૬૪
ઋષભજિન ચરિત્ર સ્તવ ૧૬૪
ઋષભજિન ચરિત્ર સ્તુતિ ૧૬૪
ઋષભસ્તવન ૧૭૦/૧૭૧
ઋષિપુત્ર ૧૩૨
ઋષિપુત્રકા સમય ૧૩૨
ઋષિભાષિત ૧૪૭
ઋષિમંડલ ૯૩
ઋષિમંડલ-પ્રકરણ ૯૨
એ ક્રીટીકલ સ્ટડી ઓફ મહાપુરાણ ઓફ પુષ્પદંત ૧૫૮
એકાર્થક કોશ ૪૪
એચ. ડી. વેલનકર ૪૭
એચ. સી. ભાયાણી (જુઓ ભાયાણી) ૪૮
એમ. ઘોષ ૩૫/૩૬
એમ. શહિદુલ્લા ૧૫૫
ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૨૩
ઐતિહાસિક જૈનકાવ્યસંગ્રહ ૧૮૩
ઓગષ્ટસ વિલ્યમ ફોન શેજલ ૬૩
ઓઘનિર્યુક્ત્યુદ્ધાર ૧૪૭
ઓવવાઈય ૨૭
ઓહનિજ્જુત્તિ ૧૩૦
કઈ સિદ્ધ ૪૫/૪૮/૪૯
કક્ક ૭૪/૧૪૬
કક્ષપુરી ૧૪૦

કણ્હ ૧૫૫
કણ્હ (કૃષ્ણ) ૯૬
કણ્હ ચરિય ૯૪
કણ્હજણયહિંડી ૬૭
કત્રે ૧૨/૧૬/૧૮/૩૬/૧૧૦
કત્રે એસ. એમ. ૫/૩૭
કથાકોષ ૧૬૫
કથાકોષ પ્રકરણ ૭૭/૭૯
કથારત્નાકર ૧૬૫
કથાર્ણવાંક ૧૦૮
કથાસરિત્સાગર ૭૧/૧૫૧
કનકામર ૧૬૦/૧૬૬
કનીરામજી ૧૮૫
કન્નડવર્ડ્સ ઈન દેશી લેક્સનસ ૩૭
કન્નાણપુર ૧૪૪
કપિલ ૫૦
કપ્પ ૬૭/૧૦૯/૧૩૪/૧૩૯
કપ્પૂરમંજરી ૫/૨૦/૩૨/૩૯/૪૪/૪૫/૫૦/૫૨/૫૪/૫૫/૫૬/૧૦૫/૧૧૪/૧૬૫
કમ્મત્થવ ૧૨૫
કમ્મપયડિ ૧૨૪/૧૨૫
કમ્મપયડિપાહુડ ૧૨૬
કમ્મવિવાગ ૧૨૫
કયવન્ના વિવાહલઉ ૧૬૩
કરકંડુ ચરિય ૧૬૦/૧૬૬
કરલક્ખણ ૧૩૭
કર્ણ ૮૨
કર્ણપૂર ૧૯
કર્ણભાર ૨૫
કર્ણાટક ૭૪
કર્દમરાજ ૧૦૩
કર્પૂર મંજરી ૧૦૨/૧૧૦/૧૭૩
કર્મસિદ્ધાન્ત ૧૨૫
ક્લાર્ક. ડબલ્યુ. ઈ. ૩૬
કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ ૪૧/૭૯/૮૭
કલિદૂષણ ૫૮
કલિંગ ૧૪૬
કલ્પ પ્રદીપ ૧૨૯
કલ્પયશ સૂરિ ૯૮
કલ્પલતા ૧૩૪
કલ્યાણ પ્રકરણ ૧૬૪
કલ્યાણ વિજય ૬૨/૧૩૦/૧૩૩/૧૪૬
કલ્યાણસાગર સૂરિ ૧૦૦
કવિદપ્પણ ૪૫/૪૭/૪૮/૧૫૨
કવિદર્પણ ૪૭/૪૮
કવિ રઘુનાથ ૪૦
કવિ શ્રીપાલ ૧૭૦
કવિ હરિશ્ચન્દ્ર ૫૬
કવિસિદ્ઠ ૪૮
કવીન્દ્ર ચંદ્રોદય ૧
કવ્વવજ્જા ૩૧
કસાય પાહુડ ૧૨૫/૧૨૬/૧૨૭
કસ્તુરસૂરિ ૩૯/૮૩/૯૫/૯૯/૧૮૪
કસ્તુરવિજયગણિ ૨૮/૮૩
કહાકોસ ૧૫૯
કહાણયકોસ ૭૭/૮૩
કહારયણકોશ ૪૪/૮૪/૮૫/૧૪૨
કહાવલી ૮૨/૧૩૧/૧૩૩/૧૪૦
કાગરિતશાત્ર ૧૩૫
કાટ્યવેમ્રે ૧૫૪
કાણે પી. વી ૧૦૪
કાત્તિકેયાણુવેક્ખા ૧૪૮
કાત્યાયન ૩૨/૩૮/૪૯
કાદંબરી ૬૦/૬૨/૭૨/૭૫/૧૦૩/૧૫૦
કાનીન (વ્યાસ) ૧૦૩
કાન્હડદે પ્રબંધ ૭
કામતા પ્રસાદ ૧૪૬ બેવાર
કામદેવ કહા ૯૫
કામસૂત્ર ૫૫
કામિણી કહા ૯૪
કાયોત્સર્ગોદ્ધાર ૧૪૭
કાર્તિકેય ૧૧૭
કાર્તિકેયસ્વામી ૧૮૨
કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૧૮૨
કાલક ૮૨
કાલક સૂરિ ૭૭/૮૨/૧૩૪/૧૩૫
કાલક સંહિતા ૧૩૪ બે વાર
કાલકાચાર્ય ૧૩૪

કાલકાચાર્ય કથાનક ૭૭
કાલયાયરિય કહાણગ ૭૭
કાલસરૂવ કુલય ૧૦૧/૧૬૦
કાલિકાચાર્ય કથાસંગ્રહ ૧૮૨
કાલિદાસ ૩/૧૫/૧૭/૨૦/૫૮/૧૦૨/૧૦૩/૧૦૭/
૧૧૨/૧૫૦/૧૫૪/૧૬૯
કાલેલકર દત્તાત્રેય ૧૧૦
કાવ્ય પ્રકાશ ૫૪/૬૧/૧૦૬/૧૦૭
કાવ્યમીમાંસા ૩૧/૩૪/૩૫/૧૧૨/૧૭૩
કાવ્યસંગ્રહ ૧૦૦
કાવ્યાદર્શ ૯/૧૦/૧૫/૧૮/૪૮/૧૦૨/૧૫૦/૧૫૩
કાવ્યાનુશાસન ૭/૫૮/૭૨/૭૪/૭૯/૮૦/૧૦૪/૧૧૩/૧૫૦/૧૭૦
કાવ્યાલંકાર ૭૯/૧૫૪/૧૭૦
કાવ્યાલંકારવૃત્તિ ૯/૩૧
કાંબોડિયા ૧૫૦
કિરતાર્જુનીય ૧૪૯
કીથે ૨૦/૫૯
કીર્તિ વિજય ગણિ ૬૮
કીર્તિલતા ૧૮/૧૫૩
કુણાલ કહા ૯૫
કુન્તલ ૩૪
કુન્દકુન્દ ૨૭/૧૧૭/૧૧૮/૧૨૩/૧૨૯/૧૪૮/૧૫૬
કુન્દકુન્દ દિગમ્બરાચાર્ય ૧૨૩
કુન્દકુન્દ પ્રાભૃત સંગ્રહ ૧૮૪
કુન્દકુન્દ સૂરિ ૯૮/૧૮૪
કુન્દકુન્દાચાર્ય ૧૫૬/૧૮૨/૧૮૩
કુમારતન્ત્ર ૧૪૦
કુમારદત્ત ૧૪૮
કુમારપાલ ૪૭/૪૭/૮૬/૮૭/૮૮/૮૯
કુમારપાલ ચરિત ૮૭
કુમારપાલ પ્રતિબોધ ૮૯
કુમારવાલ ચરિય ૮૭/૮૯/૧૫૨/૧૫૪/૧૬૪/૧૭૯
કુમારવાલપડિબોહ ૮૯/૧૧૪/૧૬૫
કુમારસેન ૩૭
કુમુદચન્દ્ર ૧૫૨
કુમ્માપુત્ત ચરિય ૯૩/૧૧૪
કુલચન્દ્ર સૂરિ ૧૧૮/૧૨૦/૧૨૪
કુવકખ-કોસિયસહસ્સ કિરણ ૧૧૯
કુવલય માલા કા ૭૬
કુવલયમાલા ૨૬/૩૫/૪૧/૭૦/૬૨/૭૪/૭૪/૭૫/૭૫/૭૬/૮૩/૧૦૪/
૧૧૨/૧૫૦/૧૫૨/૧૫૪
કુવલયાશ્વ ૬૨
કુવિન્દ ૩૫
કુસુમાઞ્જિલ ૧૮૨
કુંભનગર ૧૩૭
કુર્માપુત્રર્ષિકથાનક ૯૩
કુવ ટીકંત વિશદીકરણ ૧૧૮
કુષ્માંડી ૧૩૯
કૃતસિદ્ધ ૪૮
કૃપણ-ગૃહિણી સંવાદ ૧૬૩
કૃષ્ણઋષિ ૯૬
કૃષ્ણ ચરિત્ર ૧૮૨
કૃષ્ણમાચારિયર એમ. ૧૫૧
કૃષ્ણ મિશ્ર ૧૯
કૃષ્ણ લીલાશુક ૧૦૫
કૃષ્ણમુર્તિ એમ.કે. ૧૦૭
કૃષ્ણીય વિવરણ ૫૦
કે. આર. ચન્દ્રા ૬૬
કેટલીક કુંડલીઓ ૬૪
કેતકર મિસીસ ૩૮
કેદાર ૮૦
કેપ્પેલેર ૫૯
કેવલજ્ઞાન પ્રશ્નચૂડામણિ ૧૨૭/૧૩૪/૧૩૫
કેશર વિજય ગણિ ૮૯
કેશરમુનિજી ૧૮૫
કેસીગોયમ સંધિ ૧૬૩ બેવાર
કૈલાશચન્દ્ર ૧૧૭
કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ૧૮૨
કોઉહલ ૭૯
કોક્કાસ ૭૦
કોક્કાસની કથાની આલોચના ૭૦
કોટિ શિલા ૬૪
કોન ૩૮
કોનો ૩૬/૫૫/૫૫/૧૬૫/૧૭૩
કોનો સ્ટેન ૧૦૨/૧૧૦/૧૪૫
કોહલ ૫૦
કૌટિલ્યચાણક્ય ૧૭૮
કૌમુદગંધ ૧૯

ક્રિટીકલ સ્ટડી ઓફ દ લાઈફ ઓફ જંબ સ્વામિ ઓન દ બેસીસ ઓફ જંબુ સામિચરિઉ ઓફ વીર ૧૫૯
ક્રિયા કલાપ ૧૮૨
ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય ૭
ક્ષમા કલ્યાણ ૭૨/૯૧
ક્ષમાશ્રમણ ૧૨૮
ક્ષેમકીર્તિ ૬૭
ક્ષેમેન્દ્ર ૭૧/૧૫૧
ક્ષેમંકર મુનિ ૯૨
કંતિસિરી કહા ૯૫
કંબલ ૪૯/૫૦
કંસવધ ૧૦૬
કંસવધ નાટક ૬૨
કંસવહ ૩૯/૬૨/૧૦૬
કંસવહો ૧૦૬
ખગેન્દ્ર મણિ ૧૪૧
ખરતરગચ્છ ૯૦/૧૦૯
ખવણાસાર ૧૪૮
ખારવેલ ૧૪૬
ખારવેલ કે શિલાલેખ ૧૪૬
ખારવેલ પ્રશસ્તિ ઔર જૈન ધર્મકી પ્રાચીનતા ૧૪૬
ખિત્તવિયારાણુ ૧૨૮
ખુશરૂ અમીર ૧૬૭
ખેત્તસમાસ ૧૨૮ બે વાર
ખંધકમુણિ કહા ૯૫
ખંભાત ૭૨
ગઉડવહ ૫/૮/૧૧/૩૨/૯૪/૧૦૨/૧૦૩/૧૦૭/૧૧૩/૧૧૪/૧૭૭
ગણાઢ્ઢ(ઢ્ઢ) ૧૧૧
ગણધર ૧૨૫
ગણધરસાર્ધશતક ૧૮૨
ગણહરસઢ્ઢ સયગ ૧૨૯
ગણિકા વસંત સેના ૫૯
ગણિત તિલક ૧૨૭
ગણિતપદ ૧૨૭
ગય-સુઉમાલ-સંધિ ૧૬૨
ગયસુકુમાલ રાસ ૧૬૩
ગર્ગ ૧૩૬/૧૩૯
ગર્ગાચાર્ય ૧૩૨
ગર્દભિલ્લ ૭૭
ગાઈગર વિલ્હેમ ૨
ગાથાકોસ ૧૮૨
ગાથા સપ્તશતી પ્રકાશિકા ૧૧૦
ગાથા સપ્તસતી ૧૧૦/૧૧૩
ગાથા સહસ્રી ૯૦/૧૧૨
ગાહાકોશ ૧૧૨
ગાહા કોસો. ૧૧૦
ગાહારયણ કોસ ૧૧૪ બે વાર
ગાહાલક્ખણ ૪૫/૪૬/૪૭
ગાહાસત્તસઈ ૧૫/૩૯/૧૧૦/૧૭૭
ગાંધી લાલચંદ્ર ૮/૬૨/૭૪/૭૬/૯૬/૧૦૨/૧૩૪/૧૬૦/૧૬૨
ગિરનાર ૧૪૫
ગીતગોવિંદ ૧૧૨/૧૪૮
ગીતાર્થ ગંગા ૧૧૮
ગીતાલંકાર ૧૬
ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય ૫
ગુજરાતીને અપભ્રંસનુ ઋણ ૧૬૯
ગુજરાતીભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ ૨૫/૨૭
ગુજ્જરત્તા ૧૪૬
ગુણચન્દ્ર ગણી ૮૪/૮૯
ગુણચન્દ્ર સૂરિ ૪૯
ગુણાઢ્ઢ ૧૧૧
ગુણનિધાન સૂરિ ૭૪
ગુણપાલમુનિ ૮૮
ગુણભદ્ર ૬૯
ગુણરત્ન મુનિ ૧૧૫
ગુણરત્ન સૂરિ ૭/૧૦૮
ગુણ વલ્લભ ૮૬
ગુણવિનયગણિ ૧૧૬
ગુણસમૃદ્ધિ ૧૭૭
ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરા ૯૦
ગુણસેન સૂરિ ૮૫
ગુણ સાયર કહા ૯૫
ગુણાકર સૂરિ ૧૬૧
ગુણાઢ્ય ૪૫/૬૨/૭૫/૧૫૦/૧૫૧
ગુણાઢ્ય કવિ ૧૫૨
ગુણે ૫૬/૧૫૭
ગુત્તસેટ્ઠિ કહા ૯૫
ગુરુપારતન્ત્ર્ય સ્મરણ ૧૮૩

ગુરુ પરિવાડી	૧૨૯
ગુરુગુણ ષટત્રિંશત્ષટ્ત્રિંશિકાકુલક	૧૮૩
ગુરુતત્ત્વવિણિચ્છય	૧૧૮/૧૨૦
ગુરુતત્ત્વસિદ્ધિ	૧૮૩
ગુરુપદવી સૌભાગ્યસ્તોત્ર	૧૮૩
ગુરુવિરહાલાપ	૧૬૦
ગુરુસ્તુતિ ચાચરિ	૧૬૦
ગુર્જરત્રા	૧૪૬
ગુણાઢ્ય	૧૧૧
ગુલ્હ (ગોસલ)	૪૯
ગુહસેન	૧૫૩
ગોડબોલે	૫૯
ગોપાણી	૮૧/૧૫૮
ગોપાલ	૪૧/૪૯
ગોમ્મટસાર	૧૨૪/૧૪૮
ગોયમચરિય કુલય	૧૦૧
ગોરે એન. એ.	૪/૧૧૩
ગોવર્ધન	૧૧૧/૧૧૨
ગોવર્ધનાચાર્ય	૧૧૧
ગોવિંદ ભટ્ટ	૫૬
ગોવિંદનિર્યુક્તિ	૬૨
ગોવિંદાભિસેય યાને સિરિચિન્ધ	૧૦૫
ગોસલ	૧૪૪
ગૌતમ સ્વામી	૧૨૯
ગૌતમસ્વામિ ચરિત્ર કુલક	૧૬૪
ગૌતમસ્વામી રાસ	૧૬૩
ગૌર્જર અને નાગર અપભ્રંસ	૧૮
ગ્રીયર્સન	૩૬/૪૦
ગ્રીસની કુલાંગના	૫૯
ગ્રે	૪૦
ગંધહસ્તિ	૪૮/૬૨
ગંધારસાવય કહા	૯૪
ઘટિયાલા	૧૪૬
ઘનશ્યામ	૫૮
ઘાટગે	૩૫/૩૬/૪૦/૪૧/૪૧/૪૨/૭૬/૮૫/૮૯/૯૦/૯૧/૯૬/૧૦૭
ઘાટગે એ. એમ.	૬૩
ઘોષ એમ. એમ.	૫૫/૧૫૨
ઘોષ ચન્દ્રમોહન	૫૦
ઘોષ બટકૃષ્ણ	૨
ઘોષ મનમોહન	૫૧
ઘોસાલ એસ. જી.	૧૨૪
ચઉક્કસાય	૧૩૧/૧૬૪
ચઉપન્ન મહાપુરિસ ચરિય	૭૬
ચઉમુહ	૧૫૫
ચઉરંગ-ભાવણ-સંધિ	૧૬૨
ચઉસઠ જોગણી, ચઉસઠીમંડલ	૧૦૮
ચક્કપાલ	૪૯
ચક્રવર્તી ખારવેલ ઔર હિમવંત થેરાવલી	૧૪૬
ચક્રવર્તી પ્રભાતચંદ્ર	૬
ચચ્ચરી	૧૬૦/૧૩૩
ચટક ચરિત	૬૨
ચતુવલ્લિ	૮૦
ચતુર વિજય	૧૭૧
ચતુર્મુખ	૧૬૫
ચતુર્મુખ ઔર સ્વયમ્ભૂ દો ભિન્ન કવિ હૈ	૧૬૫
ચતુર્વિશતિકા	૧૬૪
ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ	૧૧૫/૧૧૭
ચતુર્વિંશતિ જિન કલ્યાણક	૧૬૪
ચતુર્વિંશતિ જિન નમસ્કાર	૧૬૪
ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તવન	૧૭૦
ચતુષ્ષષ્ટિ યોગિની સ્તુતિ	૧૦૮
ચન્દ્રકિર્તી સૂરિ	૪૯
ચન્દ્ર ગચ્છ	૮૮
ચન્દ્રગુપ્ત	૧૪૧
ચન્દ્રદેવરાય	૧૪૫
ચન્દ્ર નરેન્દ્ર કથા	૯૫
ચન્દ્રપ્રભ	૮૩
ચન્દ્રપ્રભજિન સ્તવન	૧૭૦/૧૭૧
ચન્દ્રપ્રભ મહત્તર	૮૩
ચન્દ્રપ્રભમુનિ	૧૧૫
ચન્દ્રપ્રભ સૂરિ	૧૮૩/૧૮૫
ચન્દ્રર્ષિ	૧૨૫
ચન્દ્રલેખા વિજય પ્રકરણ	૫૮
ચન્દ્રિકા	૫૮
ચન્દ્રોન્મીલન	૧૩૪
ચરણકરણાનુયોગ	૧૧૮
ચરિત્ર મનોરથમાલા	૧૮૩
ચર્ચરિકા	૧૭૦

ચર્ચરી ૧૬૦/૧૬૪
ચર્ચરી ગુરુ સ્તુતિ ૧૬૪
ચર્ચરી સ્તુતિ ૧૬૦/૧૬૪
ચસિમા-શબ્દ-શતાર્થી ૧૧૬
ચા. ચા. સા. ૧૫૧
ચામુંડરાય ૭૫
ચામુંડરાય પુરાણ ૭૫
ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય ૨૯/૧૫૧
ચારિત્ત પાહુડ ૧૫૬
ચારિત્રસુંદર ગણિ ૧૭૧
ચારુદત્ત ૨૦/૨૩/૫૯
ચાર્લ્સ રોકવેલ લેન્મન ૫૫
ચિત્તોડ ૯૨
ચિલાઈસુઅ. કહા ૯૫
ચૂડામણિ ૧૩૩/૧૩૪
ચૂડામણિસાર ૧૩૪
ચૂડામણી સારોદ્ધાર ૧૩૪
ચેઈયવંદણ કુલય ૧૦૦/૧૦૧
ચેઈયવંદણભાસ ૧૪/૬૭
ચેટરજી સુનીતિન કુમાર ૧૧૨
ચૈતન્ય ચન્દ્રોદય ૧૯
ચૈત્ય પરિપાટિ ૧૬૪
ચૌધરી જે. બી. ૧૭૭
ચૌધરી નાગેન્દ્રનારાયણ ૧૭૮
ચંડ ૧૫/૧૭/૧૮/૧૫૨
ચંડ કૌશિક ૧૪૯
ચંદન મલયાગિરિ ૧૭૭
ચંદનબાલા-રાસ ૧૬૩
ચંદનાચાર્ય ૬૨
ચંદપણ્ણત્તિ ૧૨૬
ચંદપ્પહ ચરિય ૮૮/૯૦/૧૬૫
ચંદપ્પહચરિઉ ૧૬૪
ચંદરાજાનો રાસ ૯૯
ચંદરાય ચરિય ૯૯
ચંદલેહા ૫૪/૫૬/૫૭/૫૮
ચંદલેહા કહા ૯૪
ચંદુલાલ પંડિત ૧૨૪
ચંદેલ્લ ૧૬૭
ચંપક માલા ૧૩૪
છક્કમ્મ ૧૨૫
છક્કમ્મુવએસ ૧૬૧
છખંડાગમ ૧૨૫/૧૨૬
છંદ પિંડશાસ્ત્ર ૧૮૧
છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ ૧૨૭
છંદ કોશ ૪૯/૫૦
છંદ કંદલી ૪૮
છંદો લક્ખણ ૫૧
છંદો લક્ષણ ૫૧
છંદોનુશાસન ૪૫/૪૬/૪૭/૫૦/૮૦/૭૩/૧૫૪/૧૬૮/૧૭૯
છંદોવિચિતિ ૪૮
છંદોઽણુ સાસણ ૫૦
છંદઃ શાસ્ત્ર ૪૯/૫૦/૫૧
છીંક વિચાર ૧૩૭
જઈજિઅ કપ્પો ૧૧૮
જઈદિણ ચરિયા ૧૪૨
જગ સુંદરી પઓગમાલા ૧૪૦
જગચ્ચન્દ્ર સૂરિ ૮૯
જગતની ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું સ્થાન ૩
જગત્સુંદરી પ્રયોગમાલા ૧૪૦
જગત્સુન્દરી પ્રયોગમાલા કી પૂર્ણતા ૧૪૦
જગત્સુન્દરી યોગમાલા ૧૩૮/૧૩૯/૧૪૦
જગત્સુંદરી યોગમાલાધિકાર ૧૩૯ બે વાર
જગદીશચન્દ્ર ૫૪
જગદેવ ૧૪૩
જટાચાર્ય ૭૫
જટાસિંહ નંદિ ૭૫
જડિલ ૭૫/૧૨૨
જનાશ્રય ૪૫/૫૦
જન્માભિષેક ૧૬૪
જય ૧૫૯
જય ધવલા ૧૨૨
જય સુંદર ૫૬
જય સુંદરીમાલા ૧૩૯
જયકીર્તિકૃત ૪૫/૪૯/૫૦/૯૭/૧૬૮
જયકીર્તિ સૂરિ ૧૮૫
જયચન્દ્ર સૂરિ ૯૨
જયતિલક સૂરિ આગમિક ૯૦
જયતિહુયણ ૧૦૯

જયતિહુયણથોત્ત ૧૦૯
જયદામન ૧૬૮/૬૯
જયદેવ ૪૫/૫૦/૧૧૧/૧૫૯/૧૬૦/૧૬૩/૧૬૮/૧૬૯
જયદેવચ્છન્દસ ૧૬૮
જયધવલા ૧૨૫/૧૨૬/૧૨૭/૧૨૮
જયપાયડનિમિત્ત શાસ્ત્ર ૧૩૨
જયપાહુડ ૧૩૩
જયપ્રભ ૫૦
જય-પ્રાભૃત ૧૩૩
જયરાજ ૯૭
જયવલ્લભ ૪/૧૧૩
જયવલ્લભ સૂરિ ૯૭
જયશેખર સૂરિ ૧૬૩/૧૭૦/૧૮૨
જયશેખર સૂરિ અચલગચ્છીય ૯૩
જયસિંહદેવ ૮૪
જયસિંહસૂરિ ૬૭/૮૮/૯૬/૭૭/૧૦૮/૧૪૮
જયસુંદરસૂરિ ૯૮
જયસુંદરી (યોગ) માલા ૧૩૮/૧૩૯
જયસેન ૧૨૩
જયસ્વાલ કાશીપ્રસાદ ૧૪૬
જલ્હણદેવ ૧૧૩
જસ ૮૩
જસકિત્તિ ૧૪૦
જસદેવસૂરિ ૯૦
જસહર ચરિય ૪૧/૭૫/૭૬/૯૩/૧૫૯
જાબાલપુર (જાલોર) ૭૪
જાયસી ૧૬૭
જાલિહર ગચ્છ ૮૯
જિણદત્ત ચરિઉ ૧૬૪
જિણધમ્મપડિબોહ ૮૮/૮૯
જિણયત્ત મહારિસિ ચરિય ૮૬
જિણયત્તક્ખાણ ૮૬
જિન ગણધર નમસ્કાર ૧૬૪
જિન મહિમા ૧૬૪
જિન વિજયજી ૭૪/૭૭/૮૩/૮૮
જિન સ્તવન ૧૭૧
જિન સ્તુતિ ૧૬૪
જિન સ્તોત્ર ૧૬૪
જિનકીર્તિ સૂરિ ૧૭૧
જિનચન્દ્ર ૭૪
જિનચન્દ્ર સૂરિ ફાગુ ૧૬૩
જિનચંદ્ર સૂરિ ૭૮/૮૮/૯૦
જિનજન્મમહ ૧૬૪
જિનજન્માભિષેક ૧૬૪
જિનદત્ત ૭૪
જિનદત્ત અક્ખાણયદ્વય ૮૬
જિનદત્તસૂરિ ૭૮/૮૬/૧૦૧/૧૨૯/૧૬૨/૧૮૨/૧૮૩/૧૮૫
જિનદાસગણિ ૨૬
જિનપતિ સૂરિ ૧૨૪
જિનપદ્મસૂરિ ૧૬૩
જિનપાલ ઉપાધ્યાય ૧૬૦
જિનપાલ ગણિ ૧૨૪
જિનપ્રતિમા કોશ ૧૬૪
જિનપ્રભસૂરિ ૪૭/૪૮/૯૧/૧૦૧/૧૦૭/૧૧૫/૧૨૯/
૧૪૧/૧૪૨/૧૬૧/૧૬૨/૧૭૦/૧૭૧/૧૮૩/૧૮૪
જિનભદ્રગણિ ૪/૧૨૪/૧૨૮
જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૬૭/૮૨
જિનભદ્ર સૂરિ ૭૮/૮૦
જિનમહિમા ૧૬૪
જિનમાણિક્ય ૯૩
જિનરત્ન કોશ ૪૪/૫૦/૫૧/૯૩/૯૬/૧૫૨/૧૭૫
જિનરત્ન સૂરિ ૭૮
જિનવલ્લભ સૂરિ ૧૨૫/૧૨૯/૧૪૨/૧૪૬/૧૭૦
જિનવિજયજી ૭૪/૭૭/૮૩/૮૮/૯૩/૧૦૦/૧૩૨/૧૭૭
જિનસેન ૬૯/૭૫/૭૬/૧૨૨/૧૨૬/૧૩૬/૧૨૮/૧૫૦ /૧૫૦/૧૫૯
જિનહર્ષ ૧૮૪
જિનહર્ષગણિ ૯૨
જિનાગમ વચન ૧૬૪
જિનેન્દ્ર વર્ણી ૪૪
જિનેશ્વરસૂરિ ૪૯/૫૦/૭૫/૭૭/૭૮/૮૦/૧૧૪/૧૨૪/૧૨૯/૧૬૩/૧૮૫
જિનેશ્વરસૂરિની ચાચરી ૧૬૦
જી. વી. તગારે ૧૫૪
જીય કપ્પ ચુણ્ણિ ૧૨૮
જીવ સંખા કુલય ૧૦૧
જીવકાણ ૧૨૬
જીવદયા-રાસ ૧૬૩
જીવદેવ ૭૪/૭૬/૧૦૩
જીવન અને સંસ્કૃતિ ૧૧૦/૧૫૪

જીવસમાસ ૧૨૪
જીવાજીવાભિગમ ૧૨૬
જીવાણુ સહિ-સંધિ ૧૬૨
જીવાનુશાસન ૧૮૩
જીવાનુશાસ્તિ સંધિ ૧૬૪
જુગાઈજિણિંદ ચરિય ૮૫
જૂનાગઢ ૧૪૫
જૂની ગુજરાતીભાષા ૧૦
જેકોબી ૧૫૫
જેસલમેર ભાણ્ડાગારીય ગ્રન્થસૂચી ૪૫/૯૦/૧૨૦/૧૨૧
જૈ. સિ. ભા. ૧૪૯
જૈ. સ્તો. સં. ૧૭૦/૧૭૧
જૈ.સા.સં.ઈ. ૭૭/૮૩
જૈન ઉદયચંદ ૪૦/૪૦
જૈન કવિ સ્વયંભૂકૃત પઉમચરિઉ ૧૫૫
જૈન કંછેદીલાલ ૫૬
જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૧૫૫
જૈન ગ્રન્થાવલી ૪૫/૧૦૬
જૈન જગદીશચન્દ્ર ૩૭
જૈન જૈનમતિ ડૉ.
જૈન જ્યોતિર્ગ્રન્થ સંગ્રહ ૧૩૬
જૈન દેવેન્દ્રકુમાર ૭૬/૧૫૫/૧૬૫
જૈન ધર્મ પરિચય ૩૮
જૈન નેમિચન્દ્ર ૧૨૭
જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ ૮૭
જૈન પ્રેમ સુમન ૩૦/૪૦/૭૬/૧૬૯/૧૮૪
જૈન પ્રેમચંદ ૧૬૯
જૈન ભગવાનદાસ ૧૩૧/૧૩૬
જૈન બાલચન્દ્ર ૧૪૫
જૈન મહાપુરાણ કા કલાપરક અધ્યયન ૧૫૯
જૈન યુગ ૬૨
જૈન રાજકુમાર ૧૫૯
જૈન રાજારામ ૧૬૨
જૈન લક્ષણાવલી ૪૪/૧૮૩
જૈન લાલચંદ ૭૯/૧૫૭
જૈન વિમલપ્રકાશ ૧૫૯
જૈનશાસ્ત્ર વૈશાલી ૬૬
જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રન્થો ૧૩૮
જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ ૧૫૮
જૈન સાહિત્ય કી હિન્દી સાહિત્યકો દેન ૮૨
જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ ૧૨૫
જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૭૩/૭૭/૮૩
જૈન સિદ્ધાન્ત કૌમુદી ૪૦
જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર ૧૨૮/૧૪૯
જૈન સુદર્શનલાલ ૩૯/૧૮૪
જૈન સુશીલ મહિલાઓના સંસ્મરણો ૯૧
જૈન સ્તોત્ર સમુચ્ચય ૧૭૧
જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ૧૦૯/૧૭૦/૧૭૧
જૈન સ્તોત્ર સંદોહ ૧૬૧
જૈન હીરાલાલ ૧૫૩/ ૧૫૯/૧૬૦/૧૬૨/૧૬૬
જૈનાગમ ન્યાય સંગ્રહ ૧૨૨
જૈનાગમ પ્રાણીકોશ ૪૪
જૈનાગમ વનસ્પતિ કોશ ૪૪
જૈનાગમ શબ્દ સંગ્રહ ૪૫
જૈનાચાર્ય ઋષિપુત્ર કા સમય ઓર ઉનકા જ્યોતિષ-જ્ઞાન ૧૩૨
જૈની જગમંદરલાલ ૧૨૪
જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાન્તકોશ ૪૪
જોઇન્દુ ૧૫૩/૧૫૫/૧૫૬
જોઈસકરંડગ ૧૨૬
જોઈસચક્ક વિચાર ૧૩૬
જોઈસહીર ૧૩૬
જોગ વિહિ ૧૪૨
જોગસાર ૧૫૫ બે વાર/૧૫૬
જોણિ પાહુડ ૧૩૫/૧૩૮/૧૪૦
જોશી હેમચંદ્ર ૩૯
જૌગડા ૧૪૫
જ્ઞાન પ્રકાશ કુલક ૧૬૪
જ્ઞાનચન્દ્ર ચરિત્ર ૯૩
જ્ઞાનવિમલસૂરિ ૭/૧૪/૧૮૩
જ્ઞાનસાગર ૯૨
જ્યુલિયસ લેબર ૧૧૩
જ્યોતિષચક્ર વિચાર ૧૩૬
જ્યોતિષસાર સંગ્રહ પ્રાકૃત ૧૩૬
જંબુચરિત ૯૩
જંબુચરિય ૮૮
જંબુચરિયં ૯૩
જંબુદીવકરણચુણ્ણિ ૧૨૮
જંબુદીવપણ્ણત્તિ ૧૨૬/૧૨૮ બે વાર

જ્વાલિની મત	૧૪૦	તિલક મંજરી	૭૭/૧૦૩/૧૫૦
જંબુ સામિ ચરિય	૧૫૯	તિલક સૂરિ	૪૭
જંબુ સામિ ચરિઉ	૯૩	તિલકાચાર્ય	૧૪૩
જંબુસ્વામિ ઓન દ બેસીસ ઓફ જંબુ સામિયરિઉ ઓફ વીર	૧૫૯	તિલોયપણ્ણત્તિ	૧૨૮ બે વાર/૧૨૯
જંબુસ્વામી	૯૭	તિલોયસાર	૧૪૮
જંબૂ ચરિત્ર	૧૬૪	તિસટ્ઠિમહાપુરિસ ગુણાલંકાર	૪૧/૧૫૮
જંબૂવિજય મ. મુનિશ્રી	૧૧૭	તુલનાત્મક પાલી પ્રાકૃત વ્યાકરણ	૩૭
જંબૂ સામિ ચરિય	૯૪	તુલસી	૪૪/૧૫૫/૧૭૭
ઝા વશિષ્ટ નારાયણ	૩૭	તેલગ	૫૯
ઝામોરિનરુદ્ર દાસ	૫૭	તોમરે રામસિંહ	૮૨/૯૨
ટી. બરો	૧૪૫	ત્રિપાઠી કે. વી.	
ટોડર (મલ્લ)	૧૬૧	ત્રિપુરૂષ ચરિત્ર	૭૫/૧૦૪
ઠક્કર ફેરૂ	૧૪૪	ત્રિભુવન	૭૪/૧૫૫
ઠાણ	૪/૬૫/૧૨૬/૧૩૨	ત્રિલોકસાર	૧૨૮
ડાકાર્ણવ	૧૭૮	ત્રિલોચનદાસ	૪૭
ડેવીડ રે	૧૧૦	ત્રિવિક્રમ	૧૩/૪૨/૭૫
ણાયચક્કો	૧૫૬	ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર	૬૯/૭૪/૭૫
ણેમિણાહ ચરિઉ	૧૬૪	ત્રિસષ્ઠિ સ. પુ.	૯૫
તગારે ગજાનન વાસુદેવ	૧૫૪/૧૬૭	ત્રૈલોક્ય પ્રકાશ	૧૩૪
તત્ત તરંગિણી	૧૧૯	ત્રૈલોક્ય સુંદરી	૧૦૩
તત્ત્વ કૌમુદી	૯૪	થુલભદ્દ કહા	૯૬
તત્ત્વ પ્રકાશ	૧૨૦	થુલિભદ્ર રાસ	૧૬૩
તત્ત્વપ્રદીપિકા	૧૨૩	થુલિભદ્રમુનિ વર્ણના બોલી	૧૬૩
તત્ત્વબોધ વિધાયિની	૧૨૨	દક્ખિણ - ઈંધ	૭૪
તત્ત્વાર્થ સૂત્ર	૬૨/૧૦૨	દત્ત બિભૂતિ ભૂષણ	૧૨૭
તપગચ્છ	૧૦૮	દદ્દુરંક કહા	૯૫
તપોરત્ન વિજય	૧૮૩	દમયંતી કથા	૭૫
તપો લક્ષ્મી સરસ્વતી નિલય	૮૨	દયારામ	૧૧૨
તર્કવાગીશ	૧૦	દયાવર્ધન ગણિ	૯૨
તરંગલોલા	૩૧/૪૩/૬૧/૮૩	દર્શન જ્યોતિ	૧૩૩
તરંગવઇ	૬૧/૮૩/૧૧૧	દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ	૧૮૩
તરંગવઈ કહા	૩૧/૬૧	દલપતરામ	૧૧૨
તરંગવતી	૬૨/૭૫/૧૦૩	દલપત સતસઈ	૧૧૨
તવ-સંધિ	૧૬૩	દલાલ (સી.ડી.)	૮૧/૮૨/૮૩/૮૮/૯૦/૧૧૩/૧૩૩/૧૫૭/૧૬૬
તાત્પર્યવૃત્તિ	૧૨૩	દવદંત કહા	૯૪
તારાગણ	૧૦૩	દવદંતી ચરિય	૯૫
તારાપોરવાલા આઈ.જે.એસ.	૨૫	દવ્વસહાવ પયાસ	૧૨૩
તિઉરિસ ચરિય	૧૦૪	દવ્વસંગહ	૧૭/૧૨૪/૧૪૮
તિત્થયર ભત્તિ	૧૨૭	દશકુમાર ચરિત	૬૦/૧૭૫

દશરથ રાજ ૬૪
દશરૂપક ૧૫૦ બે વાર
દશવેયાલિય ચુણ્ણિ ૬૧
દસમસ્કન્ધ ૭
દસમુખવહ ૧૦૨/૧૦૩
દસ વેયાલિય ૯૫/૧૧૪/૧૧૫/૧૧૭/૧૪૦
દસવૈકાલિકસુત્ર ૧૧૪
દસ સાવગચરિય ૯૪/૧૨૨
દાક્ષિણ્ય ચિન્હ ૨૬/૭૪
દાણાદી કુલય ૧૦૦
દાનાદિકુલક ૧૬૪
દામોદર ૧૪૩/૧૬૨
દિગમ્બરાચાર્ય ૧૨૩
દિગ્દર્શન ૨
દિયમ-સબરી-ભાસ ૧૬૩
દિન શુદ્ધિ ૧૩૬
દિનશુદ્ધિ દીપિકા ૧૩૬
દિનેશચન્દ્ર ૩૯/૧૪૫
દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ ૧૧૯
દીઆલિ કપ્પ ૧૮૩
દીક્ષિત ઓમપ્રકાશ ૧૫૫
દીવસાગરપણ્ણત્તિ ૧૨૮
દુમુણિ ચરિય ૯૭ બેવાર
દુર્ગદેવ ૧૩૭
દુર્ગદેવ ધર્મ ૧૩૭
દુર્ગદેવાચાર્ય ૧૮૪
દુર્ગાપ્રસાદ યતિ ૧૦૫
દુર્વિનીત ૧૩૪
દુસમસંથથય ૧૨૯
દૂતવાક્ય ૨૦
દુલાભાઈ ૧૬૪
દૃષ્ટાન્ત રત્નાકર ૯૩
દેદા ૫૦
દેના એસ. કે. ૧૦૪
દેપાલ ૧૬૩
દેલ્હણ ૧૬૩
દેવકી ચરિય ૯૪
દેવગઢ કી જૈન કલા ૧૮૧
દેવગુપ્ત ૭૪/૭૫/૧૦૪
દેવગુપ્ત સૂરિ ૬૫/૭૪/૧૦૪/૧૨૦/૧૨૧
દેવચન્દ્ર ૭૨/૧૬૦/૧૮૪
દેવચન્દ્ર સૂરિ ૮૫
દેવદત્ત ૧૫૯
દેવદ્ધિ કલા ૯૪
દેવધર ૫૯
દેવપ્રભસૂરિ ૯૦
દેવભદ્ર સૂરિ ૭૮/૮૪/૮૫/૮૬/૮૮
દેવરાજ ૪૧
દેવવાચક ૯૭
દેવસુંદર સૂરિ ૯૨
દેવસૂરિ ૮૮/૯૦/૧૦૧/૧૨૧/૧૪૩/૧૮૩
દેવસેન ૧૨૩/૧૨૯/૧૪૮/૧૫૬/૧૫૭/૧૮૨
દેવસેનગણિ ૭૬/૧૬૩
દેવીદાસ ૧૧૫
દેવીશતક ૧૭૦
દેવેન્દ્રકીર્તિ ગ્રન્થમાલા ૧૧૭
દેવેન્દ્રકુમાર ૩૭/૧૫૪/૧૬૨
દેવેન્દ્રગણિ ૮૩
દેવેન્દ્રસૂરિ ૬૭/૮૭/૮૮/૮૯/૧૦૮/૧૧૬/૧૨૧/૧૨૨/
૧૨૫/૧૭૧/૧૮૩/૧૮૨/૧૮૫
દેશના શતક ૧૮૨
દેશી નામ માલા ૪૧/૪૩
દેશી શબ્દ કોશ ૪૪
દેશી શબ્દ સંગ્રહ ૪૨
દેશીકોશકાર ૮૩
દેસીસદ સંગહ ૮/૪૧/૪૨
દેહસ્થિતિસ્તવ ૧૮૩
દ્રોગ્યક વૃત્તિ ૧૬૫
દોધકી ૧૬૫
દોલતરામ ૧૫૫
દોશી બેચરદાસ ૫
દોસ ૭૨
દોહા કોસ ૧૫૫
દોહાપાહુડ ૧૫૩/૧૮૩
દ્રવ્યસંગ્રહ ૧૮૩
દ્રવ્યસપ્તતિકા ૧૮૩
દ્રવ્યસ્વભાવપ્રકાશક નયચક્ર ૧૨૩
દ્રોણ ૪૨

દ્રોણસૂરિ	૧૭૦
દ્રોણાચાર્ય	૮૭
દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા	૭
દ્વાદશાર નયચક્ર	૧૩૮
દ્વાસપ્તતિ-તીર્થંકર-જયમાલ	૧૬૨
દ્વિમુનિ ચરિત્ર	૯૩
દ્વિવેદિ મણિલાલ નભુભાઈ	૧૦
દ્વિવેદી હજારીપ્રસાદ	૧૬૧/૧૬૫
દ્વિસંધાન કાવ્ય	૮૬
દ્વયાશ્રયકાવ્ય	૮૭
દંગડ	૧૬૪
દંગડુ	૧૬૩
દંડી	૧૫/૧૦૨/૧૫૦/૧૫૫/૧૭૭
દંસણ સત્તરિ	૯૪
દંસણપાહુડ	૨૭/૧૨૩/૧૫૬
દંસણસાર	૧૨૯/૧૫૬/૧૫૬/૧૪૮
ધણવાલ કહા	૯૪
ધણસિદ્ધિ કહા	૯૫
ધણણકુમારચરિઉ	૧૮૩
ધનપાલ	૪૧/૪૨/૮૮/૯૧/૧૦૩/૧૩૪/૧૫૦/૧૫૭/ ૧૫૮/૧૬૧/૧૬૩/૧૬૭
ધનપાલ (દિગ. જૈન)	૧૫૭
ધનપાલ	૧૭૧
ધનિક	૧૫૦
ધનેશ્વર	૮૦/૧૪૦
ધનેશ્વરસૂરિ	૧૪૨
ધન્નસુંદરી કહા	૯૩
ધનંજય	૧૯/૧૫૦
ધમ્મકહાણુઓગો	૧૮૩
ધમ્મકખાણયકોસ	૮૩
ધમ્મપદ	૫૧
ધમ્મપરિક્ખા	૯૭/૧૮૩
ધમ્મરયણ પયરણ	૧૨૧/૧૭૧
ધમ્મરસાયણં	૧૮૩
ધમ્મરૂઈ કહા	૯૫
ધમ્મવિહિ	૯૫
ધમ્મવિહિ પયરણ	૧૨૧
ધમ્મ સંગહણી	૧૨૪
ધમ્મિલચરિય	૬૯
ધમ્મિલ હિંડી	૬૯
ધમ્મોવએસમાલા	૬૭/૯૬/૯૭/૧૪૮
ધયારોવણ વિહિ	૧૪૨
ધરસેન	૧૩૯
ધર્મકથાનુયોગ	૬૦
ધર્મકીર્તિ	૬૨/૬૭
ધર્મકીર્તિ સૂરિ	૯૪
ધર્મઘોષ	૯૨
ધર્મઘોષ વિચાર	૧૬૪
ધર્મઘોષસૂરિ	૬૭/૯૦/૯૪/૧૦૮/૧૨૯/૧૬૧/૧૭૧/૧૮૩/૧૮૪/૧૮૫
ધર્મઘોષસૂરિ સ્તવન	૧૬૪
ધર્મઘોષસૂરિ સ્તુતિ	૧૬૪
ધર્મઘોષસૂરિ સ્તોત્ર	૧૬૪
ધર્મચચ્ચરી	૧૬૩
ધર્મચંદ્ર	૯૦
ધર્મદાસ	૯૬/૧૬૪
ધર્મદાસ ગણિ	૯૬/૧૧૬
ધર્મધુરંધરસૂરિ	૮૫/૯૮/૧૦૧
ધર્મનંદન	૧૦૮
ધર્મપરીક્ષા વાર્તિક	૧૮૩
ધર્મપ્રભ સૂરિ	૧૩૪
ધર્મવર્ધન ગણિ	૧૭૧
ધર્મશેખર મુનિ	૯૮
ધર્મસાગર ગણિ	૧૧૯/૧૨૯/૧૮૫
ધર્મસુનુ	૧૩૬
ધર્મસૂરિ	૪૭/૬૨
ધર્મસેન ગણિ	૬૮/૬૯
ધર્મોપદેશ કુલક	૧૬૪
ધવલ	૭૫/૧૫૭/૧૫૮
ધવલા	૧૨૨/૧૨૬/૧૨૭/૧૩૮
ધવલાદિ-શ્રુત-પરિચય	૧૨૫
ધવલી	૧૪૫
ધારાનગરી	૧૪૪
ધાહિલ	૧૫૭
ધુત્તક્ખાણ	૭૩
ધૂતા	૫૯
ધૂર્ત સમાગમ	૧૪૯
ધૂર્તાખ્યાન	૭૩/૧૮૩
ધૂર્તાખ્યાન કથા	૭૩

ધોયી ૧૧૧
ધ્રુવ આનંદશંકર ૫
ધ્રુવ આનંદશંકર આચાર્ય સ્મારક ગ્રન્થ ૧૦૦
ધ્રુવ આનંદશંકર બાપુભાઇ ૨
ધ્રુવ કે. હ ૧૩/૨૦
ધ્રુવ કેશવ હ. ૧૦૨
ધ્વન્યાલોક ૧૦૫/૧૧૩
ધંધકલશ ૧૪૪
ધંધલ ૧૦૮
નટચરણ અને નૃત્યગતિ ૮૦
નટર્ષિ ૧૬૫
નન્દનવનકલ્પતરુ ૯૯
નન્ન ૭૪
નન્નસૂરિ ૧૦૯/૧૨૧
નમયાસુંદરિ-સંધિ ૧૬૨/૧૬૩
નમસ્કાર સૂત્ર ફલ ૧૬૪
નમિ ૮
નમિ વિનમિ કહા ૯૪
નમિઉણ ૯૮
નમિસાધુ ૯/૧૦
નમ્મયા સુન્દરી ૬૧
નમ્મયાસુન્દરીકહા ૮૬/૧૮૩
નયચક્ર ૧૨૩/૧૫૬/૧૫૭/૧૮૩
નયચક્રાદિ સજ્ઝાય ૧૮૪
નયનંદિ ૧૫૯
નયવર્ધન વિજય ૮૫
નર લક્ષણ ૧૩૬
નરખિત્ત વિક્ખપયરણ ૧૨૮
નરચંદ્રસૂરિ ૭/૩૯
નરદેવ કહા ૯૩
નરભવ દૃષ્ટાન્ત ઉપનયમાલા ૧૮૩
નરવાહણ કહા ૯૫
નરવાહનદત્ત કથા ૬૨/૭૧
નરવાહણદત્ત કહા ૬૧/૧૫૦
નરસિંહ મહેતા ૭
નરસિંહભાઈ પટેલ ૮૩
નરસિંહરાવ ૧૩
નરસુંદર કહા ૯૪/૯૫
નરસેનદેવ ૧૬૨/૧૮૫
નરેન્દ્રસાગર સૂરિ ૧૧૯
નર્બુદ કોકશાસ્ત્ર ૧૪૩
નર્મદાસુન્દરી સંધિ ૧૬૪
નલકથા ૧૮૩
નલચરિત્ર ૬૦
નલ વિલાશ ૫૯
નવકાર શ્રાવકાચાર ૧૬૨
નવકાર-રાસુ ૧૬૩
નવકારફલસ્તવન ૧૬૩
નવગ્ગહચરિય ૫૮
નવતત્ત્વ ભાષ્ય-વિવરણ ૧૬૦
નવપદમહાત્મ્ય ૯૧
નવપય પયરણ ૬૫/૭૪/૧૨૧
નવફણ પાર્શ્વ નમસ્કાર ૧૬૪
નવરસ વર્ણન ૧૧૨
નવ્ય ઉપદેશ સપ્તતિકા ૧૮૩
નવ્યતાજિક ૧૩૪
ના. શા. (નાટ્યશાસ્ત્ર) ૧૮/૨૮/૫૧
નાઇલ (નાગિલ) ૬૩
નાગકુમાર ચરિત ૧૬૧/૧૬૬
નાગદત્ત કહા ૯૪
નાગદેવ ૧૬૨
નાગવંશ ૧૪૭
નાગાનંદ ૧૪૯
નાગાર્જુન ૧૪૦/૧૪૧
નાટક ત્રયી ૧૨૩
નાટ્ય દર્પણ ૫૪
નાટ્યશાસ્ત્ર ૪/૮/૧૫/૧૬/૧૭/૧૮/૨૨/૨૮/૫૧
નાણચંદ ચરિય ૯૩
નાણપંચમી કહા ૩૧/૩૩/૭૪/૮૧/૧૫૭
નામમાલા ૪૩
નામવર સિંહ ૩૭
નાયકુમાર ચરિય ૪૧/૧૫૮/૧૫૯
નાયા ધમ્મકહા ૫૨/૫૯/૬૨/૧૭૬
નારાયણ ૧૧૨
નારાયણ સીરિ ચરિય ૬૩
નારાયણીય ૫૭
નાસિક ૧૪૩
નાહટા અગરચંદ ૧૦૧

નાહર ૧૧૪
નાહર પૂરણચંદ ૧૧૪
નિજ્ઞાત્માષ્ટક ૧૫૬
નિજ્જુત્તિ ૯૫
નિત્તિ ડોલ્સી ૧૫૨
નિમિત્તદ્વાર ૧૩૧
નિમિત્તપાહુડ ૧૩૧/૧૩૨ બે વાર
નિયપ્પટ્ઠગ ૧૫૬
નિયમસાર ૧૨૩/૧૨૯
નિરુક્ત કોશ ૪૪
નિરુક્ત ૪/૨૪/૩૦
નિર્વાણ કલિકા ૧૩૯
નિર્વાણ-લીલાવતીકથા ૭૮/૭૯
નિવ્વાણકંડ ૧૨૯
નિસીહ ૧૩૧
નેપાળી શબ્દકોશ ટર્નર ૪૫
નેમિ ચરિય ૯૭
નેમિ વિજ્ઞાન કસ્તૂર સૂરિ ૯૫
નેમિચન્દ્ર ૧૦૫/૧૪૮/૧૮૪
નેમિચન્દ્ર ગણિ ૮૩
નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્ત ચક્રવર્તિ ૧૨૮/૧૮૩
નેમિચન્દ્ર સૂરિ ૮૪/૮૫/૮૬/૧૦૦/૧૨૪/૧૪૩/૧૮૪/૧૮૫
નેમિચન્દ્ર સૂરિ વડગચ્છીય ૯૫/૧૦૧
નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ૧૬૩
નેમિનાથ જન્માભિષેક ૧૬૪
નેમિનાથ-ધવલ ૧૬૩
નેમિનાથ બોલી ૧૬૩/૧૬૪
નેમિનાથરાસ ૧૬૩/૧૬૪
નેમિનાહ ચરિય ૮૬/૮૮/૧૫૭/૧૬૦
નેમિબારહમાસા. ૧૬૩
નેમિસૂરિ મ. ૧૧૯/૧૧૮/૯૮/૯૯/૧૧૦
નેવ્વુય (નિર્વૃત્તિ) ૭૬
ન્યાયકુમુદચન્દ્ર ૯
ન્યાયવિજય ૯૮
નંદ સંવત્ ૧૪૫
નંદિતાઢ્ય ૪૫
નંદિમણિયાર કહા ૯૫
નંદિયડ્ઢ ૪૫
નંદિષેણ ૫૨/૧૦૭
નંદી ૬૩/૧૨૯/૧૩૫
પ. એ. આ. ૬૧/૧૦૪/૧૧૧/૧૧૨/૧૫૪/૧૭૬
પ. જૈ. ભાં.સૂ. ૮૬/૮૮/૧૧૩/૧૨૧/૧૩૮/૧૪૭/૧૬૪
પઇણ્ણય સુત્તાઇં ૧૦૧/૧૮૨
પઉમચરિય ૧૪/૨૮/૪૪/૫૨/૪૮/૬૨/૬૩/૬૪/
૬૫/૬૬/૧૧૪/૧૩૨/૧૪૮/૧૫૫/૧૮૦
પઉમ ચરિઉ ઓર રામચરિતમાનસ ૬૫
પઉમપ્પહસામિ ચરિય ૮૯
પઉમસિરિ કહા ૯૩
પઉમસિરિ ચરિય ૧૫૭ બેવાર
પઉમસેહર કહા ૯૪
પએસિ કહા ૯૫
પએસિ ચરિય ૯૪
પક્ખિય સુત્ત ૧૩૫
પગારિયા ૮૫
પગારિયા રૂપેન્દ્રકુમાર ૮૪/૮૬/૮૯/૯૦/૯૫
પચ્ચક્ખાણ કુલય ૧૦૧
પચ્ચક્ખાણભાસ ૭
પચ્ચેયબુદ્ધ ચરિય ૯૪
પજ્જુણ્ણ ચરિઉ ૧૮૪
પજ્જુણ્ણ ચરિય ૯૪
પજ્જોસવણા કપ્પ ૧૨૯/૧૪૩
પઞ્ચગ્રન્થી ૧૮૨/૧૮૫
પઞ્ચાસ્તિકાય ૧૮૪
પટવર્ધન એમ. વી. ૨૮
પટવર્ધન મહાદેવભટ્ટ ૧
પટવર્ધન માધવ ૧૧૦
પટેલ ગોપાળદાસ ૧૧૪
પટેલ ચતુરભાઈ ૧૦
પટ્ટાવલી પરાગ ૧૩૦
પટ્ટાવલીસમુચ્ચય ૧૨૯/૧૩૦
પઢમાણુઓગ ૬૧
પડિંડય પણવાલકહા ૧૮૩
પણ્ણવણા ૨૫/૬૭/૧૨૩/૧૨૪
પણ્હ પ્રવણ ૧૩૯
પણ્હ સવણ ૧૩૯
પણ્હાવાગરણ ૩/૧૬/૫૨/૫૫/૬૫/૧૨૬/૧૩૨/૧૩૩/૧૪૧/૧૪૪
પત્તનસ્થ પ્રાચ્યજૈન ભાંડાગારીય ગ્રંથ સૂચિ ૮૩
પત્તેયબુદ્ધ કહા ૯૩

પતંજલી ૪/૧૨/૬૨
પદ્ધતિ ૧૧૦
પદ્મકીર્તિ ૧૫૯
પદ્મચરિત્ત ૬૫/૭૫
પદ્મચરિત્ર ૬૪/૬૫
પદ્મજિનેશ્વર સૂરિ ૧૮૨
પદ્મનન્દિ ૧૮૩
પદ્મનાભ ૭
પદ્મપ્રભસૂરિ ૧૩૪
પદ્મમંદિરગણિ ૧૦૮
પદ્મશ્રી ચરિત્ર ૧૫૭/૧૬૪
પદ્મસુંદરગણિ ૯૩
પદ્મસૂરિ ૭૮/૯૯
પદ્માવત ૧૬૭
પઉમાવઈ કહા ૯૫
પરદિટ્ઠિ મોહિણી ૧૪૧
પરમપ્પપયાસ ૫૩/૧૫૩/૧૫૫/૧૫૬/૧૬૮
પરમાનંદ ૧૧૭/૧૧૮
પરમાનંદ શાસ્ત્રી ૧૬૬
પરમાનંદ સૂરિ ૭૬/૧૦૧
પરાક્રમાંક ૪૧
પરિગ્ગહપરિમાણ ૧૦૮
પર્વ-દેશના ૧૫૭
પલ્લવરાજ ૧૪૬
પવજ્જાવિહાણ કુલય ૧૦૧
પવયણ-પરિક્ખા ૧૧૯
પવયણસારુદ્ધાર ૬૭/૧૦૦/૧૨૪
પવ્વઈયા ૭૫
પશ્ચાત્તાપ કુલક ૧૬૪
પા. સ. મ. ૧૮/૨૫/૫૫
પાઇય કહા સંગ્રહ ૧૮૪
પાઇય ગજ્જ સંગહો ૧૮૪
પાઈય ટીકા ૧૦૦
પાઈયપિંગલ ૪૯/૫૦/૫૨/૫૩/૧૬૫
પાઈય લચ્છી નામમાલા ૪૧/૪૨/૪૩/૧૫૮
પાઈયવિન્નાણ ગાહા ૯૯
પાઇયસદ્દમહણ્ણવ ૬/૧૦/૧૪/૧૮/૨૫/૪૩/૫૫
પાઠક જયશંકર ઉ. ૩
પાઠક રામનારાયણ ૧૭૮
પાઠક રામનારાયણ વિશ્વનાથ ૧૭૮
પાડિચ્છયગચ્છ ૮૬
પાણિનિ ૪/૬/૯/૨૨/૨૬/૯૪/૧૭૯
પાણિનિ કાલિનસમાજસ્થિતિનું ચિત્ર ૨૬
પાદલિપ્ત ૭૫
પાદલિપ્તસૂરિ ૪૨/૪૬/૭૧/૬૧/૬૧/૮૨/૮૩/૯૦/
૧૧૦/૧૧૧/૧૧૭/૧૪૧
પાયય કુસુમાવલી ૧૧૪
પાયલિત્ત કહા ૯૪
પારસી-સંસ્કૃત કોષ ૧૮૦
પાર્જિટર ૧૭૭
પાર્શ્વ ૧૫૭
પાર્શ્વચન્દ્ર ૧૩૪
પાર્શ્વનાથ જન્મ કલશ ૧૬૪
પાર્શ્વનાથ જન્માભિષેક ૧૬૪
પાર્શ્વનાથ પ્રભુ ચરિત્ર ૮૫
પાર્શ્વનાથ સ્તવન ૧૭૧
પાર્શ્વ-ભવાંતર ૧૪૦
પાર્શ્વર્ષિ ૧૨૫
પાલશી ૧૪૫
પાલિત ૧૧૦
પાલી ૩૮
પાલી પ્રકાશ ૧૦/૧૧/૩૭
પાલી મહાવ્યાકરણ ૩૮
પાલ્હણ ૧૬૩
પાશ-કેવલી ૧૩૨/૧૩૩
પાશવ ૫૭
પાસણાહ ચરિઉ ૧૬૪
પાસણાહચરિઉ (રઈધુ) ૮૫
પાસનાહ ચરિય ૮૫
પાસનાહ પુરાણ ૧૫૯
પાસનાહલહુથવ ૧૦૭
પાહુડ ૧૪૦
પાહુડદોહા ૧૫૩/૧૬૨
પાંડવ પુરાણ ૧૪૦
પિપલીકા જ્ઞાન ૧૩૮
પિપીલિયાનાણ ૧૩૮
પિશલ આર. ૩૯
પિશેલ ૯/૪૨/૧૨૩/૧૪૯/૧૫૫/૧૭૯

પિંગલ ૪૫/૪૭/૪૮/૫૦/૮૦/૧૬૯
પિંગલ ગ્રન્થ (છંદોવિદ્યા) ૫૧
પિંગલ ટીકા ૫૦
પિંગલ પ્રકાશ ૫૦
પિંગલ સાર ૫૧
પિંગલતત્ત્વ પ્રકાશિકા ૫૦
પિંડ-નિજ્જુત્તિ ૯૯
પિંડેસણા ૯૯
પી.વી. રામાનુજસ્વામી ૩૭/૩૭
પીટર્સન ૭૧/૭૨/૮૬/૧૦૨
પીતાંબર ૧૧૧
પુણ્ય વિજય ૮૪/૧૦૧/૧૩૨/૧૪૬
પુષ્ફચૂલા કહા ૯૪
પુષ્ફવઈ કહા ૮૨
પુરાણ ૭૩
પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ ૧૦૬
પુલુમાવિ ૧૪૬
પુષ્પદન્ત ૬૯/૧૨૫/૧૩૯/૧૫૮/૧૫૯
પુષ્પદંત એક અધ્યયન ૧૫૯
પુષ્પદંત ચરિત્ર ૪૬
પુષ્પદંતે કરેલી સરસ્વતીની સ્તુતિઓ ૧૫૮
પુસલકર ૧૭૭
પુહવીચંદ ચરિય ૮૫
પૂજ્યપાદ ૪૫/૫૦/૧૫૬
પૂર્ણ કલશ ગણિ ૮૭
પૂર્ણચન્દ્ર સૂરિ ૧૫૮
પૂર્ણતલ્લ ગચ્છ ૮૫
પૂર્વદેશ ૮૧
પૃથ્વીધર ૧૬/૨૩
પૃથ્વીપાલ ૮૮
પૃથ્વીરાજ રાસા ૧૦૬
પેજ્જ દોસ પાહુડ ૧૨૫/૧૨૬
પેઢાલગ ૧૪૧
પોદ્દિટસ ૪૫
પોદ્દાર આર. પી. ૫૬
પોરાગમ ૧૪૩
પોસહવિહિપયરણ ૧૪૨
પ્રકરણ રત્નાકર ૧૭૧
પ્રકરણ સમુચ્ચય ૧૮૨
પ્રકીર્ણ-દોહા ૧૬૩
પ્રચણ્ડિયા આદિત્ય ૩૭/૪૫
પ્રણષ્ટ લાભલાભ ૧૩૫
પ્રણષ્ટ લાભાદિ ૧૩૫
પ્રતાપસિંહ રાસ ૧૨૧
પ્રતિક્રમણોદ્ધાર ૧૪૭
પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ ૨૬
પ્રતિષ્ઠા તિલક ૫૬
પ્રતિષ્ઠાન ૧૫૧
પ્રત્યાખ્યાન વિચાર ૧૪૭
પ્રત્યાખ્યાનોદ્ધાર ૧૪૭
પ્રત્યેક બુદ્ધ ચરિત્ર ૧૬૪
પ્રદીપકુમાર ૧૪૩
પ્રદીપ્તસૂરિ ૭૫
પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ૭૨/૯૨/૧૨૨/૧૨૪/૧૮૪
પ્રબોધ બત્રીસી ૧૦૯
પ્રબોધચંદ્રોદય ૧૯/૧૪૯
પ્રબંધચતુષ્ટય ૮૨
પ્રભાચંદ્રસૂરિ ૯/૧૧૬
પ્રભાનન્દસૂરિ ૧૮૫
પ્રભાવક ચરિત ૯૪/૧૧૬/૧૩૮
પ્રભંજન ૩૫/૭૬
પ્રમાણ વિનિશ્ચય ૬૨
પ્રમેયરત્ન મંજૂષા ૬૪
પ્રવચન કિરણાવલિ ૯૯
પ્રવચનસારોદ્ધાર ભાગ ૧-૨ ૧૮૪
પ્રવજ્યા વિધાન કુલક ૧૦૧ બે વાર
પ્રવરસેન ૧૦૨/૧૦૩
પ્રવીણચન્દ્ર ૧૧૮
પ્રશમરતિ અને સંબંધકારિકા ૧૨૦
પ્રશ્ન શ્રવણ ૧૩૯
પ્રસન્નચન્દ્ર સૂરિ ૮૪
પ્રસાદમંડન ૧૪૪
પ્રસ્તાર ૭૩
પ્રાકૃત અપભ્રંશ તથા અન્ય ભારતીય ભાષાએ ૩૭
પ્રાકૃત અપભ્રંસ છંદ કોશ ૧૭૦
પ્રાકૃત અપભ્રંસ તથા અન્ય ભારતીય ભાષાઓ ૧૫૪
પ્રાકૃત એન્ડ ઉંડિયા ૩૭
પ્રાકૃત એન્ડ મૈથિલી ૩૭

પ્રાકૃત એન્ડ હિન્દી ૩૭
પ્રાકૃત કથા સંગ્રહ ૧૦૦
પ્રાકૃત કાવ્ય મઝ્જરી ૧૮૪
પ્રાકૃત કાવ્ય મંજરી ૪૦
પ્રાકૃત કે પ્રતિનિધિ કાવ્ય ૬૦
પ્રાકૃત ગદ્ય પદ્ય બંધ ૪૦
પ્રાકૃત ગદ્ય સોપાન ૪૦/૧૮૪
પ્રાકૃત ચંદ્રિકા ૭/૧૮/૩૯/૧૮૪
પ્રાકૃત દીપાલિકા કલ્પ ૧૮૪
પ્રાકૃત દીપિકા ૩૯/૧૮૪
પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય ૧૬૮
પ્રાકૃત ધાતુરૂપ માલા ૩૯/૧૮૪
પ્રાકૃત પિંગલ ૪૯
પ્રાકૃત પુષ્કરિણી ૫૪
પ્રાકૃત પૈંગલમ્ ૩૯/૧૬૮
પ્રાકૃત પૈંગલમ્ ભાષા શાસ્ત્રીય ઔર છન્દઃ
શાસ્ત્રીય અનુશીલન ૧૬૮
પ્રાકૃત પ્રકાશ ૧૫/૩૨/૩૯/૧૦૫/૧૮૪
પ્રાકૃત પ્રબોધ ૭/૩૯
પ્રાકૃત પ્રબંધ ૧૦૩
પ્રાકૃત પ્રવેશિકા ૧૪૬
પ્રાકૃત-ભાષા ૧૫૪
પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય ૧૮૦
પ્રાકૃત ભાષા ઔર સાહિત્યકા આલોચનાત્મક ઇતિહાસ ૧૦૭/૧૪૬
પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રતિ વિદ્વાનો અને વિદ્યાપીઠોનું દુર્લક્ષ ૩૦
પ્રાકૃત ભાષાઓકા વ્યાકરણ ૩૯
પ્રાકૃત ભાષાની ઉપયોગિતા ૮
પ્રાકૃત મનોરમા વ્યાકરણ ૪૦/૧૮૪
પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા ૧૦
પ્રાકૃત મંજરી ૩૨/૧૮૪
પ્રાકૃત લક્ષણ ૧૫
પ્રાકૃતલંકેશ્વર ૧૬
પ્રાકૃત લેંગ્વેજીસ એન્ડ ધેર કન્ટ્રીબ્યુસન્સ ટુ ઇન્ડિયન કલ્ચર ૩૭
પ્રાકૃત વિજ્ઞાન પાઠમાલા ૪/૨૮
પ્રાકૃત વૈદ્યક ૧૮૧
પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૫/૪૨
પ્રાકૃત શિલાલેખો કા આલોચનાત્મક અધ્યયન ૧૪૫
પ્રાકૃત સર્વસ્વ ૭/૧૫/૧૬/૧૮/૩૯/૫૬
પ્રાકૃત સૂક્તરત્નમાલા ૧૧૪ ત્રણ વાર
પ્રાકૃત સુક્તિકોસ ૧૧૪/૧૧૫
પ્રાકૃત સ્વયં શિક્ષક ૪૦
પ્રાકૃત સંજીવની ૭
પ્રાકૃતાનંદ ૪૦
પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંચય ૧૬૩
પ્રાચીન ભારતીય મુદ્રાઓ ૧૪૭
પ્રાચીન સાહિત્ય ઔર ગ્રન્થાવલી ૧૦૯
પ્રિયદર્શન ૫૯
પ્રિયંકરનૃપ કથા ૬૧/૧૩૭
પ્રિંસિપલ કરમરકર કોમોમરેશન ૧૦૭
પ્રે. અ. ગ્રં. ૬૦/૮૨/૯૨/૧૨૫/૧૫૯/૧૬૫/૧૮૧
પ્રેમચંદ જૈન ૧૮૧
પ્રેમચંદ્ર ૧૦
પ્રેમ-સુમન ૧૫૪
પ્રેમાનંદ ૫/૭
પ્રેમી નાથુરામ ૧૨૯/૧૪૦/૧૫૮/૧૬૫
પંચકપ્પભાસ ૩૨
પંચગ્રન્થી ૪૯
પંચત્થિકાય ૧૨૩
પંચતંત્ર ૯૬/૧૭૭
પંચમી કહા ૮૨/૧૫૭/૧૫૮
પંચમી ચરિય ૭૪
પંચમી મહપ્પ ૩૧/૮૧
પંચમી માહપ્પ ૧૧૪
પંચમંગલ સુયક્ખંધ ૧૧૫
પંચરાત્ર ૨૫
પંચલિંગી ૭૮/૧૨૪
પંચવત્થુ ૧૧૮
પંચ વસ્તુ ૧૧૮
પંચ-સુત્ત ૧૧૭ બે વાર
પંચસૂત્ર ૧૧૭
પંચ સંગ્રહ ૧૨૪/૧૨૫/૧૪૮
પંચાસગ ૧૨૦
પંડિત એસ. એસ. ૧૦૩
પંડિત એસ. પી. ૧૫૪
પંડિત પ્રબોધ ૧૫૪
પંડ્યા દીપચન્દ્ર ૧૪૦
ફિક આર. ૧૦૦
ફુલચંદજી ૧૨૮

બગચી પી. સી. ૧૫૫
બડલીસ્તમ્ભખણ્ડ લેખ ૧૪૫
બણારસી વિલાસ ૬૦
બનારસી દાસ ૫૯/૬૦/૧૭૯/૧૮૧
બન્ધ વિહાણ ૧૮૪
બપ્પઈરાય ૧૦૩
બપ્પપુત્ર ભટ્ટિભટ ૮૭
બપ્પભટિ સૂરિ ૯૦
બપ્પ ભટ્ટિ ૮૭
બપ્પભટ્ટિ ચરિત્ર ૧૦૪
બપ્પભટ્ટિ સૂરિ ૯૪/૧૧૬
બલભદ્ર ચરિયં ૧૮૪
બલભદ્રમુણિ ચરિયં ૧૮૫
બાગડ ૧૪૦
બાણ ૭૫/૧૦૨/૧૦૩/૧૫૦/૧૫૫/૧૬૯
બાણ ભટ્ટ ૬૨/૭૨/૧૦૪/૧૧૦/૧૫૪
બાપટ ૨૪
બાબુ છોટેલાલ ૧૪૬
બાર ભાવનાનું સાહિત્ય ૧૬૦
બારસ અણુવેકખા ૧૨૩
બારસાણુવેક્ખા ૧૪૮
બારહક્ખર કક્ક ૧૮૪
બાલકૃષ્ણ ૧૧૦
બાલતંત્ર ૧૩૯/૧૪૦
બાલરામાયણ ૧૧/૩૧/૩૯/૧૭૩
બાલાવબોધ ૧૨૩/૧૮૫
બાહુબલિ ચરિત ૧૬૩
બિલ્વમંગલ ૧૦૫
બિહક્કહા ૧૫૦
બીહવર ૪૨
બુદ્ધ સૂરા ૧૬૧
બુદ્ધ ૬/૨૪/૨૫
બુદ્ધગુપ્ત ૧૭૭
બુદ્ધઘોષ ૧૭૪
બુધ સ્વામી ૭૧/૧૫૧
બુધ્ધિસાગરસૂરિ ૪૫/૪૯/૭૮/૮૦
બુલ્હર ૧૫૧
બુલચંદ ૧૪૬
બૃહજ્જાતક ૧૩૪
બૃહટ્ટિપ્પણિકા ૧૩૯
બૃહત્કથા ૪૫/૬૯/૭૧/૭૪/૧૫૦/૧૫૧/૧૫૨
બૃહત્કથા મંજરી ૭૧/૧૫૧
બૃહત્કથા શ્લોક સંગ્રહ ૭૧/૧૫૧
બૃહત્કથાકોશ ૧૩/૨૫/૩૦
બૃહત્કથાનો આદિ શ્લોક ૧૫૨
બૃહત્કલ્પસૂત્ર ૬૭
બૃહત્કાવ્ય દોહન ૧૭૪
બૃહત્સંહિતા ૬૬/૧૩૨/૧૩૬
બૃહદ્ ગચ્છ ૮૮
બૃહદ્ દ્રવ્ય સઙ્ગ્રહ ૧૮૪
બૃહદ્વૃત્તિ ૬૧
બૃહન્નયચક્ર ૧૨૩
બેચરદાસ ૧૦/૨૫/૨૭/૩૦/૪૨/૮૪/૧૬૦/૧૭૯/૧૮૦
બેનરજી એ. ૩૬/૪૨
બોહ પાહુડ ૧૫૬
બૌદ્ધો ૬૪
બ્રહ્મ નેમિદત્ત ૧૬૨
બ્રહ્મદેવ ૧૨૪/૧૫૫
બ્લૂમ ફીલ્ડ ૧૩
બ્લોક ૩૬/૪૦/૪૧
બંકાલકસંહિતા ૧૩૪
બંકાલકાચાર્ય ૧૩૪
બંધસામિત્ત ૧૨૫
બંધસામિત્ત વિચય ૧૨૫
બંધુદત્ત કહા ૯૫
બંધુમતી- આખ્યાયિકા ૬૨
બંભદત્ત ૧૦૦
બંભદત્ત કહા ૯૩/૯૫
ભક્ત પ્રિયા ૫૭
ભક્તામર ૧૦૭
ભગવઈ આરાહણા ૧૪૯
ભગવતી આરાધના ઓર શિવકોટિ ૧૧૭
ભગવતી-આરાધના ૧૪૯
ભગવતીદાસ ૧૬૬
ભગવાનદાસ ૧૪૧
ભટ્ટ ઉત્પલ ૧૩૬
ભટ્ટ કેદાર ૧૬૮
ભટ્ટ પ્રભાકર ૧૫૫

ભટ્ટ મુકુલ ૪૫
ભટ્ટ લક્ષ્મણ ૧૩૪
ભટ્ટ શામળ ૧૭૪
ભટ્ટ સોમદેવ ૧૫૧
ભટ્ટાચાર્ય પંચાનન ૩૯
ભટ્ટાચાર્ય વિધુશેખર ૧૦/૧૧/૨૫/૩૦
ભટ્ટાર હરિચન્દ્ર ૧૦૪/૧૦૭
ભટ્ટિ ૮૭/૧૦૧
ભટ્ટિ કાવ્ય ૮૭/૧૦૫
ભટ્ટોત્પલી ટીકા ૧૩૨
ભદ્રકીર્તિ ૧૦૩
ભદ્રબાહુ ૬૧/૧૩૨/૧૩૪
ભદ્રબાહુ કહા ૯૪
ભદ્રબાહુ સ્વામિ ૬૧
ભદ્રબાહુનું નિમિત્ત શાસ્ત્ર ૧૩૧
ભદ્રબાહુસંહિતા ૧૩૧/૧૩૨
ભદ્રેશ્વર ૮૨/૧૩૧
ભદ્રેશ્વરમુનિ ૧૭૭
ભદ્રંકર સૂરિ ૭૮
ભરત ૪/૧૬/૪૯/૧૬૯
ભરત રાજ ૫૬
ભરહેસર-બાહુબલિલ-ઘોર ૧૬૩
ભર્તૃહરિ ૧૧૧
ભવ ભાવણા ૮૬
ભવદત્ત-સુંદસણ કહા ૯૫
ભવભાવણા ૯૮/૯૯/૧૧૪/૧૬૪
ભવભૂતિ ૨૦/૧૦૩
ભવિષ્યદત્ત-ચરિત્ર ૧૫૮
ભવિસયત્ત કહા ૫૩/૮૦/૮૨ /૯૧
ભવિસ્સયત્ત કવ્વં ૧૫૮
ભવિસ્સયત્ત કહા ઔર અપભ્રંસ કાવ્ય ૧૫૭
ભવિસ્સયત્ત કહા તથા અપભ્રંસ કથા કાવ્ય ૩૭
ભવિસ્સયત્ત ચરિઉ ૧૬૪
ભવિસ્સયત્તકહા ૧૫૭/૧૫૮/૧૬૫/૧૭૭
ભવ્ય કુટુંબ ચરિત્ર ૧૬૪
ભવ્ય ચરિત્ર ૧૬૧/૧૬૪
ભવ્યચરિય ૧૬૧
ભા. વિ. ૧૪૪
ભાગચંદ જૈન ૧૮૧
ભાગવતચંપૂ ૧૦૫
ભાણુસેટ્ઠિ કહા ૯૫
ભાનુચંદ્ર ગણિ ૧૧૩
ભાનુ વિજયજી ૧૧૭
ભામહ ૧૫૪/૧૫૫/૧૭૭
ભાયાણી ૪૮/૧૬૨
ભાયાણી હ. ચૂ. ૭૦
ભાયાણી હરિવલ્લભ ૩૦/૬૧/૮૮/૧૫૫/૧૫૪/૧૫૩
ભારત ૭૩
ભારતવર્ષનું મહાન વાકાટક સામ્રાજ્ય ૧૪૭
ભારતીય પ્રાચીન લિપીમાલા ૧૪૫
ભારતીય સાહિત્યકી રૂપરેખા ૬૨/૧૦૨
ભારતીયજીવન ઔર સંસ્કૃતિકી બૃહત્કથા ૭૧
ભારવી ૧૦૩/૧૧૨
ભારશિવો ૧૪૭
ભાવ પાહુડ ૧૫૬
ભાવ પ્રકાશન ૨૨
ભાવડ ૭૪
ભાવણ સંધિ ૧૬૦
ભાવણા-સંધિ ૧૬૩
ભાવદેવ ૭૪
ભાવદેવ સૂરિ ૧૪૨
ભાવના કુલક ૧૬૪
ભાવનાસાર ૧૬૪
ભાવસંગહ ૧૪૮
ભાષ્યાનુસારિણી ૬૨
ભાસ ૧૫/૧૭/૨૦/૨૨/૨૫/૨૬/૫૮/૧૦૬/૧૦૭/૧૬૯
ભાસારહસ્ય ૧૧૯
ભાસ્કર ૧૨૭
ભાં. પ્રા. સં. મં. ૧૩૯/૧૪૦/૧૪૨
ભાં.પ્રં. સૂ. ૭૬/૮૩
ભાંડારકર ૫૯/૧૧૩
ભિક્ષુ આગમ કોશ ૪૪
ભીમ ૮૭
ભીમકુમાર કથા ૧૭૧
ભીમકુમાર કહા ૯૪
ભીમદેવ ૪૭
ભુવણભાણુકેવલિ ચરિયં ૯૯
ભુવણમલ્લરાય કહા ૯૪

ભુવણસુંદરી કહા ૭૭
ભુવનદીપક ૧૩૪
ભુવનપાલ ૧૧૦
ભૂતબલિ ૧૩૯/૧૨૫
ભૂમિનાણ ૧૩૫
ભૂષણ ભટ્ટ ૩૫/૭૯
ભોજ ૯/૧૩૪
ભોજ સાગર ૧૩૪
ભોજદેવ ૧૮૨
ભોજન ૧૪૪
ભોજપુરી ભાષામેં પ્રાકૃત તત્ત્વ ૩૭
ભોજપ્રબંધ ૧૬૫
ભોલા શંકર ૩૯
ભૃંગ સંદેશ ૧૦૭
મઉણ એગાદસી કહા ૯૩
મગધ સેના ૬૨
મગહ સેણા ૬૧
મજમુદાર એમ. આર. ૧૩૫
મજમુદાર મંજુલાલ ર. ૧૭૪
મજ્ઝિમખંડ-૧ ૭૦
મણિક્યરાજ ૧૬૬
મતિસાગર સૂરિ ૧૪૨
મદન જુજ્ઝ ૧૦૦
મદન-પરાજય ૧૦૦
મદન પરાજયગીત ૧૬૨
મદન યુધ્ધ ૧૦૦
મદનકેતુ ચરિત ૧૦૫
મદનરેખા સંધિ ૧૬૪
મધુ મથન વિજય ૧૦૪/૧૦૫
મધુસુદન ભા. ૮૮
મધ્યકાલિન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ ૮૩
મનસેહરા ૧૫૨
મનુ મહર્ષિ ૯૯
મનુસ્મૃતિ ૩૦
મનોરથ ૪૭
મનોરમા કહા ૪૯/૮૪
મનોરમા ચરિય ૮૪
મમ્મટ ૧૦૬
મયણ પરાજય ચરિઉ ૧૬૨ બેવાર
મયણ મઉડ ૧૪૩/૧૪૪
મયણરેહા ૧૬૨
મયમત ૧૪૪
મરણકંડિયા ૧૩૭
મરીઈ કહા ૯૫
મલધારીગચ્છ ૯૦
મલય વઇ ૬૧
મલય સુંદરી કહા ૯૦
મલય સુંદરી ચરિત્ર ૯૦
મલય સુંદરી ચરિય ૯૦
મલયગિરિ ૧૭૭
મલયગિરિ સૂરિ ૪૧/૬૩/૬૭/૧૨૪/૧૨૫/૧૨૮
મલયવતી ૬૨
મલયસાગર ૭૯
મલયેન્દ્રસૂરિ ૮૬/૧૮૩
મલ્લવાઈ કહા ૯૪
મલ્લવાદી ૮૨/૯૦/૧૨૨/૧૩૮
મલ્લિકામારુત ૧૪૯
મલ્લિનાથ ચરિત્ર ૧૬૪
મલ્લિનાહ ચરિય ૮૮
મશરૂવાળા કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ ૧૩૮
મસુદ ઈબ્નસહ ૧૬૭
મહ સૂરિ ૮૧
મહ સેન ૭૬
મહમદગઝનવી ૧૫૮
મંહરિસિકુલય ૯૨
મહા નિમિત્ત ૧૩૨
મહા ભાષ્ય ૬૨/૭૨
મહાકમ્મપયડિ ૧૨૬
મહાકવિ પુષ્પદંત ઔર ઉનકા મહાપુરાણ ૧૫૯
મહાચન્દ્ર ૧૬૬/૧૮૪
મહાધવલ ૧૨૫
મહાનિસિહ ૬૪/૧૪૧
મહાપુરાણ ૪૧/૬૯/૧૫૮/૧૫૯
મહાપુરિસ ચરિય ૭૬
મહાપુરુષ લક્ષણ ૧૩૬
મહાપ્રજ્ઞજી ૪૪
મહાબલ મલયસુંદરી ૯૦
મહાબંધ ૧૨૫

મહાભારત	૬૩/૧૭૭
મહાધવશાસ્ત્રી	૮૧
મહારાજ ખારવેલ	૧૪૬
મહારાજા ખારવેલસિરિ કે શિલાલેખકી ૧૪વી પંક્તિ	૧૪૬
મહાવીર	૭/૨૪
મહાવીર કલશ	૧૬૧
મહાવીર ચરિત્ર	૧૬૪
મહાવીર ચરિય	૪૯/૮૪/૮૫/૧૭૭
મહાવીરજન્માભિષેક	૧૬૩
મહાવીર રાસ	૧૬૩
મહાવીર સ્તોત્ર	૧૭૦ બે વાર
મહાવીર સ્વામી	૨૫/૮૪/૧૩૯
મહાવીર સ્વામીનો આચાર ધર્મ	૧૧૪
મહાવીર સ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ	૧૧૪
મહાવીર સ્વામીનો સંયમ ધર્મ	૧૧૪
મહીકલશ ગણિ	૧૭૧
મહીપાલ	૫
મહીપાલ કહા	૮૧
મહુમહવિજય	૧૦૪/૧૭૭
મહુરાખવગ કહા	૯૫
મહેન્દ્ર	૧૬૬
મહેન્દ્રપાલ	૫
મહેન્દ્રસૂરિ	૮૭/૮૯/૧૦૩
મહેન્દ્રસેન	૧૬૬
મહેશ	૧૬૨
મહેશ્વર	૭૪/૧૫૮
મહેશ્વરનામક સૂરિઓ	૧૫૮
મહેશ્વરસૂરિ	૩૧/૭૪/૮૧/૮૨/૧૧૪/૧૫૭/૧૫૮
માઈલ્લધવલ	૧૨૩
માગહી ભાષા ઔર સાહિત્ય	૩૭
માગહી સાહિત્ય	૧૪૯
માઘ	૬૬/૧૦૩/૧૫૭
માઘનંદિ	૧૫૨
માણપુર	૧૪૪
માણિક્ય પ્રસ્તારિકા પ્રતિબધ્ધરાસક	૧૬૦
માણિકરાજ	૧૬૧
માણિક્ય ચન્દ્ર	૬૧
માણિક્ય મહાપુર	૧૪૪
માણિક્યચંદ્ર	૧૨૩
માતૃકા કેવલી	૧૩૩
માધવસેન	૧૫૯
માનતુંગ સૂરિ	૮૫
માનદેવ સૂરિ	૭૬/૧૨૦/૧૪૨
માનદેવેન્દ્ર	૯૩
માયાવી ચોરસો અને જૈન સ્તોત્રો	૧૦૮
મારવાડ કે સબસે પ્રાચીન શિલાલેખ	૧૪૬
માર્કંડઋષિ	૧૪૪
માર્કંડેય	૧૫/૧૬/૧૭/૩૯/૫૬
માર્ગપરિશુદ્ધિ	૧૧૮
માલતી માધવ	૫૯/૮૦/૧૩૦
માલિવકાગ્નિ મિત્ર	૨૩
માંકડ	૨૦
માંડવ્ય	૪૫/૪૯/૫૦
મિગમારણ નાયકહા	૯૪
મિયાપુત્ત ચરિય	૯૪
મિયાવઈકહા	૯૪
મિરાણી વી. વી.	૧૧૨
મિશ્ર સુદર્શન	૧૫૯
મિશ્રીમલજી	૫૪
મીમાન્સા	૧૧૮
મુકુટ સપ્તમી સંધિ	૧૬૦
મુકુલ	૧૬૮
મુણિવય ચરિય	૯૪
મુણિસુવ્વયસામિ ચરિય	૮૬
મુદ્રારાક્ષસ	૫૯/૧૪૯
મુનિ રત્નચન્દ્ર જી.	૪૦
મુનિચન્દ્ર	૮૧/૮૫/૧૧૪/૧૨૨
મુનિચન્દ્રસૂરિ	૫૦/૯૬/૧૨૧/૧૬૦
મુનિચન્દ્રસૂરિ સ્તુતિ	૧૬૪
મુનિચન્દ્રસૂરિ સ્તુસ્તિ અપભ્રંશમાં	૧૬૦
મુનિદેવસૂરિ	૯૭
મુનિપતિ ચરિત્ર	૭૩
મુનિપુણ્ય વિજયજી	૬૭
મુનિમુક્તાવલી	૧૬૪
મુનિસુવ્રતકાવ્ય	૧૮૧
મુનિસુવ્રત સ્વામિસ્તોત્ર	૧૬૪
મુનિસુંદરસૂરિ	૧૨૭/૧૮૨
મુનિસુંદરસૂરિ (સજ્ઝાવધાની)	૯૮

મૂલદેવ ૧૦૦
મૂલદેવ કથા ૯૫
મૂલરાજ ૧૫૯
મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ ૧૮૪
મૂલાચાર સંગ્રહ ગ્રન્થ ૧૧૮
મૂલાચાર ૧૧૮/૧૪૮
મૂલારાધના દર્પણ ૧૧૭
મૃગાંકલેખા ચરિત્ર ૧૬૬
મૃચ્છકટિક ૪/૧૬/૨૦/૨૩/૫૨/૫૯/૧૪૮/૧૪૯
મેઘદૂત ૧૫૦
મેઘ મહોદય ૧૩૧
મેઘમાલા ૧૩૧/૧૩૪/૧૩૫
મેઘ વિજય ૧૩૧
મેઘરથ કથા ૯૫
મેઘવિજય ૧૮૪
મેઘાણી ૫૩
મેઘેશ્વર ૫૬
મેન્કલે એમ. એ. ૧૪૫
મેયજ્જમુણિ કથા ૯૪
મેયર જે. જે. ૧૦૦
મેળની મુદ્રિકા ૧૦૨
મેહેન્ડેઈલ એમ. એ. ૩૬
મેંઠ ૧૧૨
મૈથિલી-કલ્યાણ ૫૬
મોક્ખ પાહુડ ૧૫૬
મોગ્ગલાન ૩૮/૪૧
મોતીલાલ બનારસીદાસ ૪૩
મોદી ૧૬૫
મોદી એમ.સી. ૪૪
મોદી પ્રફુલ્લકુમાર ૧૩૭/૧૬૦
મોદી મધુસૂદન ૧૫૭/૧૬૨/૧૬૫
મોદી રામલાલ ચુ. ૮૭
મોરિસ મેટરલિંક ૧૩૮
મોહ પરાજય ૧૯/૫૯/૧૫૨
મોહપરાજય નાટક ૯૯
મોહરાજ વિજય ૧૬૪
મૌદ્‌ગલ્યાયન ૧૯
મંગરાજ ૧૪૧
મંગલમાલા કથા ૯૩
મંડિય ૧૦૦
મંડોર ૧૪૬
યતિ લક્ષણ સમુચ્ચય ૧૪૩
યતિવૃષભ ૧૨૫/૧૨૫/૧૨૯
યશસ્તિલક ૩૯
યશોઘોષસૂરિ ૪૭
યશોદેવ ૭૪
યશોદેવ ઉપાધ્યાય ૧૨૧/૧૬૦
યશોદેવ ટીકા ૧૨૧
યશોદેવગણિ ૯૨
યશોદેવસૂરિ ૧૨૦
યશોધર ચરિત ૭૬
યશોધર ચરિત્ર ૭૩
યશોવર્મા ૧૦૩
યશોવિજય ૧૮૫
યશોવિજયગણિ ૭/૯૮/૧૨૪/૧૭૨
યશોવિજયજી ૧૪૩/૧૮૨
યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય ૧૧૮
યશઃકીર્તિ ૧૪૦/૧૬૪/૧૬૫
યશઃપાલ ૧૯
યાકિની મહત્તરા ૧૩૩
યાકોબી ૧૭/૬૬/૭૨/૮૨/૧૦૦/૧૫૭
યાદવેન્દ્ર ૫૦
યાયાવર ૧૦૩
યાયાવરીય ૧૧
યાસ્ક ૪
યુક્તિ પ્રબોધ ૧૮૪
યુક્તિ પ્રબોધ નાટક ૫૯
યુગપ્રધાન ૮૨
યુગાદિદેવ-કલશ ૧૬૩
યોગ રત્નાવલી ૧૪૦
યોગસાર (વૈદ્યક) ૧૮૧
યોગસાર પ્રાભૃત ૧૪૯
યોગીન્દ્ર ૧૫૬
યોગેન્દુ ૧૫૫
યોનિ પ્રાભૃત ૧૩૮/૧૩૯
યોનિપ્રાભૃત ઓર જગત્સુંદરી-યોગમાલા ૧૩૯
યોનિપ્રાભૃત ઓર પ્રયોગમાલા ૧૪૦
રઈધૂ ૧૬૬/૧૮૩

रइधूग्रन्थावली ૧૮૩
રઘુનાથ કવિ ૪૦
રઘુવંશ ૩/૯/૬૩
રણથંભોર ૫૦
રણસિંહ ૯૬
રત્નકંબલ (કંબલ રત્ન) ૭૮
રત્નચન્દ્ર ૪૩/૪૬/૪૬
રત્નચૂડ કથાનક ૯૨
રત્નદેવગણિ ૧૧૩
રત્નદ્વિપ ૫૨
રત્નપ્રભ ૮૮
રત્નપ્રભગણિ ૧૬૩
રત્નપ્રભસૂરિ ૭૬/૭૨/૮૫/૧૬૨/૧૬૫
રત્નમંજૂષા ૮૦
રત્નમંદિરગણિ ૧૬૫
રત્નશેખર ચરિત્ર ૯૨
રત્નશેખરગણિ ૧૭૦
રત્નશેખરસૂરિ ૪૫/૪૯/૭૭/૯૧/૧૧૬/૧૨૨/૧૨૮/૧૩૬/૧૮૩/૧૮૫
રત્નસેન પદ્માવતીની કથા ૮૨
રત્ના શ્રેયાન ૧૫૮
રત્નાગર ૧૬૫
રત્નાવલી ૪૧/૪૭/૫૯/૫૯/૧૧૧
રમણીકભાઈ ૭૨
રમણીક વિજય ૮૫/૯૯
રમલ શાસ્ત્ર ૧૩૪
રમેશ કે.વી. ૧૮૧
રયણચૂડ કહા ૯૨
રયણ ચૂડ રાય ચરિય ૧૮૪
રયણસાર કહા ૯૨/૯૫
રયણસેહર નિવકહા ૯૨/૧૮૪
રયણાવલિ ૮/૪૧/૪૨/૪૩/૪૪/૧૭૯
રવિષેણ ૬૫/૧૫૫
રવિસેન ૭૫
રવીન્દ્ર સાગર ૮૯
રસકૂપ ૭૦
રસવિમર્શ ૨૦
રસ સંભોગ શૃંગાર ૧૪૩
રસાઉલ ૧૧૪
રસાલય ૧૧૪
રાઘવભટ્ટ ૨૨
રાજતરંગિણી ૧૦૨
રાજતિલક ૧૬૩
રાજનીતિ ૧૧૫
રાજપદ્મ ૯૪
રાજમલ્લ ૫૧
રાજવલ્લભ ૧૪૪
રાજવંત રાવ ૧૪૭
રાજશેખર ૫૫/૫/૧૧/૩૧/૫૧/૧૭૩
રાજશેખર સૂરિ ૯૧/૧૧૮/૧૨૦/૧૨૧
રાજસ્થાની ભાષામેં પ્રાકૃત તત્ત્વ ૩૭
રાજા ખારવેલ ઔર ઉસકા વંશ ૧૪૬
રાજા ખારવેલ ઔર હિમવંત થેરાવલી ૧૪૬
રાજાકુન્દન ૩૯
રાજેન્દ્રસૂરિ ૪૩
રાધાકૃષ્ણ વિહાર ૧૧૨
રામ ચરિત્ર ૬૩
રામકીર્તિ ૧૪૦ બે વાર
રામચન્દ્ર ૧૧૦/૧૨૧
રામચન્દ્રસૂરિ ૫૪/૭૫/૧૭૧
રામચરિત ૧૧૦
રામચરિત માનસ ૧૬૭
રામજીરાય ૧૦૨
રામનાગદત્ત કહા ૯૫
રામપાણીવાદ ૫૮/૧૦૫/૧૦૬
રામપ્રકાશ ૯૨
રામસિંહ ૧૫૩/૧૬૨/૧૮૩
રામાનુજસ્વામી ૪૨
રામાયણ ૪/૬/૨૨/૬૩/૬૪/૭૩/૯૪/૧૭૬
રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા ૧૫૫
રાયપસેણઈજ્જ ૪૩
રાય શૈલેન્દ્રકુમાર ૬૦
રાવણ ૧૪૦
રાવણ વિજય ૧૦૫
રાવણવહ ૯૪/૧૦૧/૧૦૨/૧૦૩/૧૭૭
રાવળ દલપતરામ ભાઈશંકર ૫૬
રાશિલ ૭૪
રાહવચરિય ૬૩
રાહુ ૬૩

રાહુલક ૪૨
રિક્ક સમુચ્ચય ૧૩૭
રિક્કણેમિચરિઉ ૧૫૫
રિક્કદાર ૧૩૭
રિષ્ટસમુચ્ચય ૧૮૪
રિસિદત્તા ચરિય ૮૮
રુચિરા ૫૨
રુદ્ર ૧૦૩
રુદ્રદાસ ૫૬/૫૭
રૂદ્રટ ૯/૧૧
રૂપકાર હસ્તિમલક એક અધ્યયન ૫૬
રૂપચંદ કુંવર રાસ ૫૬
રૂપમંડન ૧૪૪
રોહગુત્ત કહા ૯૪
રોહિણી ચરિત્ર ૪૬/૯૪
રંજનસૂરિદેવ ૭૦/૭૧/૯૫
લક્ખણ ૧૬૪
લક્ષ્મણગણિ ૮૬
લક્ષ્મણસેના ૧૧૧
લક્ષ્મીચન્દ્ર ૧૬૨/૧૮૨
લક્ષ્મીતિલક ગણિ ૧૬૩
લક્ષ્મીધર ૧૬/૧૮/૫૮
લક્ષ્મી નિવાસ ૧૩૭
લક્ષ્મીવલ્લભ ગણિ ૧૦૦
લખમદેવ ૧૬૪
લખેડા મહાવીરપ્રસાદ ૩૭
લગ્ગસુદ્ધિ ૧૩૬
લઘુ અજિત-શાન્તિ સ્મરણ ૧૦૯
લઘુ પ્રકરણ સંગ્રહ ૧૨૮
લઘુ-અજિત-શાંતિ સ્તોત્ર ૧૫૬
લઘુક્ષેત્ર સમાસ ૧૨૮
લઘુનયચક્ર ૧૨૩
લઘુભાસ ૧૦૯
લટક મેલક ૧૪૯
લબ્ધિસાર ૧૪૮
લઘીયસ્ત્રય ૯
લલિત-વિગ્રહરાજ ૧૪૭
લાકોતે ૭૧
લાખૂ ૧૬૪
લાભસાગર ૧૧૮
લાલચન્દ્ર ૪૭/૮૧/૯૧/૧૨૯
લાલચંદ ૧૦૬
લાવણ્ય ધર્મ ૧૧૬
લાસન પ્રો. ૧૭૯
લિંગ પાહુડ ૧૫૬
લીડર્સ ૫૯
લીલાવઈ ૭૯
લીલાવઈ કહા ૩૫/૭૮/૭૯/૯૪/૧૭૭/૧૭૯/૧૫૧
લીલાવતી ૫૮/૫૯/૧૩૪
લીલાવતી કહા ૭૮
લેખ પદ્ધતિ ૧૫૨
લેવિ સિલ્વન ૫૯
લોક વિભાગ ૧૨૯
લોકનાલિદ્વાત્રિંશિકા ૧૮૪
લોકૃત બી. સી. ૩૮
લોકોતે ૧૫૧
લોયમ ૮૩
લોય વિભાગ ૧૨૯
વઈરાગસાર ૧૫૮
વગ્ગકેવલી ૧૩૩ બે વાર
વચ્છ રાયકહા ૯૪
વજ્જકણ્ણ કહા ૯૪
વજ્જાલગ્ગ ૪/૩૧/૩૨/૮૦/૧૧૩/૧૧૪
વજ્જાલગ્ગં કા કાવ્યાત્મક મૂલ્ય ૧૧૩
વજ્જાલગ્ગં મે જીવન મૂલ્ય ૧૧૩
વજ્જિકા ભાષાકે કતિપય શબ્દોકા આલોચનાત્મક અધ્યયન ૩૮
વજ્ર (વઈર) સ્વામિ ચરિત્ર ૧૬૪
વજ્રસેન ૧૬૩
વડ્ડકહા ૪૫/૭૧/૭૧/૧૫૦/૧૫૧
વડ્ડકર ૧૧૮
વડગચ્છ ૮૮
વડેસર ૭૪
વડ્ઢમાણ ચરિઉ ૧૬૨
વત્થુસાર પયરણ ૧૪૪ બે વાર
વત્સરાજ ૭૪
વપ્પદેવ ૧૨૬
વય કહા ૯૫
વયર ચરિય ૯૪

વરરુચિ	૧૫/૩૯/૪૦/૧૦૫/૧૫૨/૧૮૪	વાદી દેવસૂરિ	૧૬૦
વરાહમિહિર	૬૬/૧૩૪/૧૩૬	વામન	૯/૩૧
વરાંગચરિત	૧૨૨ બે વાર	વામન ભટ્ટ	૧૫૧
વર્ગ કેવલી	૧૩૩	વામનશાસ્ત્રી ઈસ્લમપુરકર	૫૬
વર્ણન સાગર	૧૦૬	વાયડ	૭૪
વર્તમાન તિલોયપણ્ણત્તિ ઔર ઉસકે રચનાકાલ આદિ કા વિચાર	૧૨૮	વાયડગચ્છ	૫૪
		વાયુ વિકાર	૧૦૪
વર્ધમાન ગણિ	૮૯	વારાણસી	૧૩૩
વર્ધમાન દેશના	૧૨૨ બે વાર	વારાહી-સંહિતા	૧૩૨
વર્ધમાનપુર	૯૫	વરાંગ ચરિત	૭૫
વર્ધમાનસૂરિ	૪૯/૭૭/૮૪/૧૨૯/૧૬૪/૧૮૫	વાલ્મીકિ	૪/૬૩/૭૫/૯૪/૧૦૩
વર્નાક્યુલર	૧૫૩	વાસવચંદ્ર	૯૩
વર્મા ધીરેન્દ્ર	૩	વાસવદત્તા	૬૦/૬૨/૧૫૦
વર્ષ પ્રબોધ	૧૩૧	વાસવસેન	૭૬
વલ્લભદેવ	૧૧૦	વાસિષ્ઠી	૧૪૬
વલ્લભી	૧૫૩	વાસુકિ	૧૩૩
વવહાર	૬૫/૬૭	વાસુપૂજ્ય બોલિકા	૧૬૩
વશિષ્ટ	૫૦	વિક્કમસેણ કહા	૯૫
વસુદેવ ચરિત્ત	૬૧/૬૭	વિક્રમસિંહ	૧૮૦
વસુદેવ ચરિય	૬૧/૬૨/૬૭	વિક્રમોર્વશીય	૧૫/૨૬/૫૧
વસુદેવ વૃત્ત	૬૧	વિક્રાન્તકૌરવ	૫૬
વસુદેવહિન્ડી	૬૧/૬૭/૬૯/૭૧	વિચારપઞ્ચાશિકા	૧૮૪
વ. હિંડી	૬૮/૭૦/૭૪/૧૧૯/૧૩૦/૧૪૩/૧૪૮/૧૫૦/૧૫૧	વિચારબિન્દુ	૧૮૩
વસુદેવહિંડી વર્ણના	૭૪	વિચારસાર પયરણ	૧૨૪
વસુદેવહિંડી સાર	૭૪	વિચારસાર પ્રકરણ	૧૨૪/૧૮૪
વસુદેવહિંડીમેં વર્ણિત સાધ્વીયાં	૭૦	વિજય	૭૩
વસુનંદિ	૧૧૮/૧૨૧	વિજયકુમાર કહા	૯૫
વસ્તુપાલ ચરિત્ર	૯૨	વિજયચંદ કેવલી ચરિય	૮૩
વસ્તુસાર પ્રકરણ	૧૪૪	વિજયચંદ ચરિય	૮૩
વસંતવિલાસ	૧૬૫	વિજયદયા સૂરિ	૯૩
વાક્પતિરાજ	૫/૧૦૩/૧૦૪	વિજયદેવ કહા	૯૪
વાક્પતિરાજની લોકાનુભૂતિ	૧૦૩	વિજયપ્રસ્થાન	૧૮૫
વાગભટ	૧૫૫	વિજયયુદ્ધવર્મન	૧૪૭
વાગભટ્ટાલંકાર	૧૦	વિજયરાય કહા	૯૪
વાઘેલા સારંગદેવ	૧૧૨	વિજય વિમલ	૧૮૪
વાણારસીય મયભેય	૫૯	વિજયસિંહ	૭૪
વાણીવિનોદ	૫	વિજયસિંહ સૂરિ	૭૭/૮૮/૯૭
વાત્સ્યાયન	૫૫	વિજયસેન સૂરિ	૬૮
વાદમહાર્ણવ	૧૨૨	વિજયાદશમી	૧૪૪

વિજયેન્દ્ર સૂરિ ૧૪૫
વિજયોદયા ૧૧૭ બે વાર
વિજ્જા પરિવાડી ૧૧૫
વિજ્જા પાહુડ ૧૪૧
વિજ્જાહર કહા ૯૫
વિજ્ઞિપ્તિપત્ર ૧૭૧
વિણયંધર ચરિય ૯૪
વિણ્હુકુમાર કહા ૯૫
વિત્તજાઈસમુચ્ચય ૪૮
વિદૂષક ૬૫
વિદેશોમેં પ્રાકૃતકા પ્રચાર ૧૭૯
વિદ્ધશાલભંજિકા ૫૫
વિદ્યમાન ૧૭
વિદ્યાતિલક ૯૭
વિદ્યાધર જોહરાપુરકર ૧૪૬
વિદ્યાપતિ ૧૮/૨૦/૧૬૭
વિદ્યાપતિ ઠક્કુર ૧૫૩
વિધિમાર્ગ પ્રપા ૧૪૨
વિનય ચન્દ્ર ૮૩
વિનયચંદ્ર સૂરિ ૧૬૨
વિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય ૧૬૩
વિનયવિજયગણિ ૧૧૬/૧૭૧
વિનીત દેવ ૧૬૬
વિન્તર્નિત્સ મોરિસ ૩૮
વિબુધાનંદ ૭૬
વિબુહસિરિહર ૧૬૨
વિમલ ૭૫
વિમલ પ્રકાશ ડૉ. ૯૩
વિમલકીર્તિ ૧૪૦
વિમલસૂરિ ૨૮/૬૨/૬૩/૬૬/૧૮૦
વિયાહ ૨૭/૧૨૩
વિરહલાંછન ૪૮
વિરહાંક ૪૫/૪૮
વિરાટ પર્વ ૧૪
વિલાસવઈ કહા ૭૨/૮૩
વિલાસવતી ૫૪/૫૬
વિલ્હેમ પ્રિન્સ ૩૭
વિવાગસુય ૬૩
વિવિધ તીર્થકલ્પ ૧૨૯
વિશાખા દત્ત ૧૪૯
વિશાલરાજ-સૂરિ ૧૬૩
વિશ્વનાથ પંચાનન ૫૦
વિશ્વેશ્વર ૫૮
વિસમ બાણ લીલા ૧૦૫ બે વાર/૧૧૩
વિસેસ નિસિહચુણ્ણિ ૨૬/૬૧/૬૧/૬૧
વિસેસણવઈ ૬૭/૧૨૫
વિસેસનિસીહ ચુણ્ણિ ૧૩૫/૧૩૮/૧૫૦
વિસેસાવસ્સયભાસ ૪/૬૧/૧૩૧/૧૩૮
વિસ્સસેણ કુમાર કહા ૯૪
વિહાયપણ્ણત્તિ ૨૫
વિહારિ ૧૧૨
વિહિમગ્ગપવા ૧૪૨
વિંશતિ વિંશિકા ૧૨૦
વીર ૭૪/૧૫૯
વીર થુઈ ૧૧૭
વીર સતસઈ ૧૧૨
વીર સ્તવન ૧૭૦
વીરજિણ ચરિય ૧૭૭
વીરજિણ-પરાજય-સંધિ ૧૬૨
વીરજિણિંદ ચરિઉ ૧૫૯
વીરજિન પારણક ૧૬૪
વીરજિન વિજ્ઞપ્તિકા ૧૬૪
વીરજિન-કલશ ૧૬૩
વીરદેવ ૮૧/૮૩
વીરભટ ૮૩
વીરભદ્ર ૮૩
વીરશેખર વિજય ૧૮૪
વીરસેન ૧૨૨/૧૨૭
વીરસેનાચાર્ય ૧૨૫/૧૨૬
વીરસ્તવ ૧૭૧
વીરાંગદ કથા ૭૩
વીરાંગના ૫૯
વીસ વીસિયા ૧૨૪ બે વાર
વુચ્ચરાય ૧૦૦
વૂલ્નર ૧૪૬
વૃક ૧૫૪
વૃત્તરત્નાકર ૧૬૮
વૃદ્ધાચાર્ય પ્રબંધાવલિ ૯૦

વેઠ છંદ ૫૨
વેણીસંહાર ૧૪૯
વેબર ૧૧૦
વેમ ૧૧૨
વેયણકસિણપાહુડ ૧૨૬
વેલણકર એચ.ડી. ૪૪/૪૮/૪૯/૮૦/૧૫૮/૧૬૨/૧૬૮
વૈકુંઠ ચરિત ૫૮
વૈદ્ય પી. એલ. ૪૪/૧૫૮/૧૫૯
વૈરાગ્ય શતક ૧૧૪
વૈરાગ્યસાર ૧૬૨
વૈશાલી ૫૬
વોરા વિધાત્રી ૧૫૪
વોસરિ ભટ્ટ ૧૩૫
વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ ૧૨૬
વ્યાસ ૭૫
વ્યાસ ભોલાશંકર ૬૨/૧૦૨/૧૬૮
વ્યંગ્ય સર્વંકષા ૧૧૦/૧૧૩
વંકચૂલ કહા ૯૫
વંદનક સ્તવોદ્ધાર ૧૪૭
વંદનકચૂર્ણિ ૧૪૭
વંદિકાચાર્ય ૯૬
વંદિત્તુસુત્ત ૬૭/૧૧૯
વંશીધર ૫૦
શબ્દાનુશાસન ૫
શબ્દાર્થ સમુચ્ચય ૪૫
શય્યંભવ સૂરિ ૧૧૭
શરણ ૧૧૧
શર્મા જગન્નાથ ૧૬૭
શર્મા દેવનારાયણ ૬૫
શર્મા મુકુન્દ ૧૮૪
શર્મા રામગોપાલ ૧૩૮
શર્મા રામગોપાલ દિનેશ ૩૭
શર્મા રામચન્દ્ર ૩૯
શાકંભરી રાજ ૪૭
શાન્ત સુધારસ ગ્રન્થ ૯૮
શાન્તિ ૭૪/૧૫૯
શાન્તિનાથ ચરિત્ર ૬૧/૮૭
શાન્તિનાથદેવ રાસ ૧૬૩
શાન્તિનાથ બોલિકા ૧૬૩
શાન્તિનાથ રાસ ૧૬૩
શાન્તિનાથ સ્તુતિ ૧૬૪
શાન્તિલાલ ૬૭
શાન્તિસૂરિ ૫૩/૮૫/૮૮/૧૦૦/૧૨૧/૧૬૫
શાન્તિસૂરિ વાદિવેતાલ ૨૮
શારદતીપુત્ર પ્રકરણ ૧૯
શારિપુત્ર ૧૯
શારિપુત્ર પ્રકરણ ૧૭/૧૯
શારીરક ભાષ્ય ૧૭૫
શાર્ઙ્ગધર ૧૧૦
શાર્પેન્ટિયર ૧૪૩
શાલિભદ્ર સૂરિ ૧૪૭
શાલિભદ્ર સંધિ ૧૬૨
શાલિભદ્રમાતૃકા ૧૬૪
શાલિવાહન ૧૫૧
શાલિસૂરિ ૧૪
શાસ્ત્રી કે. કા. ૧૩/૧૮/
શાસ્ત્રી કેશવરામ કા. ૧૬૮
શાસ્ત્રી કેશવરામ કાશીરામ ૬
શાસ્ત્રી જગદીશચન્દ્ર ૧૫૫
શાસ્ત્રી જગદીશલાલ ૧૧૦ બે વાર
શાસ્ત્રી દેવેન્દ્રકુમાર ૩૭/૧૫૭
શાસ્ત્રી નેમિચન્દ્ર ૩૭/૪૦/૭૪/૧૦૭/૧૨૮/૧૩૨/૧૪૬
શાસ્ત્રી નેમિચન્દ્ર જૈન ૧૩૭
શાસ્ત્રી પરમાનંદ જૈન ૧૫૯
શાસ્ત્રી મથુરાનાથ ૧૧૦/૧૧૨/૧૧૩
શાસ્ત્રી વર્ધમાન ૧૩૨
શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ૧૫૫
શાહ ઉમાકાન્ત પ્રે. ૧૦૮
શાહ ત્રિ. લ. ૧૪૫
શાહ ર. મ. ૧૬૨
શાહ રમણીક ૮૬/૮૮
શાહ રમણીકલાલ ૧૬૦
શાહ વી. એમ. ૧૧૪/૧૧૭
શાહબાઝ ગઢી ૧૪૫/૧૫૨
શાહિદુલ્લા એમ. ૩૬
શિપલ. જેસફ ટી. ૧૮૧
શિપ્લે જોસેફ. ટી. ૫૪
શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત ૧૪૫

શિલ્પદીપક ૧૪૪
શિલ્પના બે જૈન ગ્રન્થો ૧૪૪
શિલ્પસિદ્ધ કોક્કાસની ૭૦
શિવ ૧૪૬
શિવકોટિ ૧૧૭
શિવદેવસૂરિ ૧૬૦
શિવપુરાણ ૧૭૪
શિવશર્મ સૂરિ ૧૨૪
શિવાર્ય ૧૧૭
શિશુપાલવધ ૬૬
શિષ્યહિતા ૧૦૦
શીલચન્દ્ર ૭૭
શીલતરંગિણી ૯૭
શીલભદ્રસૂરિ ૧૦૮
શીલવતી કથા ૧૭૧
શીલાચાર્ય ૭૬
શીલાંક ૪૨
શીલાંકસૂરિ ૨૮/૩૩/૫૧/૫૨/૭૬/૧૨૭/૧૩૨/૧૩૮
શીલોપદેશમાલા ૧૮૫ (બેવાર)
શુક્લ રજનીશ ૧૧૩
શુબ્રિંગ ૪૯/૧૪૭
શુભ વિજય ૬૮
શુભચન્દ્ર ૧૮૨
શુભવર્ધનગણિ ૯૩/૧૨૨
શુભસુંદર ૧૦૮
શુભંકર ૧૫૬
શુભંકર વિજય ૮૩
શૂદ્રક ૪/૧૭/૨૦
શૂર ૪૭
શૃંગાર દીપિકા ૧૧૨
શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી ૮૮
શેષકૃષ્ણ ૩૯/૧૮૪
શૌરસેની પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૪૦
શ્યામાચાર્ય ૨૫
શ્રદ્ધાનજલ્પપટ્ટક ૧૮૫
શ્રાવક ધર્મ તન્ત્ર ૧૨૦
શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ ૧૨૦
શ્રાવક વિધિ ૧૬૪
શ્રાવક વિધિરાસ ૧૬૧
શ્રાવક વ્રત ૧૨૧
શ્રાવકધર્મ વિધિ પ્રકરણ ૧૨૦/૧૮૫
શ્રાવકાચાર ૧૫૨
શ્રાવકાનંદકારિણી ૧૨૦/૧૨૧
શ્રીકંઠ ૫૭/૧૦૫
શ્રીચન્દમુનિ ૧૫૯
શ્રીચન્દ્ર ૮૬/૧૬૫
શ્રીચન્દ્રસૂરિ ૮૬/૮૮/૯૦/૧૪૨
શ્રીચંદ કેવલિ ચરિય ૭૭
શ્રીધર ૧૫૮/૧૬૪
શ્રીધરદાસ ૧૧૦
શ્રીપાલ કવિ ૧૭૦
શ્રીપાલ-ચરિત્રો ૯૧
શ્રીપાલિત ૧૧૦
શ્રીપ્રભ ૯૫
શ્રીભટ્ટ ૧૬૮
શ્રીમાલ ૧૫૭
શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિ અને મુનિચન્દ્ર ગુરૂસ્તુતિ અપભ્રંસમાં ૧૬૦
શ્રીવાસ્તવ વીરેન્દ્ર ૩૭/૧૬૮
શ્રુતસાગર ૧૫૬/૧૬૨
શ્રુતસાગરસૂરિ ૨૭/૩૯
શ્રેયાંસનાથ ચરિત્ત ૮૫
શ્વાનરુત ૧૩૫
શ્વેતામ્બર કુલતિલક ૮૨
શંકરાચાર્ય ૧૭૫
શંભુ રહસ્ય ૩૫
ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ ૧૮૫
ષડાવશ્યકોદ્ધાર ૧૪૭
ષડ્ભાષાચક્રવર્તી ૧૭૦
ષડ્ભાષાચંદ્રિકા ૭/૧૯
સઉણદ્દાર ૧૩૬
સઉણ વિચાર ૧૩૬
સઉરિ ચરિય ૧૦૫
સકલકીર્તિ ૧૧૦
સગર સુઅ ૧૦૦
સકૃધતિલક સૂરિ ૧૮૩
સચ્ચઉરિ મંડણ-મહાવીરોચ્છાહ ૧૫૮
સજ્જન ૮૨
સજ્જન ઉપાધ્યાય ૮૧

સટ્ટક ૫૬
સટ્ટકચરિય ૧૨૨
સટ્ટકદિણકિચ્ચ ૬૭
સટ્ટકદિણકિચ્ચ ૯૪/૧૨૧
સટ્ટકવિહિ ૧૨૨
સણન્કુમરચરિઉ ૧૬૨
સણંકુમાર ૧૦૦
સણંકુમાર ચરિય ૮૮/૧૫૭
સતપથ બ્રાહ્મણ ૯૯
સતસયા ૧૧૨
સતી સુરસુંદરી ૮૦
સત્તરિ ૧૨૫
સત્તરિસયથોત્ત ૧૦૯
સત્તસઈ ૧૧૦/૧૧૨
સત્યસત્ય ૧૩૦
સદુક્તિ કર્ણામૃત ૧૧૦
સદ્દત્થ ૪૫
સદ્ભાવલાંછન ૪૮
સન્દોહ દોલાવલી પ્રકરણ ૧૮૫
સન્મતિપ્રકરણ ૧૨૨
સપ્તશતી ૧૧૦/૧૧૩
સભાષ્ય રત્ન મંજૂષા ૮૦
સમણધમ્મરસાયણં ૯૮
સમણસુત્તં ૧૧૪
સમન્તભદ્ર ૧૧૭
સમયસાર ૧૨૩
સમયસુંદર ૧૧૨/૧૮૨
સમર મિયંકા કહા ૭૨
સમરાઈચ્ચ કહા ૧૭/૩૧/૬૦/૭૨/૧૧૪
સમરાઈચ્ચ કહા પ્રબંધ ૭૨
સમરાઈચ્ચ ચરિય ૪૪/૭૨/૭૨/૭૩
સમરાદિત્ય ૧૦૩
સમરાદિત્ય સંક્ષેપ ૭૨
સમરાંગણ ૧૪૪
સમવસરણ સ્તવ ૧૮૫
સમવાય ૨૭/૧૩૦
સમાધિશતક ૧૫૬
સમિત આર્ય ૧૪૧
સમી સાંજનો ઉપદેશ ૧૧૪
સમુત્થાનસૂત્ર ૧૮૫
સમુદ્ર ૧૩૬
સમુદ્રગુપ્ત ૧૪૭
સમુદ્રસૂરિ ૪૭/૭૭
સમ્બોધ સપ્તતિકા ૧૮૫
સમ્બોધપ્રકરણ ૧૮૫
સમ્મઇપયરણ ૧૨૨/૧૪૮
સમ્મતિ તર્ક ૬૨
સમ્યક્ત્વ પ્રકરણ ૧૮૫
સમ્યક્ત્વ રાસ ૧૭૧
સમ્યક્ત્વ સપ્તતિ ૯૪
સયગ ૧૨૫
સયરિ ૧૨૫
સયંભૂછંદ ૪૬/૪૮
સર પાહુડ ૫૩
સરકાર દિનેશચંદ્ર ૧૦/૩૭
સરસ્વતી ૭૭
સરસ્વતી કંઠાભરણ ૯/૧૬/૩૩/૮૦/૧૫૨/૧૫૪
સરહ ૧૫૫
સરુ ૫૯
સર્વજિન-કલશ ૧૬૩
સર્વજ્ઞ શતક ૧૮૫
સર્વતોભદ્ર ૧૦૯
સર્વદેવ સૂરિ ૮૮
સર્વનંદી ૧૨૭/૧૨૯
સર્વસેન ૧૦૫
સવ્વંગ સુંદરી કહા ૯૪
સસિનિવ કહા ૯૫
સહજ સાગર. ૧૭૦
સહસ્સ મલ્લ ચોરકહા ૯૪
સાગરદત્તરાસ ૫૩/૧૬૫
સાણરુવ ૧૩૫
સાતવાહન ૩૪/૬૦/૭૫/૧૧૧/૧૫૧
સાધારણ ૮૩
સાધુરત્નટીકા ૧૧૮
સાધુસુન્દર ૧૮૨
સામાચારી ૧૪૩
સામાયારી ૧૪૨
સામાયારી પ્રકરણ ૧૪૨

સામાયિકોદ્ધાર ૧૪૭
સામ્બ પંચાસિકા ૧૦૨
સાયણાચાર્ય ૧૦૭
સાલિ ચરિય ૯૪
સાલિભદ રાસુ ૧૬૩
સાવગધમ્મવિહિ ૧૧૯/૧૨૦
સાવયધમ્મદોહા ૧૬૨/૧૬૮
સાવયધમ્મસમાસ ૧૧૯
સાવયપણ્ણત્તિ ૧૧૯/૧૨૦
સાવયવય ૧૨૧
સાવયવયભંગ પયરણ ૧૨૧
સાવયવિહિ ૧૨૦/૧૬૧/૧૬૮
સાવયાચાર ૧૨૧/૧૫૭
સાહસાંક ૪૧
સાહારણ ૮૩
સાહિત્યદર્પણ ૧૬/૨૨
સાંકૃત્યાયન રાહુલ ૧૬૯
સાંડેર ૫૩
સાંડેસરા ૭૨
સિ. હે ૧૬૫/૧૭૯
સિ. હે. - સિદ્ધહેમ વ્યા. ૭/૮/૨૮/૪૮/૫૯/૬૨/૮૭
સિગ્ઘમવહરઉ સ્મરણ ૧૦૯
સિજ્જંસનાહ ચરિય ૮૫
સિત્તરિ ૧૨૫
સિદ્ધ ૭૪
સિદ્ધ ભૂપદ્ધતિ ૧૨૭
સિદ્ધ મહાકવિ ૮૮
સિદ્ધ સેનસૂરિ ૬૭/૭૨/૮૨/૮૩
સિદ્ધચક્ર ૯૧
સિદ્ધચક્ર સ્તોત્ર ૯૯
સિદ્ધપઞ્ચાશિકા પ્રકરણ ૧૮૫
સિદ્ધપાહુડ ૧૪૦ બે વાર/૧૪૧
સિદ્ધરસ ૭૦
સિદ્ધરાજ ૮૮
સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૪૭/૪૭/૯૮
સિદ્ધર્ષિ ૩૨/૭૭/૧૭૨
સિદ્ધસેણ-દિવાગર કહા ૯૪
સિદ્ધસેણાઈ ચરિય ૯૦
સિદ્ધસેન ૧૩૮
સિદ્ધસેન દિવાકર ૭/૧૧/૮૨/૯૦
સિદ્ધસેન દિવાયર કહા ૯૪
સિદ્ધસેન સૂરિ ૧૨૪/૧૨૮
સિદ્ધસેનગણિ ૬૨
સિદ્ધહેમચન્દ્રમાંના અપભ્રંસ સંબંધી અભ્યાસ માટેના સાધનો ૩૪
સિદ્ધહેમચંદ્ર ૫
સિદ્ધાન્ત વિષમપદ પર્યાય ૫૨
સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી બાલચંદ ૪૪
સિદ્ધાન્તસાર ૧૦/૧૮૫
સિદ્ધાન્તાગમસ્તવ ૬૭
સિદ્ધિચન્દ્ર ગણિ ૧૧૩
સિદ્ધિવિનિશ્ચય ૬૨
સિરિ ઉસહણાહચરિયં ૯૫
સિરિ ખારવેલ કે શિલાલેખ કી ૧૪વીં પંક્તિ ૧૪૬
સિરિ સિરિવાલ કહા ૧૮૫
સિરિ-થૂલિભદ્ર ફાગુ ૧૬૩
સિરિચંદ કેવલિ ચરિય ૭૭
સિરિવાલ કહા ૯૧/૯૫/૧૧૪/૧૬૫
સિરિવાલ ચરિઉ ૧૬૨/૧૮૫
સિહાંસણ બત્તીસિયા ૯૨
સિહાંસન દ્વાત્રિંશિકા ૯૨
સિંગાર મંજરી ૫૪/૫૮
સિંઘ એ. એન ૧૨૭
સિંહ ૧૮૪
સિંહ અરૂણકુમાર ૧૬૧
સિંહ ગદાધર ૧૭૦
સિંહ યોગેન્દ્ર પ્ર.
સિંહસૂર ગણિ ૧૩૮
સિંહ સૂરિ ૧૨૯
સી. કુન્હન ૧૦૬
સીગ કિંડ ગોલ્ડ રિમકુટ ૧૦૨
સીતા ચરિત્ર ૧૬૪
સીતા રાઘવ ૧૦૫
સીયાચરિય ૮૧
સીલ પાહુડ ૧૫૬
સીલ-આસિગ ૧૬૩
સીલ-સંધિ ૧૬૩
સીલોવએસમાલા ૯૭
સુકુમાલ ચરિઉ ૧૬૪

સુક્ત મુક્તાવલિ ૧૧૪
સુખબોધા ૮૩/૧૦૦/૧૨૧
સુખલાલ ૧૭૩
સુગુરુપારતંતથવ ૧૨૯
સુગ્ગીવ ચરિય ૯૪
સુગ્રીવમત ૧૪૦
સુગંધ દશમી કહા ૧૬૨
સુત્ત પાહુડ ૧૫૬
સુત્તનિપાત ૫૧
સુત્રકૃતાંગ ૧૧૪
સુદર્શનલાલ પ્રો. ૧૮૧
સુદં(દરી) સણા ચરિય ૮૯
સુદંસણ ચરિઉ ૧૫૯
સુદંસણા ચરિય ૧૬૪
સુધાકલશ ૧૧૦
સુધાબિંદુ ૮૧
સુન્દરી ૪૧
સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ૮૭
સુપાસનાહ ચરિય ૮૬/૮૭/૧૧૪/૧૩૪/૧૬૪
સુપ્રભાચાર્ય ૧૫૮/૧૬૨
સુબોધ પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૪૦
સુબોધ પ્રાકૃત સંગ્રહ ૪૦
સુબોધાલંકાર ૫૩
સુબોહ સમાયરી ૧૪૨
સુબંધુ ૧૦૪/૧૦૭/૧૫૦
સુભદ્દ કહા ૯૫
સુભદ્રા ચરિત્ર ૧૬૪
સુભદ્રા હરણ ૫૬
સુભાષિત કુલક ૧૬૪
સુભાષિત રત્ન સંદોહ ૧૧૦/૧૪૮
સુભાષિતરત્નાવલિ ૧૧૦
સુભાષિત સંગ્રહ ૧૧૪/૧૬૫
સુભાષિતાવલિ ૧૧૦
સુભાષિય સંગ્રહ ૧૧૩
સુભાસિય કુલય ૧૦૧
સુભાસિય બત્તીસી ૧૧૩
સુમઇકન્ના કહા ૯૫
સુમઈ કહા ૯૪
સુમઈનાહ ચરિય ૮૮
સુમતિ ઉપાધ્યાય ૮૫
સુમતિ વાચક ૮૪
સુમતિગણી ૮૬
સુમતિનાહ ચરિય ૮૮
સુમતિવર્ધન ૭૨
સુમનોત્તરા ૬૨
સુમિત્તસૂરિ ૫૩
સુયપંચમી કહા ૧૫૭
સુર સુંદરી કહા ૭૮/૮૦
સુરત સંગ્રામ કાવ્ય ૭/૧૮
સુરદત્ત કહા ૯૬
સુરસુંદરી ચરિય ૧૧૪
સુરસુંદરી નિવકહા ૯૪
સુરિંદદત્તકહા ૯૫
સુરુ ૫૯
સુલસકખાણ ૧૬૦
સુલસા ચરિત્ર ૧૬૪
સુલોચના ૫૬
સુલોચના કથા ૭૬
સુલોચના ચરિઉ ૭૬/૧૬૩
સુલોયણા કહા ૬૨/૭૫/૭૬
સુવર્ણસિદ્ધાંત અને સુવર્ણ પુરૂષ ૧૧૫
સુવર્ણાક્ષી ૧૭
સુવિણ વિચાર ૧૪૩
સુવિણદાર (સ્વપ્નદ્વાર) ૧૪૩
સુવિહિય સામાચારી ૧૪૨
સુવ્વય કહા ૯૪
સુશીલ ૮૦/૮૧
સુશ્રુત ૧૩૯
સુસઢ કહા ૯૪
સુસ્થિતસૂરિ આર્ય ૧૪૧
સુહમઈ કહા ૯૪
સુંદરમ્ ૧૭૬
સુદંસણ ચરિય ૧૫૯
સૂત્ર વિષે પરમાર્શ ૫૪
સૂત્ર વ્યાખ્યાન વિધિ શતક ૧૮૫
સૂયગડ ૨૮/૫૦/૭૨/૭૬/૧૩૪/૧૩૧/૧૩૨/૧૩૮/૧૪૩
સૂયગડનિજ્જુત્તિ ૧૨૭
સૂયગડનિજ્જુત્તિચુણ્ણિ ૮

સૂયગડની ચુણ્ણિ ૪૬
સૂરચન્દ્ર ચરિત્ર ૧૮૫
સૂરપણ્ણત્તિ ૧૨૬
સૂરપ્રભ સૂરિ ૪૭/૪૭
સૂરસેન ૩૫
સૂરાચાર્ય ૮૬
સૂર્ય મલ્લ ૧૧૨
સેઉબંધ ૧૫/૩૯/૧૦૨/૧૧૪
સેતવ ૪૫/૫૦
સેતુ સરણી ૧૦૨ બે વાર
સેતુપ્રદીપ ૧૦૩
સેતુબંધ ૯૪
સેતુબંધ મહાકાવ્યકા આલોચનાત્મક પરિશીલન ૧૦૨
સેન અમૂલ્યચંદ્ર ૫૨
સોગાણી કમલચંદ ૧૦૩/૧૧૩
સોઢલ ૬૨
સોપારા ૧૪૫
સોમતિલક સૂરિ ૯૭
સોમદત્ત ૧૯
સોમદેવ ૭૧/૧૪૭
સોમનાથ ૧૫૮
સોમપ્રભ સૂરિ ૮૮/૮૯/૧૧૮/૧૮૩
સોમવિમલ સૂરિ ૧૧૬
સોમસિરિ કહા ૯૪
સોમસુંદર સૂરિ ૧૭૧
સોમસૂર કહા ૯૫
સોરિ ચરિત્ત ૫૭
સોલણની ચર્ચરિકા ૧૬૦
સોળભાવના ૧૨૧
સ્કંદવર્મન ૧૪૭
સ્ટેન કોનો ૪૪/૫૫
સ્તુ. ચ. ૧૭૧
સ્તુતિ દ્વાત્રિંશિકા ૧૬૪
સ્તુતિ-તરંગિણી ૧૦૯
સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા ૧૭૦/૧૭૧
સ્તોત્ર ચિંતામણિ પ્રાકૃત સ્તોત્ર પ્રકાશચ્ય ૯૯/૧૮૨
સ્તોત્ર સંગ્રહ ૧૬૪
સ્તોત્ર-રાસસંહિતા ૧૦૯
સ્થવિરાલવલી ચરિત ૮૨
સ્થૂલભદ્ર સંધિ ૧૬૪
સ્વપ્ન ચિંતામણિ ૧૪૩
સ્વપ્ન વિચાર ૧૪૩
સ્વયમ્ભૂ ૪૭/૪૮/૭૪/૧૫૫/૧૬૫/૧૬૯
સ્વયમ્ભૂછંદ ૧૫૫
સ્વયંભૂદેવ ૧૫૯
સંખિત્ત-જોગવિહિ ૧૪૨
સંખિત્ત તરંગવઈ કહા ૬૧
સંગહણિ ૧૨૮
સંગામસૂર કહા ૯૪
સંગીત અને જૈન સાહિત્ય ૧૪૩
સંઘકલશ ૧૭૧
સંઘતિલક ૭૩
સંઘતિલક સૂરિ ૭૩/૯૪/૯૫/૯૭
સંઘદાસ ૬૧/૬૭/૬૯
સંઘદાસ ગણિ ૬૭/૬૮/૭૦/૧૦૯
સંઘરક્ખિતે (સંઘરક્ષિતે) ૫૩
સંઘાચાર ભાષ્ય ૯૪
સંઘાચાર વિધિ ૯૪
સંજમ મંજરી ૧૫૮ બે વાર
સંતિકરં ૯૮
સંતિનાહ ચરિય ૬૧/૮૫/૧૬૪/૧૬૬
સંદેશરાસક ૧૮/૧૬૧
સંદેશરાસક ઔર પદ્માવતકા તુલનાત્મકઅધ્યયન ૧૬૧
સંધિકાવ્ય સમુચ્ચય ૧૬૦/૧૬૨
સંનેહયરાસય ૧૮/૧૬૧
સંપઈ કહા ૯૫
સંપટ ડુંગરસી ધરમશી ૧૪૭
સંપ્રતિ ૧૪૫
સંબોધસિત્તરી ૧૧૪
સંબોહ પયરણ ૧૨૦
સંમિતીય ૧૬૭
સંયમ મંજરી ૧૬૪
સંવગેરંગશાલા ૭૮/૮૫
સંસાર દાવાનલ ૧૭૦
સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય ૮૭
સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા ૨૦
સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન ૩૦
સંસ્કૃતપર પ્રાકૃત અસર અને મનુ સ્મૃતિ ૩૦

હનુમન્નાટક ૫૪
હમીર રાજા ૫૦
હમ્મીર-મદમર્દન ૧૫૨
હરગોવિંદદાસ ૧૦/૪૩/૮૭/૯૨/૯૩/૧૦૯
હરિ ૧૭૬
હરિ વિજય ૧૦૫
હરિઉદ્દઠ ૪૫
હરિચંદ કહા ૯૪
હરિજણાયસુહિન્ડી ૬૧
હરિતાપ્રપીતાંબર ૧૧૦
હરિદેવ ૧૬૨
હરિપરાની થીસ ૧૬૧
હરિપાલ ૧૦૩
હરિબલ ચરિય ૯૪
હરિભદ્ર ૭૫/૮૮/૯૦/૧૫૭
હરિભદ્ર કે પ્રાકૃત તથા સાહિત્યકા પરિશીલન ૭૪
હરિભદ્ર સૂરિ ૩૧/૫૪/૬૧/૭૩/૭૪/૮૨/૮૭/૯૪/૯૬/૧૧૭/૧૧૮/૧૧૯/૧૨૦/૧૨૪/૧૩૩/૧૩૬/૧૪૦/૧૪૧/૧૬૦/૧૬૨/૧૭૦/૧૮૩/૧૮૫
હરિભદ્રીયટિકા ૬૭
હરિભદ્રીય વૃત્તિ ૯૯
હરિરાજ ૯૦
હરિવંશ પુરાણ ૬૯/૭૫/૭૬/૧૩૬/૧૫૫/૧૫૭
હરિવંસ ચરિય ૬૨
હરિશચંદ્ર કવિ ૫૬
હરિષેણ ૧૩૯/૧૪૦/૧૫૫
હરિષેણસૂરિ ૧૮૩
હરિસેણ ૯૭
હર્ટલ ૯૨/૧૬૫
હર્મન યાકોબી ૬
હર્ષ ચરિત ૧૦૨/૧૧૦/૧૧૨/૧૫૦
હર્ષ પુષ્પામૃત ગ્રં. ૧૪૨
હર્ષકુલેશ ૬૯
હર્ષટ ૪૫/૫૦/૧૬૮
હર્ષદય દર્પણ ૧૮૫
હર્ષદેવ ૪૭
હર્ષાખ્યાયિકા ૧૦૩
હસ્તકાંડ ૧૩૪
હસ્તિમલ્લ દિગમ્બર ૫૬
હાથી ગુંફા ૧૪૬
હારિત ૧૩૯
હારિભદ્રીય ૬૫/૯૫
હાલ ૪૫/૧૧૦/૧૧૧
હાસ્યાર્ણવ ૧૪૯
હિતોપદેશ ૯૬
હિતોપદેશમાલા ૧૮૫
હિન્દી કે વિકાસમેં અપભ્રંસકા યોગ ૩૭
હિસ્ટોરિકલ ગ્રામર ઓફ અપભ્રંસ ૧૫૪
હિંડીકી કૃષ્ણકાન્ત ૧૦૨
હિમાંશુ વિજય ૫૮/૧૪૪
હીર પ્રશ્ન ૬૮
હીરવિજય સૂરિ ૬૮/૧૧૯/૧૩૧/૧૭૦
હીરાલાલ દેવચંદ ૧૨૫
હુએન સંગકી ભારત યાત્રા ૧૩૬
હુલ્શ ૧૪૫
હેમચન્દ્રસૂરિ ૫/૭/૮/૧૧/૧૬/૧૮/૨૬/૪૨/૪૭/૫૦/૬૧/૭૨/૭૩/૭૬/૮૫/૮૬/૮૯/૯૧/૧૦૪/૧૨૪/૧૩૮/૧૫૦/૧૫૨/૧૫૩/૧૫૬/૧૬૦/૧૬૪/૧૭૦/૧૭૯/૧૮૧
હેમચન્દ્રના આદેશ વિધાનો ૧૭૯
હેમચન્દ્રસૂરિકૃત અપભ્રંશ ભાષા કા વ્યાકરણ ૧૬૮
હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય દેવચન્દ્ર ૫૮
હેમચંદ્રસૂરિ (મલધારી) ૫/૮૭/૮૮/૯૮
હેમતિલક સૂરિ ૯૧
હેમતિલયસૂરિ-સંધિ ૧૬૩
હેમપ્રભ સૂરિ ૧૩૪
હેમમુનિ ૧૦૦
હેમરાજ ૧૨૩
હેમવિજય ગણિ ૧૬૫
હેમવિમલ સૂરિ ૯૩
હેમસમુદ્ર ૧૫૮
હેમસાગર સૂરિ ૭૬
હેમસાર ૧૬૩
હેમહંસ સૂરિ ૧૫૮
હેમેન્દ્ર વિજય ૭૮
હેલ્મુથ ફોન ગ્લાઝોનય ૧૨૫
હેમપ્રાકૃત વ્યાકરણ શિક્ષક ખંડ ૪૦
હેમપ્રાકૃતવૃત્તિ ઢુંઢિકા ૭
હ્રીદેવી ૭૪
હંસ સંદેશ ૬૨
હંસણસતરિ ૭૩

● ■ ●

પ્રો. કે. આર. ચન્દ્રાના પ્રકાશનો

પ્રકાશક : પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા વિકાસ ફંડ, અમદાવાદ.

१. आचारांग, प्रथम अध्ययन (भाषिक दृष्टि से पुनः सम्पादन), १९९७.

२. परंपरागत प्राकृत व्याकरण की समक्षी और अर्धमागधी, १९९५.

३. Restoration of the Original Language of Ardhamāgadhi Canonical Texts. 1994

४. प्राचीन अर्धमागधी की खोज में, १९९१-९२.

५. Jain Philosophy and Religion, 1996.

६. प्राकृत-हिन्दी कोश (**पाइयसद्दमहण्णवो** का किञ्चत् परिवर्तित रूप), १९८७

७. नम्मयासुंदरी कहा, हिन्दी अनुवाद के साथ (सह-अनुवादक), १९८९.

८. भारतीय भाषाओं के विकास और साहित्य की समृद्धि में श्रमणो का महत्त्वपूर्ण योगदान, १९७९

९. जैन आगम साहित्य (सेमिनार ऑन जैन केनोनिकल लिटेचर, १९८६), १९९२

પ્રકાશક લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ

१०. Proceedings of the Seminar on Prakrit Studies (1973), 1978

११. Prakrit Proper Names Dictionary, Vol. I (Co-editor), 1970

१२. Prakrit Proper Names Dictionary, Vol. II (Co-editor), 1972

---

१३. प्राकृत भाषाओं का तुलनात्मक व्याकरण एवं उनमें प्राक्-संस्कृत तत्त्व, प्र. प्राकृत विद्यामंडल, अहमदाबाद, १९८२

१४. A Critical Study of Paümacariyan of Vimalasūri (Part I, Comparative Study of the Rāma Story and other stories, Part II, Literary and Cultural Study), Research Instt. of Prakrit, Jainology and Ahiṁsā Vaishali, 1970

१५. Literary Evaluation of Pümacariyan Jain Cultural Research Society; Varanasi, 1966

१६. Bhagwān Mahāvir : Prophet of Tolerance, Jain Mission Society, Madras, 1975

१७. मणिचंद-कहाणयं, मूलकथा, गुजराती अनुवाद तुलनात्मक एवं आलोचनात्मक अध्ययन, प्रथम संस्करण, **जयभारत प्रकाशन, १९७३,** द्वितीय संस्करण १९७७.

१८. अभयक्खाणयं, मूलकथा, गुजराती अनुवाद तुलनात्मक एवं आलोचनात्मक अध्ययन, **सरस्वती प्रकाशन, अहमदाबाद,** १९७५.

१९. प्राकृत गद्य-पद्य-संग्रह, कक्षा, ११, १९७६

२०. पालि गद्य-पद्य-संग्रह, कक्षा, ११, १९७६

२१. प्राकृत गद्य-पद्य-संग्रह, कक्षा, १२, १९७७

"જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ" ભા.૧-૨-૩ વિષે

(લે. હીરાલાલ કાપડિયા, સંપાદક આ. મુનિચન્દ્રસૂરિ)

વિદ્વાનોના પ્રતિભાવ અને આવકાર

શાસનહિત ચિંતક પરમ શાસન પ્રભાવક ગચ્છાધિપતિ

પૂ. આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજય રામસૂરીશ્વરજી મહારાજા

''ડહેલાવાળા''

તારીખ : આ. વ. ૬-૨૦૬૦

શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી આદિ જોગ

અનુવંદન સહ

આપના દ્વારા પ્રેષિત સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧-૨-૩ મળેલ છે સવેળાએ આપશ્રીએ જહેમત લઈને ઉપયોગી પ્રકાશન કરાવેલ છે. હાર્દિક અનુમોદના.

લી. પૂજ્યશ્રીની આજ્ઞાથી

જગચ્ચન્દ્રની

વંદનાવલી

• • •

હી.ર. કાપડિયાના જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથના પુનઃસંપાદિત ભાગોના વિમોચન પ્રસંગે હાર્દિક અભિનંદન. તમે એક અલભ્યપ્રાય ગ્રંથને યથામતિ પુનઃ સંપાદન કરી સુલભ બનાવી આપ્યો તે જૈન સાહિત્યની તથા સાહિત્યિકોની મોટી સેવા કરી છે.

આવાં અનેક સંપાદનો-શોધનો તમારા દ્વારા સાંપડો તેવી અભિલાષા સહ વધાઈ.

આ. શીલચન્દ્રસૂરિ

• • •

એક અતિ કપરું છતાં સુંદર કાર્ય
આપશ્રીના પુરુષાર્થે સફળતાને વરી ગયું.

આ. રત્નસુંદરસૂરિજી

● ● ●

अद्य एव 'जैन संस्कृत साहित्यनो इतिहास' इति भागत्रयम् 'प्रसङ्गविलास' इति चत्वारि अपि पुस्तकानि प्राप्तानि ।

'जैन संस्कृत साहित्यनो इतिहास' इति पुस्तकानां सम्पादनार्थं शतशः साधुवादाः सन्तु । वर्तमानपत्रेषु अपि एतद्विषयं सर्वं पठितमासीत् ।

सर्वे स्वस्वपुस्तकानि प्रकाशन्ते, परं परपुस्तकसम्पादकाः भवादृशाः विरलाः एव । जीर्णोद्धारे अष्टगुणं पुण्यं भवतीति अत्राऽपि सङ्गच्छति एव ।

पं. मुक्तिचन्द्र वि. मुनि मुनिचन्द्रविजय

● ● ●

આપે જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસનું અનુસંધાન જાળવવાનું નક્કર કાર્ય અદા કર્યું છે. પ્રકાશકોને પણ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજી

● ● ●

કાર્ય જરૂરી - ઉપયોગી હતું. અનુમોદના. સખત જહેમત ઉઠાવી હીરાભાઈના પરિશ્રમને જીવંત રાખી આગળ ધપાવવા દ્વારા ઐતિહાસિક વાતોને રાખવાનો પ્રયાસ ખૂબ ખૂબ પ્રશંસનીય છે.

પં. કલ્યાણબોધિ

● ● ●

પુસ્તક ઘણું જ ઉપયોગી છે. આપની અથાગ મહેનતને પરિશ્રમ અનુમોદનીય છે.

મુ. મતિસેનવિ.

● ● ●

ખૂબ જ સુંદર કાર્ય થયું છે. નવી પેઢીમાં ઇતિહાસનો રસ જગાવવામાં ઉપયોગી થશે.

મુનિ સંયમબોધિવિ.

● ● ●

એક ભગીરથ કાર્ય થયું.
આપને
શતશઃ સાધુવાદ.

અનેક કાર્યોની વચ્ચે
આપે આ કાર્યની
ગંગા સતત વહેતી
રાખી છે... એ
ખરેખર અનુમોદનીય છે.

મુનિ મહાબોધિવિજયજી

● ● ●

यह परम हर्ष का विषय है कि **जैन संस्कृत साहित्य का इतिहास खण्ड १-२-३** आप जैसे विज्ञ आचार्यों के हाथों से परिवर्द्धित एवं परिमार्जित होकर प्रकाशित हो गया है और पूज्य आचार्यवृन्दों की उपस्थिति में इसका विमोचन हो गया है । आज स्वर्गीय कापड़ियाजी की आत्मा भी अत्यन्त हर्ष का अनुभव कर रही होगी कि उनकी कृति का शुद्ध रूप आज पुन: प्रकाशित होकर जनता के हाथ में पहुँच गया है । ऐसे ग्रन्थों का परिवर्धन और परिमार्जन सामान्य विद्वान् नहीं कर सकता, आपके हाथों से होने के कारण सोने में सुगन्ध आ गई ।

(म. विनयसागर)

● ● ●

આપનું જીવન સતત શાસ્ત્રસંશોધનમાં રોકાયેલું છે એ જૈન સંઘ માટે ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે. આપના સખ્ત પરિશ્રમના ફળ સ્વરૂપે સંશોધિત સંપાદિત ગ્રંથો સતત જૈન સંઘને મળે છે. આપના કાર્યની ભૂરિભૂરિ અનુમોદના સાથે એવી અંતઃકરણની પ્રાર્થના - શાસનદેવ સદૈવ આપના કાર્યમાં સહાય કરતા રહે !

લિ. નરેન્દ્ર હેક્કડ

● ● ●

જ્ઞાનયાત્રાના અથાક પ્રવાસી

દીક્ષાની ખાણ સમી ધર્મનગરી ઝીંઝુવાડા

શ્રી શાંતિનાથ દાદાનો દિવ્ય દરબાર.

હીરાની ખાણ સમા ઈશ્વરલાલ પોપટલાલનો પરિવાર

જ્ઞાન યાત્રાના અખંડ, અથાક પ્રવાસી

પૂજ્ય આચાર્ય મુનિચંદ્રસૂરિજી મહારાજા

દાદાશ્રી ઈશ્વરભાઈ (પૂ. મુનિશ્રી **વિલાસવિજયજી** મહારાજા,) કાકાશ્રી ચીનુભાઈની (પૂ.આ.ભ. **ૐકારસૂરીશ્વરજી** મહારાજાની) દીક્ષા ૧૯૯૦ મહા સુદ ૧૦ના દિવસે થયેલ. વડીલ બંધુ શ્રી **યશોવિજયસૂરિજી** મહારાજાની દીક્ષા વિ. સં. ૨૦૧૩માં થયેલ. આવી રીતે વિરતિની વાટે પરિવારમાંથી ૨૦-૨૫ વ્યક્તિ નીકળેલ તેમાં પણ ધુરંધર એવા ત્રણ ત્રણ આચાર્યોની ભેટ આ પરિવારે આપેલ છે.

દાદાશ્રી **વિલાસવિજયજી** મહા તપસ્વી હતા. ૬૦ વર્ષની વયોવૃદ્ધ ઉંમરે (૬ વર્ષના દીક્ષા પર્યાયમાં) પણ ૩૧, ૪૫ ૬૦, ૭૦ ઉપવાસ કર્યા.

કાકાશ્રી **ૐકારસૂરીશ્વરજી** મહારાજા જૈન સમાજમાં એક અતિ સન્માનીય આચાર્ય તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા. સં. ૨૦૪૪માં તપાગચ્છ શ્રમણ મહાસંમેલનનું સંચાલન કરી આચાર્યશ્રીએ સંઘ એકતાનું અધૂરું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું અને સંઘ એકતાના શિલ્પીનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું.

પિતાશ્રી **જિનચંદ્રવિજયજી** ૯૦ વર્ષની વયોવૃદ્ધ ઉંમરે પણ તપ ત્યાગ ક્રિયા આદિમાં વ્યસ્ત રહેતા અપ્રમત્ત ભાવે ભગવાનની ભક્તિ આદિ કરી રહ્યા છે.

વડીલ બંધુ **આ. યશોવિજયસૂરીશ્વરજી** ભક્તિમાર્ગ યોગમાર્ગના પથદર્શક છે. પ્રસન્નતા, સમર્પણભાવ, સાક્ષીભાવના સ્વામી છે. આ. હરિભદ્રસૂરિજી, આનંદઘનજી, દેવચંદ્રજી, ઉ. યશોવિજયજીના ગ્રંથો ઉપર એમની વાચના તથા પુસ્તકો ભક્તિમાર્ગની માર્ગદર્શિકા સમાન છે. વિ. સં. ૨૦૦૭ ઈ. સ. ૧૯૫૧ **ફાગણની અજવાળી ચૌદસે કુળને અજવાળનાર પુત્રરત્ન મહેન્દ્રનો** જન્મ થયો.

મોરના ઈંડાને જેમ ચીતરવા ન પડે તેમ પૂર્વભવની કો'ક પ્રબળ વૈરાગ્યવાસિત આરાધના લઈને આવેલ પુત્ર મહેન્દ્રે માત્ર ૧૨ વર્ષની બાળ ઉંમરે પ્રથમ ઉપધાન તપ કરી મોક્ષમાળા પહેરી. સંસારીપક્ષે કાકા, સંઘ એકતાના શિલ્પી આ. ૐકારસૂરિજી મ. પાસે

સંસ્કૃતની પ્રથમ બુક કરી જ્ઞાનયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો. ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ૨ જુ ઉપધાન તપ-પાંત્રીસુ કરી સાધના ક્ષેત્રે વધુ દૃઢ બન્યા. આત્માને વૈરાગ્યથી વાસિત કર્યો. માત્ર ૧૫ વર્ષની ઉંમરે શત્રુંજયની ૯૯ યાત્રા કરી શરીરને પણ કસ્યું. સંસ્કૃતની ૨જી બુક પ્રકરણાદિ તથા તત્ત્વાર્થ કંઠસ્થ કર્યા.

ધર્મપરાયણ પિતાશ્રીને પણ સંયમની ભાવના હતી જ. માતા-પિતા સહિત સમગ્ર પરિવાર વિ. સં. ૨૦૨૩ના મહા સુદ. ૧૦ ના દિવસે વિરતિની વાટે સંચર્યો, સંયમ લઈ અભ્યાસમાં ગુંથાઈ ગયા.

સાહિત્ય સર્જનના ક્ષેત્રે પદાર્પણ :

દીક્ષા જીવનના 'પાંચ' માં જ વર્ષે પૂ.આ. ભ. શ્રી ૐકારસૂરિજી મ. સાથે બનાસકાંઠાના વાવ તાલુકાના બેણપ નગરે (બેનાતટ નગરે) પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે જવાનું થયું. ત્યાં એક કબાટમાં 'ધાતુ-પારાયણ' ગ્રંથના અધૂરા ફર્મા જોયા. પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે એક મુનિરાજે સંપાદન - મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરેલ પણ તે પૂરું કરી શક્યા નથી.

પૂ. આ. શ્રી ૐકારસૂરિજી મ. ને આ અધૂરા ગ્રંથને પૂર્ણ કરવાની ભાવના થઈ. આ માટે તેમની દૃષ્ટિ મુનિરાજ શ્રી મુનિચંદ્ર વિ. મ. પર ઠરી. પૂજ્યશ્રીએ ગ્રંથનું સંપાદન કરવા મુનિચન્દ્રવિ.ને આજ્ઞા કરી અંતરના આશીર્વાદ આપ્યા.

પૂજ્યશ્રીના આશીર્વાદને પ્રાપ્ત કરી અધૂરા ગ્રંથને પૂર્ણ કરવા જરૂરી માહિતી તથા સામગ્રી મેળવવાના પ્રયાસો આદર્યા. સંસારીપક્ષે કાકા આગમપ્રજ્ઞ મુનિરાજ શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજે સંશોધન સંપાદનની કેટલીક સમજ અને મહત્વની સૂચનાઓ કરી સફળતાના આશિષ આપ્યા. આ આશિષની અમીવર્ષાથી સંશોધન કાર્યને બળ અને વેગ મળ્યો. અને અહીંથી સાહિત્ય સર્જનના શ્રીગણેશ થયા.

સર્જનયાત્રાના માઈલસ્ટોન :

ધાતુ-પારાયણથી શરૂ થયેલી આ સર્જનયાત્રા આજ સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલે છે.

પ્રવચનસારોદ્ધારટીકા, પ્રવચન સારોદ્ધાર વિષમપદ ટીકા, કથારત્નાકર, ધર્મરત્નકરંડક, ધર્મસંગ્રહ, દસસાવગચરિયમ્ આદિ ગ્રંથો પ્રાચીન તાડપત્રીય અને હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંશોધિત સંપાદિત કરી સંઘને સમર્પિત કર્યા.

પ્રભાવક ચરિત્ર, જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ ૧-૨-૩ વગેરે ગ્રંથોના શ્રમસાધ્ય સંપાદનો સર્વત્ર આવકાર પામ્યા છે.

આગામી રસથાળ : મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈનો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા આગમમાં શ્રી વ્યવહારસૂત્ર આ. મલયગિરિસૂરિ ટીકા, નજીકના ભવિષ્યમાં જ શ્રીસંઘને સંપ્રાપ્ત થશે.

પૂજ્યશ્રીના સંપાદનમાં રહેલી શ્રમસાધ્ય વિશિષ્ટતા તો વિદ્વાન જ પારખી શકે છે.

સંશોધનક્ષેત્રે દીવાદાંડી :

સંશોધન સંપાદન માટે ઘણા બધા સાધુ-સાધ્વીજી પંડિતો પૂજ્યશ્રીના અભિપ્રાયને પૂછાવે છે. પૂજ્યશ્રી પણ સંશોધન ક્ષેત્રે રસ-રુચિ ધરાવતા ઘણા વિદ્વાનો અને મહાત્માઓ સાથે સ્વ-પર ગચ્છના ભેદભાવ વિના આત્મીય સંબંધ જાળવે છે. કોઈ પણ પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી અથવા પંડિતવર્ય આદિને સંશોધન-સંપાદન માટે જરૂરી માર્ગદર્શન આપવું, જરૂરી સામગ્રી મેળવી આપવી. પ્રૂફો જોઈ આપવા, પ્રસ્તાવના લખી આપવી, સુધારા-વધારા કરવા વગેરે અનેક બાબતમાં સહાયક થતા રહ્યા છે. સંપર્કમાં આવનાર રુચિ ધરાવનાર વ્યક્તિને કક્ષા મુજબ કાર્ય સોંપી પ્રોત્સાહિત પણ કરી રહ્યા છે. પ્રસિદ્ધિની ઘેલછાથી લાખો યોજન દૂર એવા પૂજ્યશ્રી આજે સકળ સંઘ માટે સાહિત્ય સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે દીવાદાંડી સમાન બન્યા છે.

બહુમુખી વ્યક્તિત્વ :

વિદ્વજ્જનોને આદરણીય હોવા સાથે બાળકોને પણ અતિપ્રિય છે. બાળકો માટે બોધપાઠસભર કથાઓ પૂજ્યશ્રી પીરસતા રહ્યા છે. સર્વક્ષેત્રગ્રાહી પ્રસંગકથાઓ લખવામાં પૂજ્યશ્રીની હથોટી છે. ''શાંતિસૌરભ''માં 'પ્રસંગ-પરિમલ' કૉલમમાં 'મુનીન્દુ'ના ઉપનામથી નિયમિતપણે વાર્તાઓ પ્રગટ થાય છે. પ્રસંગ પરિમલ, પ્રસંગ નવનીત, પ્રસંગ સુધા, પ્રસંગ શિખર, પ્રસંગ કલ્પલતા, પ્રસંગ વિલાસ, પ્રસંગ સુવાસ, પ્રસંગ પ્રભા, જનક કથાપરીમલ વગેરે પૂજ્યશ્રીના કથાપુસ્તકો અદ્યાવધિ પ્રગટ થયા છે.

સહુની વચ્ચે છતા સહુથી અલિપ્ત રહીને શ્રુતની દુનિયામાં મગ્ન બનીને જ્ઞાનાનંદમાં મહાલતા, ગંભીરતા, સરળતા, નમ્રતા, નિખાલસતા, જેવા ગુણોના સ્વામિ અલગારી વ્યક્તિત્વસંપન્ન એવા પૂજ્ય આચાર્યદેવ બહુમુખી વ્યક્તિત્વ દ્વારા પોતાનું આગવું સ્થાન જૈન શાસનમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સતત આપી રહ્યા છે. સાથે સાથે બનાસકાંઠા, મરુભૂમિ, સુરત, મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે વિચરણ ક્ષેત્રમાં ચાતુર્માસ તપ, ઉપધાન, પ્રતિષ્ઠા, ઉજમણા, દીક્ષા, સંઘ, જ્ઞાનભંડારનિર્માણાદિ અનેકવિધ શાસનની ઉન્નતિના કાર્યો કરી રહ્યા છે.

વંદન હો એ શાસ્ત્રસંશોધક પૂજ્યશ્રીના ચરણારવિંદમાં.

મુનિ શ્રુતરત્નવિજય
મુનિ દિવ્યરત્નવિજય
મુનિ હ્રીંકારરત્નવિજય
મુનિ મૌનરુચિવિજય

• • •

આચાર્ય શ્રી ૐકારસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - ગ્રંથાવલી

પ્રભુવાણી પ્રસારસ્તંભ

- શ્રી સમસ્ત વાવપથક જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘ ગુરુસ્મૃતિ પ્રતિષ્ઠા સ્મૃતિ.
- શેઠ શ્રી ચંદુલાલ કકલચંદ પરિવાર (વાવ)
- શેઠ શ્રી ધુડાલાલ પુનમચંદ હેક્કડ પરિવાર
- પાલીતાણા ચાતુર્માસ સમિતિ (જૂનાડીસા) જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી
- શ્રી ધર્મોત્તેજક પાઠશાળા - શ્રી ઝીંઝુવાડા જૈન સંઘ
- સૂઈગામ જૈન સંઘ - સૂઈગામ (બનાસકાંઠા)
- શ્રી વાંકડિયા વડગામ જૈન સંઘ - વાંકડિયા વડગામ (રાજસ્થાન)
- શ્રી ગરાંબડી જૈન સંઘ - ગરાંબડી (બનાસકાંઠા)
- શ્રી રાંદેર રોડ જૈન સંઘ - સુરત.
- શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ - પાર્લા (ઇસ્ટ)
- શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વે. જૈન સંઘ કતારગામ સુરત.

પ્રભુવાણી પ્રસાર અનુમોદક

- શ્રી મોરવાડા જૈન સંઘ - મોરવાડા (બનાસકાંઠા)
- શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ - સુરત
- શ્રી શત્રુંજય ટાવર જૈન સંઘ - સુરત

પ્રભુવાણી પ્રસાર ભક્ત

શ્રી દેશલપુર (કંઠી) શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રગચ્છ (મુનિશ્રીભુવનચન્દ્રજીની પ્રેરણાથી)
શ્રી ધ્રાંગધ્રા શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરીશ્વરગચ્છ (મુનિશ્રીભુવનચન્દ્રજીની પ્રેરણાથી

પત્રવ્યવહાર : સેવંતીલાલ એ. મહેતા
આચાર્ય શ્રી ૐકારસૂરિ આરાધના ભવન, સુભાષચોક, ગોપીપુરા
સુરત - ૩૯૫૦૦૧. ફોન : ૦૨૬૧-૨૪૨૬૫૩૧, ૨૪૩૯૦૨૪
E-mail : omkarsuri@rediffmail.com

શુદ્ધિપત્રક

(આ. શ્રી જગચ્ચન્દ્રસૂરિ મ.સા. (ડેલાવાળા) એ તૈયાર કરેલ)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિપાઠ
૮	૧૨	દપભ્રંશઃ
૩૯	૭	ચૌખંબા
૪૦	૪	શબ્દરૂપાવલી
૪૬	૧૦	°દત્તચરિત્રમાંથી
૪૬	૨૨	ગાહાલક્ખણ
૫૩	૨૧	°સમય પૂર્વે
૬૧	૧૯	તરીકે
૬૫	૯	ઉદ્દેસા
૬૫	૧૧	ઉદ્દેસા
૭૩	૨૫	સૌની
૮૧	૧૮	અંતમાં
૮૩	૨૬	વિજયચંદચરિય
૯૩	૭	ચરિત્રની
૯૪	૮	તેઓ
૯૪	૧૯	ઉદ્ધૃત
૯૫	૨	અગડદત્તકહા
૧૦૫	૧૩	નેમિચન્દ્રના
૧૧૧	૯	મુદ્રાવાળી
૧૨૧	૧	સાવયાચાર
૧૨૭	૩૦	એમ
૧૨૮	૩૨	વિકસિત
૧૩૫	૨૮	કાગરિતશાસ્ત્ર
૧૬૩	૧૪	જમ્બુસ્વામિ°
૧૭૬	૨૮	ઘડાયેલા
૧૮૩	૮	०षट्त्रिंशिका
૧૮૩	૧૦	पूनमचन्द
૧૮૩	૨૭	इंस्टीट्युट
૧૮૬	૧૪	मङ्गल-
૧૮૬	૩૪	आत्मानु०
૧૮૭	૩૮	देशनाशतक
૧૮૯	૫	सम्यक्त्व०
૨૨૯	૪	समीक्षा
૨૨૯	૧૧	लीट्रेचर